

BÚVÓPATAKOK
a feltárás

ÉVKÖNYV XVIII. 2011-2012

ÉVKÖNYV XVIII. 2011–2012

BÚVÓPATAKOK

a feltárás

szerkesztette

RAINER M. JÁNOS

BUDAPEST, 2012

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR – 1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY

1956-OS INTÉZET ALAPÍTVÁNY

A könyv megjelenését támogatta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és az Open Society Institute (New York)

Szerkesztette

RAINER M. JÁNOS

2012 © GYÓRI LÁSZLÓ • KŐRÖSI ZSUZSANNA • LÉNÁRT ANDRÁS • RAINER M. JÁNOS •
SÁRKÖZY RÉKA • SOMLAI KATALIN

2012 © 1956-os Intézet Alapítvány

Könyv- és címlapterv

MOLNÁR ISCSU ISTVÁN

Felelős kiadó az OSZK főigazgatója

Felelős szerkesztő TÖRÖK GYÖNGYVÉR

Kézirat-előkészítő, korrektor NÁCSA KLÁRA

Nyomdai kivitelezés

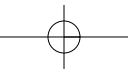
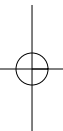
Nalors Grafika Kft.

Felelős vezető Szabó Gábor igazgató

ISSN 1216-7851 (Nyomtatott)

ISSN 2063-7497 (Online)

RAINER M. JÁNOS Szerkesztői előszó	7
RAINER M. JÁNOS A magyar jobboldal és a szovjet típusú rendszer – közelítések és hipotézisek	11
KÖRÖSI ZSUZSANNA A keresztény középosztály élettörténeti emlékezete	47
SOMLAI KATALIN Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989)	105
SÁRKÖZY RÉKA Lenyomatok – a Don-kanyar emlékezetének filmes narratívája	166
LÉNÁRT ANDRÁS „Egyes igazgató elvtársak fetiszizálják a régi tanerőket” – A jobboldali hagyomány a Rákóczi Ferenc Gimnáziumban	208
GYÓRI LÁSZLÓ Az 1956-os magyar forradalom történetének válogatott bibliográfiája 2010. július 1.–2012. június 30.	268

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

Legutóbbi évkönyvünk, a 2010-ben megjelent *Kádárizmus – átereszek* című kötet előszavában rögtönzött számvetést készítettem kiadványsorozatunk és az 1956-os Intézet húsz évéről. Ezt azzal zártam, hogy „2010 és 2011 fordulóján az Intézet olyan veszélybe került, mint húsz év alatt sohasem: kormányzati akarat kívánja megszüntetni”.¹ Egy év telt el, mire kiderült, hogy az akarat hogyan, miként valósul meg. A kormány kezdeményezésére a Fővárosi Bíróság 2011. december 23-i hatállyal kimondta az 1956-os Intézet Közalapítvány megszüntetését. Úgy döntött, hogy közfeladatát a jövőben az Országos Széchényi Könyvtár látja majd el. 2012. január 1-jétől az Intézet munkatársai közül tizenketten a nemzeti könyvtár Különgyűjteményi Igazgatósága keretében működő 1956-os Intézet – Oral History Archívum csoport keretében folytatták/folytatják munkájukat.

„Nem egyszerűen az éppen soron levő, befejezetlen kutatásaink jövőjét kell hát átgondolnunk – folytatódott a számvetés majd két éve. – [...] Azon is el kell gondolkodnunk, hogy a kádárizmus vajon elemzésünk tárgya-e (mint hitük) – vagy inkább sok tekintetben velünk élő, nem kívánt örökség: mentalitás, magatartás, a közösséghez és ügyeihez való viszony; még ma is aktív módszer és gyakorlat is. Azon is el kell gondolkodnunk, hogy a politikai, gazdasági rendszerváltozás folyamatai után meddig tart, meddig is tarthat a társadalom alrendszerének változása.”²

Átmeneti év, kényszerű és fájdalmas átalakulások éve, de inkább évei után vagyunk. *Soron levő befejezetlen* kutatásunk tényleg befejezetlen maradt, bár háromkötetnyi nyomot azért hagyott,³ nem szólva munkatársaink e tárgyról

1 Előszó. In Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus – átereszek. Évkönyv XVII.* Budapest, 2010, 1956-os Intézet, 12.

2 Uo.

3 Germuska Pál–Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmushoz. Évkönyv XV.* Budapest, 2008, 1956-os Intézet; Tischler János (szerk.): *Kádárizmus – mélyfúrások. Évkönyv XVI.* Budapest, 2009, 1956-os Intézet; Kozák Gyula (szerk.): *Kádárizmus*

írott számos tanulmányáról. Két éve a kádárizmusról szólva „sok tekintetben velünk élő, nem kívánt örökségről”, „mentalitásról, magatartásról, a közöshöz és ügyeihez való viszonyról” írtam. 2011 nyarán mégis úgy döntöttünk, hogy egy másik örökség, magatartás és mentalitás pályájának, továbbélésének és újjászületésének vizsgálatába fogunk. Ebben bizonyára szerepet játszott az is, hogy addigi vizsgálódásaink egy szakasza lezárult. A legfontosabb motívum azonban akkori általános helyzetünk volt: sikerül-e az átalakulást legalább egy vonatkozásban *újrakezdeként* átélni.

Új kutatásunk tárgya a két világháború közötti magyar konzervatív-jobboldali politikai ideológia, gondolkodás és értékrend, valamint az ezt hordozó, valló társadalmi csoportok útja 1945-től a nyolcvanas/kilencvenes évek fordulójától *kezdődő* átmenetig, majd – egy esetleges második fázisban – azon túl. A meghatározás szándékoltan tágas, csaknem parttalan. A kulcsfogalmak mibenléte önmagában számos kérdést vet fel, különösen a *konzervatív-jobboldalié*, illetve a *hordozó társadalmi csoporté*. Ebben a kötetben e sorok írójának tanulmánya kísérli meg kijelölni a fogalmak meghatározásáról szóló belső diskurzusunk határait, csomópontjait. Beszélgetések, köztük az itt közölt szövegekről szóló beszélgetések sorozatán vagyunk túl. Ezek nyomán négy fő vizsgálódási irányt jelöltünk ki. Az egyik célja a térségi, nemzetközi összehasonlítás: mit jelentett a jobboldali-konzervatív fogalma Kelet-Közép-Európában a második világháború előtt, mit tudunk képviselőinek történeteiről a szovjet típusú rendszer időszakában, s mi a helyzet ezen a téren a rendszerváltások óta. Szándékaink szerint ezt a kérdést részben hasonló sorsú, szomszédos, részben a magyarországitól meglehetősen különböző sorsú országokban vizsgálónánk meg: Szlovákiában, Romániában, Csehországban, illetve a Baltikumban. A másik fő kutatási irány a mai magyar konzervatív-

– *áteszések. Évkönyv XVII.* Budapest, 2010, 1956-os Intézet.

jobboldal 1990 utáni egyik fő identitásképző stratégiájával, a közelmúlt képének konstruálásával foglalkozik. Nem egyszerűen, nem is elsősorban a Horthy-korszak, a szovjet típusú rendszer vagy a rendszerváltás 1989 utáni historiográfiájával foglalkozunk (bár az utolsó húsz-huszonkét év termése nagyon is indokolná ezt). Inkább a kommunikatív emlékezetre különösen ható médiumokra (film, televízió), illetve hosszú időn keresztül közérdeklődést kiváltó csomópontokra (elsősorban 1956 emlékezeti konstrukcióira) összpontosítunk. Egy harmadik kutatócsoport az 1948 és 1989 között az akkori állambiztonsági szervezet által „feldolgozott” jobboldali-konzervatív személyekről és csoportokról készít esettanulmányokat. A politikai rendőrség „ellenségképe” természetesen nem esik (nem is eshet) egybe a mi érdeklődésünk körével. Megpróbáljuk tehát „megtisztítani” az állambiztonság szövegeit, megkeresni bennük egykorú gondolatok és eszmék nyomait.

Ezek a kutatások folynak, első eredményeik a következő években várhatók. Negyedik fő irányunk az *Életút-rekonstrukciók: konzervatívok, jobboldaliak életútjai és emlékező stratégiái* munkacímet viseli. A jelen kötet négy tanulmánya voltaképpen ennek első megközelítéseit tartalmazza. Az 1956-os Intézet Oral History Archívumában őrzött életútinterjúk (*Kőrösi Zsuzsanna*), Mester Miklós önéletírása (*Somlai Katalin*), a jelen projekt számára készült interjúk egy budai gimnázium egykori diákjaival (*Lénárt András*), illetve a nyolcvanas években készült monumentális dokumentumfilm a második világháborúról (*Sárközy Réka*) különféle időkben rögzített emlékezeti konstrukciók; lenyomatok olyan emberek gondolkodásáról, akik a jelenben vagy a múltban magukat konzervatívként vagy – esetleg – jobboldaliként határozták meg. Szokásainkhoz híven nem törekszünk átfogó ábrázolásra – vizsgálati léptékünk ennek éppen az ellenkezője. Ám ugyanabban bízunk, mint két éve: hogy a közelmúltnak feltett kérdéseink és válaszaink értelmes beszélgetéseket indítanak el, vagy hozzájárulnak azokhoz. A magyar demokrácia, s benne a magyar szellemi élet vál-

ságos helyzete, úgy gondoljuk, összefügg történeti örökségeivel. Ebben a helyzetben sokan politikai, társadalmi, sőt harci programokat sürgetnek. Úgy érezzük, legalább ennyire szükségünk van *kutatási programokra* – hogy feltárjuk, értelmezzük az utat, ami idáig vezetett. A bűvópatakok útját, felszínre kerülésüket, ahogyan gátakat tudtak szétrobbantani.

Budapest-Ferencváros, 2012 decemberében

Rainer M. János

RAINER M. JÁNOS

A MAGYAR JOBBOLDAL ÉS A SZOVJET TÍPUSÚ RENDSZER – KÖZELÍTÉSEK ÉS HIPOTÉZISEK*

KÉRDÉSFELVETÉS

Kiindulópontunk részben – és vállaltan – *aktuális*, jelen idejű politikai és kulturális kérdés. Részben, mert nem csupán aktuális, hanem már több mint két évtizedes folytonos tapasztalatra támaszkodik. A magyar politikai és közbeszéd ismeretes problémáinak egyik okát abban látjuk, hogy a magyar rendszerváltás diskurzusa és szereplői rendelkezésére nem állt korszerű, ápolts és folyamatos történeti-politikai hagyomány, politikai nyelv, politikai kultúra. Léteztek hagyományok, kialakult értelmezésük és alkalmazásuk útja és módja – a folyamatosság és a szabad diskurzus több évtizedes hiánya azonban súlyos nyomot hagyott a politikai kultúrán és nyelvezeten. Azt feltételezzük, hogy a korszerűtlenség és más fogyatékoságok egyik oka ez a sajátosság.

Természetesen nem vizsgáljuk itt a Harmadik Magyar Köztársaság időszakának teljes politikai kultúráját. Egyetlen, önmagában is komplex és sok szempontból nehezen megközelíthető, vitatható vonását ragadjuk ki. A magyar demokrácia első húsz évének egyik legmarkánsabb jelensége a *magyar konzervatív-jobboldali politikai hagyomány* gyors újraéledése volt. 1989 után a közbeszédben, a politikai ideológiákban, a politikai szerveződésekben – s lemérhetően a közgondolkodásban is – a modern kori *magyar* politikai gondolkodás minden jobboldali áramlata megjelent, a keresztény konzervativizmustól egészen a szélsőjobboldali radikalizmusig. Sokkal kevésbé karakterisztikusan jelentek meg a modern *nyugati* konzervatív-jobboldal különféle áramlatai, amelyeknek *nem volt* jelentős hazai hagyományuk.

A magyar jobboldali hagyomány megszakított, ki- és megbeszéletlen, reflektálatlan. A magyar konzervatív-jobboldali politikai gondolkodást a hivatalos

* E szöveg egy (kisebb) része előadásként elhangzott a Közép-Európa Egyetem Nyílt Társadalom Archívum Göncz Árpád 90. születésnapja tiszteletére rendezett gyorskonferenciáján, illetve megjelent Búvópatakok (Bevezetés) címmel az *Élet és Irodalom* 2012. február 10-i számában.

diskurzusból a szovjet típusú rendszer teljes időszakában száműzték. A jobboldal (és a *jobboldali*) semmiben sem lehetett *résztevő*, csupán *tárgy*, egyoldalú bírálata, átoké, rendőri és büntetőeljárásé. Mindez már az 1945–47-es átmeneti időszakban megkezdődött. Szabó Miklós a nyolcvanas évek közepén egyenesen úgy vélte, hogy a „reakciós”, a „rég Magyarországot [1945-ben] oly erővel zárta szét a történelem, hogy összeomlása pillanatában nevetségessé, komédiává vált”.¹ Szabó lényegében halottnak látta a „rég Magyarországot” és a „magyar reakciókat” – akiket egyébként többé-kevésbé azonosított az úgynevezett keresztény (saját meghatározásával: „történelmi”) középosztállyal.

1989, az új rendszerváltás után szimbolikus gesztusok, utalások, politikai és történelmi konstrukciók sora létesített kapcsolatot az ezredfordulón formálódó új magyar elit és középosztály, illetve a korábbi történelmi középosztály gondolati öröksége között. A kapcsolat, a *vállalt kontinuitás* részben akár szociológiai, de inkább ideológiai és mentalitásbeli. A kétezres évek közepén Kis János már úgy vélte, „*az új magyar jobboldal az egykori középosztályból eredezteti magát, abból, amelyet a két világháború között keresztény középosztálynak neveztek. Ezt a középosztályt lelkileg – és kezdetben egzisztenciálisan is – megnyomorította a kommunista állambatalom. [...] 1989-ben tehát úgy jött ki a leendő magyar jobboldal a kommunizmusból, hogy nem keríthetett sort az önmagával való nyilvános szembenézésre, és ugyanakkor tele volt indulattal, haraggal és feldolgozatlan rossz érzéssel.*”²

Húszegynéhány év után elmondható: Szabó Miklós hipotézise nem igazolódott. Hozzátehetjük, hogy a Kis János által említett szembenézés viszont elmaradt – vagy csak éppen hogy elkezdődött. A kommunista hatalomátvételtől 1956-ig a legcsekélyebb lehetőség sem volt a magyar jobboldali hagyomány újra- vagy átértelmezésére, s a forradalom alatt természetesen nem jutott rá idő. A magyar jobboldal hagyományára láthatóan a demokratikus emigráció sem sokat figyelt. A hazai ellenzéki eszmeáramlatok közül hiányzott a magyar hagyományra építő jobboldali: voltak szociáldemokraták, reformszocialisták, a polgári radikális hagyományok követői, harmadikutas népiek, még talán keresztényszociálisok is – de a magyar jobboldali hagyomány folytatását/megújítását senki sem ajánlotta vagy ígérte. Az 1989 utáni magyar jobboldal két meghatározó politikai ereje közül egyik sem a jobboldalon kezdte: a Magyar Demokrata Fórum harmadikutas baloldali mozgalomként, a FIDESZ pedig liberális-alternatív generációs pártként indult. A fél évszázad kialakította ha-

gyomány megszakadását követő csaknem újabb fél évszázad nem termelt ki magyar jobboldali alternatívát. Mintha

1 Szabó M. (1989) 230.

2 Kis (2004) 10.

a magyar jobboldali hagyomány tényleg megszakadt volna a második világháború végével vagy a szovjet típusú rendszer bevezetésével.

Valójában az 1989 utáni fejlemények arra utaltak, hogy nem szakadt meg, nagyon is létezett, sőt hamarosan helyet követelt magának a magyar politikai nap alatt. Jól tudta ezt Antall József; ha biztos tán nem volt is e hagyomány használhatatlanságában, azt is érezte, hogy ezzel nehéz lesz boldogulni az *európai* nap alatt. Nem véletlenül ajánlotta példaként a (nyugat)német kereszténydemokráciát. Antallnak azonban nem adatott idő újraértelmezési kísérletekre.

A kérdés most már, hogyan és miért történt mindez. Mi történt a magyar jobboldali hagyománnyal, reprezentánsaival, az e hagyomány politikai ideológiáját, programját és gondolati értékrendjét elfogadó emberekkel a szovjet típusú rendszer időszaka alatt.

A jelen írás – *bevezetés* a közös gondolkodáshoz, amelynek nyomán kérdéseket tehetünk fel,³ hipotéziseket fogalmazhatunk meg. Valódi válaszokhoz,

3 2011 nyarán ajánlottam egy akár több éven keresztül folytatható közös kutatási tervet az 1956-os Intézet akkori munkatársainak. Az itt is említett közös gondolkodás keretétül akkor ezeket a kérdéseket, illetve az utánuk következő, nagyon általános módszertani kereteket javasoltam:

„– mi történt a jobboldali politikai gondolkodás reprezentánsaival a szovjet típusú rendszer időszakában?

– milyen lappangó vagy rejtőzködő diskurzusokban maradt fent a különféle jobboldali politikai gondolkodások folytonossága?

– voltak-e (lehetek-e) kísérletek a hagyományos magyar jobboldali politikai gondolkodás és értékrend korszerűsítésére, megújítására?

– hogyan kezelte a magyar jobboldali hagyomány jelenségét a sztálinista, majd poszt sztálinista elit, illetve speciális intézményei (ideológiai felügyelet, politikai rendőrség stb.)?

– hogyan viszonyult ehhez a demokratikus másként gondolkodás és ellenzék a nyolcvanas években?

– hogyan jelentkezett a hagyományos magyar jobboldali politikai gondolkodás a politikai rendszerváltozás folyamatában?

A probléma tanulmányozása alapkutatókat igényel. Mindenekelőtt pontosan meg kell határozni a vizsgálat fogalmi, értelmezési kereteit. A hagyományos levéltári dokumentáció elsősorban az állampárt ideológiai részlegeiből és az állambiztonsági szervezet irataiból kerülhet ki. Szükség lesz a sajtó egy részének körültekintő tartalomelemzésére. Az Oral History Archívum releváns interjúszövegeinek elemzése ugyancsak lényeges eredményeket hozhat. Elképzelhető új, célzott interjúk készítése is. Végül nélkülözhetetlen a hasonló történeti jelenségek leírásaival való egybevetés, vagyis nemzetközi kitekintés és historiográfiai elemzés. Első lépésben célszerű minél

jobban célzott, mikrotörténeti esettanulmányokat készíteni.” (Részlet az 1956-os Intézet jövődó tevékenységéről készített tervezetből, 2011. július, eredeti a szerző számítógépében.)

4 Lásd Timothy Garton Ash utószavát híres könyve, a *The Magic Lantern* 1993-as kiadásához, Garton Ash (1993) 157–163.

hipotéziseink kiegészítéséhez, majd igazolásához hosszú empirikus adatgyűjtésre és elemzésre lesz szükség. Am ahhoz, hogy e kérdések és hipotézisek értelmesek legyenek, ki kell jelölnünk közös gondolkodásunk fogalmi kereteit. A legtágabb közülük, amelyet fentebb *jobboldalnak*, *jobboldalinak*, *jobb-oldali-konzervatívnak* neveztünk.

De nem általában vizsgálódunk – jóllehet hasonló jelenségek több volt szovjet rendszerű országban felbukkantak 1989 után. Az agresszív nacionalizmus feltámadása már a rendszerváltások pillanatában szinte általános *várakozás* volt.⁴ Témánk a *magyar* jobboldali gondolkodás, jobboldali hagyomány sorsa a szovjet típusú rendszer időszakában. A további közelítés céljából tehát szűkíteni kell a léptéket. Sajátos és helyi jelenségre irányítjuk a figyelmünket, a jobboldali ideológia, politikai értékrend történetileg kialakult modern változatára, amely a jelen szempontjából *magyar jobboldali-konzervatív hagyománynak* nevezhető. Három szinten vizsgálódunk. A hagyomány kialakulásának, kiformalódásának időszakára vonatkozóan a magyar jobboldali-konzervatív politikai ideológia *gondolati alapvetését* kell vizsgálnunk; ehhez az *eszmetörténeti* megközelítést alkalmazzuk.

A következő lépésben (ha csak kevéssel is) átlépjük az 1945-ös korszakhatárt, s megvizsgáljuk a magyar jobboldali *politikai ideológia politikai-szervezeti* megjelenésének alakulását. Végül az ideológia *mindennapokban használatos értékrendjét* elfogadó, azt korábban képviselő s részben továbbra is „hordozó” legfontosabb társadalmi csoport 1945 utáni helyzetéről vázolunk fel néhány, jobbára erősen hipotetikus gondolatot.

A *bevezetés* felépítése egyben javaslat a probléma tanulmányozására: arra a módra, ahogyan az említett hagyomány tovább- vagy túlélése vizsgálható. A kutatás alapját képező gondolati rendszert legpontosabban az eszmetörténet – vagyis az egykorú elvi-politikai diskurzusok elemzése, tipologizálása stb. – ragadja meg. A magyar jobboldal gazdag politikai szervezetrendszere, fórumai és vezető egyéniségei ebből formálták a politikai ideológiát, és alakították, formálták aktuális, illetve távlati politikai célokká. A eszmerendszer mindennapi változatát elfogadó, képviselő, azután a hagyományt „hordozó” társadalmi rétegek, csoportok és egyének társadalomtörténeti szempontból ábrázolható utat tettek meg a szovjet típusú rendszer időszakában. 1945 után a jobboldali hagyományról és hordozóiról (saját, tovább formált önképükön

kívül) mások is képet és ítéleteket alkottak. Ez a recepció különféle időpontokban és különféle pozíciókban más és más volt, változott és alakult. A szovjet típusú rendszer különféle hatalmi centrumaiban és intézményeiben, illetve az általuk uralt közbeszédben különböző *diskurzusok* folytak a magyar jobboldalról, történetéről és hagyományáról. A kutatás egyik fő feladata az erről rendelkezésre álló adatok értelmezése lehet. Fontos továbbá a profeszionalizálódó társadalomtudományok – történelem, társadalomtörténet, szociológia – idevágó megállapításainak és vitáinak áttekintése is.

„JOBBDAL”

A jobboldal(– baloldal) a politika, azon belül is a politikai gondolkodás, a politikai ideológia egyik legtöbbit használt fogalma.⁵ Az ezzel foglalkozó tanulmányok és összefoglalások a politikai ideológiák logikai és történeti tipológiája közötti átmenetként tárgyalják ezt a felosztást. A szó és a fogalom a nagy francia forradalom alkotmányozó nemzetgyűlésének megosztottságára utal, ahol az ülésterem bal oldalán foglaltak helyet a radikális forradalmárok, a jobb oldalon a mérsékeltek. Baloldaliak voltak az antiklerikális republikánusok, jobboldaliak a forradalmat elvetők, a „trón és oltár szövetségének” hívei. A fogalomrendszer, akárcsak a modern politikai ideológiák, a XIX. század alkotása (és hagyománya). Eszerint baloldaliak a népszuverenitás, az emberi nem fejlődőképességének hívei voltak, akik hittek az intézmények javíthatóságában, az erre való folytonos törekvést *baladás*nak (progresszió) tartották, s a(z el)múlt folyamatos meghaladását hirdették. A baloldal a polgári szabadság és az ember (különféleképpen megközelíthető, különféle normatív állításokba rendezhető) egyenlőségének minél inkább való kiterjesztésében hitt, ezt képviselte politikai célként. A jobboldal nem osztotta a baloldal történeti és antropológiai optimizmusát (bár nem is volt feltétlenül pesszimista e téren...). Inkább hitt és épített az egyén kiválóságára, a hagyományok, elsősorban a vallás (és Európában a kereszténység) értékeire, erejére, és az egyenlőtlenséget természetes állapotként fogadta el. A bal- és jobboldal politikai(-ideológiai) fogalma a XIX. század második felében gazdasági tartalommal egészült ki: a baloldal a szabad piac állami korlátozását, állami beavatkozást, az alsó „néposztályok” érdekvédelmét hirdette, a jobboldal a gazdasági szabadság és az állam éjjeliőr szerepe mellett foglalt állást.

Joggal mutattak rá a fogalmi keret kritikussai: a XX. században ez a koráb-

⁵ Lásd például Romsics szerk. (2009) bevezető tanulmánya; Gyurgyák szerk. (1999) 300–353.

ban úgy-ahogy értelmezhető dichotómia megbomlott, mert olyan politikai mozgalmak és eszmék jelentek meg, amelyek sorra *át- meg átmetszették*. Helyesebb tehát, érveltek, ha történeti szempontok mentén osztályozzák az ideológiákat és mozgalmakat, illetve sokrétűségükhöz alkalmazkodó, többszattatú politikai terek érzékeltetésére alkalmas modellek segítségével ábrázolják egymáshoz való viszonyukat. Így ábrázolta például politológiai bevezetőjében Gyurgyák János a hat (voltaképpen nyolc) alapvető politikai ideológiát a hatalomminimalizálás – hatalommaximalizálás logikai tengelye mentén.⁶ Későbbiekben tárgyalt ideáltípusai közül a nacionalizmust és a populizmust nem tudta vagy akarta a modellbe foglalni. A hatpólusú térben szereplő kommunizmus nem egy ideális kommunista társadalomra, hanem a szovjet típusú társadalom történetileg kialakult (mellesleg erősen változó) „ideológiájára” vonatkozott, amely kívül esik értelmezési körünkön. Ahogyan a szocializmus és az anarchizmus is. Marad tehát kettő: a konzervativizmus és a fasizmus *ideológiája*.

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a magyar politikatudomány egyik korai vitája is a jobb- és baloldal fogalmainak alkalmazhatóságáról szólt. 1993-ban írt tanulmányában Körösenyi András úgy látta, hogy az (akkor még) új magyar demokrácia politikai tagolódása legpontosabban a bal- és jobboldal kategóriáival írható le.⁷ A vele vitába szállók többsége viszont úgy érvelt, hogy a magyar politikát sokkal pontosabb *háromosztatú térként* ábrázolni, amelyben konzervatív, liberális és szocialista (szociáldemokrata) pólusok találhatóak.⁸

Mivel vizsgálódásunk célja mindenképpen történeti, a fogalom további finomításától itt eltekinthetünk. A jobboldal, jobboldali fogalma önmagában is értelmezhető, s ha ehhez a konzervativizmus és a fasizmus fogalmait rendeljük, akkor többpólusú értelmezési tartományban is világosan láthatjuk, miről beszélünk. Az is alaposan feltételezhető, hogy a térségben a nacionalizmus ideológiai spektruma nagy területen fedi le (vagy át-) a konzervativizmus, illetve a fasizmus terrénumait. A populizmus „ideológiája”, már csak eklekticizmusa okán is, ugyancsak átszivárog ide.

MAGYAR, JOBBOLDALI, HAGYOMÁNY

6 Gyurgyák szerk. (1999) 322.

7 Körösenyi (1993).

8 Gyurgyák (1994); Szakolczai (1994); Kovács (1994) stb.

Az elmúlt években három viszonylag átfogó munka kísérelt meg történeti elbeszélés(ek) keretében számvetést készíteni a magyar jobboldali politikai gondolkodás örökségéről: Takáts Jó-

zsef, Gyurgyák János, illetve Romsics Ignác és kutatócsoportja.⁹ Takáts és Gyurgyák vizsgált korszaka az egész magyar (késő) modernitás: a XVIII/XIX. század fordulójától a XX. század közepéig terjedő időszak. Romsics Ignác és munkatársai lényegében a XX. század első felével foglalkoznak csupán, de a kötet szerkesztője bevezetőjében visszatekint a XIX. századra. Takáts könyve politikai eszmetörténeti összefoglaló, Gyurgyák a magyar nemzeteszmé történetéről írt, csak a harmadik kötet fókuszál szorosabban a jobboldali hagyományra. Egyik kötet sem vizsgálja a XX. század közepétől a demokratikus átmenetig terjedő időszakot, és lényegében az utolsó húsz évre sem térnek ki.

1. Összefoglalójában Takáts József a két világháború közötti időszak tárgyalását az 1919 utáni politikai szótár átrendeződésével kezdi.¹⁰ 1918–19 a „történelmen kívülre került”, a demokratikus, polgári radikális, szocialista és kommunista politikai eszmerendszerek hosszabb-rövidebb időre kiiktatódtak a diskurzusokból. Miközben az 1919 utáni Magyarország politikai szerkezete, intézményei nagyon hasonlítottak a világháború előttihez, a benne mozgó szerepelők – sokszor ugyanazok a személyek – *más nyelven beszéltek*, mint 1918(1914) előtt. Ilyen új nyelvi elem lett mindenekelőtt a revízió, „köszönhetően” a Trianon-szindrómának. Ugyancsak újnak számított a korábbi államnemzet-fogalom felcserélődése az etnikai nemzetfogalommal, amelyből (egyebek mellett) a fajvédelmi gondolatrendszer származott. Új volt a zsidókérdés döntően faji alapú felvetése (ami nem csupán Magyarországra korlátozódott, de nálunk felettébb jellemzővé vált), elsősorban a zsidó *térfoglalás* tematizálásával. A liberális demokrácia és a szabad piac megvetés tárgya lett, helyette az állam, az irányított (terv-) gazdaság, a hivatásrendiségen alapuló vagy éppen diktatúra jellegű rezsimek eshetőségei kerültek a politikai gondolkodás középpontjába. Takáts ezzel kapcsolatban Ignotus Pál plasztikus megfogalmazását idézte: „Ötven évvel ezelőtt ez volt a jelszó: liberalizmus, demokrácia, felvilágosodás, emberi méltóság, polgári jogegyenlőség, nemzeti függetlenség, népszabadság, szabad gondolat, szabad sajtó, szabad lelkiismeret, szabad verseny, haladás. Ma: tekintélyi állam, totális állam, korporatív állam, munkaállam, népiség, fajiság, új rendiség, új világnézet, új szellemi front, keresztény nemzeti országlás, nemzeti öncélúság, nemzetpolitika, nemzetvédelem, nemzetszervezés, szolidaritás, reform.”¹¹

Talán nem véletlen, hogy Takáts – aki egyébként könyvében a modern po-

⁹ Takáts (2007); Gyurgyák (2007); Romsics szerk. (2009).

¹⁰ Takáts (2007) 103–135.

¹¹ Ignotus Pál 1936-ban írott *Vissza az értelembe* című esszéjét idézi Takáts (2007) 106.

litikai gondolkodásról szóló tankönyvi konszenzus alapján, vagyis a konzervatív, liberális és szocialista eszmerendszerek koordináta-rendszerében mozog – a két világháború közötti időszak főbb gondolati irányainak ismertetését a *jobboldali radikalizmussal* kezdi. A jobboldali radikalizmus a liberalizmushoz és az *internacionalista* szocializmushoz egyaránt ellenségesen viszonyul, ellensége a kapitalizmusnak, s a társadalmi jelenségek faji magyarázatának alapján áll. Programjának középpontja a radikális társadalmi változás: elitcsere vagy szociális reformok, esetleg mindkettő. Az eszmerendszert az első világháború hozta létre: a nagy háború bebizonyította, hogy a legalapvetőbb politikai érzelem a nemzeti-etnikai kötődés, továbbá, hogy az állami (bürokratikus) koordináció hatékonyabb a piacinál. Nem kevésbé fontos, hogy a koordinátor *erős* állam: a faji közösséget jobban kifejező diktatórikus rezsim előbbre való a demokráciánál. A jobboldali radikalizmusnak volt a legnagyobb szerepe a politikai nyelv faji alapra való átkódolásában. Ugyanakkor képviselői kezdettől fogva a nemzeti gondolat és a (valamiféle) szocializmus egyesítésére törekedtek (Gömbös Gyula 1920-ban jelentette ki: *magyar nemzeti szocialisták* vagyunk...).

Takáts következő nagy gondolati tömbje a *keresztényszociális*. Magyarországon is pápai enciklikák inspirálták (mindenekelőtt a *Quadragesimo anno*, 1931-ből), amelyek a kapitalizmus társadalmi igazságtalanságai helyett egyfajta új rendiséget – a hivatásrendiséget, azaz a korporatív társadalomszervezést ajánlották. A hivatásrendiség alapegységei a munkamegosztásban elfoglalt hely szerint szerveződnek, azaz foglalkozásonként alakul egy-egy nagy tömb, amelyben jövedelemtől, származástól vagy státustól függetlenül kap helyet mindenki. (A mezőgazdasági korporációnak például birtokos és földmunkás egyaránt tagja.) A hivatásrend egyszerre termelési és politikai szervezet. Az effajta *organikus* társadalomfelfogás egyetlen *testként* szemléli a nemzetet, amelynek részei mintegy együttműködésre vannak ítélve.

Az *újkonzervatívok* politikai gondolkodását Takáts is, mint annyian mások, Szekfű Gyula nézetrendszerével szemlélteti. A *Három nemzedék* antiliberális hanyatlástörténetéből indul ki, amely doktriner, radikalizmusra hajló, felszínes és illúziókat kergető politikaként ábrázolja a dualista korszak liberalizmusát. Szekfű is híve lett egyébként a kapitalizmus szociális korlátozásának (a kapitalizmust szervesetlen, zsidó jelenségnek tekintette, legalábbis Magyarországon). Az újkonzervatívok a harmincas években tettek egy lépést a társadalmi reformok felé – elsősorban az *új nemzedék*, a pályájukat jobbára a húszas években, a gazdasági világválság éveiben kezdő (s ezért részben állástalan diplomások) húsz- és harmincévesek hatása alatt. Az újkonzervatívok fogékonnyá váltak a nemzet népi koncepciója iránt, ha nem is az elitbe, de a középosztályba új ener-

giákat szántak a parasztságból (a „nemzeti súly népi őstalajba való visszahelyezése”), bírálták a Horthy-rezsimet stb. Szekfű kiegészítése a *Három nemzedék*-hez pontosan mutatja ezt az elmozdulást.¹² Más rendszerbírálok irányába is nyitottabbá lettek – így a keresztényszocialisták, illetve a népiek felé. Szekfű is hangsúlyozta a két világháború közötti társadalom spiritualisztikai közömböségét, illetve a föld- és parasztkérdés jelentőségének bemutatásakor nyilvánvalóan támaszkodott a népi írói szociográfia és szociológia eredményeire.

A *népieket* Takáts *ideológiai koalíció*ként jellemezte, amelynek közös alapja, hogy a parasztságot társadalmi megújulási forrásként szemléli. A magyar népesség a két világháború közötti populizmusok egyik kelet-európai parasztváltozata. E populizmusok sok közös vonást mutatnak, így társadalomszemléletük empirikus alapját illetően (falukutatás), a radikális földreform követelésében, a parasztdemokrácia skandináv mintájának ajánlatában, az egész gondolkodás harmadikutas szocialista jellegében. A népi ideológiai koalíció nyitott a neokonzervatív, illetve jobboldali radikális értékalkazatok irányába is, elsősorban a demokratikus politikai intézményrendszer iránti bizalmatlanságban. Elsődleges céljuk, a parasztság *felszabadulása* a szabadságjogok valamiféle *reális* rendszerét kívánná, szemben a liberális demokrácia *formális* jogaival. E szempontból Erdei Ferenc annak idején csak részben ismertté vált társadalomelmélete nem is annyira az úgynevezett kettős társadalom képe miatt jelentős, hanem inkább a történeti-nemzeti társadalomba sem szervesült, a modern polgári társadalomtól pedig lényegében elzárt, alaktalanul gomolygó parasztsággépe miatt.¹³ Németh László antimarxista, úgynevezett *minőség-szocializmus*a egyfelől az egyéni vállalkozási kedvre, másfelől az egyenlőségelvre épített; e kombinációtól Németh *új nemesség*, a „minőség őreinek” nevezett értelmiség kialakulását várta.

Takáts József körképét a szocialisták és a liberálisok egészítették ki. A kommunista politikai gondolkodás jelenlétét és hatását jelentéktelennek tartotta (bár megemlítette, hogy a harmincas években a sztálini ötéves terv sikerei keltek némi – rokonszenvező! – visszhangot).

2. Gyurgyák János hatalmas terjedelmű kötete a magyar nemzet eszméjéről, a magyar nacionalizmus gondolatáról *jelentőset és eredetit* alkotó politikai-történeti gondolkodók, *ideológusok* életművének enciklopédikus szemléje. A magyar nemzeti gondolat modern formájáról van szó, a tárgyalás

12 Szekfű (1989), illetve róla lásd Gyurgyák (2007) 289–385., valamint Romsics (2008) 195–212.

13 Szárszói beszédében 1943-ban érzékeltette a kettős társadalom elméletét, lásd Gyórfy és mások szerk. (1983) 188–210.; Erdei (1980) 291–346.

időhatára tehát csaknem két évszázad, a reformkortól a jelenig (vagy majdnem a jelenig), Kossuth Lajostól Szűcs Jenőig. Fentebb már említett politikai ideológiai összefoglalójához hasonlóan Gyurgyák eszmetörténeti családokra bontva vizsgálja tárgyát. Így követik egymást a XIX. századi liberálisok, a polgári radikálisok, a fajvédők, a konzervatívok, a népiek, és a – kissé nehezen indokolhatóan egy kalap alá vont – szociáldemokraták-kommunisták. Gyurgyák eredetileg tematikus csoportokat különített el az egyes nemzetfelfogásokon belül is – a magyarság mibenlétére, a magyar múltra, a nemzeti sorskérdésekre és a magyar jövőre vonatkozó kérdéscsoportokat. A mű törzsét alkotó három és fél politikai gondolatrendszeren belül – ezek nagyjából az 1900-as évek elejétől az 1940-es évek végéig alakultak ki és hoztak valóban eredetit, a polgári radikalizmus megjelenésétől a népi gondolatkör magányos és kivételes alakjának, Bibó Istvánnak az elhallgatásáig – ez a szerkezet működik. A számunkra lényeges fajvédelem-fajelmélet, a konzervatívok és a népiek fejezet ezt a rendet követi. A magyar nemzeteszmé nagy belső története hanyatlás- és kudarc-történet. Gyurgyákra leginkább Szekfű, mégpedig a trianoni katasztrófa sokkhatása alatt okot kereső, a *Három nemzedék* hanyatlástörténetét író Szekfű hatott. A szöveg legsúlyosabb alakja ő, a bibliográfiai tanulmány kereken ötödrésze az ő munkásságával és recepciójával foglalkozik. (Szó sincsen persze arról, hogy Szekfű bírálata elmaradna – éppen ellenkezőleg, nagyon is kidolgozott!) Akárcsak Takátsnál, Gyurgyáknál is Szekfű a két világháború közötti konzervatív politikai gondolkodás paradigmaticus alakja. Ennek az értékrendnek a középpontjában az igazság, a kereseténység és a magyarság fogalmi állnak. Gyurgyák hangsúlyozza, hogy Szekfű mindig is szemben állt a maradi ókonzervativizmussal; történészi fellépése (*A száműzött Rákóczi*) egyenesen lázadásként hatott a kuruc-függetlenségi történelemszemlélet ellen. Pályáját két egymástól élesen különböző szakaszra osztja. Az első, a harmincas–negyvenes évek fordulójáig tartó, kísérlet a magyar konzervativizmus megteremtésére egy polgári, reformkonzervatív nemzetkonceptió alapján. A másodikat, a negyvenes évek elején kezdődött a társadalmi status quo kíméletlen bírálata jellemzi (mindenekelőtt a középosztályé). Ebből azután 1945 után az új hódítással való megbékélés (is) következett, amelyet Gyurgyák a baloldal előtti fegyverletételként értékel. Szekfű azonban nem volt sem tudatos politikai gondolkodó, sem ideológus, jelzések és utalások rendszerével dolgozott.

A szekfűi minta, *Széchenyi István* (akinek valós ellentmondásaiból Szekfű ideális alakot alkotott) a magyar megújítást saját erőből, megrázkódtatások nélkül, keresztény erkölcsiségben kívánja elérni. A magyar parlag megművelé-

se annak reális megismerésével kezdődik, a magyar erények kibontakoztatásával folytatódik. Ez utóbbiak a nemzetiség és közértelmesség racionális, egyben erkölcsi fogalmai köré rendeződnek. Szekfű – elsősorban a *Három nemzedékben* – bírálta a Trianon friss élménye által meghatározott magyar hanyatlás okainak tartott magyar liberalizmust és a magyar kapitalizmust (elsősorban a liberalizmust). A liberálisokat az Egyenlőség, Szabadság, Ész elvont ideái mozgatták – az egyenlők harcából egyenlőtlenek élethalálharca lett, amelyben elpusztult a magyar nemesség és a városi polgárság nagy része. Ezzel szemben elhanyagolták a magyar hagyományokat. A politikában a közjogi és a nemzeti-ségi kérdést helyezték középpontba, ami óriási, bűnös hiba volt. A magyar kapitalizmust a XIX. században *szervetlenül és hirtelen* vezették be. A „harcos és jogász” magyar nemzet nem vált iparossá-kereskedővé, így foglalták el a polgári gazdaság vezető pozícióit a zsidók.

A *Három nemzedék* első kiadásának előszavában Szekfű tanulságos foglalatot adott a forradalomról, amelyet természetesen elvetett. Arra a kérdésre, hogy milyen is legyen a konzervatív elvek alapján berendezett Magyarország, nem adott egyértelmű választ. A körvonalak azonban érzékelhetőek: keresztény, harmonikus, a tradíciókon alapuló szerves nemzetépítés eredménye. Szekfű szerint a keresztény-germán kultúrkörbe tartozásunk nem a Habsburgokkal, hanem Szent Istvánnal kezdődött. Fő elemei a keresztény tekintély és germán szabadság, ami nem azonos a görög-római civilizációéval. Ott ugyanis tekintélytől nem korlátozott, féktelen szabadság érvényesült, míg a germán szabadság a méltányosság és a *suum cuique*, azaz érdem szerinti érvényesülés elvén alapul. Akik ettől el akarják téríteni Magyarországot – így a polgári radikálisok, a szocialisták, a bolsevikok, a népiek, a turanisták, a fajvédők –, mind veszélyt jelentenek. A keresztény-konzervatív állam magyar jellegét a magyar *jellem* adja, amelyet egyébként Szekfű egyáltalán nem idealizált, sőt hevesen bírálta az „antikapitalista talentumot”, a pénzgazdálkodástól való idegenséget, az úri (hivatali-állami) pályákhoz való görcsös ragaszkodást, az önáltatást, a politikai realitásérzék teljes hiányát stb. A magyar középosztály voltaképpen a magyar középnemességből, a magyar *harmadik rend*ből alakult ki – és úri maradt, mert a bécsi gazdaságpolitika lehetetlenné tette industrializálását, más mintaadó csoport viszont nem volt. A változáshoz, mondja Szekfű, fel kell adnia *dzsentri-exkluzivitását* és úri mentalitását, össze kell olvadnia az értelmiséggel és a feltörekvő paraszti-polgári rétegekkel. A gazdasági pályákra a zsidóság áramlott be, amely viszont nem szervesült. A zsidóság asszimilációja sikertelen maradt, mert megőrizte nemzeti tulajdonságait: a kapitalisztikus szellemet, az intellektualizmust, a teleologizmust (célracionalitást), a voluntarizmust és a mobilitást. Szekfű nyugati és keleti zsi-

dóságot különböztet meg, ez utóbbit szerinte a szörszálhasogató logika, a csűrés-csavarás, a viccelődés, az elbizakodottság és a csalásra való hajlam jellemzi. Ez határozta meg a budapesti kultúrát, ez az oka az antiszemitizmusnak.

Szekfű gondolkodásának kritikai felhangjai a harmincas évek közepétől mind erősebbek lettek. A *Három nemzedék* ötödik kiadásához fűzött újabb könyv (...és ami utána következik, 1934) a Horthy-kori közállapotok éles politikai és erkölcsi bírálata. Szekfű antinómiákkal jellemezte a helyzetet, amelyek között – a zsidókérdés mellett – szerepelt a nemzedéki probléma, a földkérdés és a leszakadt magyarság sorsa is. Kétségtelen ugyanakkor, hogy utolsó jelentős történetpolitikai munkájában (*Forradalom után*, 1947) lényegében a magyar konzervativizmus felszámolását javasolta. A magyar középosztály háború alatti teljes széthullása után – így Szekfű – megérett a helyzet a forradalomra.

A másik fontos két világháború közötti szellemi áramlat, a *népi írók* jellemzését Gyurgyák elsősorban Németh László gondolatvilágának elemzésével oldotta meg. Természetesen ő is emlékeztetett rá, hogy a népiek nagyon sokfélék, egymással is hatalmas vitákban álltak. Németh a magyar sorskérdések egyikének a magyarság és a zsidóság együttélésének zavarait tartotta. A zsidóságot magától értetődően népként (fajként, etnikumként) fogta fel, s ő is megkérdőjelezte az asszimiláció sikerét. Kárhoztatta a zsidó származású írók partalan antiszemitázását, de a „talmudos-hecces” zsidógyűlöletet is. Különbséget tett a zsidó és a nyugati forradalmak között: „Ha a zsidóság ösztöne: a kiszabadulás, a közös föld, közös ég, a jahvei államtalanság; Nyugat ösztöne: a magasabb tagoltság, a képességhierarchia, az államalkotás. Nyugatnak is szüksége van romelhordó viharokra, de nincs szüksége erre a rabszolgaösztröngre, mely Nyugat építményeiben is az ősi Egyiptom ellen lázad. Európa görög-latin mű, s a görög-latin géniuszt Jahve gyökerében pusztítja el. Marx lényegében Jahve embere. Ami ellen mi az ő forradalmában berzenkedünk, nem a szükséges rombolás, hanem az államteremtő európaiság hiánya. Hiányzik belőle a görög erjesztő: a szervező minőség.”¹⁴ A zsidóságnak saját államba kellene szerveződnie, vagy nemzetiségként kell kezelni, ha Magyarországon marad. Társadalmi-kulturális szerepének növekedését Németh is úgy látta, mint Szekfű, de kiemelte: Trianonért bűnbaknak tették meg a zsidóságot, amely most már erkölcsi fölényben is érzi magát. Ezért bosszúra készül, revánsot akar venni, a kommunizmus formájában. Németh nevezetes műveiben (elsősorban a *Kisebbségben* című esszéjében, 1939) ettől nem függetlenül meglehetősen pesszimisztikus képet rajzolt a magyar nemzet XVIII. századtól kezdődő *felhígulásáról*. Életművének alapkérdése, hogy

14 Németh (2000) 94.

orvosságot keresett erre, amit valamifé-

le új magyar öntudatban vélt megtalálni, amely azért európai, de a szomszédokkal is talál modus vivendit. Ehhez új középosztály kell – a parasztság soraiból –, illetve új értelmiségi elit. Az ehhez szükséges út (a *harmadik*) az adott pillanatban, a negyvenes évek elején a náciizmus és a kommunizmus elutasítását, a magyar függetlenséget jelentette, továbbá szövetkezeti és minőségyszocializmust. *Kert-Magyarország* (a gyárral szemben) és a dunai népek összefogása. A *minőségmunka* térhódítása a modern tömegtermelés (egyszersmind a tömegtársadalom) ellen, a szabad vállalkozás közösség érdekében való korlátozása.¹⁵

Takáts József a jobboldali radikalizmus alakváltozataiként, egységes keretben szemlélte a fajvédelem, illetve a fajelmélet magyar változatait, Gyurgyák viszont éles határvonalat húzott a kettő közé. A Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szabó Dezső, Milotay István, Eckhardt Tibor és Gömbös Gyula nevével fémjelzett fajvédelmi ideológiát az első világháború meghatározó élményéből vezette le. A fajvédők a magyarságot történetileg kialakult egységes fajnak tekintették, amelynek hivatása a krisztusi világnézetű kultúra ápolása és a Duna-medencei vezető szerep. Faj és nemzet fogalmát egyébként felváltva használták, a fajfogalom rugalmasabb értelmezése szerint a beolvadók is részei a magyarságnak, ha a beolvadás „teljesen” megvalósult. A fajvédőket gyökeresen új, harmadik Magyarország felépítésének programja foglalkoztatta, amely elveti, meghaladja mind az úri, mind a zsidó Magyarországot. Teljes *őrségváltást* szorgalmaztak az elitben, és harcos antiszemiták voltak. Politikai programjuk fundamentuma az agrárius magyar állam volt, az ezer katasztrális hold feletti nagybirtokok felosztása útján megvalósuló földreform, a „közérdektől korlátozott magyar tulajdon”, a biztosítási rendszer kiterjesztése, munkásrésztvények; a kulturális élet magyar átszervezése, a testnevelés szerepét kiemelő magyar oktatás. „Mire ez a politikai ideológia leért a fajvédő tagsághoz, nem maradt más belőle, mint egy kívánságlista, nevezetesen, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel támogassuk fajtestvéreinket, olvassunk keresztény és fajmagyar könyveket és lapokat, dolgoztassunk kizárólag magyar iparosnál, vásároljunk fajmagyar kereskedőknél, végül orvosi és jogi tanácsért csak magyar fajtestvéreinkhez forduljunk.”¹⁶ Virágzó, integer Magyarország, bezárkózva etnikai mikrokozmoszába.

A fajvédő mozgalom politikai szempontból *látzatra* a húszas évek parlamentjének jelentéktelen ellenzéki pártja maradt. Legjelentősebb képviselője, Gömbös Gyula éppen fajvédő hajlamai miatt került átmenetileg szembe a formálódó horthysta elittel. Amikor azon-

15 Tömör összefoglalója ennek Németh László *Magyar építéset* című esszéje (1943) in Németh (1992) 1334–1442.

16 Gyurgyák (2007) 250.

ban a rendszer e fontos konstruktőre visszajutott a kormányba, feladta a fajvédő program jelentős részét; mikor miniszterelnök lett, tovább távolodott tőle.¹⁷ A fajvédők nemzetfelfogása, szociális érzékenysége azonban óriási hatást gyakorolt a közbeszédre, befolyásolta a konzervativizmust és a Horthy–Bethlen-rendszert balról bíráló népi mozgalmat is. A fajvédő gondolatok politikai programként komoly társadalmi bázisra számíthattak a két világháború között – a választójog bethleni korlátozásának egyik komoly oka volt a szélsőjobb destabilizációtól való félelem.

Míg a fajvédők Gyurgyák szerint inkább német- és náciellenesek voltak, a fajelmélet hívei egyenesen német (kisebb mértékben francia) mintára alakították ki nézeteiket. Egységes magyar fasiszta ideológiáról nagyon nehéz lenne beszélni.¹⁸ A számos kisebb-nagyobb nemzetiszocialista pártocskát a személyi ellentéteken kívül ideológiai nézeteltérések is elválasztották egymástól, ráadásul nézeteik önmagukban is rendkívül ellentmondásosak, zavarosak voltak. Amikor 1939-ben összesen a szavazatok 25%-át kapták meg a választáson¹⁹ – ezzel elérve befolyásuk csúcspontját –, nyomban frakcióharcokba merültek. Gyurgyák részletesebben Méhely Lajos zoológus és Szálas Ferenc nézeteit elemezte – utóbbi valóban törekedett eredeti magyar nemzetiszocialista ideológia kialakítására, bár három kötetre tervezett műve nem készült el. A hungarizmus szerinte az egységes nemzetiszocialista világnézet magyar változata, amely azonban eltér az *Urtyp*-tól: elutasítja a német imperializmust és felsőbbrendűséget, s középpontjában nem is a faj, hanem a totális nemzet áll. Utóbbi valamiféle természetes sorsközösség, amelyet egy tévedhetetlen vezér vezet. A *szociálnacionáléban* munkás, paraszt és értelmiség egyaránt felszabadul az önzés, az anyagiasság és az istentelenség rabigája alól. Új népi közösség jön létre, ahol a parasztság a nemzettartó, a munkásság a nemzetépítő, az értelmiség a nemzetvezető és irányító, a katona a nemzetvédő, a nő, az ifjúság és a gyermek pedig a nemzeti halhatatlanság záloga.

3. A magyar jobboldal fogalomtörténeti, politikai és politikai gondolkodásbeli változásainak európai háttérben elhelyezett áttekintésére Romsics Ignác vállalkozott az általa szerkesztett *A magyar jobboldali hagyomány* című kötet bevezetésében. Két évszázadot, egy egész kontinenst fogott át, és eltérően a kötet szerzőitől – sőt e vonatkozásban Takátstól és Gyurgyáktól is – tárgyalásának íve a jelenig tart. Romsics Ignác az európai jobboldal fogal-

17 Gergely (2001); Vonyó (2009).

18 Passmore (2002); Mann (2004); Iordachi (2004).

19 Összességében – mert nem mindenütt indultak. Ahol el tudtak indulni a választáson, esetenként a szavazatok 40%-át vagy többet is megszereztek.

mát az 1789-es francia alkotmányozó nemzetgyűléstől eredezteti, a magyart pedig egyrészt az 1990 utáni első parlament, másrészt a magyar politológiában 1993–94-ben zajlott *Körösényi-vita* diskurzusával zárja. E két pont közötti, időben, földrajzban és könyvtári polcon egyaránt tágas térségben mozogva foglalja össze igen gazdaságosan a fogalom jelentésének változásait. A kötet szerzőinek többsége viszont a két világháború közötti korszakra összpontosított. Fontos hozzátenni, hogy a politikai eszmék mellett intézményeket, személyiségeket, sőt kormányzati rendszereket és jogelveket is tárgyalnak. Az eszmetörténeti szövegek a konzervativizmussal, a fajvédő és szélsőjobboldali politikai ideológiával, valamint a magyar népi mozgalommal foglalkoznak. A kötetet a francia hungarológus, Nicolas Bauquet *mindszentyzmus*-tanulmánya zárja. Érzékeny elemzésének középpontjában a Mindszentyről szóló magyar *történeti* diskurzusban eddig alig vizsgált kategória, a *spirituális vonzerő* áll. A Romsics-csapat szerint tehát a magyar jobboldali hagyomány utolsó meghatározó alakja az esztergomi érsek – nagyjából 1948. karácsonyi letartóztatásáig. Ez az a pont, ahol 2009-ben, tehát két évtizeddel a rendszerváltás után a kötet meghúzza a magyar jobboldali hagyomány határát. Mindszenty 1956-os epizódja, emlékiratai és emigrációs tevékenysége már e határon túlra esik. Részletesen egyik szöveg sem magyarázza el, de mind a bevezetőben, mind más helyeken utalnak arra, hogy a kommunista hatalomátvétel a magyar jobboldali politikát és politikai eszmerendszert egyaránt lehetetlenné tette. Ennek alapján akár azt gondolhatnánk, hogy ami 1989 után újrakezdődött, az talán más, talán új jobboldaliság, amelynek számára a XX. század első felének jobboldala vagy hagyomány, vagy (esetleg) csupán terhes örökség. Ugyanerre utal az a határozott kritikai attitűd, amellyel a szerzők a hagyományt vizsgálják.

A magyar politikai gondolkodás 1945-ben ugyancsak korszakhatárhoz érkező története sokágú történet. Amennyiben a bal–jobb tengely mentén vesszük szemügyre az akkori eszmei palettát, akkor a képzeletbeli centrumtól jobbra található a népi ideológiai koalíció legalább egy része (súlypontja azonban erőteljesen balra, sőt nyúlványai a szélsőbalig érnek!), a konzervatívok Bethlen, illetve Szekfű által félmjelzett nagy, korszakot meghatározó tömbje, a szélén pedig a fajvédők, illetve a különféle radikális, náci, nyilaskeresztes gondolatrendszerek tábora. Akikkel egyébként a negyvenes években a népi eszmerendszer nem egy képviselője is szoros eszmei kapcsolatba került. A háború vége előtt a jobboldalon belül érvényesülő tagoltság sokszínű *viszonyrendszerben* jelent meg. A magát szívesen a centrumban ábrázoló bethleni konzervativizmus nyitottá vált a népi reformgondolatok egy része előtt, amiből

elvileg valóban a centrum felé való elmozdulás következett volna. Zárt volt viszont a szintén heterogén baloldal egyik fő konszenzuális követelése irányában: nem kívánta gyökeresen demokratizálni a politikai szerkezetet – ebben azonban ismét közelebb találta magát a népiekhez, akik nem kötelezték el magukat a demokrácia nyugati mintájú intézményei iránt. A konzervatív nyelv viszont eredetileg (a korai húszas években) is, de később is „jól érthető” maradt a szélsőjobb számára. A teljes antiszemita diskurzus legalább valamelyest közös nyelvi teret képezett, amelyet ráadásul a balig nyúló népiek is értettek. A szélsőjobb nagy témái (a társadalmi reformok, hivatásrendi állam stb.) sem voltak teljesen idegenek a konzervatívoktól – a radikális felforgatástól persze elzártak, sőt rettegtek.

A magyar jobboldali politikai gondolkodás maradéka 1945-ben nem tudott számadást készíteni saját magáról és előző fél évszázadáról. Ehhez a feltételek a legkevésbé sem voltak ideálisak. A legjelentősebb kísérletek kívülről jöttek, mint Bibó Istváné, aki a népi ideológiai koalíció inkább baloldali centristája volt – ám konzervativizmusbírálata mégis legalább összetett és differenciált maradt, nem pusztán a megbélyegzés és elutasítás frázisait variálta. A belső bírálat kísérlete az eredeti konzervativizmusától messze távolodó (de mégiscsak a képleten belülről, sőt annak szívéből érkező) Szekfű Gyula nevéhez fűződik. Ő a *Forradalom után*ban végül is a szimbiózist ajánlotta a szovjet típusú rendszerrel – amihez a legkevésbé sem kellett leszámolnia a jobboldali hagyomány öt évtizedes antiliberalizmusával (sőt). Szekfű próbálkozását sokan mintha száműznék életművéből – *A magyar jobboldali hagyomány* Szekfű-esszéjét jegyző Romsics Gergely meg sem említi, talán nem véletlenül. Amit a konzervatívok belső diskurzusairól tudunk, arról győz meg: politizáló képviselőik, beleértve a fiatal nemzedéket is, nem érezték szükségesnek az önvizsgálatot.²⁰ Arra viszont nagyon is készek voltak, hogy a békekötésig terjedő időt a Kisgazdapárt adta menedékben átvészelve, jogot formáljanak a politikai vezetésben való (meghatározó?) részvételre. A másik *lehetséges* cselekvési irány az organikus nemzet fogalmát lényegítette volna át valamiféle (katolikus) lelki szenvedésközösséggé, a karizmatikus főpásztor vezetésével.

Említettük a magyar jobboldal két világháború közötti áramlatainak heterogenitását és a közöttük fennálló ellentéteket, ugyanakkor a közlekedéseket, vitákat és alkalmi vagy tartós közösségeket. Az utóbbiak minden bizonnyal lehetetlenek lettek volna, ha a sokféleségben nincsen néhány gondolati-nyelvi közös pont. Ezek javaslatom szerint a következők:

a) Az antiliberalizmus, amelynek legenyhébb (történetpolitikai) változa-

²⁰ Rainer (2005).

ta a dualista Magyarország bírálata, a másik póluson a náci diktatúra nyílt elfogadásával és propagálásával. Az antiliberalizmus kiterjedt a demokratikus jogok és intézmények rendszerével szembeni bizalmatlanságra, érzéketlenségre, illetve elutasításra.

b) Az antiszemitizmus a magyar jobboldal antikapitalizmusának és antimodernizmusának sajátos változata. Az első világháború, illetve a Horthy-Bethlen-rendszer válsága óta az antiszemita diskurzus a magyar közbeszéd szerves részét alkotta. Persze óriási a különbség a korlátozásokban gondolkodó, az etnikai zsidóság-felfogást alapjában véve elutasító konzervativizmus vagy a népiek, illetve a szélsőjobb antiszemitizusa között.

c) Az organikus nemzeteszme ugyancsak az antikapitalizmus és antimodernizmus tövéről fakadt. Lényege, hogy a magyar nemzethez tartozás, a magyarság mint önérték minden más identitást megelőz, sőt nem is nagyon lehetséges más *fontos* identifikációs tényező, mint a magyar. Az organikus nemzeteszme talajáról lényeges differenciáló tényező a más nemzetekhez tartozókhöz fűződő viszony. A magyar *politikai* nemzet szemlélete, amely a dualizmus uralkodó képlete volt, a konzervativizmus magyar változatában mintegy együtt létezett az organikkal. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a teljes revízió az organikus és etnikai nemzeteszme alapján (is) teljesen lehetetlen. Az etnikai nemzetfelfogás térhódítása a jobboldal előretörésének következménye volt, és szoros összefüggésben állt a magyar szupremácia, a Kárpát-medencei magyar hegemonia törekvéseivel, illetve az antiszemitizmussal.

d) A magyar jobboldali áramlatok a két világháború között több fontos ponton megegyeztek az állam szerepének felfogásában. A liberalizmus csődjeként is felfogott első világháború általában felértékelte az állam szerepét, az állam beavatkozását a piac, a verseny gazdasági és társadalmi folyamataiba. A jobboldal a gazdasági-társadalmi koordinációra vonatkozóan általában előnyben részesítette a bürokratikus újraelosztást. Nagy különbség van természetesen az államközpontúság, az etatizmus mértékében és hangsúlyaiban. A konzervatívok erős állama mindenképp a társadalmi stabilitás elérésének és fenntartásának eszköze, különféle intervencióit (például a szociálpolitikát vagy a korlátozott gazdasági-társadalmi reformokat) ennek érdekében hajtja végre. Azért, hogy ne legyen nagyobb (kiszámíthatatlan, forradalmi) változás. Ezzel szemben akár a fajvédők-nyilasok, akár a népiek államfelfogását tekintjük, az állam éppen a radikális gazdasági-társadalmi-kulturális változások kezdeményezője és aktora. Ilyenek a radikális földreformok, a zsidó tulajdon konfiskálása és újraelosztása, általában a nagytőke korlátozása és szoros állami ellenőrzése, vagy a mezőgazdasági kistermelés támogatása. A népiek zö-

me és baloldala persze nagy szerepet szánt a civil társadalmi kezdeményezéseknek, az önszerveződésnek is, például a szövetkezeteknek.

e) Az antikommunizmus ugyancsak közös nevező, bár a szovjet kísérlet elutasítása már távolról sem azonos mértékű mondjuk a konzervatívok, a népi jobboldal vagy a radikális jobboldal körében. A mindenre kiterjedő antikommunista felfogás leginkább a konzervatívokat jellemezte: elutasították a forradalmi legitimitást, az egyenlősítő ideológiát, az antiklerikalizmust és a tulajdon kisajátítását egyaránt. A népiek és a nyilasok jóval megértőbben viszonyultak a tulajdonviszonyokba való forradalmi beavatkozáshoz, kevesebb bajuk volt az egyházellenes attitűddel, és a szovjet típusú rendszer egyes jellegzetességei (így a tervgazdálkodás vagy a centralizált bürokratikus újraelosztás) kifejezett rokonszenvet keltenek körükben.

f) Amennyiben a demokráciát a schumpeteri elitista felfogásnak megfelelően elsősorban procedurális jellemzőkkel határozzuk meg, akkor a magyar jobboldal többségében és inkább antidemokrata volt. Ha ezzel egyáltalán szembeállítottak valamiféle pozitív alternatívát, az a kevés kiváló megkülönböztetett szerepe és az ő jogosítványaik voltak. Ez lehetett valamelyik hivatásrend (mint az értelmiség Németh Lászlónál), vagy akár – egyes nyilas elképzelésekben – a magyar faj egésze.

A magyar jobboldali politikai ideológia nem volt statikus – ellenkezőleg: a harmincas évek elejétől a gazdasági válság, a jobboldali térfélen belüli versenyhelyzet, sőt a magyar baloldal támasztotta kihívás okán reformgondolatok érlelődtek a konzervatív táborban is. A fasizmus térhódítása egyfelől és a népi társadalomkritika másfelől nemcsak veszélyt, hanem eszmei tápanyagot, beépíthető elemeket szolgáltatott.²¹ Ez a reformpotenciál – Teleki Páltól a *Magyar Szemléig* – dinamizálta és gazdagította a magyar hagyományt. A konzervativizmusra jellemző óvatos és lassú *mozgás* a hagyomány kialakulásának utolsó évtizedében éppenséggel nem jellemezte a magyar változatot. Kiteljesedésére azonban nem volt mód.

BÚVÓHELYEK

Valamennyi eszmetörténeti összefoglaló megegyezik abban, hogy a XX. századi magyar jobboldali politikai eszméket addig tárgyalja, ameddig két fontos feltevés érvényesül. Az egyik a politikai eszméket megjelenítő (viszonylag) szabad diskurzus, a másik a politikai ideológiákat programokra átfordító, azokat érvé-

²¹ Juhász (1983).

nyesíteni és képviselni kész szervezeti háttér (pártok, társadalmi mozgalmak,

sajtóorgánumok és vitafórumok). A negyvenes évek közepéig a magyar jobboldal számára mindkét feltétel adott volt. Akkor azonban jelentős változás következett be. Megszűnt a szabad diskurzus, és felszámolták az intézményi háttérrel.

Szervezeti szempontból a konzervativizmus legjelentősebb kerete a (sokféle elnevezésű) kormánypárt, illetve annak háttér-, társ- és szellemi rokonintézményei voltak. A kormánypárt nem volt egységes – az ókonzervatív, a liberális konzervatív, a konzervatív reformer és a fajvédő-szélsőjobb áramlatok képviselői egyaránt helyet kaptak benne –, eszmei centrumának mégis a konzervativizmus, annak liberális-pragmatikus bethleni változata számított. A jobboldal két szélén ugyancsak gazdag szervezeti tagoltság figyelhető meg. A népi ideológiai koalíció nem szerveződött párttá,²² képviselői egyszerre határozták meg magukat közösségként, s foglaltak helyet külön-külön baloldali (vagy baloldali szövetségeseket is magukba foglaló), illetve inkább jobboldali, esetenként radikális jobboldali szervezetekben és csoportokban. A jobboldal jobbszéle a Horthy-korszakban végig sok és sokféle politikai szervezetben tömörült. Csak a pártok száma ötvennél több (!), Gömbös Gyula Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártjától a nyilaskeresztes-hungarista pártokig és párt-szövetségeig. De említhetők a különféle mozgalmak és tömegszervezetek is, az Ébredő Magyarok Egyletétől a Magyar Országos Véderő Egyesületig. A sokszínű, változó jelentőségű és nagyon vegyes színvonalú sajtóban és a könyvkiadásban a jobboldal szabadon hallathatta hangját, csak a radikális rendszerváltó, „fehér forradalmat” hirdető orgánumokat kobozták időnként el – ugyanakkor a nyilas vezetőket a titkosrendőrség figyelte, s felforgatás vádjával többen bíróság elé kerültek közülük.

A hagyományt képző történet vége inkább 1944–45, mint 1948, de semmiképpen sem tart tovább. A jobboldal számára az 1945 utáni politikai életben nem volt szervezeti hely. De *egyértelműen és teljességében* csak a fajvédő-nyilas szélsőjobb rekedt kívül mind a szervezeti, mind a diszkurzív téren. A fegyverszünet eredményeképpen Magyarországon gyakorlatilag nem alakulhatott jobboldali párt. Az egyezmény a nyilas pártokat és a volt kormánypártot közvetlenül felelőssé tette a háborúért, ezért szervezkedésüket megtiltotta. Nem szerveződtek párttá a kormánypárt konzervatív reformerei és „liberálisai” (Teleki Pál, illetve Bethlen István hívei) sem. Egy darabig úgy tűnt, hogy a konzervatív tábor liberális része, illetve a konzervatív ellenzékiek – például a legitimisták – talán elképzelhetők az új

22 A Márciusi Front mozgalom 1937-ben lehetett volna valamiféle politikai párt kezdeménye, de végül a Nemzeti Pártszövetség csak 1939-ben alakult meg, választáson már nem szerepelt, és 1944-ig nem fejtett ki érdemleges tevékenységet.

magyar demokrácia szereplőiként. Sztálin valószínűleg – Mannerheim marsall példájára – fontolgatta egy ideig akár Horthy kormányzó reaktiválását. Ha így volt, valószínűbb, hogy végül Beneš vagy a románok feltételezett reakciói, véleménye hatására döntött, mintsem Rákosi Mátyáséra, aki már 1943-ban Horthy felelősségéről beszélt. Horthy mindenesetre nem tért vissza. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés első nyilatkozata még az ő nevével kezdődött, de Molotov már a moszkvai kormányalakítási tárgyalásokon világossá tette, hogy az új magyar politikai központ a szovjetek szemében nem szerves folytatója sem Horthy, sem a Szent Korona Magyarországnak.²³ A szovjet megszállók a liberálisok központi alakját, Bethlent rövid bizonytalankodás után – nyilván nem függetlenül a kommunisták véleményétől és tájékoztatásától – gyorsan eltávolították a politikai színtérről, illetve magáról Magyarországról.²⁴ Még 1946-ban többségükben ugyanerre a sorsra jutottak a legitimisták (Pallavicini György, Pálffy Géza, Lajos Iván²⁵). Egyének azonban – mint például Szekfű Gyula – egészen a rákosi-sta hatalomátvételt követő évekig tagjai maradhattak az új *establishment*nek.

Egyedül az egykor Teleki fémjelezte reformkonzervatívok teremthettek maguknak kis, informális szervezeti-gondolkodási szigeteket. Ilyen lehetett volna a Polgári Demokrata Párt (PDP), amelyben azonban a Horthy-rendszer konzervatív, liberális és radikális kritikussai egyaránt helyet kaptak, miközben egy ideig Teleki Pál fia, Géza számított a párt vezetőjének. A PDP első választáson elért szerény eredménye (1,6%) azonban csak hozzávetőleg jelzi a jobboldal térvesztését. (A PDP-t már a választás előtt kihagyták a koalícióból, s így a szavazatokkal való racionális és taktikus gazdálkodás szempontjából nem tűnt „érdemesnek” rájuk szavazni.)

Az 1945-ös választásokon hatalmas fölényrel győztes Kisgazdapárt is a Horthy-rendszer ellenzékéhez, és pedig baloldali ellenzékéhez tartozott. Ennek a valóságos és (részben) föld alá szorított ellenzéknek azonban a „jobboldalan” helyezkedett el. Jelentős vezetői – Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor – valódi jobboldali, radikális jobboldali múlttal, kapcsolatokkal rendelkeztek. Az 1944 decemberében kialakult politikai térben a Kisgazdapárt

23 Gosztonyi (1984) 111–208., ill. Vida szerk. (2005).

24 „Ha most, amikor Magyarországon aktivizálódni kezdtek a jobboldali elemek, mindenekelőtt a kisgazdák pártjának és a szociáldemokrata pártjának a soraiból [...] a magyar reakció olyan tapasztalt képviselőit engedjük politikai tevékenységgel foglalkozni, mint Bethlen, az csak a jobboldali erők pozícióit erősítené az országban” – írta Gyekanozov külügyi népbiztos-helyettes Molotovnak 1945. február 17-én, kezdeményezve Bethlen Szovjetunióba szállítását. Szovjet levéltári... (2011).

25 Murányi (2006).

volt a legsúlyosabb párt, amelyet az adott helyzetben jobboldaliként is lehetett értelmezni. Nem kizárólag relatíve jobboldaliként – a párt hagyományában létezett ez a szál is. A kisgazdákhöz álltak tehát a konzervatív liberálisok, a Teleki-féle reformerek (lásd a Teleki Munkaközösség példáját) – mindazok, akik szervezetet már nem alakíthattak, de egyénileg nem tűntek kompromittáltak. Azok is, akik az első hónapokban, az első egy évben még értékes politikai tőkével rendelkeztek: a németellenesség, az embermentés, az ellenállás, az aktív részvétel érdemeivel. A kisgazdák nemcsak a jobboldal e rétegét szívták fel, ide csatornázódott be például a keresztény politizálás konzervatív oldala mellett a szocialisztikus is (Pálffy Géza, illetve Barankovics István Demokrata Néppárt-kísérletei 1945-ben). De itt – vagy döntően itt – összpontosultak a jobboldali társadalmi mozgalmak káderei is (már ami megmaradt belőlük, így például a titkos Magyar Közösség²⁶).

A kisgazdák gyűjtőpárti jellege a kortársak számára is nyilvánvaló volt. A párt szalámizása a belül húzódó bal–jobb tengelyen jobbról haladva történt: Szabadságpárt, Magyar Közösség (volt reformkonzervatívok), az 1947-es ellenzéki pártok kilépése – egészen a paraszti centrumig, sőt tovább. Az 1947-es Kisgazdapárt már nem nyújtott sem szervezetet, sem fórumot semmiféle jobboldali politikai erőnek. Nem nevezhetők a jobboldali politikai-szervezeti tradíció folytatóinak 1947 különféle ellenzéki pártjai sem (az ellenzék fő ereje, Barankovics István keresztényszocialista irányzathoz közel álló Demokrata Néppártja a legkevésbé). Léteztek ugyan személyi folytonosságok, elhangzottak gondolati utalások az 1944 előtti jobboldalra – ez utóbbiak jobbára a kereszténység 1944 előtti politikai tartalmaitól gondosan megtisztított (de azért áthallásos) üzeneteire korlátozódtak –, ám a jobboldal, „a reakció” szervezeti értelemben 1944, de főleg 1947 után egyszerűen megszűnt létezni Magyarországon. A századvégi rendszerváltásig 1956 volt az egyetlen pillanat, amikor a magyar jobboldal ismét szervezethez és fórumhoz juthatott volna. Ám ez nemigen történt meg: ahhoz túlságosan rövid volt az idő volt, hogy az akkori pártalakulások karakteréből egyértelmű következtéseket lehessen levonni.²⁷ A magyar jobboldal 1944–47-ben eltűnt a politikai palettáról.

Külön említést érdemel egy addig a jobboldal szervezeti háttere szempontjából lényegtelennek tűnő mozzanat. A magyar népi mozgalom 1937-ben a Márciusi Frontban, 1939-ben a Nemzeti Parasztpártban (NPP) irodalmi és társadalomkritikai szellemi áramlatból politikai intézményé szer-

26 Előzményeiről lásd Papp (2008); történetére Székér (2010).

27 Azért a jobboldali hagyomány számos eleme megjelent 1956-ban, erről összefoglalóan lásd Standeisky (2010).

veződött. A parasztpárt csatlakozott a Magyar Fronthoz. Az emigrációban jövőjükön gondolkodó magyar kommunisták – Révai József kezdeményezésére – már a harmincas évek végén az egyelőre virtuális magyar népfront legfontosabb partnereként tekintettek rájuk. Magától értetődött, hogy képviselőit az 1944 őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokon az új politikai erőter, sőt a koalíció részeként veszik számba. Erre predesztinálta az a bírálathat, amelyet a népi mozgalom a Horthy-rendszerrel szemben gyakorolt. A népiek tehát szervezeti és eszmei értelemben egyaránt integrálódtak az átmeneti rendszerbe. Sőt egy ideig annak szélső baloldalán foglaltak helyet, a hatalom teljes átvételére készülődő kommunista párt legfontosabb szövetségeseiként. A parasztpárti értelmiség egy része néhány kérdésben radikálisabb nézeteket képviselt, mint a (nyilvánosság előtt) a kommunisták. Így mehetett bele az MKP, hogy földreformjavaslatát az NPP neve alatt jelentesse meg – *elhibető* volt, hogy a parasztpártiak a földosztás legelszántabb hívei. Az NPP szövetkezetek iránti elkötelezettsége szilárdabbnak tetszett, mint a kommunisták nyilvános álláspontja. A népi írók egy része a svábkérdés *megszüntetésének* (vagyis a német nemzetiségűek kitelepítésének) lelkesebb szószólója volt, mint a kommunista belügyminiszter.²⁸ Az NPP-t nem érintették a korai politikai perek és leszámolások – így lényegében nem érintette a Magyar Közösség ügye sem. A népi ideológiai koalíció persze jelentősen megcsönkült. A népi tradícióból nemcsak azokat *szalámizták le*, akik a háború alatti szélsőjobb nyelvezetet és fórumokat is használták (Erdélyi József, Sinka István, Féja Géza), hanem Németh Lászlót és általában mindenkit, aki az erőteljesen balra húzó súlyponttól jobbra állt – de a velük való leszámolás *bármennyosabb* volt. A népiek megmaradt tábora pedig a szociáldemokrata baloldalnál is szívesebben látott útitárs maradt. A hatalomátvételt követően lényegében ez volt az egyetlen politikailag értelmezhető nem kommunista csoport, amely legalább identitása egy részét megőrizhette, ha nem is sértetlenül. A népieket a politikából a *kultúrfrontra*, az irodalmi életbe irányították (vissza) – ez azonban politikai jelentőségüket jótárgyit sem csökkentette a klasszikus szovjet típusú totalitárius rendszerben. Abban minden nyilvános fellépés politikai jelentőségű – kivált ilyenek a magyar hagyományban amúgy is kitüntetett írói-irodalmi megnyilvánulások. A népiek integrációjának fontossága a jobboldal szervezettörténeti kontinuitása szempontjából aligha túlbecsülhető. Az egykori ideológiai koalíciót ugyan ideig-

28 Miközben Nagy Imrével egyedül egy parasztpárti beosztottja, Bibó István vállalta a konfliktust ebben az ügyben, elutasítva a kollektív felelősségen alapuló érvelést.

mentesen amúgy is kitüntetett írói-irodalmi megnyilvánulások. A népiek integrációjának fontossága a jobboldal szervezettörténeti kontinuitása szempontjából aligha túlbecsülhető. Az egykori ideológiai koalíciót ugyan ideig-

óraig fel lehetett számolni, résztvevőivel meg lehetett tagadtatni – de emléket és szolidaritási hálózatát szétrombolni nem lehetett.

A hagyományos jobboldal tehát többé nem volt politikai tényező, nem maradtak intézményei, szervezetei, orgánumai. Nyelvezete azonban korántsem tűnt el teljességgel. A modern magyar jobboldal két meghatározó vonása ugyanis, az újkonzervativizmustól örökölt antiliberalizmus és a demokratikus intézmények iránt érzett mélységes szkepszis, a nyugati piacgazdasággal szembeni tisztázatlan viszony éppenséggel nem volt idegen a hatalomra készülő kommunista párttól. Sőt, amint arra Standeisky Éva több tanulmányában rámutatott, még a polgárelenesség antiszemita változata sem.²⁹ Pontosan úgy, ahogyan az erőszakos, intervenciók árán iparosító állam fogalma, eszköztára, esetenként például jogi keretei, a háború előtti és alatti konzervatív rendszer eme újításai is rendelkezésre álltak.³⁰ A kirekesztő (*anno* antiszemita, de bármilyen „idegent” célkeresztbe fogadó), normatív nemzetfogalom már sokkal inkább szemben állt az internacionalista kommunizmussal – ugyanakkor a nemzeti-függetlenségi szótár a kommunista retorika szerves része maradt a Rákosi-korszakban is.³¹ A szovjet vezetés számos jel szerint antiszemitanak tekintette a magyar társadalmat, és 1944–45-ben nem zárta ki a lehetőséget, hogy ennek az antiszemitizmusnak engedményeket tegyen.³² Ám mivel a magyar jobboldali hagyomány modern fordulata egyszer és mindenkorra összekapcsolódott Trianonnal, illetve a revíziós gondolattal, a magyar jobboldal még egy hiperpragmatikus Sztálin számára sem lehetett elfogadható: veszélyeztette volna a kelet-európai *Pax Sovieticát*.

1945-ben a hazai kommunisták *differenciálatlanul* kezelték a jobboldalt, ami a *reakció*, *reakciós*, illetve a *Horthy-fasizmus*, *Horthy-fasiszta* fogalmi bevezetésében nyilvánult meg. Az előbbi mindazokra kiterjedt, akik szemben álltak a szovjetizálás aktuális politikai képletével, csomagjával.³³ Az utóbbi ennek történeti alapját hozta létre. E hatalmas fogalmi blokk mögé került minden jobboldali áramlat, de a politikai széljárástól és szövetségkötéstől függően oda kerülhettek olyan baloldali gondolati hagyományok is, amelyek a kommunistákkal szembekerü-

29 Standeisky (2007), különösen 15–58.

30 Lengyel (1981); Szabó M. (1989) 217–224.

31 Erre legújabban Litkei József kutatása hívta fel a figyelmet – disszertáció-kézirata rendelkezésemre bocsátását ezúton köszönöm meg.

32 Molotov 1944 telén a kormányalakítás során egy ízben úgy fogalmazott, hogy zsidók nem lehetnek kormánytagok, Gosztanyi (1984).

33 Lásd Bibó klasszikus elemzését *A magyar demokrácia válsága (1945)* című tanulmányban, Bibó (1981–84) 1. köt. 39–80.

lők képviseltek, vagy amelyeket nekik tulajdonítottak. Oda is kerültek: keresztényszocialisták, polgári radikálisok, reformkonzervatívok, baloldali népiek, akár az egész szociáldemokrácia, de még különféle kommunista szerveződések és személyiségek is, Demény Páltól Weishaus Aladáron át egészen – és adott pillanatban – Kádár Jánosig. Az ellenségkép differenciálatlanságához és teljes homályban tartásához fontos politikai érdek fűződött: ettől lehetett kényelmesen és magától értetődően lefasisztázni/-horthystázni bárkit, aki éppen útban volt.

A jobboldalra borított hatalmas, egyneműsítő, sötét kommunista lepel alatt kellett *volna* elvégezni a felülvizsgálat, az önreflexió és az újraértelmezés bonyolult folyamatát. Amelynek során a magyar konzervatívok megértik és elmagyarazzák a szélsőjobb létrejöttében játszott szerepüket, illetve tisztázzák, hogyan váltak el útjaik (vagy hogyan *kell* *volna* útjaiknak elválni, legkésőbb) 1944-ben. A szükséges feltételek híján ez nyilvánvalóan lehetetlen volt. A kevés számú kezdeményezés, amely legalább részben megértő értelmezésként értékelhető, a jobboldalon kívülről jött, mint Bibó és Szekfű bírálatai. Maguk a reformkonzervatívok, konzervatívok és szélsőjobboldali radikálisok ehelyett búvóhelyek után néztek, s ha ráleltek, lényegében kritikátlan, az új helyzetre alig is reflektáló tervezetéseket folytattak egy új, nézetük szerint reális kompromisszumot jelentő politikai berendezkedésről.³⁴ A szélsőjobb tömegbázisa (vagy annak egy része) egyenesen a kommunista pártban találta meg a menedéket. Ebben életöszön és bizonyos, a radikális társadalomátalakítás intencióiban meglelt gondolati rokonság, sőt közösség egyaránt szerepet játszott. A konzervatív reformerek részben a Kiszgazdapártban, részben körülötte, az újraélesztett Magyar Közösségben kerestek menedéket. 1947 elején a kommunista titkosrendőrség a reakciós-horthysta politikai kategóriát átfordította a titkosrendőri és büntetőjogi nyelvre, és felszámolta ezt a búvóhelyet.³⁵

A jobboldali politikai gondolkodás *szervezeti* folytonossága azonban mégsem tört meg egészen a kommunista hatalomátvétellel. Továbbra is maradtak illegális és kvázi legális búvóhelyek.

1. A jobboldal militáns elemei, ha kis számban is, továbbra is megpróbálkoztak földalatti ellenállási formákkal. Az úgynevezett antikommunista összeküvések és szervezkedések főleg az ötvenes években leleplezett és verifikálható példái arra vallanak, hogy az ezekben résztvevők jelentős része 1945 előtt a szélsőjobboldal különféle mozgalmaihoz tartozott, vagy legalábbis kapcsolódott hozzájuk. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a nyilas és egyéb mozgalmak tagságáról a szovjet típusú

34 Rainer (2005).

35 Szekér (2010).

rendszer, de már ennek kialakulása előtt a kommunista párt irányította titkosrendőrség is igen sok adattal rendelkezett. Sokkal könnyebb volt felderíteni és azonosítani az olyan szerveződések, amelyekben például egykori nyilasok is részt vettek. Hasonló volt a helyzet azokkal a jobbára fiatal, hivatásos katonavagy csendőrtisztekkel, akik illegális szervezeteket próbáltak létrehozni akár a Nyugatot segítő hírszerzésre, akár egy politikai változás vagy háborús válság esetére, mintegy „tartalékként”. Az illegális búvóhelyek az ő esetükben sem lehetnek hosszú életűek. Még 1956-ban is számos ilyen szerveződést lepleztek le.³⁶ A netán megmaradtak szerepe 1956-ban alig kimutatható. Az effajta ellenállási tevékenység 1956 után – a forradalom leverésének pszichológiai hatása alatt, az emigrációs hullám következtében stb. – lényegében megszűnt, az ellenállási mozgalom ettől kezdve annyira sem értelmezhető, mint 1956 előtt.³⁷ Az állambiztonság azonban még ekkor is vadászott e területeken, s amint Standeisky Éva egy tanulmányából látható, talált is „rejtekhelyeket”.³⁸

2. A jobboldali politikai hagyomány egyetlen legalizálható fennmaradási csatornája a jobboldalra is kiterjedő népi ideológiai koalíció és ennek informális rendszere maradt. A népi tábor az 1945 után tisztogatást követően részben útitársként, részben marginalizáltan élte túl a sztálinizmus mélypontját. 1953 után óvatosan újra a kvázi szerveződés útjára lépett, identitása némiképp kódoltan, de megjelenhetett a nyilvánosságban. 1956-ban a népi-harmadikutas politika ismét önálló szereplővé vált: a kompromittált útitársakat leválasztó Petőfi Párt a kormánykoalíció része lett. E politikus résztvevők több hullámban a megtorlás áldozatai lettek. A kampány részeként – Révai József 1938-as értékelése óta első ízben – átfogó bírálat készült a népi írókról. Ezzel azonban a kampány le is zárult, mert a „jobbira sodródóktól” megszabadított népi baloldal, különösen a mozgalom jelentős, szimbolikus alakjai fontosak maradtak az uralkodó egypártnak.

„Felmutatásuk” továbbra is az uralkodó elit nemzeti érzékenységét és beágyazottságát „bizonyította”. A börtönbüntetésre ítélték számára (Bibó, Püski) továbbra sem volt visszaút, nem maradt tér a nyilvános diskurzusok peremén sem (igaz, ők ezzel a lehetőséggel nem is nagyon akartak volna élni). A *megbíráltaknak* viszont némi idő elteltével igen, amint azt Illyés Gyula vagy Németh László példája mutatja.³⁹

36 Rákosi Mátyás beszámolója az MDP PB 1956 júl. 12-i ülésén, MOL M-KS 276. f. F. 2437.

37 Az ellenállás fogalmáról lásd Rainer (2011) 79–92.

38 Standeisky (2007) 96–127.

39 Illyésre lásd Révész (1997). A népi mozgalom 1945 utáni irodalmi-politikai pályafutását legrészletesebben Standeisky Éva vizsgálta, Standeisky (2005), különösen 235–350., 369–413.

A laza kohéziójú népi tábor túlélte a szovjet típusú rendszer második berendezkedését is.

A hatvanas évek elejére a népi ideológiai koalíció nagy témái, javaslati jobbra idejétmúlttá váltak. Az egyik, a magyar parasztság sorsa a földreformmal, a szövetkezetesítés második hullámával kétségtelen fordulatot vett. Az a társadalom alatti lét, amelyet a népi szociográfia a harmincas években nagy erővel ábrázolt, és amely a parasztság „második kirekesztésének” időszakát, a Rákosi-korszakot is jellemezte, a hatvanas évek végére megszűnt. A népiek bírálatának másik nagy célpontja, a Horthy-kor zárt, megújulásra képtelen elitje 1945 után szétszóródott, feloldódott, az „örségváltás” mélyebb lett, mint egykori szorgalmazói álmodták. A népi mozgalom tehát tematikai váltásra kényszerült, s azt végre is hajtotta. Egyik új ügy sem jelentett teljes újakezdést. A *magyar* szocializmusról szóló harmadikutas utópia egyidős a mozgalommal. Az organikus paraszti közösségek bomlása miatti aggodalom ugyancsak. A parasztság mint *nemzeti sorskérdés* tematikáját a *magyarság (mint) nemzet sorskérdése* váltotta fel. Kisebbségben (a határokon túl) és többségben (az országban) egyaránt a *megmaradás* több évszázadra visszamenő aggodalmában, illetve a *magyar minőség* (nyelv, kultúra, szokások stb.) megőrzésének új keletű féltésében.

A népi mozgalom új koalíciójában továbbra is szerepet játszottak a harmadikutas víziók – ezek azonban már nem elsősorban az igazi szocializmusról szóltak, a nyugati kapitalizmus, illetve a keleti, szovjet típusú rendszer alternatívájaként. A szocializmus milyenségéről szóló beszélgetéseket a párt ideológiai apparátusa ellenőrizte, és emiatt mind kevésbé tűnt alkalmasnak a népiek szembenállásának, fenntartásainak érzékeltetésére. A hatvanas–hetvenes évek sajátos ideológiai klímájában viszont a nemzeti tematika minden jelzése felfokozott érdeklődést, többletjelentést hordozott. A népiek *bensőséges hatalomközeli féllenzékisége*⁴⁰ sajátos állapot: eléggé ellenzéki ahhoz, hogy a formális szerveződés minimumát is megtagadják tőle.⁴¹ De eléggé hatalomközeli, hogy informális hálózataikat – amelyeket az állambiztonság gondosan feltérképezett és szemmel tartott – ne (vagy ritkán) számolják, bomlasszák fel erőszakosan. Eléggé bensőséges, hogy a hatalmi centrumok szakapparátusával kommunikáció folyjék. És ami a jelen bevezetés számára legfontosabb: eléggé ellenzéki, egyben eléggé hagyományfolytonos ahhoz, hogy a magyar jobboldali hagyományt őrzők ideológiai búvóhelyet találjanak az informális hálózatokban. A ma-

gyar népi mozgalom *nép-nemzeti* fordulata minden korábbinál átélhetőbb, használhatóbb nyelvi közösséget teremtett az egykori jobboldal és a Horthy–

40 Ständeisky (2005) kifejezése.

41 Erre kiváló példa a *Hitel* ügye, lásd Domokos (1999).

Bethlen-rendszer egykori baloldali ellenzéke között. A nemzeti tematika, kivált annak a határon túli nemzetrészekre vonatkozó elemei nagyon is érthetőek voltak a magyar jobboldal Trianon integrális revíziójából leszármazott nyelve számára is. A magyarságot veszélyeztető modernizáció, amely ráadásul kommunista, szovjet, *idegen*, nagyon is érthető volt a konzervatív antimodernizmus számára. Az *idegen* veszélye ugyanígy az antiszemita diskurzust értők és őrzők számára. Az idő előrehaladta megtörte a zavaró személyi kontinuitást. Az úriemberek és parasztírók közötti távolságot a szovjet típusú rendszer felszámolta, vagy legalábbis csökkentette annyira, hogy a veszélyeztetett magyarság sorsközösségének érzete lépjen a helyébe. Nem a Bethlen Istvánoknak kellett a Németh Lászlókkal azonosságot érezniük, hanem mindkettejük utódjainak és mind ifjabb követőiknek. Így válhattak a magyar jobboldali hagyomány őrzői a nép(-nemzet)i mozgalom potyautasáivá.

BÚVÓPATAKOK

Fogadjuk el kiindulópontnak, hogy a magyar jobboldali politikai gondolkodás mindennapi változatát, e hétköznapi világképet, értékrendet mint tradíciót a saját maga által gyakran történetinek vagy kereszténynek nevezett, manapság inkább köztisztviselőiként leírt középosztályi csoport hordozta⁴², s vitte tovább. E csoport, melynek kisugárzása, hatása más társadalmi csoportokra kétségtelen volt, anyagi helyzetét, életformáját és bizonyos értékeit tekintve a szélesebb értelemben vett középosztály részét képezte. Ám eközben éppen identitásképző történetei, értékrendje és politika állásfoglalása révén el is különítette *magát* a középosztály más csoportjaitól. Bár rendelkezésre állnak különféle mobilitásvizsgálatok és kiváló résztanulmányok, 1945 utáni történetük máig nem kellően feltárt.⁴³ Az alábbi, erősen hipotetikus fejtegetésre hatványozottan érvényes a bevezetésben említett, további kutatásra és verifikálásra vonatkozó igény. A mindennapi gondolkodásmód alakulása, a politikai értékek megtartása, elhagyása, formálódása, egyszóval egy feltételezett reflexiós folyamat szempontjára

42 Most nem fogjuk meghatározni ezt a fogalmat, csak utalunk az ezzel kapcsolatos hatalmas irodalomra, így például a köztisztviselői középosztály fogalmáról lásd Gyáni-Kövér (1998) 227–236. Gyáni Gábor szövegrésze. A fogalmat a történeti diskurzusban vizsgálja Gyáni (2002). Lásd még Juhász (1983); Bibó (1981–84) 1. köt. 255–286.; Szekfű (1983), különösen 159–179., uő (1989); Szabó Z. (1986); Gyurgyák (2007); Kövér szerk. (2006); Keller (2010) stb.

43 Gáti-Horváth (1992); Utasi-A. Gergely-Becskeházi (2000); Valuch (2001) stb.

ból okkal tarthatjuk fontosnak, mi történt e középosztályi csoporttal 1944 után.⁴⁴

1. Eltűnt körüle a véleményformáló, irány- és mintaadó *top* elitréteg, amelyet megtizedelt a német megszállás, a nyilas uralom, a szovjet megszállás, az új demokrácia felelősségre vonási eljárásai és az emigráció. Magyarország Horthy-kori miniszterelnökei közül – már akik megérték 1945-öt – a népbíróság hármat halálra ítelt, és kivégezték őket. Egyet eltűntettek a szovjet csapatok. Kállay Miklós, miután a németek deportálták, nem tért haza, az emigrációt választotta. Lakatos Gézátt 1945-ben a szovjet csapatok internálták, egyedül az agg Károlyi Gyula gróf halt meg békességben 1947-ben. Hasonló történt más elitcsoportokkal is.

2. A köztisztviselői középosztály anyagi létalapja felszámolódtott vagy alapjaiban rendült/fogyatkozott meg. Felhalmozott ingó és ingatlan vagyont, értékeit, javait pusztította a háború, a front és a megszálló hadsereg(ek). A pénzbeli megtakarításokat elvitte az 1945–46-os infláció. Jövedelmi helyzetét radikálisan lerontotta a stabilizáció és a kötött gazdálkodás. Társadalmi pozícióit már a korai politikai diszkriminációs kampányok (igazolási eljárás, B-lista, további tisztogatások) rombolták, ez folytatódott az államosításokkal, az állam- és közigazgatás átszervezésével.

44 Az alábbiak a szakirodalom mellett szépirodalmi ábrázolásokra épülnek, főként Lángh Júlia, Kukorelly Endre, Rubin Szilárd, Esterházy Péter műveit használtam. Támaszkodtam saját és családom tagjainak tapasztalatára, valamint rokonaink, az Orth és a Ráskay családok történetére, amelyeket részben dokumentumok, részben személyes beszélgetések során tanulmányozhattam – utóbbiakat jórészt édesanyámmal, özv. Rainer-Micsinyei Vilmosnéval folytattam az elmúlt harminc évben. Felhasználtam unokatestvérem, Rainer Pál régész egyetemi diplomamunkáját, *A Rainer család katona tagjai és kitiüntetései* című tanulmányt, melynek rendelkezésemre bocsátásáért itt mondok köszönetet.

3. A köztisztviselői középosztály politikai, társadalmi, erkölcsi (sőt olykor büntetőjogi) felelőssége azért, ami Magyarországgal történt, a háború utáni években evidenciának számított a közbeszédben. Az „elnyomásért, szolgasorsért” felelős „bitang úri rend” fogalmi határai kiszélesedtek. A „reakciós” gumifogalma az elitről kiterjedt a (csaknem teljes) középosztályra, sőt az alá is, egészen az Erdei Ferenc által nemzeti kispolgárságnak nevezett rétegre. Azok a reformgondolatok, amelyek a magyar konzervativizmusból következtek, s jobboldali alapon sürgettek társadalmi változásokat, egyik vagy másik vonásuk vagy velleítésük okán diszkreditálódtak és folytathatatlaná váltak. Minden efféle kezdeményezést

besoroltak a korhadt és mozdíthatatlan úri rend belső diskurzusába, amelyből egyetlen út vezetett ki: ti. a nyílt fasizmusba vezető.

4. A köztisztviselői középosztály úgy érezhette, hogy egész világa, az egész, számára való, általa berendezett materiális és virtuális (nyelvi) *Magyarország* tűnt el körülé, vagy vált felettebb kétségessé, hogy létezik-e még egyáltalán. Az összeomlás teljes volt, a katasztrófa külső felelősei – németek, szovjetek, kommunisták, zsidók – annyira nyilvánvalóak és kézenfekvők, hogy az *áldozat* saját felelőssége fel sem merülhetett, árnyékban maradhatott.

E csupán fő vonalaiban jellemzett helyzet eleve nem kecsegtetett sok reménnyel az önreflexióra, hiányzott erre a megfelelő közeg, a megfelelő nyelv, a megfelelő fórumok. Az új politikai rendszer tagadta a volt köztisztviselői középosztály kollektív identitását: sem a jelenben, sem visszamenőleg nem ismerete el, hogy egyáltalán *létezett*. Számukra értelmezhetetlen, marxista indíttatású kategóriákba (burzsoá, tőkés, kizsákmányoló, osztályellenség stb.) sorolta be őket. Politikai szempontból az első másfél évtizedben valóságos és/vagy potenciális ellenséget látott bennük. A kép teljességgel reflektálatlan maradt. A jobboldali hagyomány hordozói ebben a helyzetben az egyéni és – amennyire lehetséges maradt – a kollektív identitás *maradványainak, pótlékainak* fenntartására összpontosítottak. Az első másfél vagy inkább két évtized egyértelműen defenzív stratégiákkal jellemezhető. Ennek komponensei szerintem a következők:

a) A társadalmi pozícióvesztés végletes esetével, a büntetőjogi felelősségre vonással szemben a jogász kapcsolatok mozgósítása mellett jellemző stratégia az *aktív preventív rejtőzés*: belépés a baloldali, esetleg egyenesen a kommunista pártba, ott a minimálisnál több aktivitás, ideológiai-nyelvi álcázás.

b) A pozícióvesztés ennél enyhébb, de még mindig radikális változata a köztisztviselői középosztályra jellemző munkalehetőségek teljes elvesztése, vagyis a szakképzetlen fizikai munka világába való (ki)szorulás. Alapvető stratégiai cél tehát legalább a „*fehérgalléros*” *pozíció megőrzése*, lakó- vagy munkahely-változtatással, illetőleg a háború utáni relatív szabadságok világában viszonylag olcsó és elérhető *át- vagy pótképzéssel*. A tanfolyamok, esti egyetemi képzések világában a kulturális tőkék jól kamatozhattak: a magasabb képzettség jobb, gyorsabb, problémamentesebb előmenetelt eredményezhetett.

c) A pozícióvesztés elkerülésére, elviselhető mértéken tartására és a végül is esetleg elért (kedvezőtlenebb) pozíció megvédésére szolgált az identitás *elrejtése*. Kreatív mozzanata a megfelelően átkonstruált *önéletrajz*, amely a saját és a tággabb család történetére egyaránt kiterjedt.⁴⁵ Ezek az önéletrajzok a lehetséges határig mellőzték, a hivatalos közbeszéd kategóriáiba tördelték, elhomályosított-

45 Mark (2005); Mark (2010) 126–193.

ták vagy egyszerűen meghamisították a leszámazást, a vagyoni viszonyokat és az esetleges politikai állásfoglalást. Különösen érzékeny pontnak számított a katonai (vagy más fegyveres) szolgálat, rendfokozat, frontszolgálat, strómanság, termelőeszköz-tulajdon, külföldön töltött idő (képzés, munka vagy más célból).

Az identitás elrejtésének kevésbé kreatív része a szokások, viselet, magatartás és nyelvhasználat középosztályra jellemző jegyeinek *levetése*, illetve a vélt elvárásrendszerhez való *alkalmazkodás*.

d) A középosztályi státus egyik legfontosabb mutatója a megfelelő nagyságú lakás és a háztartási cselédtartás volt. Az előbbi megtartását a városokat, elsősorban Budapestet ért háborús károk eleve megnehezítették. A bombakárosult családok beköltöztetése és a társbérletesítés, majd az lakóingatlan-államosításokkal egy időben bevezetett lakásjogosultsági határok (szobaszám, négyzetméter-korlát) tovább rontották a volt középosztályok lakáshelyzetét. A diszkriminációs intézkedések (a büntetésekhez kapcsolódó vagyonekbobzások, kitelepítés) kifejezetten és pontosan a státusjelző lakásállományt vették célba. Az ingóságok (státusjelző bútordarabok, muzeális vagy szimbolikus értékű használati tárgyak, képek, evőeszközök stb.) lehetőség szerinti megőrzése még ebben az időszakban is fontos törekvés maradhatott. A terror enyhülével ez egészült ki a lakáshelyzet javítására, az eredetihez közeli állapot visszaállítására irányuló erőfeszítésekkel. A megfelelő szobaszám fenntarthatósága hívta életre a fiktív bejelentkezések rendszerét és kifinomult technikáit. A lakásstátus megtartásának fő minőségi kritériuma a szobaszám maradt, kiegészülve a volt középosztályi életmód fontos kellékével – a szocialista korszak egyik krónikus szolgáltatási hiánycikkével, a *telefonvonallal*.

e) A gyermekek felső-, illetve még ezt megelőzően megfelelő középfokú *iskoláztatása* a hosszabb távú rekonverzió, a volt köztisztviselői középosztályiból az új rendszer osztályszemlélete szerinti „értelmiségivé” válás egyik legfontosabb feltétele. A háborút követő évek tovább- és átképzési rendszere erre jó lehetőséget nyújtott, az ötvenes évek elejétől mintegy tíz éven át azonban a felsőoktatásban negatív megkülönböztetés érvényesült. A megfelelően kozmetikázott életrajzzal persze ez is kikerülhető volt. A hatvanas évek elejétől a megkülönböztetés enyhült, de az egyetemi helyek korlátozott száma és a „munkásszámzásúak” továbbra is érvényesülő pozitív diszkriminációja még sokáig nehezítette a volt köztisztviselői középosztály leszámazottainak továbbtanulását, kerülő utakra (esti, levelező oktatás) kényszerítette őket. A hagyományos közigazgatási-közszolgálati szféra egyes tartományai (például rendőrség, honvédség) teljesen lezárultak. Hogy a képzettség minőségi kritériumait fenntartsák, a volt köztisztviselői középosztályiak feltehetően nagyobb

arányban mozdultak a világnézetileg semlegesebb, viszont a szovjet típusú rendszer időszakában kifejezetten konjunkturális pályák, így elsősorban a műszaki felsőoktatás felé.

f) Előbb növekvő, majd a hatvanas évek elejétől csökkenő kockázattal járt, bár egyáltalán nem volt problémamentes a volt köztisztviselői középosztály fontos identitás-tényezője, a *keresztény vallásgyakorlat*. A vallásosság külsőségeinek rejtése, a részben konspirált (a lakóhelytől távolabbi) miselátogatás, a pénteki-nagyheti böjtölés feladása egyfajta párhuzamos rituálévá vált, ami az azonosságtudatot éppenséggel erősíthette is. A vallásgyakorlat, mindenekelőtt az alap- és középfokú hitoktatás, továbbképzés, vallási nevelés körül egész informális intézményrendszer alakult ki, amely abban a szűkebb körben, amelyik vállalta a részvételt, bizonyonnyal a spirituális tartalom elmélyülését hozta, szemben a korábbi korszak formális vallásosságával. A vallásosság rejtésére (sokkal inkább, mint a politikai véleményekére) szolgált a gyerekkortól elsajátított (illetve elsajátított) kettős beszéd. A család és a kipróbált barátok szűk körén kívül e témák tabunak számítottak. Apró szubkulturális jelek rendszere viszont a rejtett közösség tudatára figyelmeztethetett, és adott esetben az óvatosságot érintkezés- és kapcsolatfelvétel lehetőségét kínálta.

g) A volt köztisztviselői középosztály történelmi gyökerű kiválasztottság- és vezetésre való elhivatottság-tudata az új rendszerben nyilvánvalóan nem volt fenntartható. A szakember-ethosz, vagyis az újonnan választott professziók különleges hivatástudattal való művelése mégis lehetőséget nyújtott egyfajta önmegkülönböztetésre. Eszerint az *igazi szakemberek* (akik természetesen jó családból származó, művelt úriemberek, s persze jó magyarok) szignifikánsan különböznek a velük azonosan (vagy éppen felettük) pozicionált *azoktól*, akik elsősorban politikai okokból vagy lehetőségeket kihasználva *kapaszkodtak fel*. Tevékenységük alapján politikai jellegű, a rendszerhez kötődnek, legfeljebb annyi különbség van köztük, hogy az egyik javíthatatlan *bunkó*, a másik jóindulatú, sőt derék *népi káder*, a harmadikról meg *lerí a bitközség*.

h) Fontos identitásőrző tevékenységgé vált a családi szolidaritás, a kötelékek erősítése, a családi ünnepek lehetőleg a régi rítusok és külsőségek szerinti megtartása. Ugyanilyen szerepe lehetett – amikor erre már lehetőség kínálkozott – a szabadidő-eltöltés rétegspecifikus formáinak és rítusainak. Ilyennek tekinthetők bizonyos sportok (vívás, tenisz, vitorlázás stb.), illetve az ezekhez szorosban kapcsolódó társas életformák; de hasonló szerepet játszottak a volt cserkészetett szűkebb körben folytató extrém sportok (barlangászat).

i) A külvilággal (vagyis a Nyugattal) való kapcsolattartás elé az ötvenes években súlyos akadályok tornyosultak. A hatvanas évek elején azonban a látogató-

útlevel intézménye lehetőséget kínált a *viszonylag* gyakori (kétévente történő) kiutazásra, amit a levelezés, csomagküldés egészített ki. Feltételezhető, hogy a volt köztisztviselői középosztály tagjainak relatíve több emigráns hozzátartozójuk lehetett; a sűrűbb kiutazás eleve bizonyos státuszjelzővé vált, továbbá lehetőséget nyújtott merőben hétköznapi, de státusszimbólumnak számító tárgyak behozatalára, birtoklására, az úgynevezett *forintkijárlás* gyakorlására.

Ignotus Pál 1965-ben a *Guardian*, majd a párizsi *Irodalmi Újság* hasábjain vonta meg hazalátogatása és egyben a Kádár-korszak első szűk évtizedének mérlegét.⁴⁶ Elsősorban a hatalom és az értelmiség kapcsolata, „kiegyezése” érdekelte. Egyetértően idézte egy budapesti barátját, aki arra a kérdésre, van-e, aki aktívan támogatja Kádárt és szűk körét, így válaszolt: „ez a kormány két tényezőre támaszkodik, az egyik a szovjet hadsereg, a másik a magyar párton kívüli értelmiség”. Utóbbiak, a „politikailag színtelenek” „háborítatlanul haladnak előre” 1957 óta; míg korábban üldözték őket, ma hálásak a pártnak és a kormánynak. „Az értelmiség megvan, némely rétege [...] kifejezetten jómódú; értelmiségen pedig, akár tetszik, akár nem, csak a régi felsőbb és középosztályt, meg a hozzájuk felzárkózottakat érthetjük, azok végeztek magasabb iskolát” – tette hozzá.⁴⁷ E megállapítás a szociológiai érvényesség szempontjából erősen elnagyolt. *Valami* igaza azonban lehet. Ignotus Pál barátja is feltehetően erősen túlzott – a *háborítatlan* előrehaladást illetően pedig bizonyosan. Ugyanennyire kérdéses a politikai *színtelenség*. Valami igazságmagva mégis lehet, a kényszerből viselt álarc egy idő után lenyomatot hagyhat az arcon, *még ha az eredeti vonások, amelyeket elrejtett, megmaradtak is*. Ez a pont vezet át az itt nem tárgyalt recepciótörténeti aspektushoz: hogyan látta (érezte-e) mindezt, hagyományt, szerveződést és stratégiákat a szovjet típusú rendszer elitje, intézményei, tudománya, s ha igen, milyen következtetéseket vont le abból, amit látott. És

46 *Guardian*, 1965. június 1., június 28., július 1., július 10.; *Irodalmi Újság*, 1965. július 1.
47 Ignotus (1965).

átvezet a kutatás világába, amely majd adatok alapján rendezi történetekbe a jobboldali hagyományt és hordozóinak 1945 utáni sorsát.

HIVATKOZÁSOK

Bibó (1981–84)

Bibó István összegyűjtött munkái. 1–4. köt. Sajtó alá rend. Kemény István, Sárközi Mátyás. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Domokos (1999)

DOMOKOS MÁTYÁS: Hitel. *Beszélő*, 4. 78–87.

Erdei (1980)

ERDEI FERENC: A magyar társadalom a két világháború között. In uő: *A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai, 291–346.

Garton Ash (1993)

GARTON ASH, TIMOTHY: *The Magic Lantern. The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague*. New York, Vintage Books – Random House.

Gáti–Horváth (1992)

GÁTI TIBOR–HORVÁTH ÁGOTA: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1. 81–97.

Gergely (2001)

GERGELY JENŐ: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Budapest, Vince.

Gosztonyi (1984)

GOSZTONYI PÉTER: *Magyarország a második világháborúban. II. kötet. Magyarország hadszíntér*. München, HERP.

Gyáni (2002)

GYÁNI GÁBOR: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In uő: *Történezdiskurzusok*. Budapest, L'Harmattan, 78–97.

Gyáni–Kövér (1998)

GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.

Győrffy és mások szerk. (1983)

Győrffy Sándor és mások szerk.: *Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok*. Budapest, Kossuth.

Gyurgyák (1994)

GYURGYÁK JÁNOS: Bal és jobb. Egy politikai-publicisztikai fogalom tündöklése és bukása. *Politikatudományi Szemle*, 3. 152–155.

Gyurgyák (2007)

GYURGYÁK JÁNOS: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris.

Gyurgyák szerk. (1999)

GYURGYÁK JÁNOS (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest, Osiris.

Ignotus (1965)

IGNOTUS PÁL: Bolyongás közben. *Irodalmi Újság*, 13. július 1. 4–5.

Iordachi (2004)

Iordachi, Constantin: *Charisma, Politics and Violence: The Legion „Archangel*

Michael” in Inter-war Romania. Trondheim. /Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, 15./

Juhász (1983)

JUHÁSZ GYULA: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944.* Budapest, Kossuth.

Keller (2010)

KELLER MÁRKUS: *A tanárok helye. A középiskolai tanárok professzionalizációja porosz–magyar összehasonlításban a 19. század második felében.* Budapest, L’Harmattan – 1956-os Intézet.

Kis (2004)

KIS JÁNOS: „Az erkölcsi ítéletalkotás része a politikának”. Kis Jánossal Révész Sándor és Mink András beszélgetett. *Beszélő*, 6. 6–17.

Kovács (1994)

KOVÁCS ANDRÁS: Szimbólumok valósága. *Politikatudományi Szemle*, 3. 146–151.

Körösényi (1993)

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: Bal és jobb. Az európai és a magyar politikai paletta. *Politikatudományi Szemle*, 3. 94–114.

Körösényi (1994)

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: A bal és jobb védelmében. *Politikatudományi Szemle*, 3. 188–201.

Kövér szerk. (2006)

KÖVÉR GYÖRGY (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Budapest, Századvég.

Lengyel (1981)

LENGYEL GYÖRGY: Irányított gazdaság és tervgazdaság. *Medvetánc*, 1. 109–119.

Mann (2004)

MANN, MICHAEL: *Fascists.* Cambridge, Cambridge University Press.

Mark (2005)

MARK, JAMES: Discrimination, Opportunity and Middle-class success in early Communist Hungary. *Historical Journal*, 48, 2, June.

Mark (2010)

MARK, JAMES: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe.* New Haven–London, Yale University Press.

- Moore (1993)
MOORE, BARRINGTON JR.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press.
- Murányi (2006)
MURÁNYI GÁBOR: *Egy epizodista főszerepe. Lajos Iván történész élete és halála*. Budapest, Noran.
- Németh (1992)
NÉMETH LÁSZLÓ: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. 1–2. köt. Budapest, Püski.
- Németh (2000)
NÉMETH LÁSZLÓ: Két nép. [1935] In Pap Károly: *Zsidó sebek és bűnök és más publicisztikák*. Budapest, Múlt és Jövő, 86–99.
- Papp (2008)
PAPP ISTVÁN: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig*. Budapest, Napvilág.
- Passmore (2002)
PASSMORE, KEVIN: *Fascism. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- Rainer (2005)
RAINER M. JÁNOS: A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. Évkönyv, 13*. Budapest, 1956-os Intézet, 100–118.
- Rainer (2011)
RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L’Harmattan.
- Révész (1997)
RÉVÉSZ SÁNDOR: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.
- Romsics (2008)
ROMSICS IGNÁC: *Történelem, történetírás, hagyomány*. Budapest, Osiris.
- Romsics szerk. (2009)
ROMSICS IGNÁC (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Budapest, Osiris.
- Standeisky (1996)
STANDEISKY ÉVA: *Az írók és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Standeisky (2005)
STANDEISKY ÉVA: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Standeisky (2007)
STANDEISKY ÉVA: *Antiszemitizmusok*. Budapest, Argumentum.

- Standeisky (2010)
 STANDEISKY ÉVA: *Népralom ötvenhatban*. Pozsony–Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet.
- Szabó M. (1989)
 SZABÓ MIKLÓS: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Atlantisz Program.
- Szabó Z. (1986)
 SZABÓ ZOLTÁN: *Terepfelverés*. Sajtó alá rend. és bev. Czigány Lóránt. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Szakolczai (1994)
 SZAKOLCZAI ÁRPÁD: A bal- és jobboldalon túl. *Politikatudományi Szemle*, 3. 171–187.
- Szekér (2010)
 SZEKÉR NÓRA: *A Magyar Közösség története*. Budapest, Norma Nyomdász Kft.
- Szekfű (1983)
 SZEKFŰ GYULA: *Forradalom után*. [1947], Sajtó alá rend. Glatz Ferenc. Budapest, Gondolat.
- Szekfű (1989)
 SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék és ami utána következik*. [1934], Budapest, ÁKV–Maecenas, 379–499.
- Szovjet levéltári... (2011)
 Szovjet levéltári dokumentumok Bethlen István elhurcolásáról és haláláról. *Rubicon*, 9–10. 16–17.
- Takáts (2007)
 TAKÁTS JÓZSEF: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris.
- Utasi–A. Gergely–Becskeházi (2000)
 UTASI ÁGNES–A. GERGELY ANDRÁS–BECSEKÉHÁZI ATTILA: *Kisvárosi elit*. Budapest, Új Mandátum.
- Valuch (2001)
 VALUCH TIBOR: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- Vida szerk. (2005)
 VIDA ISTVÁN (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június*. Budapest, Gondolat.
- Vonyó (2009)
 VONYÓ JÓZSEF: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In Romsics szerk. (2009) 243–274.

KÓRÖSI ZSUZSANNA

A KERESZTÉNY KÖZÉPOSZTÁLY ÉLETTÖRTÉNETI EMLÉKEZETE

BEVEZETŐ

Dolgozatomban három olyan szóbeli visszaemlékezést elemzek, amelynek aktorai a társadalmi *középbé*, az egykori *keresztény középosztályba* születtek a két világháború között. Arra vagyok kíváncsi, milyen értékrend jelenik meg ezekben az életrajzi elbeszélésekben, és hogy ezek az értékek miként ütköztek az 1945 utáni korszakok hivatalos értékrendjével. Milyen gondolati sémákat, toposzokat fogalmaztak meg, milyen identitásokat konstruáltak a visszaemlékezők? És milyen stratégiát követtek, amikor korábbi kivételezett helyzetükből üldözötté, de legalábbis diszkriminálttá váltak?

A dolgozat szempontjából (is) fontos fogalmak – *középosztály*, *polgárság* – meghatározásában egyelőre nincs tudományos konszenzus, mindkét kategória problematikus. A XX. század eleji magyar társadalom szerkezetének leírásakor főként azzal az értelmezési kerettel találkozunk, amely Erdei Ferenc nyomán¹ – aki a magyar társadalom két világháború közötti szerkezetét kettős társadalomstruktúráként írta le – a középosztály kettősségéről, úri és polgári jellegéről beszél, úri (keresztény-nemzeti) és polgári csoportot különítve el.² Gyáni Gábor viszont a köztisztviselők anyagi viszonyait és életmódját vizsgálva arra jutott, hogy jelentős részük nem úgy élt, nem tudott úgy élni, ahogy azt mi hagyományosan középosztályinak tartjuk, gondoljuk.³ Szerinte „a társadalmi közép nem képezett ugyan belülről kellőképpen integrált társadalmi csoportot, vagyis *középosztályt*, ugyanakkor több volt, mint középrétegek szervesen konglomerátuma”.⁴ Gyáni tehát megkérdőjelezi az úri középosztály és a polgárság szembeállítását, és a középosztály három csoportját határozza meg a foglalkozás és az életmód metszetében: köztisztviselői, polgári és

1 Erdei (1976).

2 Lásd például Fábrián (1994); Béri (2004) <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/06beri.htm> (Letöltve 2012. október 28.)

3 Gyáni (1999).

4 Gyányi–Kövé (2003) 289. Gyáni Gábor szövegrésze.

értelmiségi középosztályról beszél. A kérdéskörrel foglalkozó társadalomtörténeti koncepciók ismertetésére itt nincs mód, azt azonban kiemelném: abban egyetértés van közöttük, hogy a középosztály több különböző réteg együttese, ezen túl mindegyik definíciós kísérletben szerepel a vagyoni helyzet, az életmód, a lakásméret, a cselédtartás, a mentalitás, az ethosz fogalma.

Az elemzett három szóbeli memoárt az 1956-os Intézet Oral History Archívumában található közel ezer életútinterjú közül választottam ki. Mindekenélőtt a középosztály gyermekeit kerestem (családi háttérük, származásuk alapján), akik a húszas–harmincas években születtek az egykori Magyarország területén. Így családjuk (közel) azonos társadalmi pozíciója és hasonló életkoruk folytán feltételezhető, hogy szocializációjuk során számos hasonló tapasztalatot szereztek, és számos azonos, a világnézetüket, az életüket meghatározó élménnyel, hasonló tudással rendelkeznek – ez biztosít lehetőséget az összehasonlításra. Ezen túl szubjektív nézőpontok is befolyásolták választásomat. Olyan interjúkat kerestem, ahol a visszaemlékező nemcsak a szigorúan vett tényeket sorolja fel, hanem részletesen beszél az életéről, értelmezi helyzetét, döntéseit, megosztja az ezekkel kapcsolatos érzéseit, reflektál a szűkebb és tágabb környezetében, valamint a vele történetekre. Továbbá úgy döntöttem, hogy a rendszerváltás után rögzített memoárokat fogom tanulmányozni, hiszen az értékelésben, fogalomhasználatban nagy különbségek lehetnek az 1989–90 előtti és utáni narratívákban. Mindezeknek az aspektusoknak több mint egy tucat OHA-interjú is megfelelt. Hogy ezek közül végül is kiket és miért őket választottam? A személyes ismeretség alapján Pákh Tibor, Tabódy István és Vigh Szabolcs visszaemlékezésére esett a választásom. Vigh Szabolccsal és Tabódy Istvánnal az interjút én készítettem (utóbbit Hegedűs B. Andrással közösen), és Pákh Tibor történetét is jól ismertem. Ez az önkényesen kialakított „minta” nyilvánvalóan semmilyen alapsokaságot nem reprezentál. Miként az interjúkban elhangzottak, úgy az én következtetéseim alapján sem szabad semmiféle általánosítást tenni sem a középosztály gyermekeire, sem az OHA gyűjteményére nézve. Ez három élettörténet, amelyek önmagukban szolgálnak tanulságul.

Tudjuk, hogy az élettörténet elmesélésekor az egyén önértelmezése tárul elénk, az, ahogyan ő maga látja (értelmezi) önnön személyiségét, szűkebb-tágabb környezetét. Az interjúalanyoknak az önkifejezés lehetőségét adta meg az, hogy megkértük őket, meséljék el életüket. Az elemzés szempontjából is fontos hangsúlyozni, hogy a visszaemlékező, miközben az életét elmeséli, az elbeszéléskor történeteinek készletéből válogat, és ezt mindig az adott helyzetben számára leginkább megfelelő nézőpontból teszi (ami természetesen

nem feltétlenül öngazolás). A narratíva eseményeket és gondolatokat beszél el. Az elemzés során számunkra tehát nem az a fontos, hogy mi igaz vagy mi nem, bennünket az a *szubjektív igazság* érdekel, amit ott és akkor az interjúalany át akart adni az interjú készítőjének, és rajta keresztül az utókoroknak. Bár mindhárom interjúalannyal készültek többnyire rövid lélegzetű újságinterjúk vagy portréfilm is, illetve több írásuk látott napvilágot, ezeket a szövegeket nem használom fel dolgozatomban, tartalmukat nem ütköztetem egymással.⁵ Dolgozatom tárgya mindössze a három férfiú élettörténeti elbeszélése.

Az egyes visszaemlékezések elemzéséhez az interjúalany narratívája, illetve annak leírt változata adja a vezérfonalat, határozza meg az írás szerkezetét. Igyekszem sorra venni azokat az interjúrészeket, amelyek hangsúlyozottan szerepelnek egy-egy visszaemlékező életrajzi konstrukciójában, és amelyek véleményem szerint közelebb visznek ahhoz, hogy megértsük, mi az a keret, amelyben ez a három középosztálybeli férfi gondolkodott s amelyet az interjú során kifejezett. Sok hasonlóságot fedezhetünk fel ezekben a visszaemlékezésekben, ugyanakkor számos eltérést is. Természetesen, miként a középosztály sem (volt) egységes, sem értékeiben, sem életmódjában, ugyanúgy ez a három visszaemlékező sem egyforma.

ÉN RÉGI NEVELÉSŰ VAGYOK, KONZERVATÍV

PÁKH TIBOR 1924. augusztus 11-én Komáromban született, középosztálybeli családban. Édesapja ügyvéd és mezőgazdász, illetve a Független Kisgazdapárt megyei elnöke, többször képviselőjelöltje volt, édesanyja zongoraművész.

5 A teljesség igénye nélkül: Pákh Tibor: *Szálegyedül. Hadifogsági emléktöredékek – Moszkva befolyása a hazai igazságszolgáltatásra – Jótétel és adósságszolgálat*. Összeállította Modor Ádám. Budapest, 2005, Masszi; *A történelem igazolt. Dr. Pákh Tibor-portré*. Rendező Gulyás János, 2002; Tabódy István: A központi szeminárium a forradalom napjaiban. *Vigília*, 1996. 10. 762–766.; uő: Az Úrisiten velem gyakoroltatta be, mit akar ebben a helyzetben tenni. Interjú vitéz Tabódy István kanonokkal. Riporter Sári Katalin. *Rebellitás '56*, 1994, 11–12., 1995. 1–2. 11–19.; *Recsk I–II*. Rendező: Böszörményi Géza, Gyarmathy Lívia, 1989; *Sarokba szorított az Isten I–II*. Rendező: Maár Gyula, 1991; *Az egyháziügyi hivatal titka. Vigh Szabolcs kiugrásokról és beugrásokról*.

<http://www.168ora.hu/cikk.php?cikk=8961> (Letöltve 2012. október 28.); Vigh Szabolcs: Az Állami Egyháziügyi Hivatal elfoglalása 1956. november 3-án. In *Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány Évkönyve*. Budapest, 2007, Új Ember, 235–241.; Székely Tibor: *1957–1961 – a batalom és a központi szeminárium kispapjai*. CD-ROM.

Szülővárosában érettségizett 1942-ben, majd beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára. 1944-ben egyetemi tanulmányait meg kellett szakítania, mert behívták katonának. 1945-ben Ausztriában szovjet fogságba esett, a Szovjetunióba hurcolták, és csak 1948 őszén térhetett vissza Magyarországra. 1949-ben jogi doktori oklevelet szerzett, de csak műszaki fordítóként tudott elhelyezkedni. 1954-ben megnősült. 1956. október 25-én a Kossuth téri sortűzben megsebesült, november közepéig kórházban ápolták. 1957-ben munkahelyén megtagadta a magyar kérdés ENSZ-beli tárgyalása ellen a Kádár-kormány által szervezett tiltakozó nyilatkozat aláírását, emiatt elbocsátották. Ezt követően fordítóként dolgozott. 1961-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, majd büntetését tizenöt évre mérsékeltek. A börtönben 1966-tól több alkalommal éhségsztrájkot folytatott, részint, hogy ügyét polgári bíróság tárgyalja újra, részint tiltakozásul az élitételeket sújtó jogsérelmek ellen. A börtönkórházban elektro- és inzulinsokkal, továbbá gyógyszeres kezeléssel próbálták elérni, hogy a sztrájkot abbahagyja. 1971-ben polgári elmeógyógyintézetben elmebeteggé nyilvánították, szabadlábra, de ugyanakkor rendőri felügyelet alá helyezték. Munkavállalását mindvégig akadályozták, megbízásos fordítómunkákból élt. Rendszeresen részt vett az ellenzéki megmozdulásokon, emiatt többször letartóztatták, utoljára 1988. október 23-án. 1993-ban az Amerikai Pszichiátriai Társaság kezdeményezésére a Magyar Pszichiátriai Intézet által létrehozott ad hoc bizottság rehabilitálta: hivatalosan is megállapították, hogy nem elmebeteg. 1992-ben New York állam Nassau megyei jogász kamarája tiszteletbeli taggá választotta, 1994-ben Podkowa Leśna városa díszpolgári címmel tüntette ki.

Pákh Tiborral az Oral History Archívum kezdeményezésére jött létre az interjú, Balázs Eszter készítette 1997 novembere és 1998 februárja között.⁶ Pákh Tibor készséggel fogadta a kérést, hogy mondja magnóra életét. A beszélgetéssorozat az interjúalany lakásán zajlott, Eszter emlékei szerint minden alkalommal szíves vendéglátásban volt része. Pákh örömmel osztotta meg gondolatait, foglalta össze, amit életével kapcsolatban fontosnak tartott. Bár korábban is adott interjút, teljes történetét még egyetlen alkalommal sem mesélte el. Drámai életútjának több részlete ismert volt már, a történet egésze, a maga teljességében mégis megdöbbentő volt az interjúkészítő és később minden kutató, olvasó számára.

Pákh Tibor első mondataiban, a bemutatkozásakor szinte csak statisztikai tényeket sorolt, a „lényeges” adatokat adta meg. Ám bármennyire szűkszavúan fogalmazott is, identitása már ezekből a mondatokból felsejlett. Felmenői vala-

⁶ Pákh (OHA).

mikor komoly birtokkal rendelkeztek; római katolikus vallásban keresztelték; és értelmiségi gyökerei is vannak.

„1924. augusztus 11-én születtem Komáromban, mégpedig Dél-Komáromban, az anyaországi Komáromban, és annak is azon a részén, amelyet abban az időben Konkoly-telepnek hívtak. Azért hívták Konkoly-telepnek, mert a Konkoly famíliának volt ott a birtoka. Édesanyám ennek a Konkoly-Thege famíliának a leánya volt. Apám itt vette el őt. Ő ügyvéd és mezőgazdász volt. Ott is kereszteltek meg, a keresztlevelém, aki kíváncsi rá, itt megtekinthető, mert azt beszereztem. Abban az időben még egy karácsfalvi előnév is tartozott a nevemhez, de ezeket az előneveket 1947-ban megszüntették. Római katolikus vagyok.”

Anyai felmenőit, a Konkoly-Thege családot a XIII. századig vezette vissza. Mindig is Komárom megyeiek voltak. A család birtokai Kömlődön és a község határában, illetve Szöny község határában voltak. De az apai ág is nagy múlttal büszkélkedhet: egy 1662-es keltezésű császári oklevél szerint a pogány törökökkel szemben tanúsított vitézségéért kapott az egyik őse magyar nemesiséget. Erre a nemesi előnévre utal a bemutatkozáskor, a hangsúly azonban arra az időpontra esik, amikor megfosztották tőle őket.

Édesanyja, Konkoly-Thege Gizella tehetséges és ismert zongoraművész volt, aki hajadonként hangversenyeken is fellépett. Később, feleségként – az akkori szokásoknak megfelelően a családi béke megőrzése lett a feladata⁷ – már csak kedvtelésből, jótékonyági esteken játszott. Kisebbik fia, Tibor többnyire elkísérte őt ezekre az alkalmakra, és így lett a zene életének kiemelkedően fontos része, támasza. Édesapja, dr. Pákh János ügyvéd és gazdálkodó volt, aki a harmincas években a Kisgazdapártban politizált. Az Eckhardt Tibor által kijelölt irányvonalat tartotta követendőnek, vagyis a földreformért, a kisbirtokosok hatékony támogatásáért, a dán–holland típusú szövetkezés előremozdításáért kampányolt. Ezek a célok nem tipikusan középosztálybeli célok voltak, így nem csodálkozhatunk azon, hogy konfliktusba került a környezetével. Ügyvédi praxisa szűkült, korábbi ügyfelei elmaradtak. Abban az időben, ha valaki politizálni akart, az azzal járó költségeket is neki kellett vállalnia. Így történt, hogy a választási kampány az ősi Konkoly-pusztá jelentős részét elvitte.

Pákh Tibor gyerekkora – miként a hasonló társadalmi státusú gyerekek többségéé – gondtalanul telt. A földbirtokos nagyapa, Konkoly-Thege Béla „táblabíró volt, később ügyvédi irodát nyitott”, a tőle örökölt családi

⁷ Ezen a társadalmi szinten presztízsszokokból általánosan érvényes elvárás volt, hogy a feleség ne álljon munkába.

birtoknak köszönhetően anyagi biztonságban, mi több, jólétben élt a család. A birtokon és a házban természetesen alkalmazottak dolgoztak. Tibor gyerekként nagy szabadságot élvezett, a birtok mindenféle játék helyszíne lehetett. Visszaemlékezésében fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy játszópajtásai nem a vele hasonlók közül kerültek ki. Ez a kiemelés a későbbi életút fényében válik majd igazán fontossá. Az őt gyerekkorában körülvevő társadalmi sokszínűség nagyban hozzájárul(hat) ahhoz, hogy felnőtként elfogadó volt másokkal, a másként gondolkodókkal szemben.

„Gyermekkorom ideális és idillikus környezetben zajlott. Nekünk nagy gazdaságunk volt, szőlőgazdaság, mezőgazdaság, gyümölcsös. Hatalmas nagy házban laktunk, voltak alkalmazottaink, mezőgazdasági alkalmazottak, akik külön házban laktak. Tulajdonképpen a gyerekkori játszótársaim leginkább ezeknek az alkalmazottaknak a gyerekei voltak. Együtt játszottunk indiánosdit, különböző rabló-pandúrt és hasonló játékokat. Sőt, Komáromnak voltak különböző környező részei, hozzánk közel volt a Vitéztelep, ott is voltak gyerekek; aztán volt Kisszőny, ott is voltak gyerekek, és akkor voltak nagy csaták. Mert a közelünkben volt a huszárlaktanya, és a huszárlaktanyához tartoztak gyakorlóterek, és ott nagyokat játszottunk. Volt a birtokunkon egy nagy nádas, ott sokat úszkáltunk, s ami manapság nem dicsérhető: vízimadarakra vadásztunk. És jellemző módon a mi területünkről vezetik be most a komáromi gyógyfürdőnek a vizét, mert ott fúrásokat végeztek, és ezt a vizet vezetik el a komáromi gyógyfürdőbe – ami most már eléggé nevezetes gyógyfürdővé nőtte ki magát, különösen Észak-Komáromból jönnek át sokan, de még Nyugatról is jönnek abba a gyógyfürdőbe. Mi ezt gyakran észleltük, mert mikor mélyebbre úsztunk le, ott eléggé meleg volt a víz. [...] Komáromban volt birtokunk, azután Szőnyben. [...] Zömmel Komáromban éltünk, de Kömlődön is volt egy ilyen XVIII. században épült parasztkorok kúriánk, egy ilyen ötszobás, tornácos kúria.”

Látjuk tehát, hogy az a közkeletű megállapítás, miszerint a keresztény középosztályra az alsó néprétegektől való elzárkózás lett volna a jellemző, a Pákh gyerekekre biztosan nem igaz. A család felnőtt tagjairól ebben a kontextusban sem tudunk meg sokat – vélelmezhető, hogy társadalmi kapcsolatokat jellemzően a hasonló családokkal tartottak fent, ám az, hogy gyermekeik a cselédek és a munkások gyermekeivel együtt játszhattak, nem (be)zártságot, elzárkózást mutat.

Egy másik hasonló toposz, hogy a középosztályi családok sokat adtak a külsőségekre, gyakran erejükön, lehetőségeiken felül költöttek az előkelő reprezentációra. Ebben az élettörténeti szövegben ugyan egyértelmű cáfolatát nem

találjuk annak, hogy a család életmódját (mint sok más családot) a felelőtlen hivalkodás jellemezte volna, de például az a történet, amely arról beszél, hogy a családfő saját vagyonát is felhasználta a földreform támogatására, mégis arra enged következtetni, hogy a nemesi múltat idéző urizálás rájuk nem volt jellemző.

Pákh Tibor nem beszélt az érzelmeiről – ez nemcsak gyerekkora, hanem a teljes életút vonatkozásában is igaz –, mégis elég valószínűnek tűnik, hogy gyerekkorában érzelmi biztonság vette körül. Nehéz elképzelni, hogy másként lett volna, olyan szeretettel beszélt a szüleiéről. A család társadalmi helyzetéből kiindulva bátran feltételezhetjük, hogy dajka és nevelőnő segítette a két fiú (Tibor és fivére, Ervin) gondozásában, nevelésében. Mivel gyerekkoráról keveset tudunk meg, amit mégis elmond, vélhetően fontos a számára. Ilyen részlet például az, amikor a család életmódjáról mesél, a kulturálódás különböző elengedhetetlen formáiról. A Pákh családban természetes a sok könyv, a zene jelenléte a mindennapokban, a közös színjátszás. Érdekes, hogy minderről szinte védekezően beszélt, magyarázata azokkal szemben fogalmazódott meg, akik lekicsinylik a vidéki középosztálybeli családok kulturális szokásait.

„Egymást látogattuk lovas kocsin vagy lovas szánon, és igen jól szórakoztunk. Ezt a vidéki életmódot, szokást szeretik úgy beállítani, mintha nem lett volna eléggé kulturált. Meg kell mondanom, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz. Ezeknek a családoknak, csakúgy, mint nekünk is, nagy könyvtárunk volt, és a családok együtt zenéltek. Édesanyám például zongoraművésznő volt, barátnője pedig hegedűművésznő. Színdarabokat rendeztek a gyermekek bevonásával.”

A középosztálybeli családok számára tradicionálisan stratégiai kérdés volt, hogy gyerekeik magas színvonalú oktatásban részesüljenek, és ez a XX. század elején még inkább fontossá vált. Pákh Tibor, mint oly sok hozzá hasonló fiú, egyházi iskolában érettségizett. A tanulás, a kiemelkedő teljesítmény meghatározó alapérték lett számára is.

„Én hatéves koromban mentem elemibe. A komáromi elemi iskolába jártam a többi komáromi gyerekekkel együtt, és akkor a gimnáziumot a tatai piaristáknál kezdtem. A tatai piaristáknál végeztem el az első négy osztályt. De amikor Komárom 1938-ban fölszabadult, akkor én mindjárt átmentem a komáromi bencésekhez, és a komáromi bencéseknél folytattam a középiskolai tanulmányaimat, ott is érettségiztem 1942-ben, ha érdekli, jeles eredménnyel. Nem kitűnő eredménnyel, mert rajzból kettesem volt, ezért aztán nem kitüntetéses volt, hanem jeles volt az érettségi eredményem.”

Az idilli (vagy/és idealizált) gyermekkor után szép és ígéretes jövő állt előtte. Diplomátának, nemzetközi jogásznak készült. Nyelveket tanult. Otthon

meg a tatai piaristáknál, a komáromi bencéseknél nemcsak latinul, görögül olvasni, de angolul, németül, franciául beszélni is megtanult. (Később, a szovjet fogságban még oroszul is.) 1942-ben beiratkozott a jogi karra. Minden esélye megvolt rá, hogy külügyi szolgálatban dolgozhasson – „ilyen minőségben kívántam elősegíteni hazám boldogulását” –, de a történelem megakadályozta, hogy álma valóra váljon.

Az élettörténet linearitásában később ismét előkerült a továbbtanulás. Pákh személyiségvonásaival indokolta pályaválasztását, előrevetítve az egész életét átszövő állandó igazságkeresést. De arról se feledkezzünk meg, hogy az úri középosztály fiai jellemzően a jogi karra jártak, hiszen ebben a korszakban igen nagy volt a jogi diploma presztízse.

„Én viszont inkább vitatkozó természetű voltam.⁸ A fegyelmezettséget csak bizonyos korlátok között fogadtam el, adott esetben, ha igazságtalanságot tapasztaltam, akkor nem törődtem bele. És a jogászságot pedig nem kifejezetten ügyvédként szerettem volna előmozdítani, mert hisz igaz, hogy másfél évig be is jegyeztettem magam később az ügyvédi kamarába, de csak azért, mert mást nem tudtam. Én a jogászságot alapul próbáltam venni ahhoz, hogy a joggal nemzetközileg foglalkozzam, engem inkább a nemzetközi jog érdekelt, és ezért aztán diplomáciai pályára készültem, amit nem tudtam elérni, mert hisz a második világháború ezt félbeszakította.”

A háború Pákh életét is gyökeresen megváltoztatta. Az utolsó időszakban behívták katonának, de harcolnia már nem kellett. A csapata visszavonulóban volt, amikor elért hozzájuk a kapituláció híre. Szovjet fogságba esett. Éveket

8 Fivére, Ervin a katonai pályát választotta: „A bátyám közelebb érezte magát a földhöz, a természethez, az állatokhoz, úgyhogy a bátyám huszártisztté képezte magát, és föl is avatták őt huszártisztté 1943 augusztusában.”

9 A szovjet lágerekben szerzett tapasztalatairól részletes és megrázó beszámolókat találunk az interjúszövegben, de ezek ismertetésére itt nem kerül sor.

10 „Ő egy évvel korábban, ő 47-ben jött haza. Ő másik lágérben volt, mert 46 tavaszán különválasztottak bennünket. Ő nem Budapestre költözött föl, mert Bu-

töltött embertelen körülmények között; bányában, kőtörőben, fagyott földeken dolgoztatták. De túlélte.⁹ Amikor 1948 végén hazaért, édesanyja halálhíre fogadta. Sosem derült ki, hogy pontosan mi is volt a halál oka, fia a szovjet megszállók áldozatának tartja őt. Édesapja arra kényszerült, hogy feladja politikai pályafutását, ügyvédi praxisát sem folytathatta. Megváltozott a rendszer: mint egykori birtokest, kuláknak minősítették, és csak nehéz fizikai munkát kapott. Testvérét pedig deklasszált, nyomorgó fuvarosként látta viszont.¹⁰ És az otthonát is

elvették. Társadalmi helyzetéből adódóan is sokat veszített 1945 után, és ehhez járult még a személyes veszteség. Pákh Tibor mégsem kesergett az elveszett, elveszejtett múlton. Bár kuláknak bélyegezték, földművelésre kényszerítették, célját nem adta fel. Tovább küzdött, a végsőkig kitartott. Éjjelente keményen tanult, letette a vizsgákat, és 1949 végén megszerezte a jogi diplomát, majd doktorrá avatták. De a diploma ekkor már semmit sem ért az osztályidegen kezében. Megpróbált képzettségének megfelelő állást szerezni. Minden bizonytalansággal sejtette, hogy reménytelen, de igazságérzete, ambíciója miatt meg kellett próbálnia. Végül a Csepel Autógyárba vették fel, műszaki fordítónak.

1954-ben, október 23-án megnősült. Feleségéről alig beszélt, talán szeméremből. Az asszony becsülettel, szeretettel kitarított férje mellett, miközben neki is kijutott a veszteségből, a szenvedésből, a meghurcoltatásból.

„Ez természetesen nagyon szomorú, mert hisz a hölgyeknek az ilyen állapot elviselése még nehezebb, mint a férfiaknak. [...] A hölgyeknek az idegrendszere, lelkivilága érzékenyebb, mint a férfiaké, így természetesen még jobban megviselte, mint engem. De ő hősiesen és keményen helytállt, megvárt. És utána végig kellett, hogy élje velem együtt ezeket a megpróbáltatásokat, mert hisz például nagyon jól emlékszem, hogy amint az 55. évét betöltötte, abban a pillanatban befejezettek minősítették az ő munkaviszonyát. [...] Szóval az effajta meghurcolások, megpróbáltatások természetesen mindenkire kiterjesztődtek. És ő elveszítette a gyerekeit, akivel akkor volt áldott állapotban, amikor lefogtak. És mikor az elsőfokú tárgyalásom volt, akkor éppen élt még néhány napig a gyerek, összesen csak tíz napig élt. [...] Biztos megmenthető lett volna, ha ilyen körülmények vagy ilyesmi nem jött volna közbe. Tehát mindezt át kellett vészelnie, el kellett viselnie.”

Pákh Tibort csak épp hogy megérinthette az 1956-os forradalom szele.

dapestre nem lehetett akkor fölköltözni. Nem kaphatott lakást. Ő Dunahasztin lakott, Dunahasztira hurcoltuk föl a bútorok nagy részét, és ő Dunahasztin lakott. Egy ismerős család fogadta őt be, és a pincébe raktuk a bútorokat, meg a dolgokat. És hát ott volt egészen 1956-os szabadságharcunkig, amikor aztán ő kiment. Svédországban lakik 56 óta. [...] Az ötvenes években az úgynevezett horthysta katonatiszt jelző az nagyjából elég volt ahhoz, hogy megakadályozzon minden ilyesmit. Ő még ráadásul osztályidegennek is számított, meg kuláknak is számított. Ő a Ludovikát végezte, 1943-ban avatták huszárnaggyá, és mint fogaskerek szakmunkás ő megélt az 56-os szabadságharcunkig. Csak hát akkor ő utána már nem kockáztatta meg, hogy itt maradjon. Engem meglátogatott még a kórházban, de aztán eltűnt, és csak később tudtam meg, hogy kiment Svédországba.”

Amint eljutott hozzá a 23-i tüntetés híre, Csepelről bement Pestre, és a Vigadó téren csatlakozott a felvonulókhoz. De elbeszélésében voltaképp csupán egyetlen forradalmi eseményt idézett fel: a véres csütörtököt. Jelentősége ennek az interjúrészletnek kettős. Egyrészt itt átlótták a lábát, és bár szerencsére túlélte a sebesülést, a forradalom hátralévő napjait kórházban töltötte. Másrészt a történetek értelmezése is figyelemre méltó.

„Én ugye az Országház előtt sebesültem meg 56. október 25-én, amiről mások is azt írják, hogy sortűz volt. Hát az nem sortűz volt, hanem az egy folytatólagos, huzamos vérengzés. Én, amikor a lövöldözés elkezdődött, az egyik orosz páncélcocsi mellett álltam, és először ott próbáltam fedezékbe bújni. Azt mondják általában, hogy a Földművelési Minisztérium tetejéről volt ez a sortűz. No most: nemcsak onnan volt, hanem volt az Országház tetejéről is, például ez az orosz páncélcocsi először az Országház tetejére lőtt, azt szórta meg. [...] Elmenekülni nem lehetett. Nem szétzavarni akarták, hanem lemeszárolni az embereket. Mert a bekötőutakban is álltak páncélcocsik, és lőttek a térre. No most, amikor egy kicsit elállt a tüzelés, akkor én sokadmagammal bemenekültem az Országház déli bejárata árkádjá alá. Tehát van a főbejárat az Országházba, és oldalról van egy kapu. Annak van egy árkádos teteje. Az alá menekültünk be, úgyhogy dugig volt az az árkád. Én ott zörgettem, hogy engedjenek be bennünket, mert az Akadémia út torkolatából is lőttek. Akkor még volt egy fölvonulási épület, ahol a villamossín most elfordul, ahol van a József Attila-szobor, mert akkor épült még a metró. És hát mikor a tüzelés egy kicsit megszűnt, akkor mi újra próbáltunk menekülni, mert pont szemben voltunk ezzel a páncélcocsival. És én akkor sebesültem meg az Akadémia utca torkolatába beállított páncélcocsiról leadott lövésektől, és egy darabig lefeküdtem a halottak közé, és később bemenekültem a felvonulási épületbe. Tehát ez a lövöldözés, ez a mészárlás olyan másfél óráig tartott. Nagyon sok halott volt.”

Sebesüléséből egy nyugatnémet vöröskeresztes kórházban lábadozott, amikor november közepén az oroszok felszólították a kórház önkénteseit, azonnal hagyják el az épületet. Pákh Tibor velük mehetett volna Nyugatra, pontosabban a németek mint sebesültet el akarták vinni egy németországi kórházba, ám ő nem élt ezzel a lehetőséggel. A hajthatatlan, kompromisszumra, megalkuvásra képtelen ember magától értetődő módon utasította el az emigrálást, a menekülést.

„Én nem voltam hajlandó elmenni. Tulajdonképpen nem marasztalom én el azokat, akik elmentek, pláne akiket üldöztek, végül is nem ártottak azzal, hogy elmentek, sőt így utólag talán még jó volt, hogy elmentek, mert hisz még

most is nagyon jó, mert a különböző elszakított területeken lévő kisebbségnek az érdekeiért ők tesznek legtöbbet, akik kint vannak Amerikában, vagy a bátyám Svédországban, ők sokat tesznek. Szóval most így utólag így látom. Akkor én nem örültem neki, hogy tulajdonképpen az a társaság, amelyiket én úgy becsültem, azoknak a zöme, a potenciális vezető réteg elhagyja az országot. De hát ez így alakult, ezen már kár meditatálni. Én nem mentem el, pedig hát elmehettem volna én is kényelmesen, de nem tettem.”

Ismert, hogy a forradalom leverése után az Egyesült Nemzetek Szervezete rendszeresen napirendjére tűzte a magyar kérdést, vagyis elítélte a forradalom leverését, a megtorlásokat, és a Kádár-kormány nemzetközi elszigetelését tűzte ki céljául. Kádárék válaszul tiltakozó gyűléseket szerveztek, aláírásokat gyűjtöttek az ENSZ ellen. Egy ilyen tiltakozópapírt tettek le Pákh Tibor elé is a munkahelyén. Nem írta alá. 1957 végén kirúgták a munkahelyéről. Ekkor még el tudott helyezkedni, előbb az Erőmű Tervező Vállalatnál, majd a Műszaki Fordítóirodánál fordítóként dolgozott. És közben magánszorgalomból elemzéseket készített a magyar kérdéstről, a szovjetek magyarországi ténykedéséről, az önrendelkezési jog eltiprásáról, a koncepciók perekről. Ezeket az írásokat megpróbálta kijuttatni Nyugatra, illetve az ENSZ-hez. Nem járt sikerrel, a belügy már régóta figyelte, lebukott, 1960-ban letartóztatták. 1961-ben dupla nullás tárgyaláson a szovjet–magyar kapcsolatokat elemző tanulmányáért, illetve angolul fogalmazott, a forradalomról szóló írásai és a forradalomban játszott szerepük miatt kivégzett fiatalokúak névsorának összeállítása miatt életfogytiglanra ítélték. Büntetését később tizenöt évre mérsékeltek. Ennek kapcsán nagyon határozott definíciót kaptunk politikai nézeteiről: szabadság, vagyis függetlenség és parlamentáris demokrácia utáni vágy a Kádár-korszakban.

„Hát hogy miért akkor [tartóztattak le], azt én nem tudom. Én korábban azt gondoltam, hogy már a sebesülésem után lefognak és elvisznek, mert tulajdonképpen már előfordulhatott volna minden további nélkül az is. Semmi-vel sem csináltam kevesebbet korábban, mert ugyanúgy viselkedtem... Én nem tagadtam soha, hogy én szabadságra vágyom, a megszálló csapatok kitakarodását követelem, hogy parlamentáris demokráciát követelek. Én ezeket soha nem tagadtam, mindig nyilvánosan is elmondtam, soha nem titkoltam. Amiket írtam, mondom, azok ilyen tárgyúak voltak, úgyhogy akkor miért vettek el? Többek között írtam 56-ról, idéztem például Wilhelm Röpkét, ezzel, hogy 56-nak mi a jelentősége, idéztem Camus-t 56-ról, akkor azt, hogy viszik a magyar szabadságharcosokat a birodalomba. De ezt soha nem is titkoltam, soha nem volt ebben semmi. Ők ezt úgy minősítették, hogy ez hűtlenség, ho-

lott ennek az égvilágon semmi köze nem volt ehhez. Hát végül is hűtlenséggel ítélték el a Bibót, hűtlenséggel ítélték el a Gönczöt, hűtlenséggel ítélték el Földes Pétert.”

11 Pákh Tibor részletesen és szinte szenvedés-
lenül meséli el, hogyan kínozták éveken
keresztül. Megdöbbenőek ezek a rész-
letek. „Fölfektettek egy ilyen kezelőszal-
ra. Ugye fölpeckelték az embernek a
száját, lekötözték, lefotgok és hát két
oldalról az ember halántékához tették az
elektródát és rákapcsolták a villamos
áramot. Hát ez volt az első sokkolásom.
[...] Az ember akkor elveszíti az eszmé-
letét, sokkoláskor. Szóval elvileg sokkolni
csak úgy szabad, ha előtte egy injekciót
adnak, kikapcsolják az ember tudatát. De
nekem mindig közvetlenül csinálták a
sokkolást. [...] De az Úristen megkímélt,
mert nagyon sokat sokkoltak, és tulaj-
donképpen az emlékezetem mindig visz-
zatért. [...] Volt, amikor például inzu-
linkómával próbáltak. Ez talán még
kellemetlenebb az elektrosokknál, mert ha
valaki fél a haláltól, akkor tulajdonképpen
azt átélelik vele, mondjuk a végelgyen-
gülés állapotát. Beadnak egy nagy adag in-
zulininjekciót, amit a cukorbetegeknek
adnak, és akkor, ahogy ez az injekció kezd
hatni, úgy gyengül az ember. S akkor
megvárják, amíg a kómaállapot bekö-
vetkezik, és közben persze szórakoztatják
ott kérdésekkel meg ilyesmikkel. És akkor
utána, amikor már bekövetkezett, akkor
ilyen orrszondán keresztül tömik meg.
Tehát vékony csövet az orron keresztül,
és abba spriccelik bele ezt a folyadékot.
Ezt egyszer három hétig talán, vagy vala-
mi ilyesmi, hosszú ideig csinálták.”

Tudjuk, 1963 elején Kádár János
egyezséget kötött az amerikaiakkal: a
politikai foglyok számára amnesztiát hir-
det, cserébe Amerika többé nem viszi az
ENSZ Közgyűlése elé a magyar kérdést.
Ennek híre a börtönbe is eljutott, a ra-
bok reménykedtek, hogy hamarosan ki-
szabadulnak. Ám nem így lett. Sokakat –
Pákh szerint a rabok felét – nem politi-
kai fogolyként, hanem köztörvényesként
kezelték, így rájuk nem vonatkozott az
amnesztia. Pákh Tibor, amíg tehetete,
rabtársai nevében panaszokat írt a leg-
főbb ügyészhez. És ezt követően minden
jogsérelemmel szemben felemelte a sza-
vát, szinte megszállottként írta beadvá-
nyait, mindig ügyelve a jogi szakszerű-
ségre. Az igazságért való küzdelem lett a
küldetése. Bizottság elé vezették, megfe-
nyítették, szigorított magánzárkába
csukták, de ő rendíthetetlenül írta egyik
panaszlevelet a másik után. Arra hivat-
kozott, hogy a börtönben nem a magyar
jogrend, még csak nem is a börtönsza-
bályzat, hanem az operatív belügyi tisz-
tek kénye-kedve szerint folynak a dol-
gok. Amikor ezzel sem ért el semmit,
éhségstrájkba kezdett. Reménykedett,
hogy – mint egykor az illegális kommu-
nisták – ő is elérhet valamit. Ehelyett le-
fotgok, gumicsövet nyomtak a torkába,
hogy mesterségesen tudják táplálni.
Utána sötétzárkába tették, amiért éhez-
ni, tiltakozni merészelt a történetek mi-
att.¹¹ Több mint öt éven át kínozták, de

ő ellenállt, és ép elmével túlélte. Mindvégig az isteni kegyelembe kapaszkodott. 1971 áprilisában áthurcolták a börtön elmeosztályára. „Reformpszichiáterekből” álló felülvizsgáló bizottság elé került. Megállapították, hogy gyógyíthatatlan elmebeteg, megrögzött politikai téveszméssel, „táplálkozási negativizmussal”. Mint szabadulása után megtudta, ebben az időszakban az Amnesty International egyik csoportja három lelkiismereti foglyot adoptált a világ antidemokratikus országaiból, és harcolt a kiszabadításukért. Az egyik Pákh Tibor volt. Feltételezhetően ez a külföldi nyomás kényszerítette fogvatartóit, hogy végre kiengedjék őt.

Tovább harcolt személyisége és lelki épsége megőrzéséért. El kellett volna helyezkednie, állandó munkaviszonyt kellett volna létesítenie, de évekig nem talált olyan munkahelyet, ahol vállalták volna foglalkoztatását. A bélyeg, hogy elmebeteg és börtönviselt, mindenhova elkísérte. Egy idő után volt fogolytársai nevén fordíthatott, „négerkedett” az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodának. Végül az Országos Műszaki Könyvtárban kapott munkát, nyugdíjazásáig itt fordított.

A nyolcvanas évek elején kapcsolatba került a demokratikus ellenzékkel. És bár ezek a fiatal emberek nagyon mások voltak, mint ő, stílusok sem az ő stílusa volt, közös értékeik – a demokratikus jogokért, a sajtószabadságért, az 56-os szabadságharcosokért való küzdelem – összehozták őket. Részt vett a lengyel gyerekek nyaraltatásáért vagy a szegények megsegítéséért rendezett gyűjtésekben, a március 15-i, az október 23-i tüntetéseken. 1980-ban Lengyelországba utazott, hogy csatlakozzon a lengyel ellenzékiek letartóztatása ellen tiltakozókhoz, a Podkowa Leśna-i templomban éhségstrájkolókhöz. 1981 őszén ismét Lengyelországba indult, ám ekkor már nem engedték ki az országból. Elvették az útlevelét. Tiltakozott a jogtalanság ellen, és nyomatékul ismét „böjtölni” kezdett. Megint bevitték az Országos Ideg- és Elme-gyógyintézetbe, újból becsövezték, elkábították. De elhurcolása most már nem maradt visszhangtalan, a demokratikus ellenzék tiltakozására elengedték.

1983-ban Charles Durand professzor, a pszichiátria politikai célokra történő felhasználása ellen küzdő svájci társaság tudományos tanácsadója megvizsgálta Pákh Tibort, és megállapította, hogy nem beteg. Tény, hogy üldöztetéses érzései vannak, viszont valóban üldözik. Tény, hogy gyakran úgy érzi, mindig a nyomában vannak, de hát valóban állandó megfigyelés alatt tartják, követik. Pákh tovább folytatta szélmalomharcát, minden alkalmat megragadott, hogy hangot adjon nézeteinek. Tiltakozott a szovjet megszállás ellen, követelte hazánk önrendelkezési jogát.¹² 1986-ban, nyugat-európai útja után a magával hozott, többségében idegen nyelvű,

¹² Az interjúban számos ilyen akciójáról beszámolt.

vallásos tárgyú könyveket a határon elkobozták, és öt évre bevonták az útlevelet. A belügyesek egyre veszélyesebbnek tartották, féltek tőle, és hogy megakadályozzák nyilvános felszólalását, március 15-e, majd október 23-a előtt rendszeresen elrabolták, órákon keresztül „kocsikáztatták”, bántalmazták, majd a város szélén egyszerűen kidobták az autóból. 1988. október 23-án vitték el utoljára.

Pákh Tibor – miként az emberek többsége teszi – különböző pillérekre fűzte fel identitását, más-más szerepeken, értékrendszereken keresztül határozta meg önmagát az élettörténeti interjúban. A két világháború közötti magyar konzervatív és/vagy jobboldali gondolkodásban – bár az eszmerendszer közel sem mutatott egynemű és állandósult, mozdulatlan képet – jó néhány „közös gondolati-nyelvi pont” megmutatkozik.¹³ Az identitáselemek dinamikusak, történetileg változó formában jelennek meg.

Pákh már első, bemutatkozó mondataiban pontosan megadta identitása egyik legfontosabb elemét: „Római katolikus vallású vagyok.” Később is többször azonosította magát ilyenformán: „én mint hívő katolikus keresztény ember”. Vallásos családból származik, a katolikus vallást kisgyermekkorától gyakorolja. Nagyon erős, mindent átható a hite Istenben. Ez segített neki túlélni a szovjet lágereket, a börtönöket, a magánzárkát, a sokkolásokat – mindvégig az isteni kegyelem védte.

„Templomba mindvégig jártam, következetesen jártam. És meg kell mondjam, hogy nekem a vallás rengeteget jelentett, mert hisz mind a moszkvai birodalom kényszermunkatáboráiban, mind a hazai börtönben vagy a pszichiátriai intézetben mindvégig az adott teljes megnyugvást és teljes bizalmat, hogy az Úristen kegyelme az mindig megkapható, mégpedig mindig olyan mértékben, amilyen mértékben szükségünk van rá, hogyha ezt kívánjuk.”

A Kádár-rendszerben, különösen annak első két évtizedében a templomba járást egyfajta ellenállásként is lehetett értelmezni. Mint láthattuk, Pákh Tibor esetében az ellenállás szelleme mindvégig megvolt, de ennél nagyobb súlyú volt a „nagyon erős istenhit”.

Bár nehéz lenne rangsort állítani a különböző identitáspillérek között, az egyértelműen kiderül a szövegből, hogy Pákh életében a másik meghatározó elem az úri középosztályhoz tartozás. S nem csupán meghatározó – számára különösen fontos; többször is büszkén említette, hogy családja nagy múlttal rendelkezik – szemben azokkal a (szerinte) többséget alkotó családokkal, akik újonnan kerültek az úri középosztályba.

„Mondhatjuk úgy is, hogy az úri középosztály[hoz tartoztunk], mert vé-

¹³ Rainer (2012).

gül is manapság a régi társadalmi rétegződésről eléggé tévhiedelmek alakultak ki. Én, amikor a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen joghallgató voltam – abban az időben bennünket, pesti jogászokat jobbról támadtak, plutokrata meg ilyen ostoba jelzőket szoktak ránk mondani, később ugye aztán baloldalról volt ez a támadás –, és hát abban az időben Kenéz professzor úr, a statisztikaprofesszorunk gyakran emlegette, hogy a középosztályt sokan támadják, holott vegyék tudomásul – mondta a nagy statisztikus Kenéz –, hogy a jelenlegi magyar középosztálynak nyolcvan százaléka első generáció. De hát a mi családunk az nem első generációs középosztályú volt, hanem régi középosztályi család.”

Pákh szerint személyisége, életszemlélete kialakulásában nagy szerepet játszott neveltetése, amelynek központi része volt a másság elfogadására, a toleranciára való tanítás. A Pákh családban az egyik fő erkölcsi érték az igazság tisztelete volt, ami találkozott Pákh személyes adottságaival is.

„Én fokozott igazságigényű és igazságszerető ember voltam egész életemben, olyan környezetben is nőttem fel. [...] Én, hála a Jóistennek, úgy nevelkedtem, és ez a gyerekkornak egy áldása, hogy az igazság szelleme az domináns volt. És az otthoni nevelés és az iskolai nevelés az mindig összhangban volt. És ilyen módon én megszoktam azt, hogy toleráns vagyok az embereknek a megnyilatkozásaival szemben. Az igazságot persze megpróbálom elérni, keményen is, ha kell, megpróbálom elérni. De hát, ha valaki megátalkodott az igazságtalanságban, hát nem az én feladatom ennek a megítélése. Egyébként az Úristen az abszolút igazságnak a letéteményese, hogy aztán az ő megítélése szerint azok, akik megátalkodottan ragaszkodtak az igazságtalansághoz, hogy hova jutnak, majd az idő megmutatja.”

Hitvallása szerint neki mindig és mindenáron az igazságra kell törekednie, mi több, harcolnia kell érte. Ezt a feladatot kapta Istentől, egész életét ennek a célnak a szolgálatába állította. Mindvégig hazáját, nemzetét akarta segíteni, szolgálni. Elkötelezettsége, kitartása tiszteletet érdemel.

„Az én véleményem szerint az ember személyisége az egyrészt abból adódik, amit az Úristentől kapott, azután abból, amit átörökölt és abból, amit a környezete, az egyre inkább romló környezete idéz elő. [...] No mármost: apám jogász volt, anyám művésznő, átöröklött gének, miegymás. Az Úristentől viszont kaptam – feltehetően tőle – az igazság minden áron való érvényre juttatására a hajlamot. Ezt most utólag, már 73 éves fejjel nyugodtan megállapíthatom magamról, hogy az igazság érdekében próbáltam egész életemben harcolni. És egész biztos, hogy az Úristen adta nekem ezt az erőt és ezt a hajlamot, mert hisz annak idején úgy is tanultam, hogy nekünk, gyarló földi em-

bereknek az első és legfontosabb kötelességünk az abszolút igazságra törekvés. Mivel pedig az abszolút igazságot mi nem érhetjük el, csak az Úristen, nekünk arra kell törekednünk, hogy minél jobban megközelítsük azt az igazságot. Így adódott aztán, hogy jogásznak készültem, és a jogászi képzettségemmel pedig a saját nemzetem-hazám, ezen túlmenően a mi kultúránk és civilizációnk érdekeit akartam szolgálni. Így utólag ezt nyugodtan összegezhetem, mert hisz végül is annyi minden előfordult az életemben, és mindig ide kanyarodtam vissza, hogy az igazságért kell, érdemes harcolnunk.”

Mindszenty József a legfontosabb példakép, aki „az emberi jogok kemény élharcosa volt és maradt bebörtönzéséig”, aki „harcolt a magyar kisebbségek megmentéséért, egyáltalán minden atrocitás ellen”. Mindszenty emléke, tevékenysége Pákh számára egyet jelent az orosz megszállókkal szembeni ellenállással. A katolikus egyház közvetítette értékek pedig a magyar nemzet ezeréves történetét adják.

„Még a nyolcvanas években, amikor mondhatom, hogy volt, amikor egyedül próbáltam elérni boldog emlékű mártír Mindszenty hercegprímásunknak a rehabilitálását, és szólaltam fel különböző helyeken, néha egyházi körökben is.¹⁴ Például Esztergomban tartottak egy nagy egyháztörténeti konferenciát 83-ban vagy 84-ben, és még csak nem is említették, úgy akartak átsiklani felette ott is. Fölszóltam és elmondtam, hogy pláne itt, Esztergomban, hát hogy lehet egyháztörténeti kongresszust és konferenciát tartani a második világháború utáni egyháztörténetről anélkül, hogy meg ne emlékeznénk boldog emlékű mártír Mindszenty hercegprímásunkról, aki a leghatározottabban lépett föl az ellen a moszkvai szellem ellen, amelyik lelki, erkölcsi, anyagi romlásba döntötte az országot. És mondtam, hogy tessék körülnézni, hogy miért pont ezt a várost tartják legjobban megszállva az oroszok – hát minden második ember orosz egyenruhás volt ott Esztergomban. Mondom, azért, mert ez volt az a szellemi központ, amelyik ezer éven keresztül a mi érdekeinket, a mi nemzeti hivatásunkat fönntartotta.”

Mint mélyen hívő konzervatív katolikus ember, egy keresztény mártír, Szent Adalbert példáját állította maga elé, amikor a kommunista rendszer elutasításáról beszélt.

„Én meggyőződéses ellensége voltam mindig a hazánkra rátelepedő megszálló birodalomnak. [...] Szent Adalbert volt az, aki az első évezred végén a kereszténység szellemében térített. Ugye, Prága püspöke volt, akkor Szent István királyunk bérmálásában vett

14 A „boldog emlékű mártír Mindszenty hercegprímásunk” állandósult szókapcsolat Pákh visszaemlékezésében, szinte mindig így emlegeti őt.

Ugye, Prága püspöke volt, akkor Szent István királyunk bérmálásában vett

részt, és utána Lengyelországba ment, és Poroszországban halt vértanúhalált. Esztergomnak és Gniezónak a védőszentje. Úgyhogy én és rajtam kívül még elég sokan Közép-Európa védőszentjének tartják. Így én az ő szellemében csatlakozom hozzájuk, most, a második évezred vége fele, mégpedig a moszkvai birodalom embertelen leninizmusa elleni tiltakozásul, önrendelkezésünk visszaszerzése végett.”

A konzervatív ember az antiklerikalizmussal szemben áll. Pákh erről konkrétan ugyan nem beszélt, de szavaiból tisztán kivehető az egyházi méltóságok, autoritások, mindenekelőtt Mindszenty feltétlen tisztelete.

„[...] mi a hercegprímást abban az időben, amikor mi visszakerültünk [a deportálásból], legalábbis a magamfajta, mondjuk úgy, hogy értelmiségi, a hercegprímást azt tulajdonképpen második közjogi méltóságnak tartottuk, mert hisz a magyar közjog szerint a hercegprímás közjogi méltóság volt.”

A fenti idézetben értelmiségiként beszélt önmagáról. Vajon mit jelent számára ez a fogalom? A szellem emberét, az írástudót? Vagy a foglalkozása (jogász) alapján jelöli magát értelmiséginek? Esetleg mint a közügyekben aktív hangadót? Talán leginkább ez utóbbi jellemző rá.

Három olyan ügy – közügy – volt, amelyért a Kádár-rendszerben mindvégig síkra szállt. A szovjet csapatok kivonása Magyarországról, Mindszenty bíboros hazahozatala, rehabilitálása, és a jóvátétel azokért a károkért, amelyeket a Szovjetunió okozott a jogellenesen deportált százezreknek, illetve áttételen az országnak. Első két követelése a rendszerváltozás után teljesült, az utóbbiért folytatott aktivitását viszont nem adta fel.

„Körülbelül hatszázezer olyan magyar állampolgárt számolok én össze, akikért Moszkva felelős, és akikért Moszkvának az érvényes, hatályos nemzetközi egyezmények értelmében is el kell számolnia. Ugyanis az 1949. évi III. és IV. genfi egyezmény az az ilyenfajta károkozásokért el nem évülő kártérítést ír elő a kárt okozó részére. Tehát ezek el nem évülő kártérítési igények Moszkvával szemben. Az, hogy bennünket a második világháború után, a fegyverletétel feltételeivel is ellenkező módon kihurcoltak, kényszermunkatáborokban dolgoztattak, módszeresen pusztítottak, minden emberiességet megtagadó módon igénybe vettek, ez tulajdonképpen még soha föl se merült. Ezért még nem kértek jóvátételt, kárpótlást. [...] Ilyen precedens volt például a részemről 1991-ben az, hogy amikor láttam, hogy kis hazánkban senki nem hajlandó belevenni programjába jóvátétel követelését a moszkvai birodalomtól nekünk okozott károkért, akkor én az ENSZ Emberi Jogok Bizottságánál nyújtottam be egy keresetet a moszkvai birodalom ellen a nekem okozott károkért. [...] Tehát ezzel a cselekedettel akartam precedenst teremteni.

Nos, kaptam egy választ, amelyben közölték velem, hogy a moszkvai birodalom ellen én mint magánszemély nem indíthatok az ENSZ Emberi Jogok Bizottságánál eljárást. [...] De tájékoztattak, hogy viszont van a Commission on Human Rights, egy másik genfi szervezet, ahol már volt rá precedens, hogy olyan állam ellen is indítottak eljárást, amelyik nem írta alá ezt a fakultatív jegyzőkönyvet. Erre én akkor a Commission on Human Rightshoz írtam ezt a keresetleveletemet, amiben követeltem a jóvátételt. Sajnos intézkedés erre nem történt. Nézze, hát hogyha az ember egyedül van, és nincsenek támogatói, pláne, hogyha diszkriminált a saját hazájában is, akkor ez sajnos így történik.”

A konzervatív ember egyik legfontosabb, talán a közbeszédben is legelterjedtebb ismérve, hogy bizalmatlan az újjal szemben, viszont tisztelettel adózik a múltnak és a hagyományoknak, amelyekben elsősorban a történelem során felhalmozott értékes tudást látja. Ez Pákh szövegében, értelmezésében a mindennapok szintjén is megjelent. A konzervativizmusról mint egyfajta lelki beállítottságról beszélt. Ragaszkodik az állandósághoz, a meghittség, a megsokkottság jelenti számára az otthonosságot, a biztonságot.

„Én régi nevelésű vagyok, konzervatív. [...] Az én konzervativizmusomnak egyik jellemzője, hogy én 1942 óta sétálok a Váci utcában, hacsak valami meg nem akadályoz. Mikor följöttem vidékről, Komáromból, a budapesti egyetemi hallgató barátaim szoktattak hozzá, hogy az előadások után sétáljunk végig a Váci utcán. Ez 1942 óta így van, és azzal a mondjuk húszévnnyi kihagyással, amikor ebben akadályoztatva voltam, sétálok is. Tegnap is végigsétáltam. A déli órákban szoktam sétálni.”

A keresztény úri középosztály tagjairól úgy tartják, hogy általánosságban vagy többségükben antiszemita (voltak), valahogy úgy, mint Lángh Júlia nagyanyja: „önkéntelenül és öntudatlanul, mondhatni ösztönösen”.¹⁵ Pákh Tibor interjúszövegében viszont egyetlenegy utalást sem találunk az antiszemizmusra. Zsidókról nem esik szó, a zsidókérdés semmilyen kontextusban sem merül fel. Pontosabban egyetlen mellékmondatban, ahol elítéli a zsidó népirtást. „A Szent Korona eszméje értelmében minden magyar állampolgár magyarnak számít” – az ő olvasatában. A revízió szellemében született Szent Korona-tan szerint a Szent Korona az egységes Magyarországot testesíti meg, aki az országban van, az a Szent Korona országának a tagja, függetlenül attól, hogy milyen nyelvet beszél, milyen vallású.

És ez átvezethet egy másik gondolati ponthoz, a nemzeteszméhez. A konzervatív ember természetesnek tartja a nemzet létezését, a nemzetben való létet, ő maga elválaszthatatlan része a nemzetnek, követi szokásait, múltját.

¹⁵ Lángh (2003) 108–109.

Pákh büszkén vallja, hogy „a Szent Korona demokratikus volt, a Szent Korona meghatározott pozitív irányt adott az egész magyar nemzetnek. Tehát nekünk demokratikus hagyományaink igenis voltak.”

„Azok, akik manapság ilyen szövegeket mondanak, hogy menetelünk Európába, meg ilyen ostobaságokat mondanak, ez nekem nagyon disszonáns szöveg, mert én soha, egy pillanatig se tartottam magamat, generációm, nemzetemet úgy, mint akinek, amelynek »menetelnie kell Európába«. Én abban a szellemben nőttem föl, hogy mi itt, amióta Szent István királyunk II. Szilveszter pápától a Szent Koronát megkapta, és mi a keresztény kultúrához és civilizációhoz csatlakoztunk, azóta mi itt Európa védőpajzsa vagyunk. Egyébként nemcsak a magyarok, a horvátok is annak tartják magukat, a lengyelek is annak tartják magukat. Nekünk a hivatásunk történetesen egybeesett a fennmaradásunkkal: tehát akkor, amikor mi fenn akartunk maradni, amikor fenn akartuk tartani magunkat, azzal párhuzamosan megvédtük az európai kultúrát és civilizációt a keleti hódítóktól: a tatároktól a tatárjárás idején; az ottomán törököktől száz éven keresztül; és most, a XX. század második felében a minden addiginál veszélyesebb moszkvai leninizmustól, amely nemcsak területfoglalást, nemcsak hódítást irányzott elő, hanem egész civilizációnkat, kultúránkat el akarta pusztítani.”

Pákh Tibor magától értetődően antikommunista, egész életével azt demonstrálta, hogy elutasítja a szovjet szisztémát. Nem meglepő, hogy az államosítást jogtalanak tartja, jogászként elemzi annak hátterét. És nem mellesleg személyében is károsult: a család tulajdonában lévő házakat, épületeket mind elvették, államosították.

„Rám az úgynevezett szovjetellenesség bélyegét nyomták, ami tulajdonképpen rám nézve egyáltalán nem sértő, mert hisz az, hogy szovjetellenes, ez ostobaság, mert én tulajdonképpen ezt a szovjet szót, ami tulajdonképpen tanácsot jelent, fából vaskarikának tartom. Én a megszálló csapatokat a moszkvai birodalom itt állomásozó csapatainak tekintettem, amelyek megszálló csapatok. [...] Én a moszkvai birodalom megszálló csapatainak a kivonását követeltem. [...] Meg kell mondjam, hogy a moszkvai leninizmus az teljesen fölforgatott mindent, ami eddig nekünk szent, elfogadott és ismert volt.”

A második világháború után kialakult helyzetet is ezzel az attitűddel értelmezte. Egyedül a szovjetek okolhatók azért, hogy az újonnan alakult kormány nem tudott megfelelően működni.

„Bármennyire is szokták ezt mondani, hogy Jaltában ez, meg az, meg amaz, Jaltában az önrendelkezési jogot biztosították nekünk és minden háborúból kikerült kisállamnak. Az önrendelkezési jog alapján nekünk 1945-ben például olyan kormányunk alakult, amelyik megítélésem szerint konzervatívnak volt nevezhe-

tő. Már én a konzervatívot nemes értelemben úgy értem, mint értékmegőrző, tehát értékrendszer megőrzője. Tehát konzervatív kormány alakult, és ez a konzervatív kormány tevékenykedhetett volna, hogyha az önrendelkezési joggal továbbra is élhattünk volna, de az önrendelkezési jogtól Moszkva megfosztott bennünket. Tehát a jaltai egyezmény nem osztotta meg a világot, a világot a moszkvai birodalom erőszakos föllépése osztotta meg, Európában a moszkvai birodalom erőszakos föllépése akadályozta meg a jaltai elveknek az érvényesülését.”

Az ötvenes évek történéseinek kontextusában a kommunista rendszerrel szembenállóként, ellenállóként definiálta magát.

„Én a Csepel Autógyár könyvtárában dolgoztam, és az Autógyárból jártak be fiatalok esti egyetemre. Mérnökhallgatók az esti egyetemre. És szerettek oda eljönni hozzám, egyrészt én fordítottam is nekik, meg hát beszélgettek is velem. Általában ott úgy ismertek engem, mint reakciónak nevezett elemet. Éntőlem az úgynevezett kommunisták mindig teljesen távol voltak, és személy szerint tulajdonképpen nem is voltam kíváncsi ezekre a személyiségekre. Az egyedüli réteg, amihez nekem az égvilágon semmi közöm nem volt, az úgynevezett reformkommunista értelmiségi kör.”

Magánéleti környezetében egy másik önazonosításra használt fogalom, amellyel a középosztálybeliek elszegényedésére, a társadalmi ranglétrán történt lecsúszásukra, diszkriminálásukra utalt, a „deklasszált”. Az elszegényedés a középosztály értékrendjén kevéssé változtatott, annál inkább az életstílusán, bár jellemző, hogy a többség igyekezett minél többet abból is megőrizni. Ismert, hogy a középosztály „köreiben” általános volt a meggyőződés (vagy talán inkább csak remény), hogy a kommunista elnyomásnak hamarosan vége lesz.

„A baráti köröm Budapesten deklasszált társaság volt, akik egzisztenciájukat mind elveszítették. Ezekkel jártunk össze különböző vendéglőkben és házaknál, családoknál, akiknek nagyobb lakása volt, azoknál összejöttünk többen, és ott szórakoztunk is. Abban az időben általában nagy volt a bizalom, hogy nem tart ez sokáig. Hát maga még bűnös gondolat se volt, amikor az a szólas járta, hogy ezt még guggolva is kibírjuk. S akkor bevitték guggolni azt, akinél erről a hatóság tudomást szerzett, bevitték, hogy guggoljon és bírja ki. Hát évekig guggoltatták, ha egyáltalán kiengedték szegényt. Szóval nézze, bizalom volt, és a bizalomnak megvolt az eredménye is, mert jött az 56-os szabadságharc, és azt bármennyire szeretné bárki is kisajátítani, az egy egész nemzetre kiterjedő megmozdulás volt, és abban megvolt a maga része a társadalom minden rétegének, minden osztályának.”

Nem sorolta magát a rendszerváltás előtti demokratikus ellenzék tagjai közé, de számos olyan közös érték létezett (létezik), amellyel mind Pákh,

mind az akkori demokratikus ellenzék azonosulni tudott. A Kádár-rendszer éveiben ilyen volt a rendszer kritikája, teljes elutasítása, az önrendelkezés visszaszerzésének követelése. Pákh számára már az a kifejezés is elfogadhatatlan, hogy konszolidáció, hiszen a jogtalanságok továbbra is folytatódtak, és – mint hangsúlyozta – az emberek rettegésben és szűkölködésben éltek mindennapjaikat.

„A Kádár-rendszer az tulajdonképpen a legsötétebb és legvisszataszítóbb valami volt, a képmutatás és a hazugság olyan erőteljesen dominált minden megnyilatkozásukban, a közvéleményt próbálták félrevezetni. [...] Sokan azt mondják, hogy a 63-as amnesztia után kialakult itt egy konszenzus, meg bele-törődés, meg belenyugvás, meg gulyáskommunizmus. Meg hogy jólétet teremtett Kádár, hogy kifogja a szelet a vitorlából. Nem teremtett jólétet Kádár! Ez ostobaság, hogy jólétet teremtett Kádár. Kádár semmiféle jólétet nem teremtett. Az 56-os szabadságharc veszteségeinek a pótlására, ami az oroszoktól idejött, később még meg kellett fizetnünk nekünk. Még velünk fizet-tették meg. [...] A népet nem tartották olyan jól a Kádár-rendszerben. Lehet, hogy voltak, akik jól éltek, és azok most is jól élnek, de a nép maga az nem élt olyan jól a Kádár-rendszerben, és eladósodásunk pedig főképpen nem azért van, mert a magyar nép ette föl a jövőjét, hanem azért van, mert a moszkvai birodalom kényszerített erre bennünket. [...] Mert akár a keletnémeteket, akár a cseheket nézzük, az átlagembernek, a közönséges átlagembernek az élet-színvonala mind a két országban jobb volt, mint a magyar átlagembernek. Ami itt lehetőség volt, az az, hogy később esetleg utazhattak. Onnan meg nem utazhattak Nyugatra. Ez az egyedüli.”

Pákh Tibor megszenvedte a második világháború utáni világot. Számtalan vesztesége van, hosszú éveket töltött börtönben, megalázták, kínozták, megfi-gyelték, számtalan alkalommal diszkriminálták... és mégsem panaszkodott.

„Úgy látom, hogy végül is én abszolút kiegyensúlyozottan és nyugodtan élem napjaimat. Annak ellenére, hogy ugye a politikai közéletből kirekesz-tettek, annak ellenére, hogy a megnyilatkozásaimat bojkottálják, annak ellenére elégedett és mondhatom, hogy teljes mértékben nyugodt vagyok. Mert hisz, amiért én harcoltam, a megszálló csapatok kitakarodása, az bekövetkezett, a moszkvai leninizmus kitakarítása, az bekövetkezett. [...] Az erkölcsi győze-lem a miénk, akik az önrendelkezési jogért, az alapvető emberi szabadságért harcoltak. Mert nem mi adtuk föl a világnézetünket, hanem az ellentábor. [...] Az Úristen a leghatalmasabb és a legerősebb, és végül is az fog dönteni, hogy ki hogy és mint kerüljön oda az ő színe elé. Mert az élet értelme és a célja az az utolsó ítélet, az isteni ítélet tükrében vizsgálandó és értékelendő.”

Pákh Tibor az alapvető demokratikus jogokért, intézményrendszerért küzdött egész életében – a jogszabályok büvöletében szinte megszállottként harcolt az igazáért. Ehhez erőt mindenekelőtt Istentől kapott. A „boldog emlékü mártír Mindszenty hercegprímás” követendő példa, megkérdőjelezhetetlen tekintély számára, aki a haza megmentéséért küzdött. Visszaemlékezésében keresztény, konzervatív középosztálybelinek vallotta magát, aki Magyarország sorsának rosszra fordulásáért mindenekelőtt a szovjet hatalmat tartja felelősnek.

KONZERVATÍV LELKÜLETŰ EMBER VAGYOK

TABÓDY ISTVÁN 1921. április 1-jén Budapesten született. Dzsentri családban nevelkedett. 1930 és 1938 között a kőszegi katonai főreáliskolában tanult, majd tanulmányait a Ludovika Akadémián folytatta, ahol 1941-ben végzett huszártisztként. A 3. Nádasdy Ferenc huszárezred hadnagyaként Nagyváradon, Nagyszalontán és Munkácson szolgált. 1944-ben főhadnagyi rangot kapott, és kivezényelték az orosz frontra. Súlyosan megsebesült. 1945-től a Honvédelmi Minisztérium Lőügyi Osztályán szolgált. 1947-ben századossá nevezték ki, tavasszal letartóztatták, hat és fél évet raboskodott. 1953-as szabadulása után kispapnak jelentkezett. 1954-ben megkezdte tanulmányait a központi szemináriumban. 1955-ben az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) kitiltotta, de 1956 őszén folytathatta tanulmányait. 1957 májusában ismét letartóztatták, mert Mindszenty József bíboros kérésére néhány társával a forradalom alatt az ÁEH irattárát biztosította. A Turchányi Egon és társai-perben hatodrendű vádlottként hét hónapra ítélték, 1957 decemberében szabadult. 1958. június 13-án szentelték pappá. Pár hónapig a szemináriumban volt előadó, majd ismét kizárták, mivel több társával együtt megtagadta, hogy az országos békepapi gyűlésen megjelenjen. Ezt követően a Közlekedési Múzeumban takarítóként dolgozott. Közben néhány felszentelt társával megszervezte a kizárt kispapok további oktatását és vizsgáztatását, titkos körülmények között. 1961 februárjában – egy országos egyházellenes akció keretében – ismét letartóztatták, tizenkét év börtönbüntetésre ítélték. 1972 végén szabadult. Haláláig plébánosként dolgozott. A rendszerváltozás után jelentős szerepet vállalt az újrainduló tábori püspökség megszervezésében, vezérőrnagyi rangot kapott. 1992-ben székesfehérvári kanonokká nevezték ki. 2000. szeptember 25-én halt meg. Halála után – katonai múltjára tekintettel – posztumusz vezérezredesi rangot kapott. 2005-ben Bicskén szobrot emeltek tiszteletére. 2009-ben posztumusz Fejér megye díszpolgára lett.

Tabódy Istvánt Hegedűs B. András kereste meg, hogy életútinterjút készítsen vele az Oral History Archívum számára.¹⁶ En akkor kapcsolódtam be a történetbe, amikor az első találkozásuk időpontja előtt Hegedűs megkérdezte, lenne-e kedvem elkísérni. Mint ekkor megtudtam, Tabódy hosszan szabadkozott, hogy ő már elmondta az életét, annál többet, mint amennyit a két dokumentumfilmben elmesélt, úgysem tud mondani.¹⁷ Ám Hegedűsnek nem lehetett nemet mondani, így végül kötelnek állt.

1991 június elején találkoztunk először Bicskén, a parókián, és a nyári szünetet követően, október végén fejeztük be az interjút.¹⁸ Tabódy szeretettel fogadott bennünket minden fényűzést nélkülöző, szinte puritán otthonában. Nekem a naiv, ártatlanul kérdező kislány szerepe jutott, és ez nem is állt tőlem olyan messze. Nem voltam ugyan már kislány, de szakmai értelemben teljesen kezdőnek számítottam, Tabódy István világa pedig annyira ismeretlen volt, hogy őszinte rácsodálkozással hallgattam és kérdeztem (volna). Csakhogy a két férfiú mellett még egy gyakorlott kérdezőnek sem lett volna könnyű kérdéseit feltenni. Emlékeim szerint többször meg sem hallották, hogy szólok. Mindketten hatalmas vehemenciával, egymás szavába vágva beszéltek, illetve kérdeztek. Tabódy örömmel anekdotázott, készségesen és kötetlenül mesélt, sok mellékszálal színesítette élettörténetét.

Tabódy István bemutatkozása rutinos és lényegre törő, mondatai olyanok, mint a kihallgatáskor adott válaszok.

„Budapesten születtem 1921. április 1-jén. Édesapám: Tabódy Tibor, föld-birtokos, országgyűlési képviselő, majd zalai főispán. Édesanyám: Trinkel Hermin, egy soproni gyárosnak a lánya.”

Kérdésünkre, hogy mit tud őseiről, először nagyon határozottan azt állította, hogy szinte semmit, nagyszüleit nem ismerte, családjá története sohasem érdekelte. Később kiderült, hogy mégiscsak birtokában van néhány fontos adaléknak a család múltjáról, identitásáról.

„Nekem két előnevem van. Tabódi és fekésházi Tabódy. Tabód Tolna megyében van. Ott kezdtük a mohácsi vész előtt, és a mohácsi vész után pedig Fekésházán, Ung megyében. Nekem valami nyolc nagyapám így visszamenőleg volt Ung megye alispánja.”¹⁹

16 Hegedűs B. András (1930–2001) közgazdász, szociológus. Az Oral History Archívum és az 1956-os Intézet alapítója.

17 A két dokumentumfilmet lásd az 5. lábjegyzetben.

18 Tabódy (OHA).

19 A *Pallas Nagylexikon* szerint a család tagjai a XVII. század elejétől kezdve a legújabb korig a katonai és a polgári közszolgálat terén mint vármegyei tisztviselők tűnnek fel. Többen viseltek közülük vármegyei főbb tisztségeket. A családfát Nagy

Iván közli: *Magyarország családi címerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII.* Pest, 1857–1868.

Több őse (miként majd ő maga is) a Máltai Lovagrend tagja volt. Édesanyja származásáról viszont tényleg keveset tudunk meg, mindössze annyit,

hogy a Trinkel család tagjai soproni polgárok voltak.

Édesapja, Tabódy Tibor hivatásos katonatisztként harcolta végig az első világháborút. A családnak Karancsbesziben volt egy 500 holdas földbirtoka, amit édesanyja vagyonából vettek. Apja a háború után ott gazdálkodott, amíg a hadikölcsönjegyzés, a gazdasági válság és a felelőtlen, pazarló életmód következtében tönkre nem mentek, és arra kényszerültek, hogy eladják a birtokot. Tabódy Tibor a húszas–harmincas években kormánypárti oldalon vállalt szerepet. Gömbös miniszterelnök politikájának hű támogatója lett, 1935. március 8-án Zala vármegye főispánjává nevezték ki. Fia emlékezete szerint Tabódy Tibor nem örült a kinevezésnek, hiszen Budapest főpolgármesteri pozícióját ígérték neki, és a zalai főispánság „egy kifejezett lebukás volt”. Magas politikai tiszttségét azonban csak rövid ideig tölthette be, 1936-ban, ötvenegy éves korában váratlanul meghalt.

Tabódy nagyon keveset mesélt családjá életéről, életmódjáról – magyarázata szerint kevés emléke van abból a korból. Amit elmondott, abból viszont elég egyértelműen kitűnik, hogy kapcsolata családtagjaival (szüleivel és testvéreivel egyaránt) meglehetősen formális volt. Egyedül édesanyjáról tett többször említést az interjú során: szavaiból egy szerető, melegséget, biztonságot nyújtó anya képe rajzolódott ki, aki legkisebb fiát igencsak elkényeztette. De a gondozás, a nevelés a nevelőnő feladata volt, az anya alig vett részt a gyermek mindennapjaiban – a keresztény középosztály többségére ez volt a jellemző, ez volt számukra természetes, azt is mondhatnánk, társadalmi helyzetük ezt követelte meg. Tibor már kisgyermek korában megtanult németül, a családi legenda szerint előbb, mint magyarul. A gazdasági krízis ellenére viszonylag jómódban éltek. Szép villát – „öt vagy hat szobával, már nem emlékszem pontosan” – béreltek a Vilma királyné úton.

Az elemi iskola első három évét magántanulóként abszolválta, egy házitánító segítségével, a negyedik évet már a fővárosban, a Damjanich utcai elemiben kezdte. Nagyon korán, kilencévesen a kőszegi katonai iskolába került. A pályaválasztásban a szülők döntöttek, leginkább a családi hagyomány okán – és a családi pénztárca kímélése céljából.

„Eredetileg édesapám is katona volt, és a harmincas évek elején mindegyik szülő igyekezett a gyerekének egy olyan pályát biztosítani, amire azt mondták, hogy nyugdíjas állás. Lényegében jó fizetés meg stb. Szóval azt is mondhat-

nám, hogy régen ez volt a mondás: »Ha buta a gyerek, jó lesz papnak vagy katonának.« [...] Olyan közepes tanuló voltam nagyon rossz magaviselettel már akkor is. [...] Anyagilag volt ez egy nagy könnyebbség a szüleimnek, hogy én ott voltam a katonaiskolában.”

Ez az iskola nagyon népszerű volt a keresztény középosztály köreiben. Tibor a kemény katonai szigorhoz, a mindent átható kegyetlen hierarchiához még nagyon fiatal volt (ha egyáltalán van ehhez megfelelő kor), de visszatekintve többször is hangsúlyozta, sokat köszönhet ennek a nevelésnek. Napjainkban elképzelhetetlen, hogy egy kilencéves gyermeket ilyen iskolába küldjenek a szülei, de a húszas–harmincas években ebben a társadalmi rétegben ez nem volt kirívó.

„Borzasztó rosszul [éreztem magam]. Én egy elkényeztetett, anyás gyerek voltam, és hát ott azért eléggé kemény stílusban mentek a dolgok. [...] Egy mai gyerek, egy mai katona se tudja elképzelni azt a fegyelmet, ami ott volt, és hogyha az ember 10 éves korában egy 11 éves előtt nem állt vigyázzban, mint a cövek, egy olyan pofont kapott tőle, hogy repült neki a falnak. És ott nem lehetett panaszra menni vagy ilyesféle, ilyesmi nem volt. Ha nem abba az iskolába járok, és nem úgy nevelnek, akkor kizárt dolog, hogy mindazt kibírtam volna később, amit ki kellett bírni. Már legalábbis becsülettel nem bírtam volna ki. Ott ugye nagyon jó és egy nagyon kemény nevelést adtak. [...] De aztán később megszerettem persze, mikor már én is ilyen parancsnoki beosztásba kerültem, mármint szobaparancsnok meg rajparancsnok. Szóval nem engem ugráltattak, hanem én ugráltattam másokat, akkor az már vidám dolog volt.”

Tizenöt éves koráig, ha nem is felhőtlen, de viszonylag nyugodt, biztonságos gyermekora volt. 1936-ban viszont apja hirtelen halálával elvesztett egy fontos támaszt. Eltűnt az apja tekintélyéből adódó védőháló, megszűnt kiváltságos helyzete. Másrészt nyilvánvalóan anyagi téren is veszteség érte a családot. A korábbi gondtalan jólétet felváltotta a szűkösség, már-már a szükség.

„Egyszerűen étkeztünk, egyszerűen éltünk. Még egy biciklit se kaptam mint gyerek. Igaz, a cselédlány megmaradt. Majdnem végig. De hát azok – azt hiszem – nagyon szerették az anyámat. [...] Most már igazat adok az anyámnak, akkor nagyon haragudtam amiatt, mert az édesanyám az túl becsületes volt. Szóval egy abszolút szent volt. Ha majd evangélikusokat szentté avatnak, őt biztos szentté avatják. [...] Ő egy menő politikusnak az özvegye volt. Mondom, a Darányi Kálmán, a későbbi miniszterelnök, ő jött hozzánk, de mások is jöttek, ugye, és följánlották a segítséget. Hát ilyenkor mit adtak? Kapha-

tott volna egy mozit, kaphatott volna egy trafikot mint özvegy. És nem fogadott el semmit. Azt mondta, hogy öneki megvan a nyugdíja, és ő nem veszi el egy másik embernek a kenyerét. Ennek következtében mi egyáltalában nem éltünk olyan fényesen otthon. Inkább anyagi gondok voltak, és a zsebpénzt a nagynénimtől kaptam. Anyám kifejezetten szegény volt. Ami aztán még fokozódott ugye ebben a rendszerben, ahol mint főispáni özvegy kapott kétszáz forint nyugdíjat.”

A vallásnak nagy jelentősége volt a család életében, így fontos szerepet kapott Tabódy gyerekkorában is. Édesapja a Regnum Marianum Közösség világi elnökeként Shvoy Lajos későbbi székesfehérvári püspökkel együtt meghatározó szerepet vállalt a Regnum Marianum-templom létrejöttében. Édesanyja az evangélikus egyház tagja volt. A gyerekeket katolikusnak keresztelték.

„Édesanyám volt a vallásos a családban, és abszolút korrektül katolikusnak nevelt engem. [...] Minket mindig vallásosnak neveltek. Édesapám a Regnum Marianum egyházközség elnöke volt egész életében. Ő minden vasárnap elment a misére. Amíg falun volt birtokunk, anyám annak ellenére, hogy evangélikus volt, ő is minden vasárnap eljött a katolikus misére. Ez nyilvánvalóvá teszi azt, hogy egy vallásos légkörben nőttem föl. A keresztaám pápai prelátus volt, és a Várban lakott, a Szent Jobb öre volt, érseki általános helynök: a Mészáros János. A bérmaapám Shvoy Lajos, fehérvári megyés püspök volt. Hát szóval egy ilyen légkörben nyilvánvalóan én is vallásos voltam.”

Tabódy szemléletesen idézte meg azt az életstílust, amelyet a keresztény középosztály egyes – vagyonukat veszített – rétegei, a dzsentrik a régi nemesi életmódot utánozva követtek. Értékrendjük egyik eleme: a látszat fenntartása minden áron.

„Átéltém azt a korszakot, amiről Jókai Mór ír. Egy ilyen »uram-bátyám korszak« volt az, amikor a tekintetes vármegye mulat. Tehát egy Péter-nap, ahol az egész vármegye nemessége összejön Péter-napra, és volt vagy harmincfogásos ebéd, amin engem a guta ütött, mert ott kellett ülni végig, ahelyett, hogy mehettem volna vadászni. [...] Ott mindenki díszmagyarban, ott szónoklatok jobbra-balra.”

1938-ban érettségizett, a korabeli normák szerint felnőtt emberré vált. A háborús készülődés jegyében, a kőszegi katonai iskolából az önkéntes évet kihagyva, rögtön a Ludovikán folytatta tanulmányait. A magyar katonai felsőoktatás legmagasabb képzési szintjét nyújtó intézmény ebben az időben elitképző iskolának számított: a katonatisztnak lenni komoly társadalmi presztízst és kiemelt fizetést jelentett.

A két világháború közötti tekintélyelvű rezsim komoly befolyást gyakorolt Tabódy világlátására, értékrendjére – miként a keresztény középosztály nagy többségére. Hazaszeretetre, a kormányzó iránti feltétlen hűsége, lojalitásra és a király iránti tiszteletre nevelték őket. Ezeket az erényeket Tabódy élete végéig büszkén magáénak tudta.

Mint snájdig ludovikás huszártiszt kivette részét az arisztokrácia exkluzív életmódjából, az előkelő reprezentációból. Bálokra, vadászatokra járt, a legfelsőbb körökben mozgott. Ez a keresztény középosztályra nem volt általában jellemző, de...

„Egy mai fiatal el se tudja képzelni, hogy én egy báli szezonban hatvan meghívásnak tettem eleget, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden este két helyen táncoltam legalább. De hát akkor egész más viszonyok voltak, akkor még megvoltak a birtokok meg minden, és az ember abban a korban egy elefántot meg tudott volna enni, mert állandóan éhes volt. Akkora büféket zabáltam végig, hát ez már nincs is, ilyen »libamáj bombákat« meg mit tudom én, orosz krémtortákat stb., meg pezsgő meg minden. Régen egy fiú nem fizetett, az az anya tudta, hogy ez egy iskolás. Hiába voltam a Ludovikán, hát tudták, hogy énnekem nincs pénzem, úgyhogy ha az ember udvarolt egy lánynak, akkor a mama azt mondta »Na gyerekek, menjünk ebbe és ebbe a bálba el, vagy menjünk a Gellértbe vagy akárhova.« S akkor az ember nyugodtan evett-ivott, s mikor jött a pincér, a mama az asztal alatt odaadta a pénztárcáját, és akkor fizetett az ember.”

A társasági alkalmakkor sok – előkelő családból származó – szép és gazdag lánnyal találkozott, akik közül többnek udvarolt, mint majd néhány évvel később például Horthy Miklós unokáinak, Horthy Zsófiának és Nikolettnek is.

„Abban a társaságban én nem voltam jó parti. De az természetes dolog volt, hogy a laktanyáknak a körzetében földbirtokok voltak és földbirtokos lányok, ahova az embert eleve meghívták, és mondom, én egy olyan társaságba jártam, ahol mindenki milliomos volt.”

1944. március 19-én a németek bevonulásának híre Munkácson érte. Aggódott a kormányzó és a családja sorsa miatt.

„Én 44. március 19-én egy irgalmatlanul rossz hangulatba kerültem, mert aggódtam a kormányzóért. És a Zsófi meg a Nikolett, ezekhez nekem telefonkapcsolatom volt. Persze a telefonba az ember nem így horthyzott, hanem hát nagypapával mi van, nagypapa jól van-e. [...] Kézenfekvő volt, mert mindenféle hír elterjedt, hogy a kormányzót elhurcolták vagy megsebesült, ahogy ilyenkor szokott lenni. Azért hívtam őt föl, hogy mi van. És akkor ő nekem a

telefonba azt mondta, hogy »Nagypapa jól van, és a saját lakásán«, szóval hogy a Várban fön van. Megnyugodtam.»

Tabódy jobboldali politikus apja révén átpolitizált családban nőtt fel, s bár ő maga egész életében távol tartotta magát a politikától, az interjúban több politikai vonatkozású kérdést is érintett. Horthy híveként és katonatisztként értékelte Magyarország világháborúban vállalt szerepét, illetve a keresztény úri középosztály viszonyát a fasizmushoz és a nemzetiszocializmushoz. Meglátása szerint a fasiszta eszmék ettől a társadalmi rétegtől távol álltak. Állásfoglalása egybecseng napjaink Horthy-apológiájának egyik elemével, szemében a kormányzó angolok iránt tisztelete Horthy ártatlanságát, náciellenességét bizonyítja.²⁰ Tabódy a Horthy család köreiből mozogott, a kormányzó unokáival szoros kapcsolatban volt, az emigrációban évekig levelezett velük, tehát nem várhatjuk tőle az elfogulatlan, pártatlan értékelést. Szerinte az ő társasága, a keresztény középosztály azon tagjai, aki Horthyhoz közel álltak, mind elítélték a nyilas mozgalmat, Szálasi, sőt Hitlert is.

„Ebből az időszakból egy olyan döbbenetes élményem volt, amire visszaemlékszem, és amikor úgy először ténylegesen megrendültem: amikor a Dollfuss kancellárt lelőtték. És akkor kezdődtek ezek a fasiszta meg horogkeresztes dolgok, amivel nemcsak én, hanem mondjuk az az egész társadalmi réteg, amibe én is tartoztam, mereven szemben álltak. Minden ilyen horogkeresztes, meg később nyilaskeresztes dolgokkal. És hát akkor kezdett már működni a Szálasi, [...] és hát legalábbis mibennünk, akik akkor voltunk, mibennünk az egy ellenszenves kép volt, a Szálasi készülődése még inkább. De ezt már nem lehet elmondani a vezérkarra és a vezérkari tisztekre, és ezt nem lehet elmondani később nagyon sokféle katonatisztre sem sajnos. Az a társaság, vagy az a társadalmi réteg, amelyik a kormányzóval érintkezett bármilyen fokban, vagy a kormányzó családjával, ezek mind angol beállítottságúak, anglofilok voltak. És a katonai akadémián mindnyájan meg voltunk győződve, hogy elvesztjük a háborút. Még föl se avattak hadnagynak, legalábbis nálunk, huszároknál egy olyan stílusban beszélünk a Hitlerről és egyebekről, hogy azt jobb, hogy nem hallotta valami ellenséges érzelmű. [...] Én csak arra emlékszem, hogy mi, huszárok egymás közt teljesen nyíltan szidtuk a németeket, és lényegében az az egész arisztokrata társaság, vagy az az egész földbirtokos társaság, akihez jár-

20 Csakhogy Horthy „az angolok kiváló gyarmatosító” tevékenységét csodálta, és nem a (liberális) demokratikus eszme-rendszert. Lásd erről Turbucz (2011).

tunk, akiknek a családjába udvaroltunk, hogy így mondjam, ezek mind inkább angol beállítottságúak voltak. Tehát lényegében az egész magyar politika, és akármit mondanak a Horthyra most,

az egész magyar politika arra volt beállítva, hogy az angolok jönnék, és úgy ugrunk ki, és nem az oroszok jönnék.

A mi fegyvernemünkben, legalábbis a huszárok közt teljesen angolokra való hangulat volt. Egyáltalán, ha szabad ezt a kifejezést használnom, hogy felső tízezer, vagyis legalábbis a nagybirtokos rétegben egy-két lézengő gróftól eltekintve, mint a Festetich, aki ott valahol nem messze volt, most nem jut a neve az eszembe annak, ahol ő volt egy ilyen nyilas vezér, a Festetich gróf. Lepsénytől nem messze van az a kastély, ahol ő volt. No hát egy pár ilyentől eltekintve mindenki lényegében a kormányzó mellett volt.”

Felvidék visszacsatolását említve Tabódy személyes élményeit idézi – lóháton vonult be Kassára, miközben lovagolni sem tudott –, de az esemény politikai aspektusa nem merült fel az interjúban. Mégis valószínűsíthetjük, hogy a trianoni békeszerződés revíziója nem volt ellenére, szóhasználata is – „borzasztó nagy örömmel fogadtak minket ott, az ottani lakosság. És hát egy olyan nagy népünnepély volt” – erre enged következtetni. Az erdélyi és a kárpátaljai revízióval kapcsolatban viszont már óvatos értékelést fogalmazott meg.

„Nyilvánvaló volt a németek aljassága. Ezt még akkori hadnagyi ésszel is föl lehetett fogni, mert hiszen szabályosan kettévágták Erdélyt, az egyik a tied, a másik az övé. És ezzel egy olyan ellenséges gócot alkottak, hogy mindig lehetett fenyegetni az egyiket a másikkal csak azért, hogy csöndben maradjon. [...] Ha az egész Erdélyt visszaadták volna, hát az teljesen más lett volna. De így? [...] És ezt mostani eszemmel mondom, minekünk az volt a tragédiánk ebben az egész bécsi döntésben, hogy ahova mi bementünk, mi a szegénységet vittük, és nem a jólétet. Tehát ahova mi bementünk, ott az addig viruló élet elhalványodott, és beállt a szegénység.”

Pákh Tiborral és a később tárgyalt Vigh Szabolccsal ellentétben Tabódy narratívájában többször előkerült az antiszemitizmus kérdése. A történetekkel, amelyeket elmesélt, azt akarta bizonyítani, hogy az ő köreiből, a keresztény középosztály tagjai, vagyis az úriemberek körében (Tabódynál ez egyenlő Horthyval és környezetével, illetve tisztelőivel) mindannyian bújtattak zsidókat. Családja és ő – „mint minden tisztességes ember” – nem törődött a zsidó származással. Tabódy ritkán elemezte a történeteket, ezért is beszédes a következő idézet, amely rávilágít a Horthy-rendszer zsidósághoz fűződő ambivalens viszonyára.

„Nemcsak hogy zsidó ismerőseim voltak... Nem akarom a pártállásukat jellemezni, a jelenlegi parlamentben bármit mondanak a Horthyról [...] az illető, egy honvédelmi bizottsági tárgyaláson mocskolta Horthyt és minden kifejezésnél az öreg Kéryre ránézett. És a Kéry kért szót és azt mondta: »Ked-

ves képviselőtársam, ha a Horthy nem lett volna, akkor most maga nem ülne itt. Mert a kedves szülei a gázkamrában befejezték volna.« És az egész, az a bizonyos kör, amiben a kormányzó mozgott, és a kormányzót tisztelték, ez megint olyan furán hangzik, mert az utókornak megmarad, amit itt mondok, de szóval akik születésüknél fogva úriemberek voltak, na, mást nem tudok mondani, tehát egy földbirtokos vagy magas állami tisztségeket sorozatosan öröklő társulat, ez mind, én nagyon sokat hallottam, mindegyik dugott egy-két-három zsidót. Vagy szobalánynak, vagy szakácsnőnek, vagy valamilyen módon mindenki próbált menteni. [...] Azt is el kell ismernem, hogy voltak tisztársaim, akiket ezért megvetettünk magunkban, akik abban a pillanatban, mikor kezdték a zsidó üzleteket osztogatni, akkor már ők is akartak üzletet szerezni. Egyik se szerzett, de akartak. Már maga a tény egy megvetést váltott ki azokból, akik ezzel szemben álltak.”

1944. június végén vezényelték ki a frontra. Szeptember 17-én Varsó mellett megsebesült (élete végéig csak korlátozottan tudta mozgatni a bal karját). A kormányzói proklamáció után az érsekújvári kórházba szállították, onnan szökött haza. 1945-ben a Honvédelmi Minisztérium Lóügyi Osztályára került. 1946-ban a Kisgazdapártból a Baloldali Blokk nyomására kizárt Sulyok Dezső alapította Magyar Szabadság Párt VII. kerületi titkáráként vállalt politikai szerepet. Rendszeresen levelezett az ekkor már emigrációban élő Horthy Nikolett-tel. Leveleiben fejtette ki véleményét többek között az államosításról, a svábok kitelepítéséről, majd ezeket az írásokat eljuttatta egy svájci újsághoz. Mindez nem került el az ÁVO figyelmét. Tabódyt 1947 tavaszán kémkedés vádjával letartóztatták, és 1953. szeptember 10-ig a buda-déli, majd a kistarcsai, 1950-től pedig a recski internálótáborban tartották fogva.

Nyilvánvaló, hogy a letartóztatással alapvetően megváltozik az élet. Tabódy esetében igazán nagy volt a kontraszt. A legfelsőbb körökből hirtelen a „nyomor legalján” találta magát, „amikor az ember makkot evett, hogy éhen ne dögljön”. Kiszabadulásakor szembesült igazán a politikai változások következményeivel. Szinte mindent elveszített korábbi életéből.

„Iszonyatos érzés volt, hát mégiscsak mint fehér kesztyűs huszártiszt kezdem az aranyvilági életet, és mikor hazamentem, ugye, nem volt tüzelő, és a nővérem a gyerekeivel fölment az erdőbe fát lopni. Hát szóval... A sógort kivágták vagy otthagya ilyen politikai megfontolások alapján. Hites könyvszakértő volt, de ő inkább krampácsolt. Úgyhogy teljes nyomorúság volt.”

A fogságban, a sok megpróbáltatás közepette ismerte fel: arra hivatott, hogy pap legyen, és elkötelezettsége napról napra erősödött. Szabadulása után jelentkezett Shvoy Lajos székesfehérvári püspöknél, aki börtönpszichózist vé-

lelmezve először elutasította. Kazánfalazóként tudott elhelyezkedni, sztahanovista kitüntetést kapott. Egy évvel később Shvoy felvette az egyházmegye kispapjai közé, és a központi szemináriumba küldte. Még az első évet sem végezhetette el, és a hatalom kitiltotta.

„Május harmadikán hivatott le a püspököm, és közölte, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal utasította őt, hogy hívjon engem vissza, vagy hogy dobjon ki engem, mert nincs remény rá, hogy én a demokrácia hű papja legyek. A későbbiek folyamán jöttem én aztán rá, hogy ottan nyilván a kispapok közt is volt beszervezett ember, és az előjárók közt meg még többen. Tehát saját magamat ismerve, hát nyilvánvalóan nem lepleztem el a véleményemet a dolgokról, és ez különböző utakon visszakerült az államegyházhoz, és erre gondolták, hogy ne rontsam én a többi jámbor kispapot, hát kirúgnak engem onnan.”

Tabódy civilként folytatta a tanulást, és mellette fűtőként tudott elhelyezkedni. Mivel a következő tanévben sem vették vissza, 1956 szeptemberében Hegedüs András miniszterelnöknek írt levelet, amelyben kérte visszavételét.

„Kifejtettem a Hegedüs Andrásnak, hogy rendben van, én osztályidegen vagyok, és katonatiszt voltam meg minden, de hát a törvény szerint vallásza-badság van, és jogom van nekem a papi intézetbe bemenni. De ha ő úgy látja, hogy én nem vagyok olyan állampolgár, mint más, akkor tessék, utasítsanak ki az országból, és elmegyek.”

Az engedélyt megkapta, folytathatta tanulmányait. Ismét bevonult a szemináriumba, elkezdődött kispapi élete. A forradalom kitöréséről később értesült, hiszen azokban a napokban lelkigyakorlatot (szilenciumot) tartottak, ami teljes elzártsággal járt, így szerencséjére a harcoktól is távol maradt.

„Az Úristen sokkal jobban ismer engem, mint én saját magamat, és tudta azt az Úristen, ha én kinn vagyok 56-ban, én nem sokat hibázok, mert ma is még jól kezelem a puskát. Úgyhogy az Úristen nem hagyta. Nyilvánvalóan teljesen más irányba tolódik el az életem, ha én ott elkezdek lövöldözni. Eltekintve attól, hogy esetleg agyonlőttek volna. Tehát nyilvánvalóan nekem is disszidálni kellett volna, akkor már teljesen más lett volna az életem.”

November 3-án Mindszenty József bíboros kérésére néhány kispaptársával az ÁEH irattárát biztosította, hogy az ott lévő dokumentumokat kívülállóknak jogtalanul ne használhassák fel.²¹ A forradalom leverését követően tovább élte a kispapok életét, de számított rá, hogy előbb-utóbb őt is utoléri a megtorlás. 1957 májusában ismét letartóztatták. Hét hónapra ítélték, ám december 17-én több társával együtt szabadlábra helyezték.

21 Ugyanebben az akcióban vett részt Vigh Szabolcs is, dolgozatom harmadik szereplője, akivel később pertársak lettek.

1958. június 13-án szentelték pappá. Az első mise celebrálása fontos és ünnepléses esemény a pap életében. Tabódy a felszentelés politikai, pontosabban ellenzéki jelentését, jelentőségét hangsúlyozta. A mise demonstráció volt az elnyomó kommunista hatalommal szemben, és bizonyíték arra, hogy az Isten irányában mutatott elhivatottság győzedelmeskedik. Az egyházi előjárók szerették volna, ha ez a mise majdhogynem titokban, a nyilvánosság kizárásával történik. Ám Tabódy másként képzelte.

„A püspököm [Shvoy Lajos] hivatott, és ezt elmondja nekem csendben így... Én mondom neki: kérem, püspök atya, ezt így nem lehet tenni. Mert az a tény, hogy a püspök atya kijelölt négy évet, hogy én akkor fölveszlek, föl-szentellek négy év múlva, hogy ez annak ellenére, hogy az állam kirúgott, annak ellenére, hogy lefogtak, minden végbement, ez a kispapoknak a hitét olyan fokban megerősítette, hogy az egy abszurdum, hogy én csendben elvonuljak, mikor az Isten erejéről tettünk tanúbizonyságot. Azt mondja a püspök: teljesen igazad van, fiam. Hol akarod mondani? Mondom, az Egyetemi templomban, hogy ott mindenki lássa. Igazad van. Hát elszörnyülködött ott az előjáróság. És hát hozzávetőlegesen háromszáz volt rab volt ottan a templomban. És az ávó is persze. A tisztilegényem is ott volt. [...] Nagy társadalmi esemény volt, mert azt mondták, hogy csak teherautókkal oda kellett volna állni az ávónak, és az egész közönséget úgy, ahogy van, elvinni onnan. Hát egy gyönyörű dolog volt. Hát én nem voltam, ugye, egy pénzes ember, de a család meg a rokonság, ismerősök egy nagy vacsorát összehoztak. Szóval egy nagy örök emlékem, és még ma is emlegetik sokan ilyen vénebbek, mert én mindenkit megöleltem, akit szerettem. Volt rabtársaimat mind megcsókoltam, majdnem mind. És eltartott valami másfél óra hosszat az újmisést áldás maga. De hát szóval ez egy örült nagy fölhajtás volt, és rettentő keserűséget váltott ki az ávóból. És az Állami Egyházügyi Hivatalból, mondanom sem kell.”

Főduktorrá nevezték ki a szemináriumban: ő közvetített az egyházi előjáróság és a növendékek között. 1958-ban a kispapokat arra kötelezték, hogy vegyenek részt az országos papi békegyűlésen, amit ők szinte egyöntetűen megtagadtak. Ezért tizennégy szeminaristát – köztük Tabódyt – 1959 januárjában az ország összes szemináriumából kizártak. Egyházi beosztást nem kaphatott, a Közlekedési Múzeumban lett takarító. Megszervezte, hogy a kirúgott kispapok továbbra is folytathassák tanulmányaikat, vizsgázhassanak, gondoskodott számukra lakásról, munkahelyről, szervezte a segélyezésüket. Az oktatókat és a vizsgáztatókat is támogatta – ebben egykori rabtársai, katonatársai, arisztokrata ismerősei segítettek neki. Tizenhét kispap felszentelését szervezte meg.

„Na, akkor indultam el a tizenkét évi börtön felé, mert hát mindenki tudta, hogy én vagyok a vezető. [...] Nekem eredetileg az volt az elgondolásom, ami a Jóistennek nyilván nem tetszett, de nekem az volt az elgondolásom, hogy az összes kirúgott papból csinállok egy földalatti egyházmegyét, és annak egy titkos püspököt a tetejébe. És arra gondoltam, hogy [...] alulról egy nagy nyomást lehetne gyakorolni a legálisan működő papságra és főpapokra, hogy ezek keményebben ellenálljanak.”

1961. február 6-án egy országos egyházellenes akció keretében ismét letartóztatták, az illegális teológiai képzést sok más földalatti keresztény ifjúsági csoporttal együtt felgöngyölítették, és vezetőit súlyos börtönbüntetésekre ítélték. Őt a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és hűtlenség vádjával tizenkét év börtönre ítélték. Büntetését majdnem teljesen kitöltötte, a Gyűjtőfogházból (Casaroli bíboros közbenjárására) csupán néhány hónappal korábban, 1972. december 30-án szabadult. Közben megjárta Márianosztra, Sátoraljaújhely és Sopronkőhida zárkáit.

Szabadulását követően a székesfehérvári belvárosi templom, majd Csabdi, később Kisláng és végül Bicske plébánosa lett. Több templomot, plébániát újítottatott fel – ezeket is többnyire külföldi adományokból.

Bár az interjúban többször is azt állította, hogy „nem is gondoltam én a politikára”, szabadulása után papi tevékenysége ellenzéki politikálásként hatott, a hatalom legalábbis annak tekintette.

„Köztem és az Úristen közt minden a börtönben zajlott le, és a példákat innen vettem. Amit óriási érdeklődéssel hallgatott Fehérvár népe, de ami egyáltalán nem tetszett az állami egyházügyi embernek. [...] Nem akarok önmagamra nem tudom, mit mondani, de amit én mondtam a szószekről, az hitelesnek hangzott, miután az életemmel bizonyítottam azt, hogy én ezt komolyan hiszem, bármilyen stílusom van, ami hát nem kifejezetten mindig papos, de amit csinállok, az nyilvánvalóan bizonyítja, hogy hiszem az Istent, és ténylegesen őt akarom szolgálni.”

Az örökké lázadó Tabódy mindig alázattal fogadta és megnyugvással teljesítette „Isten akaratát”. Nem tudni, erős hite vagy jó kedélye az oka, de tény, hogy bármilyen csapás érte, sosem kesergett, még a rossznak is a jó oldalát látta.

„Hát ehhez egy embernek a mentalitását kell megérteni. Az alatt a tizenkilenc év alatt, amíg más akaratán éltem, egyre megtanított az Úristen, és ezt mindig betartom azóta is: a magam életébe nem avatkozom be, ahova küldenek, elmegyek. Sírva, toporzékolva, őrzöngve, szitkozódva, de elmegyek. És ezt szoktam én a fiataloknak is mondani: ha Isten valamit adni akar az ember-

nek, az mindig úgy kezdődik, mintha egy iszonyú csapást mérne rá. És az ember örjöng, hőzöng és utána egyszer csak kiderül, hogy hoppá, milyen jó. Így volt, amikor Fehérvárról Csabdiba kerültem, Csabdiból Kislángra kerültem, még fokozottabban így volt, amikor Kislángról Bicskére kerültem.”

Tabódy zabolátlan, nyugtalan természete narratívájára is rányomta bélyegét: erőteljes és nehezen követhető, csapongó a szöveg, gyakori a félbemaradt történet. Aránylag kevés olyan részletet találunk ebben az elbeszélésben, ahol identitását, önazonosságát fogalmazta meg. Volt, ahol családi gyökereire hivatkozott, „kimagasló családból” származónak, jó társaságbelinek mondta magát.

„A mai embereknek teljesen fals fogalmuk van egyrészt a tisztikar életéről, másrészt a középosztály életéről. A mai emberek alatt értem ezt a társulatot [a kommunistákat], akik most elvileg leléptek. Elvileg, de azért megvannak, csak másként beszélnek. Szóval ezeknek fogalmuk sem volt arról, hogy milyen rétegződés van a jó társaságon belül. És miután a kőszegi katonaiskola tagjainak legnagyobb része nem egy kimagasló családból származott, ilyen fickót, mint én, hát engem tapostak, engem utáltak. A nevelőtisztek ezek mind baka-tisztek voltak, ezek az úriembert úgy utálták legalább, mint a kommunisták ahogy mondták. Ez, bármilyen furán hangzik, ez így van. Az osztályon belül is én voltam a »ja persze, a főispán fia« stb.”

Az osztályidegen kifejezést akkor használta, amikor a kommunista hatalom nézőpontja szerint beszélt el a történetét.

„Recskén az udvaron egyszerűen le kellett vetkőzni meztelenre, elvették mindenünket, és kaptunk egy ilyen katonai ruhát, amin egy vörös csík volt. [...] Ez, azt hiszem, már Márianosztrán is volt, az osztályidegeneknek külön jelzése volt, egy ilyen vörös csík. Különösen sokat nem vehetnek a szememre, még szép, hogy nem csillagot raktak ránk, esetleg kéket, hogy kék vérünk van.”

Az interjú vége felé – az elmondottak kvázi összegzését adva – konzervatívként azonosította magát. Az ő konzervativizmusa egyrészt a Horthy-korszak társadalmi berendezkedésének, viszonyainak megőrzését, illetve visszavagy helyreállítását jelenti, másrészt a tradíciók, a vallásosság, az egyház tiszteletét; zászlajára a régi értékekhez való visszatérést tűzi. Tabódy is azt remélte, hogy a rendszerváltással ismét azok az értékek válnak mérvadóvá, amelyek a Horthy-korszakban uralkodtak, és az ő életét is irányították, de a háború után meglazultak, eltűntek.

„Én már elég öreg vagyok ahhoz, hogy megengedjem magamnak azt, hogy egy konzervatív lelkületű ember vagyok. És amikor egy Magyarországról álmodozom, akkor egy erkölcsileg lényegesen eltérő Magyarországról ábrándozom, mint ami most van. És ami számomra lehangoló, és ami egyre inkább csá-

bít arra, hogy mindentől visszavonulva, most már csak saját lelki üdvömmel törődjek, hogy annak az erőfeszítésnek a képtelensége, hogy ezt a negyven év alatti fiatalságot valahogy át lehessen formálni olyanszerűvé, ami az én szívemhez közel állt azelőtt, és aminek az elérése papi szempontból is, hacsak az Úr-isten valami egészen rendkívüli mutatványt nem csinál, szinte lehetetlennek látszik. Tehát minden öregedő emberben és minden öregemberben benn van egy nosztalgia egy előző, ifjúkori világa iránt, és a legtöbb, minél idősebb lesz az ember, annál idegenebbül mozog abban a társaságban vagy abban a társadalomban, amiben él. Ezt is leszámítva, számomra döbbenetes ez a mai világ, és döbbenetes volt annak az iszonyatos lelkűségnek a felszínre törése, amit most élvezhetek a Fidesz vagy az SZDSZ-es szónokoktól kezdve a különböző ilyen propagandisták, az MSZMP meg egyéb [részéről]. Az MSZP-nél nem csodálkozom. De az a stílus, ahogy ezek például a római pápát fogadták itt, meg egyáltalán, hát szóval én ezt már sose fogom megszokni.”

A hierarchiából adódó autoritás tisztelete számára mindig is evidencia volt. Nemcsak mert konzervatív, hanem mert katona is, aki minden esetben köteles engedelmességni a parancsnak. Egyházával, előjáróival szembeni magatartását is ugyanez a feltétel nélküli tisztelet határozta meg. A legfontosabb és egyben megkérdőjelezhetetlen tekintély Mindszenty József volt előtte, akiben azt a vallási és politikai vezetőt látta, aki „politikailag a nemzeti ellenállásnak egy élő oszlopa volt”.

„Tehát engem arra neveltek, hogy a püspököt tisztelni kell. [...] Hogy aztán eljött egy olyan időszak, amikor kerültem az alkalmat, hogy egyáltalán kezdet fogjak, hát én ezt nem tagadom. De én kifelé sohasem ordítóztam, és a híveim felé még kevésbé, mert ezt egy alapvető dolognak tartom.”

Tekintélyelvűség szervezi, irányítja a katonaságot is. Tabódy identitásának – bár élete jelentősebb részét papként élte le – mindvégig alappillére maradt a katonalét, ennek minden velejárójával.

„Nyilvánvalóan engem, akit katonának neveltek, hogy hozzám a katonák állnak a legközelebb, elég sok alkalommal tudok mostanában már magasabb beszállású katonai vezetőkkel is beszélni, akik teljesen korrektül viselkednek.”

Konzervatív értékrendjét jól illusztrálja, ahogy kadétiskolai élete kapcsán elmondta véleményét az akkori (1991-es) oktatási és pedagógiai rendszerről. Nagyon határozott kritikát fogalmazott meg, szigorú, konzervatív, tekintélyelvű oktatás mellett tette le a voksát.

„A pedagógia csődjé, hogy erkölcsileg ez a társadalom ide jutott, a nemzet napszámosai ásták meg a sírját az egész ifjúságnak két nemzedéken keresztül.”

A három visszaemlékező közül csak Tabódy beszélt egyértelmű nosztalgiaiával a Horthy-korszakról, sóvárogva a letűnt kor életstílusa, luxusa után. Emlékeiben a hajdani szép világ él, s ő ezt a múltat szeretné viszontlátni.

„Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem kár érte. Akkor hazudnék. S hát ez az én barátom, aki holnap érkezik, és aki a württembergi herceg sógora... Amikor ott voltam kint náluk először külföldön, akkor azt mondtam neki: »Ide figyelj, ha nem szólsz hozzám egy szót se egész nap, ha nem adtok enni semmit se, akkor is iszonyú jól érzem magam, mert arra vágytam Recskén és minden helyeken, hogy csak az életben még egyszer egy igazi kastélyban legyek.«”

Tabódy magától értetődő természetességgel utasította el a kommunista rendszert, szembenállása ösztönös, zsigeri volt. Heves temperamentuma számtalan konfliktusba vitte bele. Sokszor fejjel ment a falnak, majd a Kádár-rendszer megerősödésével, „konszolidációjával” párhuzamosan ő is lenyugodott, és az adott korlátokat elfogadva élt Istentől kapott hivatásának.

AZ ÚRI MÚLT ELMÚLÁSÁT ÉN NEM BÁNTAM

VIGH SZABOLCS 1934. november 19-én látta meg a napvilágot egy budapesti polgári családban. Édesapja, dr. Vigh Gyula ügyvéd volt, önálló, kiterjedt praxissal. Édesanyja, Sebők Gabriella gimnáziumot végzett, öt gyermeket nevelt. „Az ő sorsa – de hát ez akkor természetes volt –, hogy otthon maradt.” Középsiskolai tanulmányait a Piarista Gimnáziumban kezdte, az államosítást követően a Fazekas-, majd az Eötvös-gimnáziumban tanult. A gimnáziumi évek alatt illegális katolikus ifjúsági bázisközösség tagja volt. 1953-ban a Budapesti Hittudományi Akadémián folytatta tanulmányait. 1956. november 3-án részt vett az Állami Egyházügyi Hivatal iratainak lefoglalásában, hogy azok tartalmát kívülállók ne használhassák fel. A forradalom leverése után családja Hollandiába disszidált, ő itthon maradt. 1957 júniusában letartóztatták, de az év végén kiszabadult. 1958. november 2-án pappá szentelték. Káplán volt Endrefalván, Táton és Tokodon. 1965 után Budapesten szolgált különböző plébániákon. A születésszabályozásról írt doktori értekezését 1971-ben fogadták el. 1973-ban külföldi tanulmányútra vonatkozó kérelmét az illetékes egyházmegyei főhatóság elutasította. Ugyanebben az évben az őszi esperesi konferencián bírálta a fogamzásgátlással kapcsolatos hivatalos egyházi tanítás gyakorlati alkalmazását, ezért püspöke 1974-es leiratában a nyilvánosság előtt rendreutasította. Majd „büntetésből” újra áthelyezték. Ekkor döntött az emigrálás mellett. 1975-ben kivándorló útlevelet kért, 1976 februárjában érkezett Hollandiába. Még ebben az évben felmentés kért a cölibátus alól, és feleségül vette magyarországi szerel-

mét. 1981-ben elváltak. Második házasságából 1987-ben fia született. 1976-tól a Tilburgi Egyetemen dolgozott, 1979-től dokumentációs munkatársként. 2003-tól egy S. O. S-telefonszolgálatnál teljesít önkéntes szolgálatot.

Vigh Szabolcs 2006-ban e-mailben kereste meg az Oral History Archívumot, hogy szeretné elmondani 1956-os élményeit. Mivel a forradalom ötvenedik évfordulójára látogatást tervezett Magyarországra, rövidesen találkozunk is. Eredeti terve az volt, hogy „csak” a forradalommal közvetlenül összefüggő emlékeit mondja el nekünk. Szerencsére könnyen meg tudtam győzni, hogy ne korlátozza önmagát, mesélje el teljes életét. 2006 októberében négy napon át készült az interjú, majd következő év márciusában még két alkalommal beszélgettünk.²² Mivel az interjút ő maga kezdeményezte, nyilvánvaló, hogy már korábban megszületett benne az igény az összegzésre, jól végiggondolta tehát, mit akar elmondani. Ez persze nem jelenti azt, hogy a beszélgetéseknek ne lettek volna spontán részei, részletei. Sőt, mivel nagyon is magáévá tette azt a célkitűzést, hogy mélységében szeretném megismerni az életét, szabad teret engedett az asszociációknak, és tudatosan igyekezett minél több emléket előhívni. Minden alkalommal úgy folytattuk a beszélgetést, hogy először reflektált az előző találkozáson elmondottakra, illetve kiegészítette azt a kimaradt részletekkel. Mindig felkészülten érkezett. Mindez érzékelhető a leírt szövegen is. Mondanivalója sokkal összeszedettebb, mint a másik két interjúalanyé. Tudatosabb a konstrukció, a szóhasználata. És mindemellett ő mutatott meg legtöbbet az életéből, érzéseiből, mi több, magyarázta döntéseit és tetteit.

Vigh Szabolcs határozottsága már az első mondatából kitűnik. Az interjú legelején egy kvázi szakkifejezéssel definiálta hovatartozását, származását – vélhetően feltételezett elvárásaimnak igyekezvén megfelelni. „Ahogy mondani szokták, jó középpolgári családban születtem.” Tisztában van a családi gyökerek jelentőségével. Fegyelmezett, tömör, ugyanakkor informatív mondatokkal mutatta be felmenőit. Apai nagyapjának fűrésztelepe volt Szolnokon, és miután – „mint nagy hazafi” – az első világháborúban hadikölcsönt vett fel, tönkrement. A háború végén a család Pestre költözött. Az öt gyerek közül a két fiú a középosztályra jellemző foglalkozást választott (apja jogász lett, nagybátyja magas beosztású tisztviselő), míg a lányok „jól férjhez mentek – abban az időben ez volt a szokás”.

Anyai nagyapja katonatiszt, hadbíró volt Temesváron, ahonnan az első világháború végén, miután nyugdíjba ment, családjával Pestre költözött, és átvette apósa érem-, jelvény- és kitüntetés-üzletét, a Morzsányi-céget a Klo-

²² Vigh (OHA).

tild-palotában. A nagypapa halála után a nagymama újból férjhez ment, és új férjével vitte tovább az üzletet.

Vigh Szabolcs – szemben a másik két interjúalannyal – sok gyerekkori emlékét megosztotta velem. A Gellérthegy oldalában, a Kelenhegyi úton laktak egy ötszobás lakásban. Gyermekkora meghatározó helyszíne volt tehát a Gellérthegy a játszóparkkal, a Citadellával, a domboldali szánkózással, a Duna-parti sétákkal.

Általában a középosztály(ok) megkülönböztető jegyei közé sorolják az átlagosnál jobb anyagi-gazdasági helyzetet, a magasabb műveltséget és a nagyobb mértékű szimbolikus (elsősorban kapcsolati) tőkét. A negyvenes évek végéig a középosztálybeliek többsége még az átlagosnál jobb életszínvonalon élt. Jellemzően féltve őrizték – mint státuszszimbólumot – a jólétet, illetve annak maradványait. A középosztályi otthon többnyire a nyugalom és béke szigete volt, biztonságot nyújtó menedék (a Vigh családban az apa jól keresett, kiegyensúlyozott, biztos hátteret tudott biztosítani hozzátartozóinak), s ilyesfajta szerepet töltött be a középosztályi életmód elengedhetetlen része, a társasági élet is. Elvárás volt, hogy saját köreikkel rendszeres kapcsolatot tartsanak.

„Jó középosztályi szinten éltünk. A szüleim szokás szerint időnként meghívtak néhány jó barátot, és akkor volt egy kisebb parti. Pár ismerős családdal jártak össze. Az volt a szokás, hogy volt egy gyerekzsúr, és akkor meghívtunk egypár gyereket, és játszottunk a villanyvonattal... És ez aztán viszonzva lett, engem is meghívtak...”

A két világháború közötti korszak keresztény középosztályának gyermekképe – jól tükrözve értékrendjüket – kötelességtudó, szófogadó és fegyelmezett „mini felnőttest” testesített meg. A szülők jellemzően nevelőnőre – többnyire németre – bízták gyermekeik gondozását, így aztán a szülő-gyermekkapcsolat ritkán vált igazán bensőségesé. A Vigh családban nem ezek a tipikusnak mondható elvárások domináltak, még akkor sem, ha itt is élt a keresztény nevelési ethosz. Sokkal inkább volt gyermekközpontú a szemlélet, az apa „nagyon gyerekszerető ember volt, és így lettünk ilyen sokan” (az öt testvér: Szabolcs, Balázs, Gyula, Ildikó és András). A szülők sok időt töltöttek gyermekeikkel, szoros, szeretetteljes kapcsolat alakult ki közöttük.

„Apámnak nagyon jó beleérzése volt, nagyon szívesen és odaadással törődött velünk. Karácsonyra villanyvonatot kaptunk, és játszott velünk apám is. Este leült az ágyunk mellé, és mesélt...”

Az elbeszélésből az is kiderül, milyen elvek alapján nevelték gyermekeiket a szülők. Az emlékek szerint szigor és melegség egyszerre volt jelen.

„Bizonyos rendnek kellett lennie – viszont úgy apám, mint anyám, nagyon-nagyon melegen, kedvesen és törődően foglalkoztak velünk. [...] Olyan apróságokra emlékszem, hogy ha meg voltunk fázva, akkor inhalálni kellett kamilával, és akkor odajött vagy egyik, vagy másik a gőz fölé, hogy a gyerekek megszokják. Együtt csinálták velünk.”

Mindkét szülő hívő volt, de az apa „református és liberális mentalitású”, a katolikus anya ellenben fontosnak érezte és szigorúan be is tartotta vallása előírásait, és ugyanezt várta el gyermekeitől. Tehát a gyerekek katolikus elvek szerint nevelkedtek, a reggeli, esti, étkezések előtti ima éppúgy hozzátartozott a mindennapokhoz, mint a templomba járás; a gyerekek bérmálkozása családi ünnep volt.

„Anyám nagyon – szerintem aggályosan – lelkiismeretes volt, komolyan vette a reverzálist, és igyekezett is megvalósítani. Minden vasárnap mentünk templomba, rendesen fölöltözve, és az apácákhoz jártunk óvodába. Tehát nálunk a gyerekeket katolikus elvek szerint nevelték.”

Egy másik szimbolikus töke, a társadalmi rétegek közötti differenciáló ismérv a tudás. A középosztályra az adott társadalom átlagánál magasabb műveltségi szint volt a jellemző. Így általánosságban ezeknek a családoknak az értékrendjében előkelő helyet foglalt el, kiemelkedő jelentőséggel bírt a gyermekek neveltetése, oktatása. A széles körű tudás átadása már egész kis korban elkezdődött. A Vigh családban például a gyerekek német nyelvű óvodába jártak az apácákhoz, de nyilvánvalóan nem szükségből: a szülők ezzel is egyfajta többletkezelték akarták juttatni gyermekeiket. Tisztában voltak a tudás jelentőségével. „Neked tanulnod kell!” – a Vigh család életében ez kulcsmondat. Már Szabolcs édesapját is így intette az ő apja, amikor elé állt, hogy művész szeretne lenni. Tanulnia kellett, ügyvéd lett.

A tudás kiemelt értékévé vált az ő életében is. Egy középosztálybeli fiúgyermeknél természetes volt, hogy egyetemre vagy legalább főiskolát végezzon, jó álláshoz és így jó keresethez jusson.²³ Az ő esetében viszont ez az egyenes út már szinte járhatatlan volt, hiszen az ötvenes években minimálisra zsugorodott az esély, hogy ezzel a származással egyetemre kerüljön. Egyetlen reménye az volt, hogy kiemelkedő iskolai teljesítménnyel valahova mégiscsak felveszik. Tehát nagyon tudatosan, kitartóan és szorgalmasan készült a jövőre, nyelveket tanult, állandóan olvasott, klasszikus zenét hallgatott, színházba, operába járt.

A második világháború előtti években jött divatba a középosztálybeliek között a testedzés, a sport. Szabolcs

²³ A lányoknál ez nem volt kötelező, ám a középiskolát nekik is illet elvégezniük.

nagy kirándulásokról, cserkészútúrákról mesélt, korcsolyázásról a városligeti műjégpályán.

A szülők több témát is tabusítottak a gyerekek előtt. Bár gyermekeik nyilvánvalóan tudták – látták –, hogy „zsidócsillagot hordanak emberek”, szüleik nem beszéltek a háborúról, a zsidóüldözésről – még akkor sem, amikor az áldozatok között ismerőseik is voltak.

Nagyon beszédes, ahogy Vigh Szabolcs a holokauszt tabusítását magyarázta több évtized távolából. Már a háború előtti évek kapcsán is arról a mindent átható félelemről beszélt, ami majd a kommunista hatalomátvétel után oly sokak életét megkeserítette.

„Nem volt nagyon téma. [...] Egyszerűen ez elhallgatott téma volt. Tehát nem tudatosan beszéltek ellene, vagy hogy »erről nem szabad beszélni«, hanem egyszerűen nem beszéltek róla. [...] Azt hiszem, hogy ugyanazért, amiért a háború után is nagyon sok témáról nem volt szabad beszélni: mert az veszélyes lehet. A gyerek könnyen elszólja magát, és az veszélyes lehet a családra is. De a háború utáni időszak, azt hiszem, külön fejezet. Ott aztán éreztem, hogy a szüleim hogyan építették be ezt a hallgatást egy már fiatal kamasznak és egy idősebb kamasznak a világába.”

Vigh Szabolcs zárt társadalmi körben élt. Ez egyrészt a többi társadalmi osztálytól való tudatos elzárkózás eredménye volt, másrészt a befelé forduló család életéből következett. A világot sokáig a család jelentette Szabolcs számára – nagynénikkel, nagybácsikkal, unokatestvérekkel, s néhány más, hozzájuk hasonló családdal –, tehát kívülről, egy másik világból alig érték impulzusok. A szülők pedig igyekeztek óvni gyermekeiket a külvilágtól, a másféle értékrendtől. A szexualitás még trágár szavak szintjén sem volt jelen a családban, és a nemi felvilágosítás sem kerülhetett szóba. Nemcsak a szülők szemérmessége okán – az „úri modor”, a polgári viselkedési etikett, egyfajta társadalmi szemérmesség is megkövetelte, hogy a szülők a szexualitásról ne beszéljenek gyermekeik előtt.

„És ez meglehetősen formális kizárás volt: ezt nem illik, erről nem illik beszélni. A szüleim velünk, felénk is ugyanolyan szemérmesek voltak, mint mások felé. Ez a polgári tartózkodás vagy talán általános társadalmi szokás erősen élt.”

A társadalmi státust a materiális és szimbolikus tőke birtoklása, illetve annak mértéke adja. A középosztály az átlagosnál nagyobb mértékű kapcsolati tőkével rendelkezett, és ezt hatékonyan tudta használni. Az apa kapcsolatának köszönhető, hogy családját 1944. április elején Balatonfüredre tudta költöztetni, így a legnagyobb háborús borzalmak elkerülték őket. Budapesti lakásuk

találatot kapott az ostrom alatt, és – mivel az apa egyik ügyfele a Magyar Hajózási Rt. volt a háború előtt (és állása az államosítás után is megmaradt) – a hajózási társaság épületében kaptak lakást a háború végén.

Vigh Szabolcs a piaristáknál kezdte középiskolai tanulmányait, ahol a „rend, fegyelem, lecke és szigorúság” határozta meg a mindennapokat; a patinás intézetben jó színvonalú oktatásban részesült. 1948 tavaszán volt a cserkészavatása. Pár hónap múlva államosították az iskolát, ami komoly ellenállást váltott ki a tanulókból.

„Aztán jött a fordulat, minden megváltozott. 1948 őszén, amikor elkezdődött az államosított iskola, egész elemi ellenállás tört ki belőlem, belőlünk. Kibáltunk, kifütyültük az igazgatót, megdobáltuk a számtantanárnőt az óra alatt. Csúzliztunk. És a szünetben összetörtük a ruhásszekrényeket, föltéptük a linóleumot, és a nyitott ablakon kidobáltuk az udvarra. Vagy mint a lövészárokban, egymással csatáztunk. Szóval anarchia volt. Meg is szüntették az iskolát az év végére.”

Egyre nyilvánvalóbbá vált számukra, hogy amit az iskolában hivatalosan tanítanak, hazug és hamis, a kommunisták elvették tőlük mindazt, ami érték volt számukra – a vallást és a valódi tudást. A biztos, szilárd családi háttérnek köszönhetően azonban a kettős beszéd – az „iskolában azt mondták, hogy »nincs«, és hogy »ez hülyeség«, és hogy »ez reakció«, a másik oldalon meg, hogy »ez elhivatottság«” – nem okozott számára konfliktust. Tudta, hol a helye, mi a célja, és tudta értelmezni a másik világot.

Ő és társai alkalmazkodtak a körülményekhez, az év végétől titkos ifjúsági összejövetelekre, úgynevezett lelkigyakorlatokra járt, ahol lelkes piaristák tartottak előadásokat arról, hogy „mit csinálunk, ha a kommunizmus teljesen úrrá lesz, és mindent betiltanak. Akkor földalatti mozgalommá alakulunk át, és titokban fogjuk csinálni, amit eddig csináltunk.” Hittantanáruk vezetésével a lelkigyakorlatokból egyfajta hierarchikusan megszervezett bázisközösség (a Pílis Cserkészcsapat) nőtt ki, amely a cserkész hagyományokat a hivatalos oktatással szembeni önműveléssel ötvözte. Ennek ő aktív résztvevője, egyik szervezője lett. Eszményképük a francia munkáspapság volt: a hit, a tudás és a keresztény magatartás mint világnézet terjesztése az ifjúság között. Titokban, magánlakásokon jöttek össze, olvastak, vitatkoztak, arra készültek, hogy „mi leszünk az új értelmisége ennek az új világnak. [...] Mi építjük föl a jövő keresztény Magyarországot. És erre készülünk föl, vagy legalábbis a kádereit képezzük ki. [...] Nem volt piros-fehér-zöld sovíniszta romantika, mint amit most látunk az utcán, hanem inkább az, hogy el kell mélyülni, az alapokat jól meg kell tanulni, tehát hogy a tudás milyen fontos.”

Apja aggodalommal vegyes tartózkodással, anyja nyílt büszkeséggel szemlélte a csoport és fiuk tevékenységét. A diktatúra évei alatt a szülők stratégiája az volt, hogy át kell vészelní ezt az időszakot, minél több értéket megőrizve a háború előtti időkből. De ez nem múltba forduló kesergést jelentett, nem is az előző korszak utáni nosztalgiát, hanem azt, hogy tudomásul kell venni a helyzetet, az adottságokat, és mindent meg kell tenni azért, hogy amit lehet, megtartsanak, gyermekeiket támogassák, segítsék, és így is előrejussanak.

„A szüleim igen rámenősek voltak: ki kell tartani, tovább kell menni, meg kell találni itt is az utat. És csinálták is. Lehetetlen lett volna öt gyerekkel, külön nyelvrákkal, illegális csoportokkal másként túlélni. Ha elkeseredettek vagy letörtek lettek volna, akkor én tizenöt éves koromban ezt nem csinálhattam volna. Ha nincs egy legalább hallgatólágos védőgyűrű, aki ezt támogatja.”

Láttuk, hogy Vigh Szabolcs az interjú első mondatában „jó középpolgári családként” definiálta magukat. A szöveg más részeiben ennek a fogalomnak a szinonimájaként az úri kört, úri családot használta többször is.

Apai nagyapja a szolnoki közéletben és a gazdasági ügyekben folytatott tevékenysége elismeréséül még az első világháború előtt nemességet kapott Ferenc Józseftől, és hozzá az újvárosi előnevet. Ezt a címet a család nagyra értékelte, becsben tartotta, ám Vigh Szabolcs számára semmiféle jelentőséggel sem bírt. Sőt, ő azt a világot, amelyben ennek a címnek súlya volt, elutasította.

„Én egyáltalánban nem bántam annak a világnak az elmúlását, amit én úgy neveztem, hogy polgári család, vagy úgy szokták mondani, hogy úri család, az úri múlt elmúlását én nem bántam. Hogy aztán ez honnan jött, azt nem tudom, de én jónak éreztem, hogy »én is olyan vagyok, mint a többi«. Ezt a különbségtélt kora kamaszkoromtól kezdve fölöslegesnek tartottam. [...] Én a 45 utáni korban nőttem föl, és úgy éreztem, hogy én mindenkihez tartozom, én nem akarok különleges lenni... Egy vagyok a többi közül. És ami különbség, az a fejben vagy a cselekedetemben van, de nem kellene a nemesi előnevek.”

Ebből az idézetből akár úgy is tűnhetne, hogy Vigh Szabolcs az osztályok nélküli társadalom híve lett volna. Valójában azonban a polgári erények birtokosa, aki azt vallja, hogy az egyén pozíciója, értéke a teljesítményétől függ – mondhatnánk akár, hogy a meritokrácia képviselője. Az érték a kulturáltság, a tanulás, a szorgalom, a kifinomult intellektus, nem az öröklött cím, a születési privilégium határozza meg az egyén státusát.

Bár a fiatal Vigh Szabolcsot a politika mélységében nem érdekelte, nyilvánvaló, hogy hatása alól ő sem vonhatta ki magát. A fordulat idején kiskamasz korban volt, megfigyelőként ő is részt vett a felnőttek politizálásában.

„A családi, baráti körünkben, a Pilis-tagok szülei között ebben az időben sokféle aktuálpolitika is szóba került. Ha jól emlékszem, a 47-es választások idején leginkább arról beszéltünk, hogy ki kire szavaz, ki van előnyben, ki van hátrányban, a Kisgazdapárt, a kommunista párt állandó téma volt.”

Mint már Pákh Tibornál láttuk, és miként erről számos más interjú is tanúskodik, a kommunista hatalomátvételt követő néhány évben általánosan elterjedt volt az a nézet, hogy a rendszer „nem tart már sokáig”. Vigh Szabolcs környezetének attitűdje is az volt, hogy ez az állapot nem lehet végleges.

„Visszatérő téma lett, hogy mikor jönnek az amerikaiak. Tehát hogy ez így sokáig nem tartható, majd csak csinálnak valamit, majd csak felszabadítanak. Csak ki kell bírni addig, át kell vészelní ezt az időszakot. Voltak a legkülönbözőbb jól értesült források, hogy innen és innen ezt hallotta, és hamarosan lesz változás, és onnan is hallotta, hogy lesz változás.”

Az 1948–49-et követő években valamilyen formában a tágabb család minden tagját üldözték. A nagyszülőktől elvették az üzletet, a lakást, és 1951-ben kitelepítették őket, apja mindkét nővérének férjét, akik köztisztviselők voltak a háború előtt, B-listázták. A szűkebb család is – bár az apa állása megmaradt, és mint a Mahart jogtanácsosa többször is Hollandiába utazhatott – nehezen vészelte át az ötvenes éveket. Vigh Szabolcs leginkább arra emlékszik ebből az időből, hogy édesanyjának az áruhiány miatt milyen komoly erőfeszítéseket kellett tennie, hogy a család élelmezését meg tudja oldani, és hogy ő ebben miként igyekezett segíteni.

Az illegális katolikus közösségben mozogva „kezdett megerősödni bennem az a gondolat, hogy én pap akarok lenni”, hiszen ez az a hivatás, ahol folytatni tudja az ifjúsági csoportban végzett tevékenységét. Bár a teológián szeretett volna továbbtanulni, inkább a bölcsészkar német–angol szakára jelentkezett, hogy választásával ne nehezítse családjá ettől függetlenül is nehéz helyzetét, ne legyenek hatványozottan megbélyegezve. A bölcsészkarra – származása miatt – nem vették fel. Átirányították a jogi karra, de azt néhány hét múlva abba is hagyta. Viszont szeptemberben párhuzamosan beiratkozott a teológiára mint bejáró, civil hallgató, tehát nem mint papnövendék. Egy év után jelentkezett az esztergomi egyházmegyénél, majd 1954 őszén bevonult a hittudományi akadémiaira.

„Miért akartam pap lenni? [...] Ha van Isten, és a kereszténység egy igaz valami, akkor jó az egész társadalmat eszerint fölépíteni. [...] Ha ezt mások felémás, nyárspolgári módon csinálják, én majd megmutatom, hogy kell ezt csinálni. Ez lelkesített. Ha én azt választom, amiről azt gondolom, hogy a legfontosabb, és azt akarom az embereknek adni, akkor ez a legjobb foglalkozás, amit el lehet képzelni.”

Könnyen beilleszkedett a központi szeminárium „nagyon katonás” életébe. Elfogadta, mi több, magáévá tette az intézmény rendjét, szigorú szabályait, és mindent próbált „a lehető legjobban csinálni”.

„Mi egymás között úgy neveztük: a »hurkatöltő«. Oda bepréselnek, ott megvannak a szabályok, hogy hogyan kell viselkedni, és a végén kijön az eredmény. Még kamasz koromban volt egy romantikus álmom, hogy én jezsuita szeretnék lenni. Az pedig ismert, hogy a jezsuiták nagyon katonás rend. Nekem volt erre adottságom. [...] Úgy éltünk, hogy a cél érdekében ezt mi vállaljuk. Engem annyira lelkesített az, hogy pap akarok lenni, hogy elfogadtam, hogy ennek ez az ára.”

A szeminárium nagyon zárt világ volt, a kinti eseményekből alig szűrődött be bármi is. A forradalom kitörésekor épp egyhetes lelki gyakorlat volt, vagyis nem beszélhettek senkivel. Október 28-án szabadultak ki, amikor is „tele voltunk örömmel, hogy megszűnt ez a rohadt kommunizmus, és itt a szabad világ. Sokfelé voltam, és nem sokat csináltam. De az egész forradalomnak az eufóriáját, hogy mindenki lelkes volt, azt éreztem mindenhol.”

Kuklay Antal fölszentelt hatodéves teológussal együtt járta a várost. November 3-án Mindszenty József bíboros megbízásából néhány társával a Pasaréti úti úgynevezett Szakasits-villába ment, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal titkos irattárát elszállítsák az Úri utcában lévő budai primási palotába. Tervük végrehajtását a szovjet csapatok november 4-i támadása hiúsította meg. Az ekkor is nagyon megfontoltan cselekvő Vigh arra vigyázott, hogy a titkos jelentések, amelyek esetleg bizonyos papok gyenge pontjaira világítottak rá, akik ezeken keresztül zsarolhatóvá válhattak, „nehogy illetéktelenek kezébe kerüljenek, akik visszaélnének velük, ártanának az egyháznak – én akkor egyházhű voltam, még nem voltam annyira kritikus, mint ma –, mert azt tudtuk, hogy mi mindenre lehetne felhasználni ezeket az iratokat. Nagyon is gyerekos dolognak tartottam ebben szaglászni. Én ezért aztán nem turkáltam az iratok között. Ösztönösen nem érdekelt. Nem tartozik rám, és erre most nincs idő. Fontosabb, hogy [...] rend legyen, és oda vigyék az iratokat, ahova tartoznak.”

Mindszenty személye a kispap számára ekkor vonatkoztatási pont volt. Egyházához ekkor még feltétlenül hű lévén, távol állt tőle az antiklerikalizmus eszméje, ám utólag felidézett akkori véleménye mégsem egyértelműen pozitív. Ő is tudja, nehéz szétválasztani az akkori érzéseit, tudását a jelenbélitől. De könnyen hihető, hogy annak, aki visszautasította a nemesi előnevét, aki számára nem magától értetődően volt pozitív a múlt minden eleme, elleneszenves, visszatetsző lehetett, ahogy a főpap a régi, feudális világot éltette.

„A beszédet már a szemináriumban hallgattuk. Nehéz felidézni az akkori gondolataimat. Oly sok mindent olvastam erről utólag. De megpróbálok az akkori negyedéves kispap szemszögéből beszélni, aki nagyon lelkesedett az egyházért, Mindszentyért, akiből sugárzott bizonyos vezetői karakter. Azokban a napokban sokféle beszélgetésben elhangzott, hogy nincs igazi vezetője az országnak, Nagy Imre lassan halad, mindig csak a követelések hatására tesz egy-egy kis lépést. Mindszenty pedig vezető egyéniség. Tudtuk, hogy Mindszentynek nincs politikai hatalma, de nagyon vártunk valakit, aki végre mond is valamit, ami aztán az egész ügyet továbbviszi. Hogy mennyire kerültem a beszéd hatása alá? Jól beszélt, és mindenről beszélt, de nem éreztem azt, hogy »ez az, amit vártam«. Persze én mint lelkes illegális csoportmunkás, majd mint lelkes, elkötelezett, idealista papnövendék lelkesedtem Mindszentyért mint mártírért, mint vezetőért. De nem lelkesedtem – már akkor sem, és még kevésbé a börtönben – a feudális főúrért, az anakronisztikus főpapért.”

A Vigh család, főként a családfő már évek óta gondolkodott azon, hogy elhagyja az országot, de lehetőség csak 1956 végén adódott. Segített meghozni a döntést, hogy az apa – aki a Magyar Hajózási Rt. Forradalmi Bizottságának tagja volt – „drótot” kapott: két társát már letartóztatták. Vigh Szabolcs nagy dilemma előtt állt. Félt, hogy az ÁEH-akció miatt le fogják tartóztatni, de elevenen élt benne a (még mindig romantikus) hivatástudat, és hogy rá itt van szükség. A családja a disszidálás mellett döntött. Mit tegyen ő? Végül arra jutott, itthon marad, társai iránti szolidaritásból és azzal a reménnyel, hogy majd kis lépésekben meg lehet valósítani a forradalom célkitűzéseit. Mint tudjuk, a történelem nem így alakult. 1957 nyarán számos papnövendéket letartóztattak, köztük volt Vigh Szabolcs is. A Turchányi Egon és társai elleni per decemberben kezdődött, melynek ő eredetileg negyedrendű vádlottja volt, ám – Vigh Szabolcs szerint vélhetően nemzetközi nyomásra – még a hónap elején szabadlábra helyezték, és 1958. január 10-én megszüntették ellene az eljárást.

A börtön „nagyon szép emlékeket” hagyott benne. Börtöntársaitól árnyaltabb képet kapott a forradalomról, a baloldali indíttatásról, a résztvevőkről, a kinti világról. Az itt hallottak változtatták meg a teológushallgató magasztos Mindszenty-képét is.

„Abból a háttérből, amit már elmondtam – zárt családi, polgári kör és lelkes illegális csoport, keresztény világnézetten felépített középiskolás kor és zárt szemináriumi diákság –, én nagyon sok mindent nem láttam, nem hallottam és nem tapasztaltam az életből. Kezdve a szexualitástól a mindennapi emberi dolgokig.”

A visszaemlékezéshez fűződő tudatos viszonyát (az összegzés vágyát) jól mutatja, hogy majd fél évszázaddal a letartóztatást követően elment az Állam-

biztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, hogy megtudja, mi és kik álltak a történetek háttérében, illetve hogy megfigyelésének milyen dokumentumai vannak.²⁴

Már letartóztatásakor, az első kihallgatás alkalmával megpróbálták beszervezni, és ezt szabadulása után egészen az emigrálásáig többször megismételték. Vigh Szabolcs minden alkalommal nagyon határozottan nemet mondott.

„Már nem tudom, hogy pontosan hogyan bújtam ki ez alól. Talán valami olyasmit mondtam, hogy: »maguknak van elég jó szervezetük, amely magától is rátalál az ilyenekre«. Mindenesetre dolgvégezetlenül elengedtek.”

„Tudtam, hogy ha az ember odaadja a kisujját, akkor vége. Megtanultam, hogy sokkal könnyebb nemet mondani, mint taktikázni. Tudtam, hogy én a tárgyaláson végig nemet mondtam, kerek-perec, és ennek az eredménye az lett, hogy felmentettek, és kiszabadultam. Ez akkor olyan erőt adott nekem, hogy úgy gondoltam, ez a legokosabb. Nemet mondani, és nem csűrni-csavarni, mert abban csak el lehet veszni.”

A tárgyalás során nem volt hajlandó bűnösnek vallani magát, nem volt hajlandó társait elítélni.

„Én elég konok, fafejű, lelkiismeretes valaki voltam. A pernek az egyik kulcskérdése, amit a cellában is gyakoroltunk, hogy bűnösnek ismerem-e el

magam vagy sem? Én persze mindig nemet mondtam. Az ügyvéd úgy próbált segíteni, hogy ex tunc ex nunc – tehát hogy akkor nem ismertem fel, hogy bűn, de most igen. És erre is adtam valamilyen dodonai választ. Mindig úgy csűrtem-csavartam, hogy a kecskének is jó legyen, meg nekem is.”

Mint már volt róla szó, kapcsolatok nélkül nem sikerülhetett volna az apának előkészíteni a család disszidálását, megszervezni a kinti életet, de ezt a kapcsolati hálót vetette be akkor is, amikor fia börtönben volt: nemzetközi fórumokon járt közben annak érdekében, hogy az ítéletet enyhítsék.²⁵ Szabolcs szerint ez a segítség valóban hatásos volt, és a magyar püspöki kar közbenjárásával együtt arra az ered-

24 Az ÁBTL-től kapott dokumentumokat Vigh Szabolcs másolatban átadta nekem, az interjú mellékleteként megtekinthetők.

25 A segítségnyújtást Vigh Szabolcs így idézte fel: „Megtaláltam apám hagyatékában két levelet, amelyekből kiderül, hogy összeköttetést tudott szerezni egy nemzetközi jogászprofesszorhoz, páter Beauforthoz, aki a Nijmegeni Egyetemen volt professzor, és a felsőháznak is a tagja és a hollandiai ENSZ-küldöttségnek hosszú időn át állandó képviselője volt. Ebből a két levélből kiderült, hogy ő megköszöni a páter segítségét, és a páter ezt visszaigazolja, tehát világos, hogy ő tett valamit. De az nincs leírva, hogy mit tett, és hogy hogyan.”

ményre vezetett, hogy „a cselekmény csekély volta és társadalmi veszélyességének elenyésző volta miatt a BHÖ 56-os paragrafusa alapján megszüntették az eljárást”, és szabadon engedték.

Vigh Szabolcs többször jutott válságba papi hivatását illetően, és erről is tudott őszintén beszélni. Kételyei központjában a cölibátus kérdése állt. A börtönben folytatott beszélgetések során számos olyan információhoz jutott, amelyek megkérdőjelezték döntése helyességét. Vajon valóban pap akar lenni, valóban alkalmas a nőtlenségre?

„Elég körültekintően próbáltam a kételyeimet feloldani. Ez a tépelődés lelki vezetőikkel, orvossal való beszélgetéseket is jelentett. Az életet eléggé sokrétűen megláttam a börtönben, és akkor fölmerült a kérdés, hogy akarom-e mindazokat a következményeket, amelyek a cölibátussal járnak. Lényegében arról volt szó, hogy alkalmas vagyok-e rá? Végül is meg tudtam nyugtatni magam, hogy ha nehéz is, de nem lehetetlen, és ha már nem lehetetlen, akkor most miért a tépelődés? Akkor most miért vagyok itt? Akkor hülye vagyok, hogy itt maradtam, és mégsem leszek pap. Nem lettem volna fanatikusan pap, hogyha meggyőződtem volna arról, hogy én erre abszolút nem vagyok alkalmas. De miután megnyugtattak, hogy nem vagyok rá alkalmatlan, tehát amikor a tépelődésen már túl voltam, akkor teljes gözzel a papszentelésre koncentráltam.”

Végül nem adta fel tervét, maradt az eredeti pályán. Többször felszólították őt és szemináriumi társait, hogy csatlakozzanak a békemozgalomhoz. Vigh nem ment el a gyűlésekre, nem volt hajlandó együttműködni a békepapokkal, szembeszegült az ÁEH-val. Szerencséjére a megtorlás elkerülte.

„A lényeg az volt, hogy az ötvenes években kialakult a békepapi mozgalom, majd Mindszenty őket féltrete, a »konszolidáció« alatt pedig visszakerültek. Mi nem akartunk ezekkel a békepapokkal együttműködni. Az egész vita abban csúcsosodott ki, amit az ÁEH képviselője így fogalmazott meg: »nézzék, akár a tojás megy a kőnek, akár a kő megy a tojásnak, mindig a tojás törik el«. Ne okoskodjunk, úgyis mi húzzuk a rövidebbet. Ez egyértelmű volt. Majd újra kitértek egy békegyűlést január 23-ra. Megint tanácskoztunk, és megint arra jutottunk, hogy nem megyünk. Nekem az volt a szerencsém, hogy már a kezemben volt a kihelyezésem, hogy én 1959. január 15-től úgyis költözöm, tehát engem ez közletről nem érintett. Akkor folytatódott – ami már nem az én életem –, hogy a szemináriumot újra tizedelték. Tizennégy embert kitértek. A többiek tiltakoztak ellene, azt mondták, hogy mind elmennek. Próbálták őket egyenként meggyőzni, hogy írják alá a hűségnyilatkozatot. Azt szintén megtagadták. Ekkor hatvankettőt a hetvenből utcára tettek. Ők pedig folytatták a teológiatanulást az úgynevezett földalatti kiképzésben – Tabódy

vezetésével –, és titkos utakon kaptak Rómától hozzájárulást, hogy – szintén titokban – fölszentelhessék őket. [...] Ebben már nem vettem részt, mert lent voltam Nógrád megyében, Endrefalván.”

1958. november 2-án szentelték pappá. A szertartást a rá jellemző gondos körültekintéssel készítette elő, szervezte meg. Tabódyval ellentétben Vighnél a tartalmi kérdések estek nagyobb súllyal a latba. A ceremónia általa befolyásolható minden részletére ügyelt, hiszen a világ előtt ezzel nyilváníthatta ki elhivatottsága mélységét.

„Volt egy sajátos meghívóm. Annak a rajzát tudatosan úgy választottam, hogy kifejezze, hogy én demokratikus pap vagyok – akkor abban éltem, hogy a különböző társadalmi osztályok egyenlők –, és hogy én mindenkihez küldve vagyok. »Instaurare omnia in Christo – Mindent megújítani Krisztusban« volt a fölirat. A mise végén az ember kioszt egy emlékképet. Ezzel kapcsolatban is voltak elgondolásaim, hogy olyan kép legyen, ami akkoriban az én szememben inkább korabeli volt, tehát nem valami XIX. századbeli édeskés giccs. A beuroni kolostornak voltak modernebb szentképei, azokat tudtam beszerezni. A szüleim segítettek ebben. És készítettem pecsétet is, »Mindenkinek mindene lettem, hogy mindenkit megmentsék« idézettel, Szent Pál leveléből.²⁶ Ezzel a fölirattal osztottam ki az emlékképet.”

Nyilvánvaló, hogy életének ebben a szakaszában személyes és társadalmi identitása papi hivatásán keresztül fogható meg leginkább. Élettörténetében kiemelt hangsúlyt kaptak azok a részek, amikor arról beszélt, milyen pap akart lenni. Nem forradalmárként, de eltökélt újító ambíciókkal lépett erre a pályára.

„Abból kiindulva, hogy az evangélium és az abban lévő üzenet a legjobb az emberiségnek, és tudva, hogy ez többé vagy kevésbé, itt vagy ott botladozik, nem voltak olyan nagyravágó elképzeléseim, hogy én majd mindent jobban csinállok. Azt viszont fontosnak és megvalósíthatónak tartottam, hogy az elporosodott, ódivatú egyházat maivá tegyük, az egyházi életet belülről újítsuk meg, főleg a gyakorlatban.”

Demokratikus pap kívánt lenni, Szent Pál útját akarta követni. Nem volt könnyű helyzetben. A szocializmus évtizedei alatt az ateizmus hivatalos állami ideológiának számított, s bár a hatalom az állam és az egyházak „békés egymás mellett élésnek biztosítása” mellett érvelt, célja továbbra is a hitélet elsorvasztása maradt. A hozzá lojális papokat hagyta tevékenykedni, aki viszont átlépte a megengedett kereteket, azt üldözte. Ezzel Vigh Szabolcs is tisztában volt: a nyílt konfrontációt tehát elkerülte, az ÁEH által kirótt szabályokat betartotta, a kereteket viszont megpróbálta tágítani, igyekezett megtalálni a kiskapukat.

²⁶ 1Kor 9,22.

„Én úgy gondoltam, hogy nem csinállok semmi olyat, amit »nem szabad«, de mindig próbáltam kikapukat keresni. [...] Ha akadémikuskodtak a hitoktatásban, akkor a magam diplomatikus módján szóltam emiatt. Ha az iskolaigazgató akadályozott, vagy az egyházügyi megbízott Salgótarjánból behívatott, akkor megmondtam, hogy »ehhez jogunk van, ez biztosítva van az állam és az egyház közötti megegyezésben«. Próbáltam olyan módon kiállni azért az ügyért, amiért úgy éreztem, hogy ott vagyok, hogy az ne váltson ki eleve ellenszenvet.”

A vidéken töltött évek többnyire békés egyformaságban, csendben teltek.²⁷ Misézett, látogatta a családokat, hittant tanított, minden vasárnap kijárt a filiálás községeibe is. Hivatását nagyon komolyan vette, pasztorális feladatait lelkiismeretesen, legjobb tudása szerint látta el.

A hittanoktatás kapcsán kezdték foglalkoztatni a modernebb szexuális nevelés kérdései, egyfajta reformon gondolkodott. Társaival a külföldön megjelent felvilágosító indíttatású hittanórai füzeteket fordították le, és adták oda a gyerekeknek. Ténykedésüket a szülők értetlenséggel fogadták, az egyház pedig rendreutasította őket. Többször áthelyezték, hogy ellenőrizni – s talán „jobb útra téríteni” – tudják. Terveit azonban nem adta fel: tovább dolgozott, de igyekezett megkeresni a járható utat. Progresszív gondolkodású papnak vallotta magát, aki még mindig a katolikus egyházon belül akar tevékenykedni.

„Hallgatni arany. Az ember tudomásul veszi, hogy itt ez várható. [...] Aztán a szexuális nevelést is másképpen építettem be. Az volt a fő elképzelésem, hogy nem kell ebből olyan nagy ügyet csinálni. A többi, a társadalomban gyakorolt normák szintjére kell tenni a szexuális normákat is, nem kell annyira ki-nagyítani, ezt is természetesen kell elmondani. Így próbáltam korszerű lenni, de ugyanakkor megmaradni azok között a keretek között, hogy ne háborodjanak föl se a hívek, se a plébános.”

1965-ben Pestre helyezték, és engedélyt kapott, hogy lakásában maradjon. A Budapesten töltött tíz évben sokkal több szabadideje volt, hiszen az iskolákban szinte sehol sem volt hitoktatás, és a templomi hitoktatás még igencsak gyerekcipőben járt, így professzora buzdítására elhatározta, hogy a születésszabályozás témájában doktorál. 1971-ben summa cum laude fokozattal avatták doktorrá.²⁸ Dolgozatát a *Vigília*-ban publikálta.²⁹ Tanulmányában amel-

27 1959 elején Endrefalvára helyezték káplánnak, majd 1961-től Táton, 1963-tól Tokodon szolgált.

28 A disszertáció címe: *A születésszabályozás történetisége a katolikus egyház tanításában*. Budapest, 1971. Kézirat. Római Katolikus Hittudományi Akadémia.

29 Vigh Szabolcs: A családtervezés lelkiismereti válsága. *Vigília*, 1972. március, 164–168. Ebben a témában megjelent még A születésszabályozás az egyházi tanítás fejlődésében. *Teológia*, 1972. 2.

88–93.; A családtervezés problémái a gyóntatási gyakorlatban. *Teológia*, 1974. 2. 112–117.

lett érvelt, hogy a szeretet a legnagyobb érték, és ha ez a családi élet során szembekerül egy másik értékkel, nevesül a fogamzásgátlás tilalmával, akkor a fontosabb – vagyis a szeretet – védelme miatt a kevésbé fontosakat kell mellőzni. Nem vitás, hogy az érdekek egyidejű ütközése esetében a fogamzásgátlás tilalmának biztosítása bír a legkisebb jelentőséggel. A fogamzásgátlás engedélyezését természetesen nem mondhatta ki, mégis elégedett volt. Nem állt be a békevonalba, mégis nevet szerzett magának.

„Egyre inkább megvalósul az az elképzelésem, amiért pap akartam lenni, és Magyarországon maradni. Úgy éreztem, ezen az úton szívesen megyek tovább. Tehát nem láttam értelmét annak, hogy én meneküljek. Szóval itt sem rosszabb, mint misszionáriusnak lenni Afrikában. Oda se azért megy az ember, hogy a Zserbóban kávézzon.”

Többször kért útlevet, számos alkalommal elutasították. 1964-ben megkapta a szocialista országokba szóló útlevelét. 1968-ban a nyugati országokba szólót is, apjának köszönhetően, aki elérte, hogy König bíboros, bécsi érsek közvetítésével Cserhádi József püspök garanciát vállalt érte. Hollandiába, családjához vezetett első nyugati útja. Majd elnyert egy amerikai egyetemi ösztöndíjat, de kiutazási kérelmét a püspöki kar újfent elutasította.

1971-ben – miután Rómában a nyitás apró jeleként kimondták, hogy a vasárnapi miséket a gyermekek pszichológiai adottságainak és a pedagógiai követelményeknek megfelelően kell megtartani – munkacsoportot hozott létre. Céljuk az volt, hogy megfelelő tematikát állítsanak össze és dolgozzanak ki a vasárnapi diákmisékre. Bár a munkával jól haladtak, egyre népszerűbbek lettek, ezt is betiltották, őt magát továbbra is megfigyelés alatt tartották. De még ekkor is kitarzott. 1973-ban az őszi esperesi konferencián bírálta a fogamzásgátlással kapcsolatos hivatalos egyházi tanítás gyakorlati alkalmazását, ezért püspöke a nyilvánosság előtt rendreutasította. Ezt a következőképpen értékelte: „A progresszív hangú pap”, aki nem állt be a békevonalba, akit nem tudtak ügynöknek beszervezni, a „félénk és betokosodott egyházi vezetőknek” nem tetszett. Majd büntetésből újra áthelyezték. És ez „betette az ajtót. Ekkor jutottam arra a konklúzióra, hogy nem akarok tovább itt maradni, ki akarok menni Hollandiába.” A végső döntésben egy magánéleti történet is segített. Nemcsak az egyház intoleranciája és a hatóságokkal folytatott huzavona viselte meg, hanem egy hirtelen fellobbant szerelem is kétségek közé taszította. Hosszan vívódott, aztán meghozta a döntést: nyíltan vállalja érzéseit, de mivel mint pap nem szegheti meg a nőtlenségi fogadalmát, inkább kilép.

„Nem mertem elmondani, küszködtem magammal. Mit csináljak? Pap vagyok, nem akarok a nőtlenségi fogadalmam ellen tenni, és kilépni sem akarok. Nem akarok alkalmat adni arra, hogy zsarolhassanak, és beépítsenek. Önmagammal vívódtam. Tulajdonképpen ezt a vívódást tettem mérlegre. Arra gondoltam, ha találok még célkitűzést és támogatást arra, hogy én mint pap tovább tudjak dolgozni, akkor előbb-utóbb a szerelem is elmúlik. De nem kaptam támogatást a papi munkámhoz. És akkor kimondtam neki, hogy szeretem. Viszont mindjárt hozzá is tettem, hogy »én Magyarországon nem akarok megnősülni, még ha ki is lépek, mert azokkal a terhekkel, amelyeket egy kommunista rendszerben az ember nyakába tudnak rakni, nem akarok egy egész családot megterhelni. Tehát én csak úgy tudok veled továbbmenni – ha téged is érdekel –, hogyha megpróbálunk kivándorolni, és kint folytathatjuk közösen az életet.« És ő igent mondott. Ez volt 1974 végén, és 75-ben kértem kivándorló útlevelet.”

Vigh Szabolcs egész életét céltudatosan élte, ha valamit elhatározott, akkor tántoríthatatlan volt. Amikor eldöntötte, hogy kivándorol, semmi sem ingathatta meg. Nem könnyű szívvel ment el, de némi megnyugvást hozott számára, hogy a meghurcolt központisták lassan normális papi álláshoz jutottak. Magyarországgal végérvényesen megszakított minden kapcsolatot: lemondott az állampolgárságról, a lakását az államra hagyta, jövedébelijével és két lányával a főlzabadulás reményében érkezett Hollandiába, „a szabadság országába”.

„Tudtam, hogy mit akarok, és akkor abba vágtam bele. Úgy, mint máskor is az életem folyamán. Én kivándoroltam, úgyhogy a magyar állampolgárságról lemondtam. Már nem voltam magyar állampolgár, igaz, akkor még holland sem, de rögtön megkaptam a letelepedési engedélyt, mert a szüleim garanciát vállaltak értem. Nem kellett lemondanom a magyar állampolgárságról, de én úgy döntöttem, hogy ha elmegyek, akkor száz százalékig megyek el. Pontot tettem az itteni életem végére, nem akartam kétfelé lavírozni. Teljesen be akartam illeszkedni a holland társadalomba. A mi családjunkban van egy kifejezés, hogy »sőberli« – ez fotel és ágy egyszerre, azt hiszem, a háború előtti időből. Ha valaki ezt is akarja, meg azt is akarja, az olyan »sőberli«. És mindenre, amire valaki azt mondta, hogy »ez is legyen, meg az is legyen«, apám azt mondta: »a fotelágy se nem fotel, se nem ágy«. Ő úgy gondolta: »ha egyszer kivándorolsz, akkor csináld teljesen«. És én átvettem ezt. Eljöttem, ott már nincs semmi keresnivalóm. Nem akarok a jövőben olyan helyzetbe kerülni, hogy kérdés legyen, hogy ide tartozom-e vagy oda. És a történelem utolért, mert Hollandiában most ez az egyik fő téma. Aki itt van, az ne kacsintgasson hátra. Miért van két útlevele, miért van két állampolgársága?”

Hollandiai élete szinte zökkenőmentesen kezdődött. Megérkezése után egy évvel már a Tilburg Egyetem teológiai fakultásán dolgozott. Kutatói pályája reményteljesen indult, de hamar kiderült, hogy kiugrott papként katolikus intézményekben, a teológiai fakultásokon nem kaphat állást. 1979-től a teológiai fakultás könyvtárában dokumentációs munkatársként dolgozott, „ez ugyan nem tudományos állás volt, hanem egy alacsonyabb rangfokozatú, de biztos és fix”. 1976 augusztusában megesküdtek szerelmével, ám a házasság nem sikerült, így néhány év múlva elváltak. Újra megnősült, egy holland asszonyt vett el, és 1987-ben megszületett fia, Péter. Az a fajta eltökéltség, elkötelezettség és ambíció, amely papként vezette, és amelyet rövid ideig a tudományos pályán szeretett volna kamatoztatni, most a családi életben talált terepre. Az apaság lett a főhivatása, élete központjába az új család került.

Laicizálása után a viszonya a katolikus egyházhoz sokat változott. Az emigrálását követő néhány évben még kísérletet tett rá, hogy Magyarországon maradt társait segítse, de minden téren falakba ütközött. Szülőhazája katolikus egyházától teljesen elszakadt, a hollandiaiban viszont nem találta meg a helyét. Hitében megmaradt, de vallását a hagyományos értelemben nem gyakorolja.

„Nekem ma az elképzelésem az, hogy egyházi közösséghez tartozni azt jelenti, hogy az ember ott otthon érzi magát, oda szívesen megy, és visszhangot kap. Ilyen környezetet én nem találtam. Úgyhogy nem járok rendszeresen templomba, de időnként elmegyek vagy elmegyünk. Formálisan nem szakítottam az egyházzal, de eléggé eltávolodtam – nem a szemlélettől, hanem a formális kötelezettségektől inkább. [...] Azóta sok mindenben változtam. Úgy érzem, sokkal nyitottabb, türelmesebb és sokrétűbb elképzelésem van a vallás és az ember viszonyáról és annak a gyakorlásáról is. Megértem, hogy a piramis jellegű, szigorú egyházi struktúrákban is van jó, de én azt nem támogatom, azzal nem tartok együtt.”

Tolerancia, a másik elfogadása és nyitottság jellemzi Vigh Szabolcsot. Ennek gyökerei – mint láttuk – a gyerekkorig, szüleiig nyúlnak vissza. Papként is ezek az elvek vezérelték, ezek jegyében próbált dolgozni, ám ez a szellemiség, az e szellemiségtől áthatott magatartás igazán Hollandiában, a tolerancia házájában nyert teret, tudott kibontakozni.

„Én majdnem egészen az emigrálásig abban hittem, hogy egy jól összetartó, egységes szervezetnek vagyok az igehirdetője, aki arról van meggyőződve, hogy a mi elképzelésünk teszi igazán jóvá a világot – minden területen. Ebből aztán egyre jobban kinőttem. Ma már úgy látom, hogy a világ sokrétű, gondolatban, hitben és a gyakorlatban is. És ennek a sokféle mozaiknak kell utat

keresni, hogy együtt is tudjon élni, és együtt is tudjon sok mindent csinálni. És ez nem egyszerű dolog, de úgy látom, hogy jó út.”

Az interjúban több alkalommal is értelmiségiként határozta meg magát. Beszédese azok a helyzetek, amelyekkel kapcsolatosan ez az öndefiníció elhangzott. Mint például a továbbtanulási esélyek latolgatásakor, amikor értelmiségi és osztályidegen származása stigmát jelentett az ötvenes évek Magyarországon.

„Akkor már téma volt otthon, hogy most már egyetemre kéne menni, de mi osztályidegenek vagyunk, illetve értelmiségi származásúak, fölvesznek-e az egyetemre? [...] Nekem jó tanulónak kell lenni. Mert ha nem vagy jó tanuló, akkor aztán ilyen hátránnyal, mint értelmiségi, egyáltalán nem vesznek fel az egyetemre.”

Hasonlóan (magára nézve) negatív jelzőként használta az értelmiségi meghatározást, amikor az 56 utáni perükről beszélt: „Egy kirakatperbe nagyon jól belevágott volna az, hogy mint értelmiségi származásút, akinek a szülei diszsidáltak, bezárnak négy évre a szegedi Csillagba.”

Teológustársaival kialakult viszonyáról szólva értelmiségi háttérével magyarázta, hogy ő és még néhány társa – „akik hasonló értelmiségi körökből jöttek” – kilógtak a többségből. A papnevelésben nem volt meg a többiekkel az a „láthatatlan összehangoltság”, mondja, amely a közös családi értékekből, hasonló szociális háttérből adódott, és amely régi cserkész társaival összekötötte. „Ebben benne volt az, hogy mi a Gellérthegy oldalában laktunk, és hogy 45 után fontos volt, hogy én három nyelvet tanuljak.”

Meglehet, e „láthatatlan összehangoltság” hiánya teszi, hogy hollandiai életéről egy kis szomorúsággal beszél. Mivel később érkezett az országba, mint honfitársai többsége, nem tudta felépíteni azt az értelmiségi karriert, ami ha húsz évvel fiatalabban kezd neki, vélhetően sikerül.

Közös elem az emigráns narratívákban az etnikai identitás kérdése. Minek vallja magát? Magyaroknak vagy új hazája állampolgárának, esetünkben hollandnak? Hova tartozónak érzi magát? Valamilyen formában a legtöbb diszszidens visszaemlékezésében előkerül az otthon és haza kettősége, a két ország, a két társadalom értékei közötti hasonlóság, különbözőség.

„Erre nehezen tudok válaszolni. Hollandiában is fölteszik ezt a kérdést. Persze, hogy magyar vagyok, mert magyarul beszélek, magyar újságot olvasok, a magyar témákban otthon vagyok. De én már Hollandiában vagyok otthon, és itt látogatóban vagyok. Nem vonom kétségbe, hogy a nyelv és a könnyebb kapcsolatteremtés, a régi ismerősök hiányoznak. De hát mindent nem lehet, dönteni kell. Belsőleg, a rugóiban a holland társadalom sokkal szimpa-

tikusabb, mint a magyar. Sokkal szabadabb világ, akár mint a mai Magyarország. Lelkileg is. Azokból a körökből, akikhez én annak idején tartoztam, és ahol kapcsolataim voltak, kinőttem. Lelkileg és belsőleg. És nem volna kedvem oda visszamenni. Újakat pedig én már hetvenkét éves koromban itt nem tudnék fölépíteni.”

Magyarországon aktív, társadalmilag elkötelezett életet élt. Hollandiai életében nyilvánvalóan már máshol voltak a hangsúlyok, de továbbra is érdeklődéssel követte a magyarországi eseményeket.

„Nagyon érdekelt, hogy hogy alakul a helyzet. Köznapi szóval: drukoltam nekik, hogy végül is sikerüljön. Tehát én azt nagyon is szemmel tartottam. Ha nem is minden részletében, de az egész folyamatot. Annak idején beleadtam magamat az egész ügybe, mindegy az, hogy mit csináltam, de az volt számomra a fontos, hogy Magyarországon legyen szabadság és demokrácia. És ez most sikerült. Ez mérhetetlen nagy örömmel töltött el.”

Vigh Szabolcs a második világháborút követő politikai, társadalmi, értékrendi változást még gyerekként, illetve kamaszként érte meg – ellentétben Pákh Tiborral és Tabódy Istvánnal, akik akkor már felnőttek voltak. Vigh szintén középosztálybeli családba született, de már egy olyan világban vált felnőtté, amely tagadta, sőt üldözte az előző kor értékeit. Talán ez az életkori adottság az egyik magyarázata annak, hogy ő tudomásul tudta venni az új körülményeket, és amíg látott reményt rá, hogy értelmes életet élhet, célját, hivatását beteljesítheti, kompromisszumokat kötött, és Magyarországon maradt. Az új értékrendet nem fogadta el, és amikor a sok kudarc után már nem látta értelmét a harcnak, végleg elhagyta az országot. Szembeszállt a kommunista hatalommal, de elfordult az úri(záló) világtól is.

*

A három visszaemlékezésben talán az a legszembeötlőbb közös vonás (a hasonló társadalmi háttértől nem függetlenül), hogy a *vallás* mindhárom interjúalanynál kiemelkedő szerepet töltött be. Mindhármukat a római katolikus vallás szerint keresztelték és nevelték – ez jellemzően az anyák feladata és jogköre volt. Nehéz rangsort felállítani, de az bizonyos, hogy mindhármuk identitásának nagyon fontos eleme az *istenhit*. Felnőtt életükben is megtartották hitüket, és mély meggyőződéssel gyakorolták vallásukat. Isten akaratát mindig elfogadták, mindig fejet hajtottak előtte. Ezzel szorosán összefügg az *egyházi autoritáshoz* való viszonyuk. Narratívájukban mindhárman kiemelték Mindszenty Józsefet, Pákh és Tabódy mindvégig a megkérdőjelezhetetlen vezetőt látta

benne. Vigh Szabolcs az évek során eltávolodott az egyháztól, majd szakított vele, és kritikusan értékelte a prímás (és más egyházi vezetők) személyét, szerepét is.

Identitásuk másik fontos pillére a *középosztályhoz tartozás*. Ezt a kifejezést mindhárman használták önmagukkal kapcsolatban, többnyire meghatározott életmódot és életszínvonalat értve a fogalom alatt. Mindenekelőtt a biztos anyagi háttérrel nyújtó családot (legalábbis a háborúig), a szép nagy lakást, a birtokot, a cselédeket, a nevelőnőt, a társasági életet, a kultúrafogyasztást.

A *tudás* megszerzése Pákh és Vigh életében különösen fontos volt, életstratégiájukba a tanulás szerves családi értéként épült be, s a megváltozott politikai körülmények között is kiemelt cél maradt. Tabódyról sem mondhatjuk, hogy iskolázatlan lett volna, de számára inkább az iskola abszolválása volt a cél, amellyel a nyugodt jövőt látta biztosítva magának. Tabódy és Pákh még a Horthy-korszakban kezdte el felsőfokú tanulmányait, Vigh számára ellenben már az egyetemre bejutás sem volt könnyű.

Az interjúkból kiderült az is, hogy ezek a családok komoly *kapcsolati tőkével* rendelkeztek, bár annak „mozgósításáról” csak Vighnél és Tabódynál olvashattunk.

Mindháromuk családjára az *új rendszer üldözöttje* lett. A családtagokat – származásukból adódóan – a B-listázás éppúgy érintette, mint a kitelepítés. A Pákh családtól komoly birtokokot vettek el. Mindhárom családra igaz az a megállapítás is, hogy egzisztenciális helyzetükben komoly romlás következett be. A Pákh és a Tabódy család szinte nyomorgott a kommunista hatalomátvétel után, a Vigh család sorsa szerencsésebben alakult, hiszen az apa megtarthatta állását, de a nélkülözésben részük volt nekik is. Ám ezek az emberek – bármi nehézséget kellett is átélniük – egyszer sem panaszkodtak visszaemlékezésükben.

Mindhárman szemben álltak az 1948 utáni rendszerrel. Pákh és Tabódy számos alkalommal konfrontálódott is a hatalommal, harcukat Rákosi alatt és a kádári években is folytatták. Vigh Szabolcs viszont került a nyílt konfrontációt, óvatosabb volt. Mindhármukat *börtönbe* csukták. Vigh Szabolcsot „csak” néhány hónapra, de Pákh Tibor (3 év szovjet hadifogsággal és 11 év börtönnel) és Tabódy István (6896 nappal, azaz több mint 19 esztendősbörtönzéssel) a magyarországi elítéltek között dobogós helyezést értek el. Az állambiztonság – a fogva tartáson túl – mindhármukat állandó *megfigyelés* alatt tartotta, alapvető jogaikban korlátozták őket, illetve többször kísérletet is tettek beszerzésükre.

Mindhárman hihetetlen kitartással, elszántsággal – talán azt is mondhatjuk, hogy makacssággal – tették a dolgukat, tartottak ki elhatározásuk, hitük,

céljuk mellett. Kimagasló erkölcsi tartásról tettek bizonyosságot. Tudták, hogy mit akarnak, és azért harcoltak – nem azonos úton, nem azonos stratégiával, de *szemben a hatalommal*. Pákh Tibor eredeti hivatását származása okán nem gyakorolhatta, emberi jogi aktivistaként harcolta végig életét (harcát a rendszerváltozás után is folytatta), és a legkisebb kompromisszumra sem volt hajlandó. Vigh Szabolcs papként látta beteljesülni sorsát. Ő más stratégiát választott: elveit nem feladva, nem megalkudva, de kompromisszumokat keresve akarta a lehető legjobban teljesíteni pasztorális feladatait. Amikor úgy érezte, minden erőfeszítés hiába, új életet kezdett. Pákh Tibor és Tabódy István életpályája azonban, amelyet származásuk, születéskori társadalmi helyzetük és ambíciójuk szerint más körülmények között valószínűleg betölthettek volna, a kommunista hatalomátvételt követően kettétört. Tabódy hivatásos katonatiszt volt, amikor először letartóztatták, és mint „a recski pap” vonult be a történelembe, bár rabsága idején még nem volt az. Istenfélelme, embersége jóvoltából számos rabtárásának tudott lelki támaszt nyújtani, kérlelhetetlen makacssága, állandó harca a fennálló rendszer ellen a társadalomra fokozottan veszélyes, esküdt ellenségévé tette őt.

Mindhárman elutasították a kommunista rendszert, és egyikőjük sem került a szélsőséges politikai ideológiák, törekvések befolyása alá. Egyik visszaemlékező sem használta a jobboldali kifejezést, sem mint identitásképző eszmét, sem mint politikai irányultságot. Pákh és Tabódy *konzervatív*ként (is) azonosították magukat, akik a múlt értékeit próbálták megőrizni, illetve a rendszerváltáskor reménykedtek azok visszatérében. A Horthy-rendszer iránti nosztalgiát egyedül Tabódynál tapasztalhattuk. Vele ellentétben Vigh Szabolcs – családi gyökereinek és neveltetésének megfelelően – *progresszív* szellemben, haladó gondolkodóként a két háború közti korszak számos vonását elutasította, s ha nem is radikálisan, de bizonyos keretek között szembe is szállt vele.

HIVATKOZÁSOK

Béri (2004)

BÉRI JÁNOS: Középosztály vagy középosztályok? *Mozgó Világ*, 4. 37–48. <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00050/06beri.htm> (Letöltve 2012. október 1.)

Bódy (2002)

BÓDY ZSOMBOR: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez. *Korall*, 10. 187–199.

- <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00007/pdf/10bodyzsombor.pdf> (Letöltve 2012. október 1.)
- Erdei (1976)
ERDEI FERENC: A magyar társadalom a két világháború között. I–II. *Valóság*, 4. 22–53., 5. 36–58.
- Fábián (1994)
FÁBIÁN ZOLTÁN: A középrétegek: adalékok a poszt-kommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. In *Társadalmi riport 1994*. Budapest, TÁRKI, 351–377.
- Gyáni (1999)
GYÁNI GÁBOR: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok*, 6. 1265–1305.
- Gyáni (2002)
GYÁNI GÁBOR: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In *úő: Történetésdiskurzusok*. Budapest, L’Harmattan.
- Gyáni (2012)
GYÁNI GÁBOR: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubiconline*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/tarsadalmi_nemek_a_munkaeropiacon_a_polgari_magyarorszagon/ (Letöltve 2012. október 1.)
- Gyáni–Kövér (2003)
GYÁNI GÁBOR–KÖVÉR GYÖRGY: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás. Budapest, Osiris.
- Lángh (2003)
LÁNGH JÚLIA: *Egy budai úrilány*. Budapest, Magvető.
- Losonczi (1977)
LOSONCZI ÁGNES: *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest, Gondolat.
- Nagy (1991)
NAGY W. ANDRÁS: Keresztes vitéz. *Beszélő*, 24. 17–19.
<http://beszelo.c3.hu/cikkek/keresztes-vitez> (Letöltve 2012. október 1.)
- Pákh (OHA)
Pákh Tibor-interjú. Készítette Balázs Eszter 1997–98-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 690. sz.
- Rainer (2005)
RAINER M. JÁNOS: A volt „keresztény középosztály” és a demokrácia reménye. In Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye, Magyarország, 1945. Évkönyv XIII*. Budapest, 1956-os Intézet, 100–118.

http://www.egyhazestarsadalom.hu/wp-content/uploads/2012/05/2005_Evkonyv.pdf (Letöltve 2012. október 1.)

Rainer (2012)

RAINER M. JÁNOS: Búvópatakok (bevezetés). *Élet és Irodalom*, 2012. február 10. 9. <http://www.egyhazestarsadalom.hu/mpr-konferenciak/rainer-m-janos-buvopatakok-bevezetes/> (Letöltve 2012. október 1.)

Róbert–Sági–Utasi–Kovách (1995)

RÓBERT PÉTER–SÁGI MATILD–UTASI ÁGNES–KOVÁCH IMRE: *A középsztyúk nyomában*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete.

Tabódy (OHA)

Tabódy István-interjú. Készítette Hegedűs B. András és Körösi Zsuzsanna 1991-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 333. sz.

Turbucz (2011)

TURBUCZ DÁVID: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág.

Vigh (OHA)

Vigh Szabolcs-interjú. Készítette Körösi Zsuzsanna 2006–2007-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 840. sz.

SOMLAI KATALIN

NACIONALISTAKÉNT KORSZAKOKON ÁT – MESTER MIKLÓS (1906–1989)

Mester Miklóst zsidómentő államtitkárként őrizte meg a történelmi emlékezet.¹ A tágabb közvélemény Bokor Péter *Egy naiv ember bársonyszékben* című portréfilmjéből ismerhette meg, amely 1977-ben készült a Magyar Televízió *Századunk* sorozatához. A Kádár-korszak nyugati magyar emigrációjában a zsidó- és a nemzetiségi kérdés szakértőjeként tartották számon.² 2012 nyarán a Holokauszt Emlékközpont vállalta fel Mester hetvenes évek elején írt emlékirata bemutatását – *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában* –, az egykori politikus alakját ismételten az 1944-es évben a deportálás előtt álló zsidóság megmentése érdekében véghezvitt cselekedeteihez kötve.

Mester személye a németbarát Sztójay-kormányban betöltött pozíciója alapján a Horthy-korszak jobboldali konzervatív és nacionalista politikai elitjéhez kötődik. Ám Mester sem származását, sem politikai elképzeléseit tekintve nem tartozott a hagyományos konzervatív politikai establishmentbe. Bár az 1939. májusi választásokon a kormánypárt színeiben indult – amely alig két hónapja vette fel a Magyar Élet Pártja (MÉP) nevet –, másfél év múlva már a kormánypártból kivált, a középosztályi–paraszi „szövetség” talaján álló, a szociális gondolatot hangsúlyozó populistá Magyar Megújulás Pártjában (MMP) politizált. Úgy látta, nincs remény rá, hogy társadalomalakító tervei megvalósulását (amelyek más politikai kontextusban akár baloldalinak is számíthattak volna) a társadalmi hierarchia „egészének” megóvásához ragaszkodó, tekintélyuralmi alapokon álló kormánypárt reformistájaként elősegítheti, ezért a németbarát és fokozottan antiszemita szélsőjobboldalhoz csatlakozott.

Magyarországon a két világháború közötti politikai élet alapvetően a forradalmakhoz viszonyulva határozta meg magát a jobb- és baloldal dichotómiájában. A függetlenségi hagyományokon, majd az ellenforradalmi ideológia légkörében szocializálódott ifjú Mester – aki erdélyi magyarként családja és a

1 Lásd többek között Braham (1997); Schmidt (1990); Török (2007).

2 Sztáray (1989).

maga sorsán is erősen megtapasztalta az ellenforradalmi propaganda által a proletárdiktatúra számlájára írt országcsönkulást – első közéleti megnyilvánulásaitól kezdve ellenszenvvel viszonyult a tömegek mozgósításához, a forradalmi „zűrzavarhoz”. A szülőföldjéről elszakadt embert a nemzeti közösséghez tartozás igénye is a nacionalizmust vezérelve közé számító jobboldali erők felé terelte. A második világháború után a forradalmi ideológiára építő kommunista diktatúra – magának tartva fenn a baloldaliság „monopóliumát” – mindazokat jobboldalinak tekintette, akik nem osztották „tudományos” világnézetét, vagy akiket egykori társadalmi helyzetüknél, illetve politikai szerepüknél fogva a munkásság hatalmát hirdető rendszer ellenségeinek vélték.

Mester Miklós a rendszerváltás évében hunyt el. Hogy a nacionalizmus és modernizáció egymáshoz szorosan kapcsolódó tengelye mentén jobb- és baloldali erőkre elrendeződő politikai közegben meggyőződése és kapcsolatai révén melyik oldalhoz húzott volna, csak feltételezni lehet. Annak viszont háttározott jelei vannak, hogy a nemzeti konzervatív jobboldal helyet keres Mesternek történelmi panteonjában.³ Olyan konzervatív politikusnak látják, aki zsidó életek megmentőjeként megtisztult korábbi fajvédő, antiszemita múltjától, így példaképként, ugyanakkor mint a kommunizmus elszenvedője, áldozatként mutatható be egyszerre.

Mestert az életét kitöltő „két tragikus korban”⁴ – a konzervatív, majd a kommunista rendszerben – egyaránt jobboldaliként könyvelték el. Saját maga problematikusnak találta a politikai orientáció jobb- és baloldal viszonylatában való meghatározását – tegyük hozzá, jogosan –, de leegyszerűsítve „inkább jobboldaliként” tekintett önmagára és a hozzá közel álló pályatársakra.⁵ A Horthy-korszakban „magyar szocialistának” definiálta magát, a kommunista érában keletkezett önreflexióiban a polgári demokrácia és a humanizmus meggyőződéses híveként szólalt meg.⁶ A demokrácia melletti elkötelezettségét idősebb korában a harmincas évek közepétől eredeztette, ám ekkortájt írt

3 Lásd többek között Schmidt (1990); Török (2004); Török (2007); konzervativok.blogspot.hu.

4 Mester (2012).

5 Uo. 559.

6 Bokor (1982); Bokor (1985); Mester (OHA); Mester (2012).

7 Bokor (1982) 126.

műveiben történész-kutatóként valójában csak a nemzetiségi törekvések egyenjogúsága mellett történelmi kérdését, a nemzeteken belüli polgári jogegyenlőség kérdése nem foglalkoztatta.

„Hallatlan ellentmondások sűrűsödtek benne”⁷ – állapították meg Mester Miklósról, arra utalva, hogy a jobboldali diktatúrára törő Imrédy Béla párt-

hívéből demokratává, hangos antiszemitából zsidómentővé, 1945 után zsidó-szimpatizánssá vált.

Tanulmányomban Mester Miklós életútját szeretném bemutatni, részletesebben rávilágítva azokra a szakaszokra, eseményekre, melyeket az államtitkársága hónapjaira koncentráló írások elhanyagoltak, de amelyek nézetem szerint politikusi személyiségének formálódását befolyásolták. Pályájának bemutatásával párhuzamosan kísérletet teszek rá, hogy politikai nézeteit rekonstruáljam. „Jobboldalisága” mögé tekintve írásai, megszólalásai, kapcsolatrendszere alapján megvilágítom, milyen eszményeket és ideológiákat követve vállalkozott politikai szereplésre. Megpróbálom életében azokat a fordulópontokat megtalálni, melyek a világnézetét alkotó eszmerendszert átalakították. Vizsgálom továbbá, miként hatott értékrendszerére, valamint szerepvállalásaira politikai és informális környezete, és azt is, hogyan alakult önképe politikai elveinek módosulásával. Politikai meggyőződésének azokat az elemeit próbálom a felszínre hozni, amelyek a radikálisan megváltozott politikai környezet ellenére konstans értékként húzódtak végig életútján, és feloldják pályaképe ellentmondásosságait, s melyeket – elsősorban a nacionalizmust – vállalva a rendszerváltás utáni jobboldal is szimpatizálhat alakjával.

NACIONALISTAKÉNT KORSZAKON ÁT – MESTER MIKLÓS (1906–1989)

POLITIKAI PÁLYAFUTÁSÁNAK KEZDETE

Mester Miklós politikai pályafutása 1939-ben, nem sokkal a második világháború kitörése előtt indult, amikor a jobboldali konzervatív kormánypárt, a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselőnek jelölte a ráckevei választási körzetben. Teleki Pál miniszterelnök kiszemeltje volt, aki a belső feszültségek következtében széttöredezett kormányzó pártot – s benne a maga vezető pozícióit – a „népből jött” új emberekre,⁸ valamint a visszacsatolt országrészekről behívott képviselőkre támaszkodva igyekezett megszilárdítani. Teleki közvetlen közelről tapasztalta, mint éleződik a feszültség a politikai hatalmat birtokló úri középosztály és az első világháború után felnőtt fiatal, irredenta szellemben felnevelt értelmiségiek között,⁹ akik a „megőrzendő” stabilitás helyett radikális társadalmi és gazdasági változásokat sürgettek. Az „európai korszellemhez” igazodva más volt az elképzelésük az állam és benne az egyén szerepéről, a modernizációhoz vezető politikai utat a tekintélyuralmi – fasiszta, náci – rendszerek mintájával, a „hódító koreszmével” szimpatizálva keresték. Teleki e fiatal, többségükben a jobboldali diákmozgalmakban szocializálódott szakembereket a szélsőjobboldal mind

8 Uo.

9 Ablonczy (2005) 415.

erősebb nyomásának engedve vonta be a kormánypártba. Ugyanakkor olyanok kiválasztására törekedett, akikről feltételezhette, hogy hajlanak majd a konformitásra, s megnyerhetőek a mérsékelt, konzervatív reformpolitikának. Mester szimpatizált az egyszerre puritán, tudós tanárember és politikus Telekiben megtestesülő ideáljával, jóllehet tisztában volt vele, hogy egykori mentora és eszmei atyja, az irredenta Erdélyi Szövetséget is vezető Jancsó Benedek történész és Teleki Pál kapcsolata nem volt felhőtlen.¹⁰ Későbbi felszólalásaiból, politikusi magatartásából valószínűsíthető, hogy közel állt hozzá Teleki elképzelése a tudományos kormányzásról, mely szerint a kormányzás szakkérdéseiben csak a politikai szempontok és intézmények mellőzésével lehet és kell állást foglalni.¹¹ Teleki kiállításában bízva Mester elfogadta a felkínált lehetőséget, annak ellenére, hogy a konzervatív úri osztály politikusait alkalmatlannak tartotta az ország modernizációjára (ez a meggyőződése később sem változott). A képviselőségben lehetőséget látott politikai céljai megvalósítására, és vélhetően a középosztályba való felemelkedésének megerősítésére is.

Akkor lépett a politika porondjára, amikor mind a nemzetközi, mind a hazai politikai feszültségek kiéleződtek, s erőteljes jobbrtolódás következett be az európai és a magyar politikai arénában egyaránt. Magyarország kilépett a Nemzetek Szövetségéből, javában folyt a fegyverkezési program, a kormánypárt magába olvasztotta Imréd Magyar Élet Mozgalmát, az országgyűlés elfogadta a második zsidótörvényt, amely nyilvánvalóvá tette a faji alapon álló különbségtételt zsidók és nem zsidók között, és a részleges revíziós sikerek (Szlovákia, Kárpátalja) további irredenta igényeket ébresztettek (Erdély, Délvidék), akár a tengelyhatalmak melletti mind szorosabb elkötelezettség árán is. A képviselőjelöltség vállalásával Mester Miklós felsorakozott Teleki „nemzeti és keresztény” politikát hirdető választási programja mögé.¹² A pártprogram – amelyben fasisztoid, nacionalista és populista elemek keveredtek – új Magyarországot hirdetett, a változások melletti elkötelezettséget, a magyar öntudat erősítését és fajvédelmet hangoztatott. Legfőbb „követelése” között ígéretet tett mindenekelőtt a súlyos társadalmi különbségeket felszámoló földreformra, szociális reformokra, a zsidó gazdasági befolyás felszámolására és – „tőke s munka viszonyának egészséges és igazságos szabályozásával” – a kor-

látott kapitalizmus egyfajta korporációs keretek közötti megvalósítására.¹³

A második világháború előtti utolsó, egyben 1920 után az első titkos, úgynevezett pünkösdi választásokon a magyar–erdélyi kulturális kapcsolatok

10 Mester (2012) 355.

11 Ablonczy (2005) 436.

12 Uo. 417.

13 Gergely–Glatz–Pölöskei (2003) 448–449.; Ablonczy (2005) 415.

menedzsereként már bizonyított, nemzetiségi szakértőként is ismert Mestert a kormánypárt egy nemzetiségileg vegyes választói körzetben indította. Noha az ellenzékiek szabad korteskedését a közigazgatás erősen korlátozta, a kezdő politikus Mester így is csupán a szintén agrárreformot hirdető, de ellenzéki-nek számító kisgazdapárti szavazók támogatásával tudta elnyerni a mandátumot a nyilas jelölttel szemben a második fordulóban.¹⁴ Harminchárom évesen lett a képviselőházban 187 helyet elnyerő kormánypárti frakció tagja, amelyben a nemzedékváltásnak és a politikai trendnek köszönhetően visszaszorultak a konzervatív-liberális erők, az egyértelműen szélsőjobboldali politikusok – Rajniss Ferenc, Milotay István stb. – csatlakozása révén viszont megerősödött az Imrédy Béla körüli radikális csoportosulás.

CSALÁDI HÁTTERE

Mester Miklós, mint azt maga is sokszor és büszkén emlegette, a székelyföldi Rugonfalván született 1906-ban. Kisparaszti családból származó édesapja földet nem örökölt, kezdetben kocsiként tartotta el a családját. Édesanyja lófő székely családból származott, de még apai nagyapja családjánál is szűkösebb körülmények között éltek. A két gyermek közül Miklós volt az idősebb. Édesapja kevéssel az első gyerek születése után kivándorolt az Egyesült Államokba, majd hazatért, és házat és néhány hold földet vásárolt. Második amerikai útjának jövedelméből már megkészszerzte a család földtulajdonát. Tisztes egzisztenciát teremtett, amelynek köszönhetően községi bírónak is megválasztották. Az első világháború kezdetekor önszántából választotta a katonaságot, hogy bíróként ne kelljen a falubeliekkel szembehehelyezkedve az elrendelt rekvirálásokat irányítania.

A gyermek Mester Miklós 1916-ban a román hadsereg támadása elől édesanyjával a Tiszántúlra menekült. A szorgos, jó kiállású fiú megtetszett egy nagygazdának, aki szívesen örökbe fogadta volna. Mivel könnyen és jól tanult, sokat olvasott, szülei a falusi református elemi iskola elvégzése után beíraták a Rugonfalvával szomszédos Székelyudvarhely unitárius gimnáziumába.¹⁵ A székelységgel kapcsolatban Mester nem a politikai egyenlőség ha-

14 A Dinich Ödön kisgazda, Krumpach József nyilas és Kovács Géza fajvédő jelölttel szemben induló Mester a szavazatok 32,92%-át, Krumpach a szavazatok 34,4%-át kapta. A kisgazda Dinich 10,65%-ot, Kovács pedig 22,03%-ot. Hubai (2001) 133. Lásd még Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

15 Mester (OHA).

gyományára hivatkozott, inkább a hozzájuk társított romantikus képet – egyszerű, agyafúrt emberek – idézte fel, az unitárius gimnáziumra emlékezve a toleráns szellemiséget emelte ki: „a vallási türelemnek egy csodálatos lehetősége volt ottan”.¹⁶ Az iskola Dávid Ferenc Unitárius Ifjúsági Egyesületének tagjaként tanáraival és társaival a falvakat járta, népművelő és hittedjesztő előadásokat tartottak.¹⁷ Ebben olyan lelkesen és sikeresen vett részt, hogy rövid idő múlva az egyesület elnökévé választották. A fiatal fiúra erősen hatott a függetlenségi szellemben fogant nacionalista történelemtanítás, „a történelem iránt különös érzékem volt” – magyarázta később a múlt iránti érdeklődését.¹⁸ Családja, Amerikát járt apja fontosnak tartotta, hogy a jó eszű gyermek kiemelkedhessék a paraszti sorból. Lehetővé tették számára, hogy a tanév idejére kimaradjon a föld és a ház körüli fizikai munkákból, és csak a tanulással foglalkozzék – eléggé megterhelő volt a napi tíz kilométeres gyaloglás az iskolába. Mire Mester elvégezte a gimnázium nyolc osztályát, a Romániát nemzetileg homogenizálni kívánó román nacionalizmus felerősödésének hatására elrendelték a román nyelvű érettségi vizsgát. Ez a legtöbb magyar diák számára váratlan és leküzdhetetlen akadályt jelentett még a vegyes lakosságú vidékeken is, de különösen a magyarlakta Székelyföldön, ahol a köznap életben sem volt általános a román nyelv használata. Mester mindazonáltal nekifeszült a román tételeknek, és a nyelvi akadály ellenére sikerült egy éven belül levizgáznia. A romániai továbbtanulási és érvényesülési lehetőségeket azonban az erősödő magyarellenesség és gyenge román nyelvi tudása okán beszűkülni érezte. Édesapja – ezúttal már családostul – ismét kiutazott az amerikai kontinensre, Kanadába, az iskoláztatással a társadalmi felemelkedés útján megindított fia pedig 1925-től Budapesten próbálta folytatni tanulmányait.

Nagybátyja, Mester Albert ekkor már hosszú évek óta Budapesten élt, vasztergályosként dolgozott a Láng Gépgyárban. Miklósnak az apai rokonság családi hátteret jelentett, de anyagi támaszt nem. Szerencséje volt, hogy miközben Erdélyből nagy számban érkeztek az anyaországban érvényesülni kívánó magyar fiatalok, neki sikerült szállást kapnia a szegény diákok számára fenntartott városszéli Horthy Kollégiumban. Hogy eltartsa magát, jövedelem után kellett néznie: „egy bizonyos önérzet volt bennem, hogy a szüleimtől ne kérjek pénzt, magamat tartsam el, rögtön állásba mentem” – mondta később.¹⁹

A román nacionalizmus túlkapásai vagy az anyagi ellehetetlenülés elől elmenekülteket összefogó, természetéből adódóan irredenta Erdélyi Szövetség fedőszerveként fungáló Népies Irodal-

16 Mester (OHA).

17 Mester (2012) 494.

18 Mester (OHA).

19 Uo.

mi Társaságnál talált alkalmi munkát.²⁰ A társaságot a sérelmi politika alátámasztását célzó információs és propagandaszervként hozták létre. Az intézmény az erdélyi magyarság sorsáról érkező híreket gyűjtötte a sajtó, különféle kiadványok vagy magánszemélyek útján, hogy a kormányzat, illetve a nemzetközi élet tényezői számára adekvát érveléssel támasszák alá Erdély visszacsatolásának szükségességét. Gazdag gyűjteményt építettek fel az erdélyi kulturális élet teljes spektrumából. A névlegesen alapítványi formában működő szervezet számottevő kormányzati támogatást élvezett, félhivatalosan az Államtudományi Intézet alá tartozott. Vezetői közül többen a Revíziós Liga elnökségében is helyet foglaltak. Az intézmény gyakorlati tevékenységét ügyvezető elnökként éveken át Jancsó Benedek pedagógus, történész, publicista irányította, aki az erdélyi románság politikai-ideológiai mozgalmainak kutatójaként, a magyarság hegemoniájára veszélyt jelentő nemzetiségi törekvések feltárójaként vált ismertté. Jancsó Benedek felkarolta a történelemtudomány iránt kitartó lelkesedést tápláló Mestert, akit erdélyi származása különösen nyitottá tett a nemzetiségi együttélés problémáira. A közgazdasági tanulmányoktól átcsábította a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, s megbízásokkal, kihívásokkal motiválta a nemzetiségi ügy kutatására. „A társaságban szerveztünk egy román kurzust és egy német kurzust – emlékszik vissza Mester. – Úgyhogy én arra jártam, és egy év alatt annyira haladtam, hogy az én kezembe adták az erdélyi és a romániai román lapokat, szász lapokat, magyar lapokat, hogy sajtóreferens legyek.”²¹ Jancsó ösztöndíjat szerzett a tehetséges diáknak a nacionalista elveket, agrárius programot támogató Nicolae Iorga történészprofesszor, politikus Vălenii de Munte-i nyári egyetemére. Iorga szerteágazó szaktudásával, „demokratikus modorával” mély benyomást tett Mesterre.²² Nyelvtudásának tökéletesítése után a román nemzetiségi mozgalmakról írt tanulmányait Jancsó ösztönzésére már román szakirodalom és dokumentumok felhasználásával készíthette. Jancsó igyekvő, fáradhatatlan tanítványra és követőre talált Mesterben, akit irigyei Jancsó „legjobb sameszének” mondtak.

TÖRTÉNÉSZI MUNKÁSSÁGA

Mester Miklós Jancsó halála után is megmaradt a román nemzetiségi törekvések kutatása mellett, cikkei a kolozsvári *Hitelben*, a lugosi *Magyar Kisebbségben*, a budapesti *Magyar Útban*

20 A Szent Gellért Egyesület fogta össze a délvidékieket, a FESZ, azaz a Felvidéki Egyesületek Szövetsége a felvidékieket. Méretében és politikai befolyásában azonban a Népies Irodalmi Társaság volt a legnagyobb.

21 Mester (OHA).

22 Mester (2012) 356.

jelentek meg. Tanulmányainak újszerűségét az adta, hogy jelentős mértékben hagyatkozott bennük román feldolgozásokra és az azokban feltárt iratokra. Írásai így az eladdig a magyarság hegemoniára való törekvésein keresztül ábrázolt eseményeket a románság iránti empatikus hangvétellel értékelték. Egy kései önértékelése szerint a nemzetiségi törekvések elfogadásában még Jancsónál is továbbment egy lépéssel: „kizárólag a nemzeti, ha úgy tetszik, a nemzetiségi egyenjogúságnak az elvét fogadtam el, tehát a három erdélyi nép: a magyar, a román és a szász egyenjogúságának elvét”.²³

Kulturális és politikai folyóiratokban napvilágot látott több kisebb lélegzetű tanulmánya mellett egyetlen könyvnyi terjedelmű monográfiája az 1936-ban *Az autonóm Erdély* címmel megjelentetett doktori disszertációja.²⁴ Elemzésének a román nemzeti fejlődést a hivatalos konzervatív álláspontnál sok tekintetben megértőbben tárgyaló és a magyar politikai és kulturális szupremáciát elvető nézőpontja nemcsak hogy általános feltűnést keltett, de veszélyeztette doktori értekezésésként való benyújthatóságát is.²⁵

A románság XIX. századi nemzetiségi mozgalmainak ábrázolása során rámutatott, hogy a kérdések rendezetlenségéért nemcsak a rendi előjogokat, a megyei közigazgatást védő magyar konzervatív álláspont, hanem a korabeli „túlfűtött liberális áramlat” is kárhoztatandó, mint olyan politikai eszmerendszer, amely – nem ismerve fel a nemzetiségi kérdés valóságos horderejét – elsősorban az egyéni szabadságjogok kiterjesztéséért küzdött.²⁶ Munkájában hosszan idézte azokat a román nemzetiségi politikusokat, akikkel egyetértett, így adva hangot saját politikai nézeteinek is. Ezért „juttatta szóhoz” Simion Bărnuțiu, a románok 1848-as „szellemi vezérét”, és érvelt rajta keresztül

23 Mester (2012) 357.

24 Mester (1936a). A lugosi *Magyar Kisebbség* részletekben közölte már 1934-ben lehozta a tanulmányt.

Jancsó Benedek az 1848–49-es forradalmakig írta meg Erdély történetét, Mester a nemzetiségi mozgalmak további epizódjainak bemutatásával folytatta elődje és tanára munkáját.

25 Lásd Mester (OHA).

26 Mester (1936a) 26–27.

27 Uo. 35.

28 Uo. 45.

amellett, hogy pusztán a polgári szabadságjogok nem elégíthetik ki a nemzetiségiéket, mivel „igazi szabadság minden népnél egyedül csak a nemzeti szabadság lehet”.²⁷ Hasonló meggyőződésből szimpatizált Bălcescuval is, aki az egyéni szabadságjogokon túl a jogegyenlőség nemzetekre való kiterjesztését hirdette, és egy föderatív nemzetiségi államot álmodott meg, eljutva addig a következtetésig, hogy a nemzetiségek elsősorban nem polgári, hanem nemzetiségi egyenjogúságot követelnek,²⁸ így az egyéni szabadság-

jogokat vezérelyként elfogadó liberalizmussal szemben egyértelműen a nacionalizmus mellé állt. A „nemes gondolkodású és lelki” George Barițiu román történészben és politikusban politikusi eszményképére talált: „Tudós volt, és elsősorban ennek tulajdonítható, hogy minden politikai ténykedését komoly lelkiismeretesség jellemzi.”²⁹ Barițiu, akárcsak Mester, a politikai jogaihoz ragaszkodó konzervatív elitekben látta a haladás, a békés nemzetiségi együttélés akadályát 1861-es publicisztikájában: „Gyűlölet, gyűlölködés és féltékenység nincs a nemzetek között, hanem csak a klikkek, oligarchák és kiváltságos osztályok között. A magyar népek ugyanazon sorsa volt, mint nekünk, hasonlóan a székelyeknek is, sőt még a szász nép útja sem mondható rózsásnak. Tehát tegyük jól különbséget nemzetek és klikkek között. A nemzetek között könnyen helyre lehet állítani a testvériséget.”³⁰

Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és a szászokkal (1860–1863) című tanulmányában Mester röviden összefoglalta a nemzetiségi politikáról vallott nézeteit.³¹ Ez az írás, akárcsak egész elméleti munkássága, túlmegy az események leíró elemzésén, politikai programot vázol fel. Mester a Kárpát-medencei nemzetek egyenjogúságának pártján állt. Ebben látta az „az emberi haladás irányát”.³² A nemzetiségi egyenjogúság azonban, vallotta, még a vallási szabadságnál is nehezebben, csak „cél tudatos munkával” érhető el. Magát e feladat ágensének tekintette.³³ Már a XIX. századi népmozgalmakat, zavargásokat is ellenszenvvel ábrázolta, a tömegmegmozdulások helyett a tárgyalásokban látta a politikai küzdelmek fő terepét.³⁴ A nemzetiségi ellentétek feloldatlanságáért nemcsak a magyarság politikai hegemoniája mellett kitartó magyar establishmentet kárhóztatta, hanem (az általa legbehatóbban tanulmányozott Erdély kapcsán) a románság vezetőinek intranszignens, erőszakos fellépését is.³⁵ Ugyanakkor a nemzeti összefogásra képes románságot – a lelkiileg, gazdaságilag és politikailag öntudatos egységgé forrott kisebbségi társadalmat³⁶ – példának állította az erdélyi magyarság elé.³⁷ A nemzet felemelése az öntudatos nemzeti „intelligencia” feladata, állapította meg, ugyanakkor az értelmiség nemzeti érdekek melletti határozott kiállása a társadalom egységéből merítheti erejét. „Általában a román hivatalnokok közhivatali rangfokozatra való tekintet nélkül abban a biztos tudat-

29 Uo. 174.

30 Uo. 82.

31 Mester (1936b).

32 Uo. 21.

33 Uo. 22.

34 Uo. 10.

35 Uo. 5.

36 Uo. 20.

37 Uo. A románság nemzeti kohéziójáról haláláig elismerően nyilatkozott. Lásd Mester (OHA).

ban, hogy az erdélyi román társadalom politikailag megbonthatatlan egységet képvisel, amelynek ők is védett tagjai, nem rejtették véka alá nemzetiségi érzésüket³⁸ – hangsúlyozta a románok elszánt törvényhatósági küzdelmeinek magyarozatául. Sorsdöntő tehát, hogy a magyarság mint nemzet igényei érvényesülése érdekében „öntudatos néprétegeket” tudjon felvonultatni a társadalmi célok mögé.³⁹ A nemzetiségi mozgalmak elemzésétől így jutott el a magyar politikai berendezkedés, a politikai nemzet megtestesítőinek általános bírálatához. Elutasította a magyar politikai vezető réteg korlátolt, előjogait védő magatartását, mert feltartóztatja „a széles néprétegek” haladás irányába vezető gazdasági és politikai egyenjogúsítását. „Csakis az egészséges, organikus társadalom tudja megállani a helyét, míg a szilárd társadalmi biztosítékot nélkülöző, élettelen állami organizáció előbb-utóbb végleges vereséget szenved⁴⁰ – mondta ki a konzervatív kormányzásról lesújtó jóslatát a harmincas évek közepén.

KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE

Mester Miklós, mint utaltunk rá, Budapestre települése után a revíziós propagandát folytató Népies Irodalmi Társaság adta lehetőségek révén jutott egyetemi tanulmányai folytatását lehetővé tevő, csekély megélhetéshez. Az úgynevezett Erdélyi Házban⁴¹ öt évig dolgozott Jancsó Benedek szárnyai alatt, előbb a társaság sajtóreferense, később könyvtárosa volt. A társaság égisze alatt működött egy erdélyi diákokat befogadó diákotthon, a Bethlen István Internátus, mely 1929-től a Külföldiek Kollégiumaként nyújtott hosszabb-rövidebb időre otthont a szakmai tapasztalatszerzésre, kapcsolatépítésre érkező erdélyi értelmiségieknek. Mester ennek a kollégiumnak lett titkára, 1936-tól igazgatója. Az intézmény 1949-es államosításáig sikerült az internátust – funkcióját a politikai kívánalmak szerint módosítva – úgy irányítani, hogy minden időben biztosítani tudta létjogosultságát.⁴² „A keresztény egyetemi hallgatók közül sokan, azok,

akik nem tudják tanulmányaikat a kolozsvári egyetemen végezni – mérnökök, állatorvostan-hallgatók, képzőművészek stb. –, jönnek Budapestre. Ezekről a fiatalemberekről feltétlenül gondoskodnunk kell a jövőre nézve egy erdélyi főiskolai otthon megszervezésével⁴³ – indokolta Mester Észak-Erdély visszacsatolása után a Vilmos császár (ma Baj-

38 Mester (1936b) 17.

39 Uo. 20.

40 Uo. 21.

41 Mester (2012) 519.

42 Uo. 353.

43 Országgyűlési Könyvtár (OK) Az országgyűlés képviselőházának 139. ülése, 1940. október 11.

csy-Zsilinszky) út 55. szám alatti internátus Székely Diákotthonná alakítását. Az intézmény fenntartásához kapcsolatai révén ki is járta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) rendszeres anyagi támogatását. A társaságnál, de különösen az internátus adminisztrációjában, majd vezetésében betöltött pozíciójából adódóan az erdélyi magyarság szellemi és tudományos életének számos képviselőjével ismerkedett meg. Az erdélyi értelmiségiek magyarországi továbbképzésének szervezése során pedig szoros munkakapcsolatba került a magyarországi tudományos és kulturális élet meghatározó reprezentánsaival. Miután első kézből értesült az erdélyi eseményekről, a nemzetiségi kérdés mellett az erdélyi helyzet aktuálpolitikai szakértőjeként is sok helyre hívták előadni, főként az egyetemisták politikai-kulturális köreibbe.

Munkakapcsolatai mellett is erősen kötődött az Erdélyből áttelepültekhez, legszorosabb környezetét, baráti körét is főként erdélyi kötődésű értelmiségiek alkották, de a rendőrség és a katonaság soraiban is több székely származású tiszttel ápolt közeli barátságot. Felesége, Végh Valéria erdélyi szász családból származott. 1938-as esküvőjükön Nyíró József író, a későbbi képviselőtárs, valamint Schneider István főhadnagy voltak a tanúk.⁴⁴

Mester egyetemi tanulmányai és munkája mellett több társadalmi egyesületben is tevékenykedett. Ahogy gimnáziumi éveiben is fontos szerepet kapott az önképzőköri munka, közéleti tevékenysége az egyetem mellett és fiatal értelmiségiként is meghatározta életét. Közvetlen fellépésével, agilitásával, erős magyarságtudat és szociális érzékenység táplálta meggyőződésével kiemelkedett hasonló korú és sorsú társai közül. Nyitottságának köszönhetően sok irányban tájékozódott, ismeretségei révén több szervezetbe is invitálták. Visszaemlékezéseiben Mester vagy kéttucatnyi olyan szervezetet említett, amelynek aktívabb-passzívabb tagja volt. Ezek közül lássuk csak azokat, amelyekben bizonyítottan aktív tevékenységet folytatott, és amelyeknek eszmeisége világnézetéhez a legközelebb állhatott.

Egyetemi diákként a húszas évek végén az erősen irredenta, jobboldali Turul Bajtársi Egyesületnek volt a tagja. Ezzel párhuzamosan a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesületében (SZEFHE) is aktív, szervező szerepet vállalt, 1932-ben egy éven át az elnöki tisztelet is betöltötte. A diákegyesületek március 15-i vigadóbeli rendezvényén radikális hangvételű felszólalásával – melyben kijelentette, hogy „az előttünk járó nemzedékből nincsenek ideáljaink”⁴⁵ – nagy feltűnést keltett, a jelen levő notabilitások körében nagy felháborodást váltott ki. Beszéde mintegy megelőlegezte a konzervatív politikai réteget ostromozó későbbi történelmi,

⁴⁴ Mester (2012) 679.

⁴⁵ Uo. 351.

majd képviselői kritikáit. Egyetemi tanulmányai befejeztével meghívták a SZEFEHE egykori tanár elnöke, Teleki Pál alapította Erdélyi Férfiak Egyesületébe, amely a nemzetiségpolitikusok klubjaként működött.⁴⁶ Néhány diák-

46 Ablonczy (2005) 311.

47 Mester (2012) 359.

48 Soos Géza (1912–1953) középiskolásként csatlakozott a Soli Deo Gloria református ifjúsági mozgalomhoz, melynek 1940–46 között elnöki tiszttét töltötte be. Az SDG konferenciатеleпén elnöksége alatt zajlott az 1943-as szárszói találkozó. 1938-ban csatlakozott a Magyar Közösséghez. Teleki Pál miniszterelnöki titkárra, majd a Külügyminisztérium osztályvezetője volt. Szent-Iványi Domokossal a németellenes Magyar Függetlenségi Mozgalom megalapítója volt. Részt vett az ún. Auschwitz-dokumentum hivatalos körökhöz való eljuttatásában, a budapesti zsidóság deportálásának megakadályozásában. A háború után a Magyar Közösség Vezértanácsának tagja. A letartóztatás elől Svájcba menekült.

49 Mester (2012) 361.

50 Csomoss Miklós (1898–1973) fogorvos, a Magyar Testvéri Közösség egyik kezdeményezője. Az első magyar nemzeti-szocialista párt társalapítója, 1928-ban a Nyilaskeresztes Párt igazgatója. 1939-ben a német befolyás elleni tiltakozásul Bajcsy-Zsilinszky Endre táborához csatlakozott. Kapcsolatban állt a népi és a munkásmozgalommal. Az ellenállási mozgalom aktív tagja volt. A Magyar Hazafiak Szabadság Szövetségének alapítója és vezetője. A Faust-küldöttség egyik előkészítője. A háború után megalakított

mozgalmi barátja ajánlására belépett az előkelő fiatalokat tömörítő Nemzetpolitikai Társaságba is, amely nexusai révén az új generáció több tagja előtt egyengette az utat a politikai karrier felé.⁴⁷

Az erdélyiek által meghatározott ismeretségi kör mellett, azzal szoros átfedésben Mester Miklós számára a református egyház volt az a közeg, amelyhez erősen kötődött. Az egyház társadalmi problémák iránti elhivatottságát és szerepvállalását hangsúlyozó Soli Deo Gloria (SDG) mozgalmon belül sok képzett, a magyarságért aggódó fiatallal ismerkedett meg, köztük Soos Gézával is.⁴⁸ Az ősmagyar miszticizmusra épülő szertartásokat és retorikákat adaptáló társaságok szellemiségétől idegenkedett. Közelebb álltak hozzá a hangsúlyt a gyakorlati cselekvésre vagy a modernizáció útjainak keresésére helyező szervezetek. Ilyen volt a gyökeres társadalmi átalakulást szorgalmazó Bartha Miklós Társaság, amelyhez népi írók is tartoztak, s amely társadalomátalakító figyelmét a parasztságra összpontosította. Földreformot sürgetett, a „zsidókérdés” rendezését, a fajként értelmezett magyar nép felemelését.⁴⁹ Mester sokszor tartott előadást az erdélyi kérdésről a társaság rendezvényein. Egy közeli barátja és elvbarátja, a szintén erdélyi, de örmény családból származó Csomoss Miklós⁵⁰ a társaságon belül

megszervezett egy szűkebb, nemzeti szocialista elveket valló csoportot (Vasmag – Szellemi Munkaközösség), amely szellemiségében az olasz fasizmushoz állt közelebb. Nincs konkrét adatunk arra nézve, hogy Mester tagja volt-e ennek a politikai mozgalomnak, irányvonala azonban nem állt távol későbbi politikusi gondolatvilágától.

Kétségtelenül tagja volt viszont – visszaemlékezéseiben nem könnyű szívvel, de vállalja – a Honszeretet Egyesület mögött rejtőzõ keresztény, jobboldali, fajvédõ társaságnak, a Magyar Testvéri Közösségnek. Jóllehet egy állambiztonsági irat csak 1944-re, államtitkársága idejére datálja a tagságát, visszaemlékezések alapján biztosra vehető, hogy már a harmincas évek második felében közékük tartozott.⁵¹ Noha nem említik azok között, akik megvetették a társaság ideológiai alapjait, kidolgozták szervezeti kereteit,⁵² hozzájuk hasonlóan a húszas években Mester is Erdélyből jött fiatal volt, telve a magyarság iránti elhivatottsággal. Ráadásul a közösség egyik tagjával, Csomoss Miklóssal már ekkor is szoros kapcsolatot tartott, így feltételezhető, hogy a hasonló származású, hazafias elkötelezettségű, a Szabó Dezső-i ideológiához közel álló, puritán, tudása és tehetsége alapján sikeres karrierre számító fiatalembert már korán beajánlották a titkos szervezetbe. A harmincas évek közepén legszűkebb környezetében, pártfogói között is közösségbelieket találunk (Csomoss Miklós, Soos Géza, Bereczky Albert, Györffy István, Zsindely Ferenc és titkára, Raskóczy Mihály, Nagy Imre festőművész, a közgazdász Gonda Ferenc stb.). A negyvenes években Mester egy „képviselői sátozt” alkotott többek között a MÉP-es Donáth Györggyel, MMP-s párttársával, Incze Antallal, a politikai spektrumot a Független Kisgazdapárttól (FKgP) a nyilaskereszteseken át a MÉP-ig bejáró Matolcsy Mátyással, a szélsőjobboldali pártok között mozgó, végül a nyilaskereszteseknél kikötő Baky Lászlóval, akik előtt mind a magyarság érdekében dolgozó új értelmiség kinevelése, az új magyar keresztény középosztály létrehozásának célja lebegett, de céljukat más-más párthoz csatlakozva tartották elérhetőnek. Fogadalmuk szerint magas pozícióikban – politikai stratégiájuk sokfélesége ellenére – a „magyar faj” zsidósággal (de közvetetten más fajokkal) szembeni védelméért, a magyarság szuverenitásának megőrzéséért, a „faj” fennmaradásáért dolgoztak. Társadalompolitikailag ez az elfásult keresztény magyar

ta a Nemzeti Ellenállásban Résztvettek Szövetségét. 1947 elején a Magyar Közösséggel kapcsolatos összeesküvés vádakkal letartóztatták, majd mint amerikai hírszerzőt átadták a szovjet hatóságoknak. 1955 végén tért haza a szovjet fogásból. A forradalom után Svájcba emigrált.

51 Lásd például Fitos (OHA).

52 Csicsery-Rónay (1998) 34.

középosztály felfrissítését jelentette a nép, a parasztság soraiból. Mester maga jó példa is volt erre, akárcsak a szintén közösségi tag Antal István, aki kocsmáros fiából lett Gömbös sajtófőnöke, majd Sztójay igazságügyi és kultuszminisztere. A közösség általánosságban a parasztság gazdasági és kulturális felemelkedését, közvetve az ország modernizációját szolgáló programokat karolt fel.⁵³ Mester társadalmi reformok iránti elkötelezettségére utal az is, hogy a progresszív jobboldali egyesületeket ernyőszervként összefogó, pártok felett álló Egyesületközi Együttműködés előadássorozatán fellépő előadók egyike volt, Antal István, Karácsony Sándor és Németh László mellett.⁵⁴

A két világháború közötti két évtizedben a politikai hatalmat uraló konzervatív jobboldal alapvetően félt megbolygatni az aránytalanságaiban torz társadalomszerkezetet. Gondolkodásában csak a harmincas évek második felében – a jobb- és baloldali progresszív erők nyomására – jelentek meg a társadalmi mobilitás lehetőségeit bővítő elképzelések. Ilyen volt többek között a nyolcosztályos elemi iskolai törvény elfogadása, a Horthy-ösztöndíj alapítása. Ám az ország lakosságának túlnyomó többségét kitevő agrárnépesség kulturális felemelése sokkal inkább a modernizáció híveit foglalkoztatta, mint a kormányzati erőket. A népi írók művei a harmincas években országszerte széles visszhangot keltettek, s nem utolsósorban ennek tudható be, hogy az évtized végén megalakult az első népi kollégium. A népi tehetségek felsőfokú tanulmányainak szervezett támogatását Györffy István néprajzkutató kezdeményezte. Györffyvel Mester Miklós is közeli kapcsolatot ápolt,⁵⁵ így nem zárható ki, hogy Zsindelyné Tüdős Klára mellett valóban ott volt azon a megbeszélésen, amely 1939. október 6-án Györffy dolgozószobájában zajlott, s amelyből a Györffy Kollégium elődjének számító Bolyai Kollégium ötlete

kinőtt.⁵⁶ Mester egyik visszaemlékezésében sem említette az epizódot. Saját egyetemi éveinek tapasztalataiból kiindulva, eszmei meggyőződése alapján azonban szimpatizált az elképzeléssel. Képviselőként az országgyűlésben is felvetette, hogy szegény falusi „középiskolai és felsőiskolai tanulók részére internátusok, otthonok létesíttessenek bizonyos városokban, így elsősorban Budapesten”.⁵⁷ A népi tehetségeket egyetemi tanulmányaik idejére befoga-

53 Lásd többek között Mester (2012) 365.; Szekér (2009) 31.

54 Ungváry (2012).

55 OK Az országgyűlés képviselőházának 338. ülése, 1943. november 17.

56 Papp (2008) 142.

57 OK Az országgyűlés képviselőházának 55. ülése, 1939. november 22. Az országgyűlés képviselőházának 139. ülése, 1940. október 11. Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése, 1940. november 21.

dó, számukra ellátást biztosító és kulturális felzárkóztatást szervező diákotthon végül a Turul Szövetség vezetésében pozícióba kerülő népi irányzat hívei hozták tető alá. A Magyar Közösség az ötletet fogantatásának pillanatától kezdve felkarolta mint a titkos társaság politikai elképzeléseivel mindenben egybevágó célkitűzést. „Na most a kollégiumnak meg kellett oldani a maga létét. Helyiség kellett, épület kellett, felszerelés kellett stb. Szóltunk Mester Miklósnak, aki tagja volt a Magyar Közösségnek. Ő beszélt Wündscher Frigyessel, a Hangya Szövetkezet vezérigazgatójával, és az biztosította a felszerelést. Ágyakat, szekrényeket, mindent ingyen ajándékozott a kollégiumnak.”⁵⁸ Mester szerteágazó kapcsolatrendszerén keresztül általában gyorsan és sikeresen oldott meg gyakorlati problémákat, de azt a visszaemlékező Fitos Vilmos sem tudta, hogy a diákotthon felszereléséhez mozgósítani kellett egy Mesternél magasabb kormányzati pozíciót betöltő közösségi tagot is, mivel a Hangya önzetlenül nem segített. Mester Miklós a szintén közösségi tag miniszterelnökségi államtitkár, Zsindely Ferenc közbenjárása révén kapta meg a kollégium felszereléséhez szükséges támogatást.⁵⁹

Mester képviselőként ismételten szorgalmazta, hogy a már működő Bolyai Kollégium részesüljön rendszeres állami juttatásban. A Bolyai Kollégiumtól Zsindelyné Tüdős Klára segítségével elváló, önállósuló Györffy Kollégiumot a képviselőket, közösségi tagokat, nagyvállalkozókat tömörítő Pártoló Testület tagjaként anyagilag támogatta. Ez a legmagasabb politikai összeköttetésekkel bíró testület, amely a diákotthon szinte teljes működési költségét fedezte, 1944 márciusáig az ellenállás baloldali erői és az illegális kommunista párt irányába orientálódó diákságot sikeresen megóvta mind a Turul Szövetséggel, mind a hatóságokkal szemben.⁶⁰

MESTER FILMVÁLLALAT

Mester nemcsak elméleti munkásságában tartotta fontosnak a magyarság nemzeti öntudatának erősítését. Küldetéstudattól hajtva maga is szívesen tartott előadást változó közönség előtt. Mint a modern élet jelenségeire nyitott fiatal ember, hamar felismerte a filmben rejlő propaganda- és „nemzetnevelő” lehetőségeket: „Nincsen kultúreszköz, amellyel jobban a tömegek, a széles néprétegek lelkéhez lehetne férkőzni, mint a film” – állapította meg.⁶¹

Az első zsidótörvény (1938: XV. tc.) „a társadalmi és gazdasági élet egyen-

58 Fitos (OHA).

59 Mester (OHA).

60 Papp (2008) 232.

61 OK Az országgyűlés képviselőházának 116. ülése, 1940. június 12.

súlyának hatályosabb biztosításába” természetesen a túlnyomó többségében zsidó vállalkozók kezében levő és nagy számban zsidó származású szakembergárdát foglalkoztató magyarországi filmgyártás, filmforgalmazás és moziüzemeltetés visszaszorítását is beleértette, illetve a keresztény vállalkozások filmiparbeli térnyerését is célozta.⁶² Életbe lépése után nem sokkal Mester két fiatal diákvezetővel társtulajdonban megalakította a magyar propagandafilmek gyártásával és filmek forgalmazásával foglalkozó Mester Film Kft.-t.⁶³ Az induláshoz a keresztény tulajdonú vállalkozásokat támogató kormányzati Önállósítási Alaptól kaptak jelentős, 40 ezer pengőnyi támogatást, valamint – a keresztény befektetési tőke hiányában a filmgyártás területén igen elterjedt stróman-megoldáshoz folyamodva – 100 ezer pengőnyi kölcsönt egy Németországból menekült zsidó filmforgalmazótól.⁶⁴ A tulajdonostársak, Barla László és Szalontai Kis Miklós a náluk idősebb Mesterhez hasonlóan az egyetemi diákmozgalmakban tűntek fel. Barla a szegényebb diákokat segélyező, önképző köröket támogató, antiszemita politikát tápláló Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) vezetőségi tagja is volt. A Kisgazdapárt felé is orientálódó Szalontai Kis jogi tanulmányait félbehagyva a filmiparban helyezkedett el, egy-két éves tapasztalatai alapján ő volt a vállalkozás szakembere. A Mester Film, amely az ország első „nem zsidó” filmvállalatának számított,⁶⁵ néhány év leforgása alatt az egyik „legnagyobb és legszebb eredményeket elért filmgyártó vállalatát” nőtte ki magát.⁶⁶ A cég feltuttatásához Mester kiváló politikai kapcsolatokkal rendelkezett a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, amely állami szabályozókkal és a Hunnia, valamint a Magyar Filmiroda gyártási kapacitásának elosztásával tartotta kéz-

62 Lásd erről Sándor (1997).

63 A Cégbíróság CG.40161/1938 sz. alatt 1938. július 21-én engedélyezte a vállalkozás működését. Az alaptőkéhez Mester Miklós 4000 pengővel, Barla László és Szalontai Kis Miklós egyenként 3000 pengővel járult hozzá. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTLL) V-91291. Barla László és tsa.

64 Uo.

65 Ungváry (2012).

66 *Magyar Film*, 1941. február. 23. 2.

67 *Magyar Film*, 1939. április 29. 1.

ben az amúgy magánvállalkozásokra épülő filmgyártást. A Mester Film pozícióit erősítette, hogy 1939-ben megszűntették a Filmipari Alapot kezelő Miniszterközi Bizottságot, és helyére a filmügyek összefogására létrehozták az Országos Nemzeti Filmbizottságot,⁶⁷ melynek elnökévé a Mester Miklóssal ekkor már közeli kapcsolatot ápoló Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkárt nevezték ki. Barla és Szalontai Kis a Színház- és Filmművészeti Kamarában töltötték be vezető pozíciókat, és maguk mögött tudhatták a

filmipar felé erősen orientálódó Turul Szövetség politikai befolyását is. Ilyen erős politikai támogatással a hátuk mögött cégük még a vele egy időben alakult, hasonlóan magyar keresztény tulajdonban levő filmes vállalkozásokkal szemben is nagy gazdasági előnyökhöz jutott. „Ez a vállalat, félretolva minden jogosan dolgozó embert, learatta a szakma legnagyobb anyagi sikereit. Akkor gyártottak filmet, amikor akartak, akkor vásároltak filmet, amikor akartak, mert a nyilas kormány támogatta őket” – emlékezett vissza tevékenységükre egy filmrendező.⁶⁸ Már megalakulásuk első évében – még Mester Miklós társtulajdonossága idején – két játékfilmet forgattak: Csepreghy Jenő rendezésében a Nyírő József hasonló című regényének adaptációjával készült *Uz Bencét* és Jókai Mór regénye alapján a *Szegény gazdagokat*. Utóbbiból ez már a második filmes feldolgozás volt, kiválasztásában szerepet játszhatott a közönségsikerre való törekvés is. Mindkét filmben a kor legismertebb színészei játszották a főszerepet (Szilassy László, Jávor Pál, Uray Tivadar, Bilicsi Tivadar, Szelezky Zita és Lukács Margit). *Uz Bence* a románokkal szemben megnyilvánuló székely öntudat, lokálpatriotizmus, a székely talpraesettség és furfangosság megtestesítője, míg Jókai romantikus történetében a közügyek iránt közömbös, önnön gyarapodását hajszoló földbirtokos, Hátszegi Lénárd áll szemben az energikus, a reformok iránt nyitott fiatal értelmiségivel, Vámhidy Szilárdal.

Mester – hogy az összeférhetetlenséget elkerülje – eladta filmgyári tulajdonrészét, mikor felajánlották neki a képviselőjelöltséget. Politikusként közvetlenebbül és hatékonyabban léphetett fel politikai céljaiért, ugyanakkor nem fordított teljesen hátat a filmügynek sem. 1940 júniusában ő lehetett az előadója a „nemzetpolitikai hivatást” betöltő Színház- és Filmművészeti Kamarák szétválasztását célzó törvényjavaslatnak, amely a filmszakma és a mögé felsorakozó szélsőjobb oldali politikai erők térnyerését mutatta.⁶⁹ Majd 1944-ben mint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárát a filmügyek kormánybiztosává is kinevezték, s ezzel – jóllehet a háborús körülmények névlegessé tették a posztját – az egész ágazat irányítása a kezébe került.⁷⁰

A MAGYAR ÉLET PÁRTJA, MAJD A MAGYAR MEGÚJULÁS PÁRTJA ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐJE

Mester Miklós a Népies Irodalmi Társaság Külföldiek Kollégiumának vezetőjeként az erdélyi tudósok, művészek magyarországi népszerűsítésével is fog-

68 ÁBTL V-91291. Barla László és tsa.

69 Sándor (1997) 129.

70 Uo. 217–218.

lalkozott. Barátja, Nagy Imre erdélyi festőművész mutatta be a jelmez- és divattervező Zsindelyné Tüdős Klárának, aki Mesterhez hasonlóan érdeklődött a paraszti kultúra és életmód, a falukutatás és a szociográfia iránt. 1939-ben együtt szervezték meg a Nemzeti Szalonban az erdélyi magyar festők kiállítását.⁷¹ A közös munka révén Mester a Zsindely házaspár közeli barátai közé került. Zsindely Ferenc kultuszminisztériumi, majd miniszterelnökségi államtitkár Teleki Pál bizalmasainak legszűkebb köréhez tartozott. Az ő ajánlására kapott a Zsindelyhez hasonlóan közösségi tag Mester Miklós képviselőjelöltséget az 1939-es választásokon. Politikai pártfogói ugyan tudták (tanulmányai és megszólalásai alapján), hogy náluk radikálisabb nézeteket vall, de eddigi pályája azt mutatta, hogy bár kritikai nézeteit nem hallgatta el, idomult is a meglevő intézményi rendszerhez, törekedett rá, hogy a középosztály befogadott tagja lehessen. Jóllehet többször bírálta a konzervatív politikai vezető réteget – többek között a szociális érzéketlenségért, magukat a politikusokat felületességük okán –, küldetéstudata háttérbe szorította ellenérzéseit. „Emlékszem, mindig magyarázta, hogy amit én itt látok, az az, hogy tudománnyal nem lehet semmire menni, politikusnak kell lenni! Itt van a jó Jancsó Benedek, megírta Erdély történetét, az irredentizmus történetét, csinált minden az ördögöt – semmi hatása nincs, semmi haszna nincs annak, amit csinált – politikusnak kell lenni, és politikai vonalon kell érvényesülni!” – idézte egy kortársa.⁷² Mint intézményi igazgató elérte lehetőségei határait, a tudományos pályában csak korlátozott lehetőségeket látott (azok, akik a kutatások irányába ösztönözték, Jancsó Benedek, majd a falukutató Braun Róbert, meghaltak⁷³), s a politikusi pálya a filmvállalatnál is jóval tágabb teret kínált arra, hogy a „társadalmi fejlődés motorjaként”⁷⁴ a magyarság felemelkedéséért dolgozhasson.

A kormányzó Magyar Élet Pártja legfiatalabb politikusaként került be a képviselőházba. Bölcsészként elsősorban kultúr- és oktatáspolitikai kérdések-

hez szólt hozzá. A kultúrpolitika célját az „átfogó, nagyvonalú magyar nemzetnevelésben” határozta meg.⁷⁵ Lelkes támogatója volt a Hóman Bálint kezdeményezte oktatási reformoknak, köztük a nyolcosztályos elemi iskola bevezetésének, az iskolaépítő programnak. Üdvözölte a vándortanítói hálózat kiépítését, a közoktatásban – a jómódúak szegregált világának felszámolása

71 Mester (2012) 465.

72 Révész (OHA).

73 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Dr. Egri József levele az igazságügy-miniszternek, d. n.

74 Mester (2012) 374.

75 OK Az országgyűlés képviselőházának 116. ülése, 1940. június 12.

érdekében – kezdeményezte a magántanulói státus eltörlését.⁷⁶ A fentiekben láttuk, hogy támogatta az alacsony sorból származók felsőfokú iskoláztatását. Általában a köznevelés demokratizálásáért, a népművelés kiterjesztéséért állt ki. Kormánypárti képviselőként megkapta a Nemzeti Munkaközpont alelnöki posztját is. Pozícióját arra használta, hogy a jobboldali munkásszervezet tag-sága számára művelődési előadássorozatot indítson.⁷⁷

„Mint politikust három dolog érdekelt főként: a kultúra, a nemzetiségi megbékélés és mindenekelőtt a magyar földreform kérdése”⁷⁸ – összegezte céljait. A kultúrpolitika Hóman Bálint kezében volt. Teleki – nem értve egyet Mester nemzetiségi politikában vallott nézeteivel – még a nemzetiségi ügyek szakértőjeként sem adott lehetőséget számára. Nem vont be a nagyhatalmakhoz 1940 májusában eljuttatott vastag tanulmánykötet összeállításának munkálataiba, amely Erdély visszacsatolásának jogossága mellett volt hivatva érvelni.⁷⁹ Olyan nincstelen parasztcsalád gyermekeként, amely csak rendkívüli körülmények, az Amerikában szerzett jövedelem révén tudott földhöz és megélhetéshez jutni, erősen átérezte a föld nélküli agrárlakosság tarthatatlan helyzetét. A kormány földreformmal kapcsolatos lépéseivel nem volt elégedett. A zsidóság ingatlanszerzési képességének korlátozásáról és a kishasznóbérletek kialakításának előmozdításáról, majd az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról (ONCSA) szóló törvényeket elégtelen intézkedésnek tartotta egy általános földreformhoz, amelynek a parasztság nagy része számára kellett volna földet biztosítania. Csalódások és mellőzések után végleg meghasonult Telekivel és a mögött álló konzervatív táborral.

1940 őszén Imrédy Béla mellé állt, benne látta azt az államférfit, aki a „nyilas pártok brutális, primitív módszereivel”⁸⁰ szemben jogi, parlamentáris keretek között képes keresztülvinni radikális reformjait. Imrédy „a sok buta, ostoba, középszerű politikus és parlamenti képviselő közt, nem kétséges, a legképzettebbnek, a legműveltebbnek számított [...] ami nekem egyenesen imponált, az az volt, hogy Imrédy Béla puritán ember hírében állt”.⁸¹ 1940 októberében kéttucatnyi képviselőtársával együtt kilépett a MÉP frakciójából, majd Imrédy vezetésével megalakították a Magyar Megújulás Pártját.⁸² 1940 novemberében már mint ellen-

76 OK Az országgyűlés képviselőházának 113. ülése, 1940. június 6.

77 ÁBTL V-98728. Réhelyi Régenhold Oszkár.

78 Mester (2012) 20.

79 Ablonczy (2005) 443–444.

80 Mester (2012) 482.

81 Uo. 20–21.

82 Uo. 20.; Török (2007). Imrédy a MMP-be való belépéskor arra is ígéretet tett Mesternek, hogy a ő lesz a kulturális és nemzetiségi ügyek szakértője.

zéki képviselő szólalt fel a képviselőházban.⁸³ A gouvernementális, „elvi alapon álló ellenzékhez” csatlakozott,⁸⁴ melynek célját a parasztság felemelése és az idegen fajok kirekesztése révén megteremtendő népi Magyarországnak, a magyar nép, és nem a pártpolitikai érdekek szolgálatában jelölte meg. „A magyar fajta igazságát” keresve lett ellenzékivé.⁸⁵ „Sem jobbra, sem balra semmiféle megalkuvást nem ismerek” – hangoztatta.⁸⁶ A „szabad kritika és reformok megvalósításának” reményében pártolt a szélsőjobboldalhoz,⁸⁷ amelynek politikai programját nemcsak elfogadta egy határozott cél – a földreform – érdekében, de a legtöbb vonatkozásban egyet is értett vele. Magát következetesen „népi jobboldali ellenzékiként”,⁸⁸ „magyar szocialistaként”⁸⁹ definiálta. Színmagyar őseire büszke magyar⁹⁰ szocialistának tartotta magát akkor is, amikor később meghasonlott az MMP politikai stratégiájával, és már a konzervatív jobboldali kormányzat baloldali ellenzékéhez tartozó Kisgazdapárt felé orientálódott: „Magyar szocialista vagyok. Erőt adó gyógyszerként hozzuk a magyarságnak a szocializmust. Azt akarjuk, hogy a szocia-

lizmus a magyarságért legyen. Ez mélyreható és döntő különbséget jelent a marxista szocialista felfogástól, amely azt akarta, hogy a magyarság legyen egy idegen érdekű, nemzetközi szocializmusért.”⁹¹

Kultúradó bevezetését indítványozta a szegény, tehetséges diákok ingyenes oktatásának biztosítására.⁹² A magyar nemzettudat erősítésére magyar nyelvtudományi intézet, szociológiai kutatóintézet, népvándorlási múzeum felállítását, a szociológia, a néprajz és a magyar népzene mint kötelező tantárgy bevezetését javasolta a felsőfokú oktatásban.⁹³

A nemzetiségi politikában Mester álláspontja – történészként vallott nézeteihez képest – a nemzetiségi együttélés demokratikus normáitól a magyar politikai osztály politikai szupremáciára való igényei irányába mozdult el. „Itt a Kárpátok medencéjében minden ma-

83 OK Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése, 1940. november 21.

84 OK Az országgyűlés képviselőházának 201. ülése, 1941. június 26.

85 OK Az országgyűlés képviselőházának 350. ülése, 1943. december 3.

86 OK Az országgyűlés képviselőházának 217. ülése, 1941. november 12.

87 Schmidt (1990) 155.

88 OK Az országgyűlés képviselőházának 318. ülése, 1942. december 2.

89 Mester (2012) 62.; OK Az országgyűlés képviselőházának 350. ülése, 1943. december 3.

90 OK Az országgyűlés képviselőházának 62. ülése, 1939. december 4.

91 Dózsa Gyula interjúja Mester Miklóssal. *Egyedül Vagyunk*, 1944. május 5.

92 OK Az országgyűlés képviselőházának 157. ülése, 1940. november 21.

93 OK Az országgyűlés képviselőházának 338. ülése, 1943. november 17.

gyar ember azt szeretné, ha kizárólag csak magyar nevű, magyarul értő, magyarul gondolkozó és magukat magyaroknak valló emberek lennének”,⁹⁴ de mivel a helyzet más, „sorskérdés”, hogy a nemzetiségi együttélés kérdését megoldják. A kezdeményezésnek a magyarságtól mint államvezető néptől kell kiindulni.⁹⁵ A magyar nemzeti szocializmus sajátos vonása, hogy van benne egy „vezető nemzetszervezet”, amely politikailag és gazdaságilag irányít, és megadja a lehetőséget a nemzetiségeknek a kulturális szerveződési formákra.⁹⁶ A nemzetiségeknek járó kollektív jogok elismerésével elméletileg megnyitották az utat a magyarországi németiség kulturális közösségként való megszerződése előtt, amit Mester már évek óta támogatott. Basch Ferencet, a Volksbund vezetőjét barátai között tudta. „A magyar–német barátság három pilléren épül fel, s Budapest és Berlin pillérei között ott kell lennie a magyarországi németiség pillérének is, mert aki ezt figyelembe nem veszi, aki ezzel komolyan nem számol, az túlságosan megterheli a másik két pillért.” Új pártjában két feladatot állított a nemzet elé: az egyik a „hongyarapítás”, a másik „egy korszerű, céltudatos új honalapítás, amelyben a magyarok és a nemzetiségek egyaránt jól érzik magukat”.⁹⁷ Az Imrédyhez való csatlakozással Mester elfogadta a tengelyhatalmakkal, mindenekelőtt a németekkel kötött szövetség szorosabbra húzását, mivel meggyőződése szerint ez szolgálta a revíziós politikát,⁹⁸ a széttöredezett nemzettek összekapcsolását.⁹⁹ A németbarát politika támogatásával több korábbi elvbarátjával és párttársával szembekerült – akárcsak pártfogóival, Telekivel és Zsindellyel –, akik hozzá hasonlóan fajvédőnek és reformpártinak vallották magukat (egyesek még nemzetiszocialistának is), ám faji alapon nem csupán antiszemiták, hanem németellenesek is voltak, nemcsak a zsidó, a német befolyás növekedésében is veszélyt láttak. Mester a német szövetség vállalhatóságának egyetlen korlátot szabott, az ország szuverenitásának megőrzését: „A közép-európai népek nem értek meg az együttműködésre és máig szerintem vagy a germán vagy szláv rendező nagyhatalom között kell választani. Én a magyar függetlenség teljes és tökéletes fenntartásával – mert csak így tudom Nagy-Magyarországot és a magyar függetlenséget elképzelni – a germán nagy-hatalmat választom” – mondta képviselőházi felszólalásában.¹⁰⁰

NACIONALISTAKÉNT KORSZAKON ÁT – MESTER MIKLÓS (1906–1989)

94 OK Az országgyűlés képviselőházának 62. ülése, 1939. december 4.

95 OK Az országgyűlés képviselőházának 158. ülése, 1940. november 22.

96 Sipos (2001) 80–81.

97 OK Az országgyűlés képviselőházának 139. ülése, 1940. október 11.

98 Mester (2012) 23.

99 OK Az országgyűlés képviselőházának 223. ülése, 1941. november 21.

100 OK Az országgyűlés képviselőházának 350. ülése, 1943. december 3.

A társadalmi igazságtalanságokat kiküszöbölő „új honalapítás” Mester értelmezésében a földbirtokszerkezet gyökeres átszabását jelentette volna. „Ha a katasztrófát el akarjuk kerülni, akkor a zsidóbirtokok juttatásán túlmenően gondoskodni kell arról, hogy a magyar parasztság munkája árán rendszeresen földet tudjon szerezni. Ezáltal tudjuk a legjobban szolgálni a különböző társadalmi rétegek közötti ellentétek csökkentését.”¹⁰¹ Imrédy intranzigens jobboldaliként felkarolta a földreform ügyét, mélyreható társadalmi és politikai változásokat hirdetett, társadalmi igazságot, melyet az állam erőteljes beavatkozása révén kívánt biztosítani. Az MMP agrárprogramja a zsidó kézben levő földbirtokok kisajátítását és a kisbérleti rendszer kibővítését, a kisbérletek megvásárolhatóságát, a hitbizományok eltörlését ígerte,¹⁰² összhangban Mester intencióival, aki a magyar kisbirtokrendszer híve volt, a kisbirtokosokra gondolta építeni a nemzet gazdaságát.¹⁰³ Az MMP pártprogramja a zsidó birtokok kisajátítása mellett hosszabb távon „az európai összmegoldásba való bekapcsolódást” ígerte a zsidókérdésben, az átmeneti időszakban pedig a zsidóság kiszorítását a vezető pozíciókból.¹⁰⁴ Mester közhelyekre épülő antiszemitizmusa, amely a szegény magyarokkal szemben a zsidóságot a gazdagsággal, a kiváltságossággal azonosította,¹⁰⁵ a cionizmus támogatásában, a zsidóság háború utáni

kitelepítésében találta meg a megoldást.¹⁰⁶ A közbeeső időben a keresztény felfogás szerint kell eljárni velük szemben, azaz lehetővé tenni szerény megélhetésüket, de megakadályozni a vagyongyűjtést és a vagyonok kimentését „magyar fajtánk jól felfogott érdekéből”. A magántulajdon sérthetlenségének elvét felülírta a „népi” Magyarország érdeke.¹⁰⁷ A diszkriminációnak és a zsidóság ellen hozott intézkedéseknek ugyanakkor épp a magyarság érdekei szabhattak határt: „Az antiszemitizmust csak annyira vállaljuk, amennyiben az azonos a magyar fajvédelemmel.”¹⁰⁸ Képviselőházi felszólalásaiban Mester az ország modernizációjáról, a korszellem követéséről,¹⁰⁹ az új európai rendbe való beépülésről beszélt,¹¹⁰ ám a politikai-közjogi rendszer átalakítását, a

101 OK Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése, 1942. június 5.

102 Sipos (2001) 78.

103 OK Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése, 1942. június 5.

104 Sipos (2001) 77.

105 OK Az országgyűlés képviselőházának 271. ülése, 1942. június 24.

106 OK Az országgyűlés képviselőházának 158. ülése, 1940. november 22.; Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése 1942. június 5.; Bokor (1982).

107 OK Az országgyűlés képviselőházának 262. ülése, 1942. június 5.

108 Uo.

109 OK Az országgyűlés képviselőházának 205. ülése, 1941. június 2.

110 OK Az országgyűlés képviselőházának 227. ülése, 1941. november 28.

gazdasági élet totális állami irányítás alá vételét, a politikai pluralizmus kikapcsolását, azaz egy tekintélyelvű rendszer kiépítését nem emlegette. Ennek ellenére úgy vélte, hogy a hadigazdaság és a háborús rendszabályok bevezetése által előállt, de korlátozott ideig fenntartandó diktatórikus irányítás tudná „a háború idejét felhasználni az ország átszervezésére”.¹¹¹ Hogy ez a diktatúra miként számolná fel önmagát, és mekkora mértékben, nem pontosította. Indokoltnak tartotta az állam fokozott, de egy totális államhoz képest igen korlátozott beavatkozását a nemzetgazdaságba például a munkaerőképzés arányainak tervezésével, az árak és bérek bizonyos mértékű szabályozásával.¹¹² Pedzegette a korporatív állam előnyeit is, amely „közösségi alapra helyezve az összes munkaadókat és az egész magyar bürokráciát is”, kiküszöbölné a dolgozók kiszolgáltatottságát, és növelné a társadalmi igazságosság esélyeit.¹¹³

Az országgyűlésben az MMP irányvonalának támogatása mellett gyakori szószólója volt a határon túli magyarság ügyeinek, elsősorban a székelység gondjainak. Ellenzéki pozícióból könnyebben tehetett szóvá a szociális sérelmeket,¹¹⁴ szorgalmazhatta Székelyföld iparosítását, kereskedelmének fejlesztését, a térség támogatását állami szubvenciók révén stb., akárcsak az Észak-Erdély visszacsatolása után megalakult Erdélyi Párt MÉP-pel szövetséges képviselői, köztük sok barátja.

„BÁRSONYSZÉKBEN”

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, néhány nappal később felállt a náci Németország bizalmát élvező Sztójay-kormány, amelyben egy bő hónappal később, április 30-tól Mester Miklós töltötte be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkári pozícióját. A magyar quisling-kormányt a konzervatív tábor jobbszéléről és a Nemzeti Szocialista Pártszövetségből érkező politikusok alkották. Mivel Antal István egyszerre volt az igazságügyi és a kultusztárca vezetője, a kulturális terület irányításában Mester Miklós szabad kezet kapott.

1944 márciusának második fele radikális változást hozott Mester politikusi magatartásában. Az ország német megszállása, azaz Magyarország függetlenségének elvesztése mélyen megdöbbentette és válságba sodorta. „Nagy meglepetés volt, semmiféle előzményről nem tudtam. Amikor 19-én bevonultak a német csapatok, az Imrédy-

111 Uo.

112 OK Az országgyűlés képviselőházának 350. ülése, 1943. december 3.

113 OK Az országgyűlés képviselőházának 318. ülése, 1942. december 2.

114 Mester (2012) 490.

párt nagygyűlést tartott a Magyar Színház épületében [...]. Bejött a színpadra egy rendőrtiszt, és valamit Imrédy fülébe súgott. Szünet alatt tudtuk meg, hogy a német csapatok bevonultak Magyarországra, utána ideges hangulat alakult ki, nagyon ideges volt maga Imrédy is, és azt a kijelentést tette, hogy most történelmi változás történt, anélkül, hogy a német megszállást megnevezte volna.”¹¹⁵ Másnap az MMP pártértekezletén Mester fel is szólalt az ellen, hogy a párt ebben a helyzetben magára vállalja a kormányzás ódiomát. Az MMP pártvonalának követésétől a német megszállás zsidóságra nézve végzetes következményei is elrettentették. A Gestapo erőinek bevonulása után egy-két nappal felkereste egy régi ismerőse, a cionista Molnár Endre demográfus Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnöke kíséretében. Arra kérték, hogy „mint posszibilis, előtérbe került vezető politikus intézzem el, hogy a zsidóságot ne deportálják, ők magyar állampolgárok, mindenféle megszorítást vállalnak. Munkaszolgálatot, itt az országon belül, anyagi javaikat átadják, csak ne szolgáltatás ki a németeknek. Beszéltem Imrédyvel, még aznap, mereven elzárkózott.”¹¹⁶ Mester meghasonlott addigi politikájával: mindeddig a németbarátságban és a zsidóság diszkriminálásában egyaránt a magyarság érdekét látta. Rá kellett döbbsennie, hogy az előbbi a szuverenitás elvesztéséhez vezetett, az utóbbi meg a zsidókérdés német megoldásához, a zsidóság elhurcolásához, ami nemcsak az ország anyagi és szellemi érdekeivel állt szemben, hanem saját erős keresztény meggyőződésével is. Két erdélyi képviselőtársával egyetemben már április elején közbenjárt Bakó László államtitkárnál zsidó származású erdélyi értelmiségiek szabadon bocsátása érdekében.¹¹⁷ „A szélsőjobb erők versenyfutását a hatalomért, a megszállók kegyeiért undorítótnak tartottam”¹¹⁸ – magyarázta később más okokkal is, hogy az MMP-t immár vállalhatatlannak találta, és meghasonlott Imrédyvel.¹¹⁹ A külső ellenséggel szembeni összefogás oldalára állt.¹²⁰ Elbizonytalanodásában más, olyan németellenes irányban kereste a politizálási lehetőségeket, amelyek megfeleltek nacionalizmusának és valamelyest a társadalmi reformok iránti elkötelezettségének is. Az ország függetlenségének, tehát a magyarság létének mindennél fontosabb céljából megalkudott az általa sokat ostorozott konzervatív elit egy

részével és magával Horthy Miklós kormányzóval is, akit egyébként felelősnek tartott az avított politikai rendszerért. Politikai nézetei (főként antiszemitizmusa) természetesen egyik napról a másikra nem alakultak át, csak lassú módosulásnak indultak.

115 Mester (OHA).

116 Uo.; Bokor (1982) 132.

117 Mester (2012) 460., 691.

118 Uo. 253.

119 Uo. 485.

120 Uo. 485–486.

Mester Miklós – Imrédy náci barát politikájával való szembe fordulása elenére és világnézetében megrendülve – elfogadta a felkínált lehetőséget, a kultuszminisztériumi államtitkárságot: „kifelé egy megatalkodott gazembernek a pozíciójában és az ország és a haladás és a jövő nemzet ellenségeként, ugyanakkor belül lelkiismerete szavára hallgatva tette azt, amit tennie kellett”.¹²¹ Kinevezésének hetekig tartó elhúzódása Mester politikai újrapozicionálásának története. Mester a megszállás és a zsidó tragédia felsejülésének hatására a politikai passzivitás és az útkeresés között ingadozott. A felkérést csak azok után fogadta el, hogy több irányú megerősítést és biztatást kapott. Régi-új támogatói új szerepet is kijelöltek a számára, a közvetítőét. Ebből nőtt aztán ki szembenállása a szélsőjobb oldali kormányzattal és az annak utasításait végrehajtó közigazgatással. A német megszállás után a szélsőségesen németbarát politikával való szembe fordulása nem volt egyedülálló, de a nyílt kiállást kevesen vállalták. (Koródy Tibor volt nyilaskeresztes, majd MMP-s képviselő szintén közvetíteni próbált a hatóságok és a zsidó szervezetek között a német megszállás után, majd szeptember végén a képviselőházban már határozottan követelte a zsidóellenes rendelkezések visszavonását.¹²²) Kapcsolatainak kiterjesztése új dimenziók felé – Horthy Miklós kormányzó irányába egyfelől, a Kisgazdapárt felé másfelől – azzal is kecsegtethette, hogy a háború utáni politikai életben is nyílnak majd még előtte perspektívák.

Mester visszaemlékezéseiben más-más politikai aktorokat emelt ki, akik későbbi sorsát meghatározó döntésében szerepet – felelősséget – vállaltak. Objektív támpontok alapján nehéz mérlegelni, mi befolyásolta leginkább a döntését. A jelölését kieszközölő erőket ennél valamivel könnyebb azonosítani. Az államtitkárságra az Erdélyi Párt kérte fel – barátai, Mikó Imre és Albrecht Dezső révén –, mert a maga soraiban nem talált alkalmas politikust a posztra.¹²³ Az államtitkári felkéréssel párhuzamosan Zsindely Ferenc egykori államtitkár, Mester politikai pártfogója a baloldaliként elhíresült Györffy Kollégium megmentése ügyében fordult Mesterhez. Mikor értesült az Erdélyi Párt Mesternek tett ajánlatáról, Zsindely is pártfogolni kezdte kinevezését. Előbb a diákotthon fölé kinevezendő kormánybiztosi rang ügyében járt el Jaross Andor belügyminiszternél, majd a MÉP elnökéhez, Lukács Bélához egyengette Mester útját. A konzervatív, de németellenes politikai erők, amelyeknek Mester az MMP-hez csatlakozva, 1940 őszén hátat fordított, ismét mellé

121 Somodi (OHA).

122 Mester (2012) 543.

123 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népzugyészégi anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.; Mester (OHA).

álltak, mert úgy látták, hogy a szélsőjobboldali kormányban az ő érdekeiket szolgálhatja. A tisztség elfogadására Ravasz László püspök személyében a református egyház, Bereczky Albert, majd Tildy Zoltán révén a Kisgazdapárt is áldását adta, számítva a Mesteren keresztül a kormányzói körökhöz kiépülő kapcsolatra.

Teleki Pál és Imrédy Béla után Mester Tildy Zoltán felé kereste az utat, benne látva ekkor a jövőbe vezető politikust. A kisgazdákkal való kapcsolatteremtésre a református egyházon belüli kapcsolatait használta fel, Bereczky Albert református lelkész, a Magyar Front egyik legaktívabb szervezője közvetítésével találkozott a párt vezetőjével. Tildy kettős szerepre kapacitálta. Elfogadta Mester felajánlkozását, Mester emlékei szerint 1944. március 30-án már fel is vette a Kisgazdapártba,¹²⁴ ugyanakkor lebeszélte a MMP-vel való nyílt szakításról, és támogatta a kormányzati pozíció elfogadását. Mester ezt követően hónapokon át napi kapcsolatban állt Bereczky Alberttel, intézkedéseit vele egyeztette. (Mesternek a kisgazdákkal a megelőző években sem volt rossz a viszonya. Láttuk, kisgazda támogatással választották képviselővé, a földreform ügyében is egy platformra került velük. Vallása és a református egyházon belüli kapcsolatai, de néhány Magyar Közösségen belüli nexusa – Bereczky mellett Arany Bálint – szintén a kisgazdákhöz fűzte.)

Az államtitkárság elfogadásáról Mester egyeztetett Csomoss Miklóssal is.¹²⁵

124 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népegészségi anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

125 Bokor (1882).

126 ÁBTL 0-11803/9. Ellenállók.

127 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népegészségi anyaga (81365/1949). Dr. Egri József levele az igazságügy-miniszternek. A Kállay-kormány kultuszminisztere, Szinyei Merse Jenő is közösségi tag volt, csakúgy, mint a VKM vezető tisztviselői közül többek, így Lőrinczi Szabolcs, az elnöki osztály vezetője, akit a közösségi tagnak tartott Antal István miniszter meg is hagyott hivatalában.

A Magyar Testvéri Közösség Mester kinevezésében játszott szerepét a kommunista állambiztonsági erők több irata is kiemelte, Csomoss személyéhez kötve, vagy anélkül.¹²⁶ „Ennek a társaságnak minden törekvése arra irányult, hogy kihasználva Mester Miklós párt-politikai helyzetének előnyét, valamilyen bejuttassa őt a kormányba.”¹²⁷ Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások a Magyar Közösséghez tapadó klisékből nőttek ki, melyek szerint a közösség egyik fő törekvése az volt, hogy a hatalom megszerzése érdekében magas pozíciókba juttassa tagjait. Feltételezhető, hogy Mester sokkal inkább mint barátjával, elvbarátjával találkozott Csomoss-sal, aki kitűnő összeköt-

tetései révén egyengethette kinevezését. Mivel Csomoss ekkor már évek óta foglalkozott különféle háborúellenes csoportok szervezésével, a létező csoportosulások közötti kapcsolatépítéssel, a háborúellenes propaganda kezdeményezőinek támogatásával, Mester révén az általa (is) szervezett ellenállási góccok – Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége, Magyar Nemzeti Felszabadító Bizottság – és a legfelső kormányzati pozíciók között remélt újabb utat kiépíteni. Felkereste Herczeg Ferenc író – az ekkor már a fegyverszüneti tárgyalások felé tapogatózó Revíziós Liga elnökét –, hogy Mester kinevezéséért interveniáljon a kormányzónál.¹²⁸ Horthy előtt nem volt teljesen ismeretlen a fiatal államtitkárjelölt. Néhány héttel korábban jövendő minisztere, Antal István társaságában Mester már személyesen is járt nála, hogy tiltakozzanak a Honvédelmi Minisztérium azon terve ellen, hogy az előrenyomuló szovjet erőkkel szemben a még be nem vonultatott egyetemistákat is mozgósítsák.¹²⁹ „Ketten léptek komolyan föl ez ellen az elképzelés ellen, az egyik Mester Miklós volt – egykor a Bartha Miklós Társaság alelnöke is volt, még a 20-as évekből, aztán a SZEZFHE-nek volt egy időben az elnöke, tehát diákvezető is volt, tagja volt a Magyar Közösségnek, de mint a Bartha Miklós Társaság tagja egy korszerűen gondolkodó, néppel érző valaki volt, még abban a beosztásban is, amit akkor vállalt. [...] Szóval ő és Antal István, aki korábban tájékoztatási miniszter volt, aki a MEFHOSZ-nak volt elnöke, valamikor szintén diákvezető volt, és ezért benne is megmozdult valami, bár ugye meglehetősen jobboldali ember volt, és mégis, hát Mester Miklóssal ketten elmentek Horthyhoz, és sikerült Horthy egyetértését megnyerni, Horthy személyesen intézkedett, hogy ne frontszolgálatra vigyék a diákokat, hanem kötelező munkatáborba.”¹³⁰

Ez az eset is csökkenthette a konzervatív körök bizalmatlanságát iránta, mert rávilágított, hogy Mester nem tartozott a háborúban való végső kitarás hívei közé, hanem felelősségteljesen, az értékek mentésében és távlatokban is gondolkodott.

Csomoss a megbízható, szintén közösségi tag Csomor Gusztávot szervezte be mellé személyi titkárnak. Mester Miklós így a MÉP, az Erdélyi Párt és a kormányzó bizalmát élvezve jutott a kormányba, maga mögött tudva a református egyház és az ellenállás támogatását is.

Egyértelműen a későbbi események visszavetítése azonban kinevezését úgy bemutatni, mintha „Ambrózy Gyula¹³¹ beépített embere” lett volna, aki „a mentés ki nem mondott feladatával került be”¹³² a bábkormányba, hiszen a

128 Bokor (1882).

129 Mester (2012) 444.

130 Lásd például Fitos (OHA).

131 Ambrózy Gyula Horthy Miklós kabinetirodájának vezetője volt.

132 Schmidt (1990) 119.

gettósítás, a deportálások megakadályozására 1944 áprilisában még nem volt határozott szándék a kormányzó részéről. Mester Miklós kulcsszerepe a zsidók mentesítésében, táguló cselekvési köre, amely a zsidóság vezetőit a kormányzó köreivel, illetve a protestáns egyházakkal összekapcsolta, fokozatosan alakult ki államtitkári megbízatásának hónapjai alatt. Emlékei szerint a haláltáborok létezését bizonyító Auschwitz-jegyzőkönyvet, amely – a nemzetközi tiltakozás mellett – a kormányzót rábírta, hogy a zsidóság deportálásával szemben fellépjen, maga is csupán 1944 májusának végén, júniusában ismerte meg.¹³³

Mestert nem az MMP javaslatára nevezték ki a Sztójay-kormányba, de ki nevezését megkönnyítette, hogy közismerten osztotta Imrédy szélsőjobboldali nézeteit, és az MMP alapító politikusi köréhez tartozott. A közvélemény az MMP jelöltjének tartotta. Pártállása alapján a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban is erősen jobboldali vezetésre számítottak: „Egy Imrédy-párti államtitkárt kaptunk, akitől mi őszintén szólva rettenetesen féltünk. [...] nem mondom, hogy nem voltak a minisztériumban egyáltalán nyilas érzelmű vagy németbarát elemek, de 80% nem volt az. Hát mikor Mester Miklós jött, akkor mi bizony féltünk. De a félelmünk hamar eloszlott.” A következő hetek bebizonyították, hogy Mester jelenléte inkább védőernyőt jelentett azoknak, akiket németellenes, liberális magatartásuk miatt el akartak távolítani a minisztériumból.¹³⁴ Mester szakítása az MMP-vel augusztus elejére vált nyilvánvalóvá. Egykori párttársai szemére is hányták a zsidókérdésben mutatott pálfordulását.¹³⁵ Nem távozott a kormányból Imrédyvel és párttársaival augusztus elején, sőt pozícióját a kormányzói kabinetiroda és a zsidó hitközség támogatásával a Horthyhoz és a konzervatív jobboldali erőkhöz lojális Lakatos-kormány alatt is megőrizhette.¹³⁶

Mester Miklós életének és politikai pályafutásának legismertebb periódusa a kultuszminisztérium államtitkáráként eltöltött alig több mint fél év. Ez az

időszak áll saját, múltból alkotott narratívái középpontjában.¹³⁷ Államtitkári szerepében jelenik meg a történelmi feldolgozásokban is.¹³⁸ Saját maga két kérdést emelt ki akkori tevékenységéből: „Ez mind nagyon sok izgalommal járt a részemről, ez volt a zsidóságunk az ügye, ami engem foglalkoztatott akkor. A másik pedig a fegyverszünetnek a titkos elintézése.”¹³⁹ Mester nem hivatalnok típusú államtitkár volt, új

133 Bokor (1982) 151.

134 Farkas (OHA).

135 Schmidt (1990) 127.

136 Uo. 169.

137 Bokor (1982); Bokor (1985); Mester (2012); Mester (1985); Mester (OHA).

138 Lásd többek között Schmidt (1990); Papp (2008); Török (2007); Lévai (1946); Berezky (1945) stb.

139 Mester (OHA).

hatalmi pozíciójában megnövekedett hatáskörét maximálisan kihasználta, hogy a különböző társadalmi és politikai tényezők között közvetítsen.¹⁴⁰ A zsidó szervezetekkel és személy szerint Komoly Ottóval való szinte napi kontaktusa révén tájékoztatni tudta a kormányzót a zsidósággal szembeni kegyetlenkedésekről (a Sztójay-kormánytól Horthy „hivatalos”, egyoldalú jelzéseket kapott).¹⁴¹ Hasonlóan mindennapi kapcsolatban állt Bereczky Alberttel, akinek nagy befolyása volt Mester gondolkodására.¹⁴² Mester alapvetően Bereczky intencióit közvetítette a kormányzói kabinetirodának előbb elsősorban a zsidóság deportálásának megakadályozása, később a háborúból való kilépés és a békepárti, ellenzéki politikai erőkkkel való párbeszéd érdekében. „Ravasz László református püspököt elkísérte Sztójay Döme miniszterelnökhöz és Jungerth-Arnóthy Mihály külügyminiszter-helyetteshez. [...] Ugyancsak velem, s Szabó Imre református esperessel dr. Mester Miklós eljött Jaross Andor belügyminiszterhez, ahol szintén a zsidóellenes intézkedéseket kifogásoltuk és tiltakoztunk ellenük” – idézte fel 1944 tavaszát Bereczky Albert.¹⁴³ Mester megszervezte, hogy Horthy audiencián fogadja Stern Samut, a zsidó hitközség vezetőjét,¹⁴⁴ később Bereczky közvetítésével tartotta a kapcsolatot a kormányzó és Tildy Zoltán között. Az ő révén hívta magához 1944 őszén Horthy a Magyar Front képviselőjében Tildy Zoltánt és Szakasits Árpádot.¹⁴⁵ Mester fajvédő nézeteiből táplálkozó antiszemita gondolkodása a deportáltak hírére mérséklődött. Komoly Ottó előtt 1944 nyarának végén már úgy nyilatkozott, hogy „a magyarság minden kára nélkül és a jövő hasznára a zsidókkal szemben bizonyos könnyítések lennének alkalmazhatók”.¹⁴⁶ Abban, hogy egyre határozottabban vállalta a zsidóság pártfogójának szerepét, nagy szerepet játszott, hogy Ambrózy Gyula – s rajta keresztül közvetve a kormányzó is – hozzá hasonlóan kezdett a zsidóságról gondolkodni. A politikai példaképében, Imrédyben csalódott Mester újabb eszmetársat, atyai támogatót talált magának „[a] liberális szellemű, derék, idős kabinetirodai főnökben”, a kormányzó főtanácsadójában, Ambrózyban, akit kitűnő nemzetközi jogásznak, szaktekintélynek is tartottak.¹⁴⁷ „Nálam ott volt a baj, hogy későn értesültem a kormányzó úr álláspontjáról” – magyarázta korábbi zsidóellenességét Mester.¹⁴⁸

NACIONALISTAKÉNT KORSZAKON ÁT – MESTER MIKLÓS (1906–1989)

140 Uo.

141 Bereczky (1945) 27–28.

142 Lásd például Schmidt (1990).

143 BFL XXV. fondőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészégi anyaga (81365/1949). Bereczky Albert nyilatkozata, 1945. március 10.

144 Schmidt (1990) 162.

145 Mester (2012) 258.

146 Schmidt (1990) 140.

147 Mester (2012) 18.

148 Schmidt (1990) 142.

A kormányzó köreiben leginkább Ambrózy szorgalmazta a zsidóság egy részének a megkülönböztető kormányrendeletek – a sárga csillag viselése, táborokba, gettókba összeköltöztetés, majd deportálás – alóli egyéni mentesítését. A mentesítési kérelmek elbírálása 1944 júliusának végéig a belügyminiszter hatáskörébe tartozott. Jaross Andor hozzávetőleg félezer zsidó családfőnek meg is adta a mentesítést,¹⁴⁹ de a döntéseket a Baký László és Endre László államtitkárok alá tartozó végrehajtó szervek nem mindig tartották tiszteletben. Mester Miklós, akihez hivatalból is beérkeztek a kulturális és tudományos élet prominens zsidó személyiségeit ért túlkapások hírei, összegyűjtötte és közvetítette a kérelmeket a Belügyminisztériumba. Sokszor intézkedett – tekintélyét felhasználva – hatáskörén túlmenően. Minisztere, Antal István lehetővé tette, hogy részt vegyen azon a Horthy által szorgalmazott 1944. július 21-i kormányülésen, ahol a zsidóság elleni intézkedések végrehajtását irányító államtitkárokat elszámoltatták az atrocitásokkal kapcsolatban, miután a kormányzó az elítélő nemzetközi visszhang nyomán leállította a deportálásokat.¹⁵⁰ A kultusztárca álláspontját Antal helyett Mester terjesztette elő a minisztertanácsban. Kívülállóként ugyan, de a kormányzó támogatását maga mögött tudva, Jungert-Árnóthy külügyminiszter-helyettes után, aki a deportálások külpolitikai visszhangjáról számolt be, egyedül ő szólalt fel a kiemelkedő zsidó értelmiségiek mellett. Tájékoztatta a kormányt, hogy „egyrészt a protestáns egyházak vezetői, másrészt a magyarországi négy egyetem tanára kara milyen lépéseket tettek a zsidókérdés megértő kezelése tekintetében”, beszámolt az egyházak és a tudományos élet megrendültségéről. Humanitárius és tudományos indokokkal támasztotta alá a mentesítések szükségességét.¹⁵¹ Igaz, nem állt ki nyíltan az egész zsidóság védelmében, csak néhány prominens zsidó értelmiségi példáját hozta fel, de a kormányban uralkodó, a zsidóság diszkriminálásával és elhurcolásával kapcsolatos általános nézeteknek ezzel is szembe helyezkedett. Jaross Andor belügyminiszter visszautasította Mester javaslatát, arra hivatkozva, hogy „egyedül hősi magatartás címén van kivételezési joga”.¹⁵² Mi-

vel a németbarát kormánytagok megátolták, hogy a mentesítéssel többeket kivonjanak a deportálandók köréből, a kormányzó iroda olyan rendeletet indítványozott, amely a kormányzónak adta át a mentesítés jogát. A rendeletet Mester készítette elő „Ambrózy Gyula teljes és állandó támogatásával”,¹⁵³ majd a rendelet elfogadásának kikény-

149 Schmidt (1990).

150 Bokor (1982).

151 Magyar Országos Levéltár (MOL) K27 (1944.06.21.) 1R/9 Jegyzőkönyv az 1944. június 21-én tartott minisztertanács üléséről.

152 Uo.

153 Bereczky (1945) 27.

szerítése után ő szedte listába azok nevét, akiket a kormányzó „az 1941. évi XV. törvénycikkben foglalt fajvédelmi rendelkezések, valamint a zsidókra vonatkozó vagyoni jogi rendelkezések hatályát nem érintve” mentesített „a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól”.¹⁵⁴ Mester „volt az, aki teljesen Jenő bácsi [Szinyei Merse Jenő] szellemében vette át az egész szerepet, annak ellenére, hogy eredetileg az ún. Imrédy-párt tagja volt. Ő volt az, aki naponta vitte föl a kormányzó úrhoz a mentesítések tömegét [...], amit lehetett megtenni, megtett a kiválóságokért.”¹⁵⁵ A Szálasi-puccsig aláírt kormányzói mentesítések számát, melyek túlnyomó többsége Mester közvetítésével jutott el a kormányzói irodához, egyes források nyolcezerre teszik,¹⁵⁶ más, elfogult visszaemlékezők húsz-harminc ezerre becsülték.¹⁵⁷ Mester maga is úgy emlékezett, hogy hozzávetőleg harmincezer kérvényt gyűjtött egybe egy külön e célból a Tárnok utca 6. szám alatt létrehozott miniszterelnökségi kirendeltségen, s ebből a nyilas puccs előtt nyolc-tíz ezer intéződőtt el.¹⁵⁸ Mester az elhurcolt zsidók anyagi javainak mentésére kormánybiztosság felállítását javasolta. Államtitkárként szervezte a minisztériuma alá tartozó intézmények, főként egyetemek és klinikák felszerelésének elrejtését. A vele kapcsolatba kerülők úgy ítélték meg, hogy „ő tulajdonképpen ott egy nagyon derék ember volt [...] egyáltalán nem volt jobboldali ember”.¹⁵⁹ A zsidó értelmiségiek és művészek érdekében kifejtett fáradozásai közben Mester átértékelte a zsidósághoz és az asszimilációhoz való viszonyát: „Ekkor jöttem rá, hogy az asszimilációban, a természetes asszimilációban igen nagy érték rejlik a magyarság számára. Asszimiláns és nem asszimiláns magyar között egy különbség van: jellemben és értékben mit képvisel az illető. Ez a nagy tanulság. Az emberekkel való érintkezésben jöttem rá.”¹⁶⁰

Az 1944. április 22-től a Györfffy Kollégium kormánybiztosává is kinevezett Mestert saját tapasztalataik révén a baloldali elkötelezettségű diákok is elismerték, noha szerepéből adódóan óhatatlanul veszélyeztette az autonómiájára kényes diákotthon önállóságát. Mestert a kollégium Pártoló Testületének elnöke, Zsindely Ferenc és elvbarátainak köre szemelte ki a feladatára, mint „egy jobboldali, de magyar szempontból megbízható és befolyásolható Közösségi embert”, hogy

154 Lévai (1946) 233.

155 Szalatnyai (OHA).

156 Schmidt (1990).

157 Csicsery-Rónai (OHA); Bereczky (1945). Lévai (1946), majd az ő nyomán Mester is közölt egy több mint száz nevet tartalmazó felsorolást a Mester révén mentesített művészekről és tudósokról: Mester (1985).

158 Mester (OSZK).

159 Farkas (OHA); Mester (2012) 256.

160 Mester (OSZK).

fedezze a kollégiumot,¹⁶¹ amikor a baloldali szimpátiájú intézményeket a szélsőjobboldali kormány hatalomra kerülése után felszámolták. Jóllehet kinevezése után tiltakozásul a kollégium teljes tisztikara lemondott, rövid idő után sikerült kialakítania a *modus vivendi*-t a Kardos László vezette új diákvezetőséggel. „Nem volt senki előtt sem titok, hogy a kollégium szemben áll a hatalommal, szemben áll a meglévő berendezkedéssel. Na mármost szerencsénkre egy becsületes ember, bizonyos Mester Miklós államtitkár, egy fiatalember került a kormánybiztos pozíciójába, aki egyrészt át tudta tekinteni intelligenciájánál és érzelmeinél fogva a helyzet alakulását, kilátásait, másrészt azt hiszem, hogy rokonszenvezett velünk. Hogy rövidre fogjam a dolgot, ahol lehetett, ott engedett a kollégium vezetősége követeléseinek, támogatta a kollégiumot hallgatólagosan, negatív értelemben, tehát nem tevőleges értelemben. A későbbiekben pedig tevőlegesen is támogatta, mikor már a viszonyok tökéletesen elvadultak. [...] A kormánybiztos nyilván mint becsületes ember nem alkalmazta azokat a módszereket, amelyeket valaki más, egy szélsőségesebb felfogású egzisztencia alkalmazott volna, tehát nem azt tette, hogy összeszedette az embereket, meg a torkára helyezte a vezetőségnek a kést, hanem a tárgyalásoknak a módját választotta.”¹⁶² Valóban: Mester a kollégium irányítójaként nyilvánvalóvá tette a bennlakók számára, hogy az intézmény elsőrangú feladatának a szaktudás elsajátíttatását tartja, nem a közéleti és politikai tevékenységet. Másfelől a kollégisták mellé állt, és államtitkári tekintéllyel sikerült leállítania a kollégium elleni szélsőjobboldali sajtótámadást és szabadon bocsátatnia a kommunista agitációval vádolt kollégistákat, köztük a későbbi miniszterelnököt, Hegedüs Andrást.¹⁶³

Mester 1944 augusztusának közepén egy minisztériumi delegációval végiglátogatta azokat az erdélyi erődítményépítésre létrehozott diákmunkatáborokat, amelyeket ő javasolt az egyetemisták frontszolgálatára helyett. Erdélyben a helyi katonai parancsnokoktól és a közigazgatás vezetőitől már elsősorban a fronthelyzet kilátásairól érdeklődött, és a háborúból való kilépés lehetőségeiről, következményeiről tárgyalt.¹⁶⁴ Körútján szerzett tapasztalatai azt sugallták, hogy Erdély menthetetlenül elveszett. A háborúból való mielőbbi kilépést kezdte szorgalmazni a vele kapcsolatban levő ellenállási körökkel – Magyar Harcosok Szabadság Szövetsége, Magyar Függetlenségi Mozgalom, Magyar Front – egyetértésben. Szeptemberben nyíltan is a politikai közvélemény elé lépett, és néhány képviselőtársával az országgyűlés összehívását szorgalmazta – támoga-

161 Fitos (OHA).

162 Papp (2008). 315. o.

163 Mester (OHA).

164 ÁBTL V-101558. dr. Nagy Iván és tsai.

tottság híján sikertelenül –, hogy megvitassák a fegyverszüneti tárgyalások kezdeményezését. Különösen Románia átállása után kapcsolódott be a Faust-féle félhivatalos, tapogatózó fegyverszüneti delegáció megszervezésébe. A Moszkvába menesztendő küldöttség ötlete a Magyar Közösség tagjaival átszótt ellenállás köreiből származott, Mester szerint barátja, Csomoss Miklós állt az elképzelés háttérében.¹⁶⁵ Csomoss személy szerint Mestert is be kívánta vonni a delegáció tagjai közé mint hivatalos kormányzati tényező, aki tekintélyt ad a küldöttségnek,¹⁶⁶ de Ambrózy visszatartotta.¹⁶⁷ A delegáció megszervezése Mesterhez hasonlóan olyanoknak volt köszönhető – Csomoss Miklós, Zsindely Ferenc, Atzél Ede –, akik mind a konzervatív hatalmi körökhöz, mind az ellenállás és a politikai baloldal erőihez közel álltak, és akiknek kapcsolatát erősítette a Magyar Közösség tagjainak szolidaritása. A küldöttség célja máig tisztázatlan. A kormányzóhoz közel álló, fegyverszüneti tárgyalásokra készülődő konzervatív körök nem akadályozták elindulását, de nem is álltak határozottan mögéje. A Faust-csoport útjával párhuzamosan szervezték a fegyverszünetet aláíró Faragho-delegáció kiküldését. Mester Miklós a Faust-csoportnak – benne játszott szerepénél fogva – nagyobb súlyt tulajdonított. Az ő értékelése szerint ennek a csoportnak a feladata volt előkészíteni a Szent-Iványi Domokos vezette Magyar Függetlenségi Mozgalom sürgetésére szeptember végére összeálló következő hivatalos Faragho-delegáció útját.¹⁶⁸ Mester szerepe a Faust Imre–Dudás József–Atzél Ede küldöttség történetében (amely szeptember 22-én indult útnak, s Moszkvából visszatérőben épp azon a napon, október 1-jén lépte át a határt, amikor a Faragho-küldöttség a szovjet fővárosba érkezett) végül arra korlátozódott, hogy a politikai eliten kívül álló tagokból toborzódó küldöttségnek megszerezze a hatalmi támogatást, majd útjuk végeztével a kormányzóhoz felterjessze jelentésüket.¹⁶⁹

165 Mester (OHA).

166 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népegyszési anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

167 Mester (OHA).

168 Bokor (1985) 161.

169 Uo.

A POLITIKUSI PÁLYA ELHAGYÁSA

Mester Miklós politikai szerepvállalása és közéleti szereplése az 1944. októberi 15-i nyilas hatalomátvétellel véget ért. Szembehelyezkedése a magyar zsidóság deportálásával, lojalitása a kormányzó szűk tanácsadói köre iránt, csatlakozása a háborúból való kilépést szorgalmazó képviselőkhöz, valamint az

ellenállás különféle csoportosulásaival való együttműködése veszélybe sodorta, már 1944 nyarától számíthatott arra, hogy a németek lefogják. A bombázások elől a fővárosból kiköltözött a piliscsabai Klotildligetre, majd Szálasi puccsa után a klastrompusztai erdészházban bujkált. Innen menekült a nyilasok razziája elől a református egyház által fenntartott Bethesda Kórházba, ahol az egyháztól kapott hamis okmányokkal, Madarász József református lelkész-ként húzta meg magát családjával együtt Budapest ostromának végéig.¹⁷⁰

Mester és az államtitkársága alatt vele szorosan együttműködők is tisztában voltak vele, hogy mint közismert szélsőjobboldali politikust, a magyar quisling-kormány politikai államtitkárát nehéz lesz tisztázni a háború utáni felelősségre vonások hullámaiban.¹⁷¹ Mester 1944 tavaszán még bízott benne, hogy a németek támogatása miatt kompromittálódott Magyar Megújulás Pártjától, Imrédy zsákutcás politikájától elfordulva, a Kisgazdapárt kötelékében politikálhat tovább. Különösen a kisgazdák agrár- és szociális problémák iránti elkötelezettsége vonzotta. 1944 nyarának végétől számíthatott rá, hogy a háború után a Kisgazdapárt az egyik legmeghatározóbb kormányalkotó pártként kap majd lehetőséget, és vállalhatja az elodázhatatlan társadalmi reformokat. Remélhette, hogy a kisgazdák körében hatalmi pozícióban küzdhet tovább a magyarság sorsának jobbításáért. 1944. október 12-i dátummal, azaz illegálitásban vonulása előtt pár nappal hivatalosan is regisztrálták a kisgazdák soraiban,¹⁷² elismerve államtitkári tevékenységét.

A front átvonultával a kisgazda pártigazolvány viszonylagos védeltséget biztosított az egykori jobboldali politikus számára. Nyitva állt előtte a lehetőség, hogy bekapcsolódjon a pártpolitikába, de politikai felelősségének tisztázásáig a távol maradt a közélettől.¹⁷³ Kapcsolatai az egykori kormánypárti politikusokkal szinte teljesen megszakadtak, visszavonulása idején kisgazdapárti ismerőseivel, Veér Imrével, Dénes Istvánnal, Gyulai Lászlóval járt gyakrabban össze.¹⁷⁴ Bereczky Alberttel is szoros kapcsolatot tartott.

1945 márciusában Mester Miklós mint a német megszállás után hatalomra került Sztójay-kormány államtitkára felkerült a népbíróság elé állítandó háborús bűnösök kibővített, 2. sz. listájára, amelyet az Ideiglenes Nemzeti Kormány és a pártok vezetői állítottak össze.¹⁷⁵ Ekkor már a kezében volt a Pesti Izraelita Hitközség világi vezetőjének nyilatkozata. Stern Samu rög-

170 Mester (2012) 258.

171 Schmidt (1990) 149.

172 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszési anyaga (81365/1949). Dr. Egri József népiügyszés levele az igazságügy-miniszternek, d. n.

173 Mester (2012) 259.

174 Uo. 284–285.

175 Szerencsés (2002) 51–52.

tön Budapest felszabadulásának másnapján elkészítette a tanúsítványt: „dr. Mester Miklós volt vallás- és közoktatásügyi államtitkár úr a Sztójay és Lakatos kormány idején a zsidók kormányzói mentesítésének megszerzése terén teljesített szolgálatot”, együttműködött az Izraelita Hitközséggel és a Cionista Szövetséggel, valamint a kormánnyal szembehelyezkedő kormányzói kabinetirodával, szembefordult továbbá a deportálásokat irányító két államtitkárral, Endre Lászlóval és Baky Lászlóval, a Lakatos-kormányban a hitközség kérésére maradt pozícióban és kezdeményezte a zsidó tulajdonban lévő műkincsek összeszedetését. Mindezeket figyelembe véve „tisztá humanizmustól vezetve bátran és eredményesen szolgálta az üldözött magyarországi zsidóság igaz ügyét”.¹⁷⁶ Alig egy hónappal később Mester legszorosabb kapcsolata, politikai eligazítója, Bereczky Albert, aki a Kisgazdapárt képviselőjeként ekkor már az Ideiglenes Nemzetgyűlés, valamint a fővárosi új törvényhatósági bizottság tagja volt, hosszú dolgozatban összegezte Mester német megszállás utáni tevékenységét.¹⁷⁷ Zsidók mentésére irányuló erőfeszítései mellett kiemelte az ellenállási mozgalom és a kormányzó közötti közvetítést: „Egyik feladata az volt, hogy Horthy Miklós kormányzó urat és a kabinetiroda főnökét, dr. Ambrózy Gyulát meggyőzze arról, hogy a titokban működő, németellenes Magyar Front vezetőivel és elsősorban Tildy Zoltánnal felvegyék a kapcsolatot, és a Független Kisgazda Pártból, a Szociáldemokrata Pártból és Kommunista Pártból alakítsanak egy olyan kormányt, amely azonnal fegyverszüneti szerződést köt a Szovjetunióval. Dr. Mester Miklós útján kerültem én is összeköttetésbe mint Tildy Zoltán bizalmasa dr. Ambrózy Gyulával, a kabinetiroda főnökével.”¹⁷⁸ Mester mellett szólva Bereczky megemlítette, hogy 1944 szeptemberében egyike volt azon kevés, főként erdélyi képviselőknél, akik a parlament összehívását szorgalmazták, hogy Magyarország és a Szovjetunió közötti fegyverszünet megkötésének lehetőségét megtárgyalja. Az új hatalmi viszonyokhoz igazodva nem felejtette el megemlíteni, hogy Mester „letartóztatott kommunisták és főként kommunista diákok szabadon bocsátása érdekében közbenjárt a rendőrségen”.¹⁷⁹ 1945 júniusában azok a dorogi bányászok is mellette, mint „a munkás-

NACIONALISTAKÉNT KORSZAKON ÁT – MESTER MIKLÓS (1906–1989)

176 Mester (2012) 15–17.; BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949) 156.; Schmidt (1990) 124.; Török (2007) 38.

177 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949). Dr. Egri József népiügyszéki levele az igazságügy-miniszternek, d. n.

178 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949). Bereczky Albert nyilatkozata, 1945. március 10.

179 Uo.

ságnak őszinte barátja” mellett tanúskodtak, akik 1944 őszén vele együtt rejtőzködtek a Pilis erdeiben, s akik közül azóta többen beépültek a helyi kommunista hatalomba.¹⁸⁰ Szerepének többirányú tisztázása után a Független Kisgazdapárt Igazolóbizottsága 1945. július 27-én úgy döntött, hogy Mester Miklóst nem terheli politikai felelősség,¹⁸¹ majd 1945. augusztus 7-én az illetékes pártközi és tárcaközi bizottság is törölte őt a háborús bűnösök névjegyzékéből.¹⁸²

Jóllehet hivatalosan igazolták, s új pártjának prominens vezetői, köztük Varga Béla és Nagy Ferenc rokonszenveztek vele, problematikus múltja miatt nem kérték fel további közéleti szerepvállalásra.¹⁸³ Helyette a nemzetiségi ügyek tanácsadójaként foglalkoztatták: a Külügyminisztérium számára megírta Erdély nemzetiségi történetét, a köztársasági elnök tárgyalásához készített összefoglalót a magyar–román viszony történetéről.

Ám Mestert a háború utáni felelősségre vonástól való félelem és a kommunista politikai rendőrség aktivizálódása is visszatartotta attól, hogy ismételten exponálja magát a politikai életben. Korábbi politikai környezetéből többeket halálra ítélték a népbírószági eljárások során, köztük Imrédy Bélát, Basch Ferencet, de Bródy András rutén politikust is, akinek nézeteit Mester „szelídként” jellemezte. Alig menekült meg (Bereczky igazolásával) a bitófától minisztere, Antal István, aki hallgatólagosan támogatta a kormány zsidópolitikájával szembenő Mester lépéseit. „A bosszúállás és megtorlás szelleme” uralkodott, „saját maga-

mon is alig tudtam segíteni. Még a politikai igazolásom sem történt meg véglegesen abban az időben” – emlékezett vissza 1945 első felére Mester Miklós.¹⁸⁴

A felelősségre vonástól való félelem nem volt indokolatlan, hiszen a szovjet katonai ügyészség már közvetlenül 1945 februárjában letartóztatta. Mester úgy tudta, egy lefogott nyilas fiatal jelentette fel.¹⁸⁵ Három hétig a Fővárosi Köztisztasági Vállalat Kun utcai telepére beköltözött szovjet biztonsági erők tartották fogva egy pincében a Horthy-korszak establishmentjének más reprezentánsaival, köztük a tisztí különítményes Prónay Pállal, a Szálasi-kormányzathoz csatlakozó egykori

180 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszési anyaga (81365/1949). Nyilatkozat, 1945. június 25.

181 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszési anyaga (81365/1949), Jelentés, 1946 február 18., BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszési anyaga (81365/1949). dr. Egri József levele az igazságügy-miniszternek, d. n.

182 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszési anyaga (81365/1949). Csomor Gusztáv vallomása.

183 Mester (2012) 260.

184 Uo. 58–59.

185 Uo. 292.

imrédystával, Incze Péterrel, a német megszállás ellen a parlamentben többször felszólaló Mikecz Ödön volt igazságügy-miniszterrel. Többször kihallgatták, a szovjet hatóságok elsősorban államtitkári működése – a fegyverszüneti egyezmény előkészítése, a zsidók mentesítése –, továbbá politikai nézetei, a kommunizmushoz való viszonya iránt érdeklődtek.¹⁸⁶ „Minden héten felvettek egy hosszú jegyzőkönyvet [...] úgy látszik, ez egy próbatétel volt, ott a három hét, hogy én ugyanazt mondom egy hét múlva, másik hét múlva, és közben, közben, akikre én hivatkoztam, Ambrózyt és társait – Ambrózy élt akkor, még itt maradt Magyarországon, élt –, ezeket felkeresték és megkérdezték.”¹⁸⁷ A szovjetek végül szabadon engedték Mestert, a kihallgatási jegyzőkönyveket azonban átadták a magyar politikai rendőrségnek.¹⁸⁸

Ügye a Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának politikai rendészeti osztályára került, ahol a szovjet ügyészségtől kapott anyagok alapján, valamint a háborús bűnösök névsorában való szerepeltetése miatt hamarosan vizsgálatot indítottak ellene.¹⁸⁹ Időközben, mint a fentiekben láttuk, a Kisgazdapárt igazolóbizottsága felmentette, döntésük azonban csak késleltette az eljárást. A politikai rendészeti osztály 1945 decemberében beidézte, ismételten kihallgatták politikusi tevékenységéről,¹⁹⁰ majd aktáját átküldték a Budapesti Népügyészségnek.¹⁹¹

Újból Mesterre terelődött a szovjet állambiztonság figyelme is. 1945 augusztusában egy szovjet államvédelmi tiszt látogatta meg otthonában, aki a múltja és politikai nézetei iránt érdeklődött, végül az *Autonóm Erdély* című kötetéből több példányt is magával vitt.¹⁹² A találkozónak írásos nyoma nem került a magyar rendőrséghez. A szovjet állambiztonsági szervektől évtizedekkel később átvett anyagok tanúsága szerint Mestert a szovjetek barátja és politikustársa, Csomoss Miklós kapcsolataként tartották számon.¹⁹³

Csomoss, aki Mesterrel ellentétben nem kompromittálódott a németbarát szélsőjobb oldalán, a háború után is éppolyan aktivitást tanúsított, mint az

186 Uo. 293–295.

187 Mester (OHA).

188 Mester (2012) 293.

189 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Jelentés, 1945. június 7. Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának politikai rendészeti osztálya.

190 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

191 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának jelentése a Népügyészségnek, 1946. február 20.

192 Mester (2012) 296–304.

193 ÁBTL A-872. A szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I.

ellenállásban, mind a politikai szervezés, mind az ahhoz szükséges anyagi feltételek megteremtése terén. „Fegyveres Ellenállás Mozgalom” néven csoportjának elismertetését kérte. Megalapította az Ellenállásban Résztvettek Szövetségét. A szervezet nevében önálló hatalmi tényezőként igazolásokkal látta el arra rászoruló eszme- és bajtársait, Mestert is. Az Ideiglenes Nemzeti Kormányba is szeretett volna bekerülni, majd amikor ez meghiúsult, előbb a Nemzeti Párttal, később a Sulyok-féle Szabadság Párttal tárgyalt a pártszövetség lehetőségéről. Az ország önrendelkezésének visszaállítását követően azonban már önálló párt létrehozását tervezte a magyarság sorsa iránt elkötelezett egykori reformpárti politikusok – Dálnoki Miklós Béla, Koródy Tibor, Fall Endre, Vasvári Lajos, Takács József –, köztük Mester Miklós bevonásával. Csomoss kapcsolatban állt a magyar származású egykori baloldali újságíróval, Himler Mártonnal is,¹⁹⁴ aki a CIA egyik elődszervezetének tekinthető Office of Strategic Services magyar részlegének vezetője volt. Himler hivatalosan az amerikai megszállási övezetbe menekült háborús bűnösök visszaszolgáltatásával foglalkozott, de emellett (Csomoss révén is) információkat gyűjtött az amerikai hadsereg számára a magyarországi szovjet katonai erőkről. Csomoss a szovjetek szemében amerikai ügynök volt,¹⁹⁵ Mester meg, ha tevékenesen nem vett is részt Csomoss ügyeiben, annak szűk baráti köréhez tartozott.

194 ÁBTL A-1133. Magyar Ellenállási Mozgalom nevű dr. Csomoss-féle szervezet anyaga.

195 ÁBTL A-872. A szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. Csomost a Magyar Közösség tagjai elleni koncepciók eljárás során vették őrizetbe a magyar hatóságok, majd az amerikai titkosszolgálat számára végzett tevékenységéről előkerült adatok alapján átadták a szovjet elhárításnak. A Szovjet Hadsereg Katonai Törvényszéke 1947-ben kémkedés vádjával 25 év szabadságvesztésre ítélte. 1955 végén tért haza a szovjet fogságból, a forradalom után Svájcba emigrált.

196 Mester (2012) 315.

197 ÁBTL A-1133. Magyar Ellenállási Mozgalom n. dr. Csomoss-féle szervezet anyaga.

A Mester család állandó félelemben és fenyegetettségben élte a béke első hónapjait, majd éveit a családfő németbarát kormányban betöltött pozíciója miatt,¹⁹⁶ egyre kevesebbet érintkeztek ismerőseikkel. Mester szerteágazó kapcsolatrendszere a háború utáni dezorientált és félelemmel teli légkörben ugyan számottevően megcsappant, ám ahhoz még így is elég kiterjedt volt, hogy a kommunista politikai rendőrség figyelmét magára vonja. Főként az Erdélyből érkező vagy erdélyi származású ismerőseinek látogatása tűnt fel: mozgásukból a kommunista rendőrség arra következtetett, hogy „az erdélyi reakció futárjai Budapesten a Bajcsy-Zsilinszky út 55. sz. alatti házban találkoznak”.¹⁹⁷ Vagyis Mester, „Csomoss

társa” jelenti az összekötő kapcsot az erdélyi és a Csomoss körül csoportosuló, rendszerre veszélyes elemek között. Hogy a közelébe férkőzzenek, megpróbálták egy Mester erdélyi rokonaitól üzenetet hozó újságíró ügynököt ráépíteni, de a politikai rendőrség kísérlete kudarcba fulladt: Mester ekkorra már bizalmatlan és óvatos lett.¹⁹⁸

Ám Mesternek nem sikerült teljesen visszahúzódnia a magánéletbe. Az ügyészségi nyomozás kezdetével egy időben tanúként beidéztek a magyarországi Volksbund vezetőjének népbírói tárgyalására. Mester vallomásaiban kiállt Basch Ferenc, azaz a magyarországi németiség nemzetiségi törekvései mellett, ami a hallgatóságban, majd – a sajtó révén – a közvéleményben is nagy felháborodást keltett. Imrédy Béla is megpróbálta maga mellett tanúként felvonultatni, sikertelenül. Népbírói szereplése olyan közfelháborodást váltott ki, hogy 1946 januárjában ismételtén feljelentették hazaárulásért: indokul a zsidó származású diákság ellen hozott diszkriminatív intézkedéseket és a Sztójay-kormányban betöltött posztját hozva fel. A vizsgálat bebizonyította, hogy a feljelentő információi tévesek voltak. Személye mint a szélsőjobboldali kulturális kormányzat vezetőjéé vonta magára korábbi diszkriminatív intézkedéseinek minden ódiúját.¹⁹⁹

Amíg a Magyar Közösség s mellette Csomoss Miklós ellen folyt az eljárás, a Mester elleni célzott vizsgálatot az ügyészség átmenetileg félretette.²⁰⁰ Jóllehet Mester másfél évtizeden át szorososan kötődött a szervezethez, és így a neve felmerült a koncepciók perbe bevonható lehetséges vádlottak között, 1945 elejétől – a zsidó asszimilációról vallott álláspontjának megváltozása, de megváltozott anyagi és politikai lehetőségei okán is – határozott távolságot tartott a főként az FKgP-n belül újrászerveződő mozgalomtól, aminek köszönhetően elkerülte, hogy a közösséghez tartozás okán vádolhassák rendszerellenes bűncselekménnyel.²⁰¹ Mindazonáltal a megfélemlítés rá is kiterjedt. Nyilvánvaló politikai passzivi-

198 ÁBTL A-1133. Magyar Ellenállási Mozgalom n. dr. Csomoss-féle szervezet anyaga. Jelentés, 1946. június 25.

199 BFL XXV. fondőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Meseter Miklós népbírói anyaga (81365/1949). Feljelentés, 1946. január 18.

200 Csomosshoz fűződő barátsága okán a kémkedés gyanúja Mesterre is rávetült. Részleteket azonban nem ismerünk, mert a vizsgálat személyére vonatkozó aktáit már 1965-ben sem találták, amikor új operatív kartont fektettek fel róla. Lásd ÁBTL V-91291. Barla László és tsa. Mester emlékiratában röviden utal rá, hogy 1948 őszén a Hadik-laktanyában, a Katonapolitikai Osztály székhelyén tartották fogja kémkedés gyanújával, és a tartóztatása előtti házkutatás során sok tanulmányt, iratot lefoglaltak a lakásán. Lásd Mester (2012) 26.

201 Mester (2012) 370.

tása ellenére a Katonapolitikai Osztály 1948 októberének végén (Réhelyi Oszkár, az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület titkára elleni nyomozás során) Mestert mint a baloldali szakszervezeti mozgalommal rivális jobboldali Nemzeti Munkaközpont egykori alelnökét hűtlenség gyanújával néhány napig őrizetben tartotta.²⁰²

A politikai nyomozó szervek látókörébe került, valamilyen ok folytán rendszerellenesnek ítélt személyek esetében rendre előfordult, hogy ellenük a nyomozást megszüntették vagy pihentették, majd új kontextusban ugyanaz vagy egy másik állambiztonsági részleg ismételen vizsgálatot indított.

Mester aktáit 1946 után 1949 márciusában vette elő újra a Népügyészség.²⁰³ Ismételen egykori politikai szerepvállalását vizsgálták, valamint beilleszkedését a népi demokráciába,²⁰⁴ de a korábbiakkal ellentétben nem a Sztójay-kormányban betöltött pozíciójára, hanem politikai beállítottságára és a szociáldemokrata

szakszervezeti mozgalom elleni támadásaira, valamint a zsidóság megkülönböztetése, vagyonfosztása és kitelepítése melletti kiállításaira összpontosítottak. Az ÁVH nem tudott újabb adalékokkal szolgálni,²⁰⁵ ám az ügyész Mester parlamenti felszólalásaiban elegendő alapot talált a vádemeléshez, megállapítva, hogy „huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy a fasiszta és demokráciaellenes irányzatok elterjesztése és megerősítése végett és a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébren tartása céljára a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja, és az országot káros irányba terelje”.²⁰⁶ A vádirat tehát összeállt, de beterjesztése előtt dr. Egri József ügyész – Csomoss Miklós, Bereczky Albert, a Kisgazdapárt és a Pesti Izraelita Hitközség nyilatkozatait mérlegelve – óvatosan az igazságügy-miniszterhez fordult politikai döntésért,²⁰⁷ aki az új politikai rendszerhez való viszonyának alaposabb feltárását

202 ÁBTL V-91291. Barla László és tsa. Javaslat dr. Mester Miklós alapnyilvántartásban hagyására, 1965. június 29., V-98728. Réhelyi Régenhold Oszkár. Utasítás szabadon bocsátásra, 1948. november 5.

203 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Dr. Egri József népügyész utasítása az Államvédelmi Hatóság népügyészségi Kirendeltségének, 1949. március 12.

204 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Az Államvédelmi Hatóság Népügyészségi Kirendeltségének jelentése, 1949. július 7.

205 Uo.

206 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Vádirat.

207 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészségi anyaga (81365/1949). Dr. Egri József népügyész levele az igazságügy-miniszterhez, d. n.

rendelte el. Az ismételt környezettanulmányok során megkérdezettek jóindulatúan nyilatkoztak róla, tagadták jobboldali kötődését, politikai szerepvállalását, kijelentették, hogy „rendes, józan életű egyénnek ismerik, aki egyedül csak családjának él”.²⁰⁸ A Bereczky Alberttől bekért újabb nyilatkozat szintén azt támasztotta alá, hogy Mester beilleszkedett az új társadalmi rendszerbe. Így az igazságügy-miniszter utasítására 1950 februárjában, tekintettel ellenállási tevékenységére, az ellene ellenséges propaganda terjesztésében indított nyomozást azzal az indokkal zárták le, hogy „éveken át folytatott tevékenységéből csupán három beszéd volt inkriminálható”.²⁰⁹

SORSA A KOMMUNISTA ÉRÁBAN

A kommunista politikai rendvédelmi erők Mester politikai múltjában keresnek fogódzókat, a közvéleményben is hasonlóan negatív vélemény alakult ki róla. A tevékenységét alaposabban nem ismerők, akárcsak az új hatóságok, annak alapján, hogy szerepet vállalt a Sztójay-kabinetben, a magyarságot eláruló, németbarát, szélsőjobboldali irányzathoz kötötték. A sajtó – túlzó és leegyszerűsítő stílusban – „nyilas államtitkárként” emlegette, több sérelmes és diszkriminatív intézkedést is sommásan neki tulajdonítottak.²¹⁰ Mester a politikai stigma elől munkájába és magánéletébe húzódott vissza. Igyekezett kerülni a feltűnést, a politikai állásfoglalásokat, arra törekedett, hogy a közvélemény elől elzárkózva, eszmei és erkölcsi integritásának megőrzése mellett annyira idomuljon a rendszerhez, amennyire egzisztenciájának fenntartásához éppen szükséges.²¹¹ Leszámítva szűk politikai és baráti körét, 1944-es ellenállási tevékenységével kevesen voltak tisztában. Azok, akik a háború után ismerték meg, megbecsüléssel nyilatkoztak róla. „[A diákotthon] igazgatója, Mester Miklós volt az az államtitkár, aki föl mert szólalni az 1944-es német megszállás után a deportálások ellen. Egy székely származású ember volt, nagyon tisztességes, becsületes. Nagyon jól karbantartotta a kollégiumot” – emlékezett vissza az intézményvezetőre a Kádár-korszak egyik vezető szakértelmiségije.²¹²

208 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népbüvészégi anyaga (81365/1949). Az Államvédelmi Hatóság jelentése, 1950. január 7.

209 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népbüvészégi anyaga (81365/1949). Az igazságügy-miniszter utasítása, 1950. január 25.

210 Farkas (OHA); BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népbüvészégi anyaga (81365/1949). Feljelentés, 1946. január 18.

211 Mester (2012) 316.

212 Pungor (OHA).

Ismeretségi körét egyre szűkebbre fogta, mint utaltunk rá, a Magyar Község vezetőit elutasította,²¹³ kapcsolatai a korábbi konzervatív politikai elit tagjaival is lazultak, sok esetben megszakadtak.

A politikai élettől és a közéleti szerepléstől visszavonulva sikeresen elkerülte a háborús felelősségre vonást, a Magyar Község tagjai elleni koncepciókért. Kisgazda kapcsolatait felhasználva megmaradhatott a kollégium élén. Bereczky Albert, aki a koalíciós években a Magyar Frontban játszott vezető szerepe, baloldalisága révén a politikai életben és a református egyház hierarchiájában is rohamosan emelkedett, elvállalta a fenntartását komoly alapítványi vagyomból finanszírozó Népies Irodalmi Társaság elnökségét. Személye oltalmat jelentett a társaság és intézményei – köztük a Székely Kollégiumból Egyetemi és Főiskolai Diákotthonná átnevezett internátus – számára egészen 1950-ig,²¹⁴ az oktatás (és intézményrendszere) államosításáig. Mindez Mester Miklós szerény egzisztenciájának fenntartását is lehetővé tette néhány évig, annál is inkább, mivel szolgálati lakása ugyanazon az emeleten volt, mint a Vilmos császár út 55. szám alatti bérpalotában működő kollégium helyiségei.²¹⁵

A háború utáni néhány hónap politikai erőviszonyait és a nemzetközi helyzetet mérlegelve Mester 1945 nyarára levonta a következtetést: a Szovjetunió befolyása Magyarországon tartós lesz. Az új helyzethez igazodva egyik tanár barátjától, a kommunista pártba is belépő Halász Bélától oroszul tanult.²¹⁶ Mint láttuk, fiatal kora óta meggyőződése volt, hogy a különféle nemzetiségek közötti megértést egymás kultúrájának befogadása mozdíthatja elő, ahhoz pedig egymás nyelvének megismerésén át vezet az út. Ezzel az elképzeléssel próbált közelíteni a szovjet megszállás realitásához. A kommunizmust mint politikai gyakorlatot határozottan elutasította, ezért erős szociális érzéke ellenére bírálta

baloldali barátait és ismerőseit, akik a progresszió melletti elkötelezettségükben a kommunista párt mögött sorakoztak fel. Az alapján nyitott Mester számára a marxista irodalom tanulmányozása jelentette a rendszerhez való alkalmazkodás végső határát.²¹⁷ Miután világnézetének alappillére a nemzetben való gondolkodás és a vallásosság volt, sem a marxizmus internacionalizmusával, sem ateizmusával nem tudott azonosulni. Politikusi pályáját feladva történészi munkásságához is visszatér-

213 Mester (2012) 366.

214 Uo. 260.

215 A lakást később egy szociáldemokrata ismerőse tanácsára bérlakássá nyilvánították, hogy használatára a diákotthon megszűnése esetén is maradjon jogalapjuk. Lásd Mester (OHA).

216 Mester (2012) 279., 303.

217 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népegészségi anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

hetett volna, a koalíciós időkben kapott is szakértői megbízásokat, ám a marxista-leninista történelemszemlélet egyre dominánsabbá, majd kötelezővé válása ezt az utat is lezárta előtte. Más, az új rendszerbe konvertálható szaktudással nem rendelkezett, hogy közéleti és vezetői ambícióiról lemondva képzettségének megfelelő állásban helyezkedhessék el.

A Népies Irodalmi Társaság kollégiumának államosítása után lakását csak a ház gondnoki tisztének elvállalásával tarthatta meg. Munkát néhány hónap bizonytalanság után Bereczky Albert református püspök és az MTA-elnök Rusznyák István „meleg ajánlásával” kapott,²¹⁸ így került a számára egy rövid ideig szintén védőhálót jelentő Magyar–Szovjet Baráti Társaság égisze alatt működő Horizont Szovjet–Magyar Könyvvállalathoz. Itt az orosz nyelvtanfolyamok szervezésével bízták meg. Szervezési képességeinek, energikusságának és intellektusának köszönhetően hamar közel került a szovjet kulturális konzern vezérigazgatójához, a szovjet állampolgárként és szovjet katonatisztként nagy befolyású Kőnig Frigyeshez. 1951 nyarán, a kitelepítések általános hullámában azonban Kőnig kiállása sem volt elegendő a „kiváló szakember és munkaerő” mellett ahhoz, hogy Mester elkerülje a két világháború közötti korszak elitjének – köztük Mester követlen ismeretségi köréből többek között Ambrózy Gyula, Lakatos Géza miniszterelnök vagy a Zsindely házaspár – sorsát. Az igazolási eljárásokat követően – Mesterhez hasonlóan Ambrózyt is Bereczky Albert, Szakasits Árpád és Tildy Zoltán igazolta – a rendőrségi vegzálásokkal terhes, passzivitásban töltött néhány év után osztályellenségként, kampányszerűen telepítették ki őket.²¹⁹ Az ötvenes évek elején a kitelepítés olyan tömeges méreteket öltött, hogy az ügymenetbe hibák csúsztak. A Mesternek és családjának szóló végzést először egy szintén doktori fokozattal rendelkező, műszaki fordítóként dolgozó névrokonának kézbesítették.²²⁰ Az automatizáltan működő kitelepítési bizottságok nem mérlegelték az enyhítő körülményeket, nem differenciáltak.

Egy államtitkári rang elegendő volt a döntéshez, hiába apellált Mester paraszti származására, hiába jártak közben mentesítése érdekében támogatói.²²¹ Folyamodványaik eredménye annyi lett, hogy az igazságügy-miniszter – a kellemetlenségeket elkerülendő – a jövőre nézve ügyében előzetes tájékoztatást kért a hatóságok lépéseiről. A minisztériumba bekérítették Mester

218 ÁBTL 2.5.6. 32/19. dr. Mester Miklós. Kőnig Frigyes levele, 1951. július 5.

219 Mester (OHA). A svábhegyi Zsindely-vilát átadták a református egyháznak, cserébe Bereczky Albert püspök elintézte, hogy a házaspár választhatott, hogy a számkra kijelölt Jászapáti helyett hova költözik ki a fővárosból. Tüdős (1998) 106.

220 ÁBTL 2.5.6. 32/19. dr. Mester Miklós.

221 Uo.

népügyészégi anyagát is, de fellebbezését még ellenállási tevékenységének ismeretében is elutasították.²²²

1953-ig Felsővadászon élt családjával. A nyomorúságos körülmények ellenére könnyen megtalálta helyét a falusi életben, hiszen gyermekkorából ismerte a mezőgazdasági munkákat, beilleszkedését közvetlensége, a paraszti társadalom iránti nyitottsága is segítette. Befogadták, elismerték helytállását a fizikai munkában. A helybeliek cinkos támogatásával sikerült kikerülnie a kitelepítettek sújtó helyi intézkedéseket is. Néhány jóakarója az internálás ideje alatt is támogatta a legszükségesebbekkel, köztük a Kőnig Frigyes, a Horizont vezérigazgatója.²²³

Amikor Nagy Imre miniszterelnöki kinevezése után hatálytalanították a kitelepítéseket, Mesterék is elhagyhatták a számukra kijelölt települést. Hátrányos megkülönböztetésük azonban nem szűnt meg teljesen, hiszen a fővárosba, a rokonság és Mester egykori munkahelye közelébe nem költözhetek vissza. Hogy elkerüljék a mindennapokat ellehetetlenítő ingázást, a törvények kijátszására kényszerültek. Mester egy volt tanítványához jelentkeztek be, de Mester anyósánál laktak. Ügyeskedésük nem maradhatott titokban, egy feljelentés nyomán ismételten nyomozást indítottak ellene.²²⁴

Mestert visszavették korábbi munkahelyére, de a könyvterjesztést hamarosan otthagya egy olyan állásért, amelynek a kultúrához még annyi köze sem volt. „Az Elektromos Mérőkészülékek Gyárában dolgoztam, a szállítási osztályon, gépkocsi-előadó voltam, munkás beosztásban. Azért jöttem el a Horizonttól, mert közben a vezérigazgató visszament Moszkvába, és gondoltam, hogy nem kapok olyan támogatást, mint tőle, és hát a családnak akkor egy kis pénzre nagyon szüksége volt.”²²⁵

A háború utáni egy évtized politikai üldözése megtörte, megfélemlítette. Elvesztette azok a támogatását – Bereczky Albert, Rusznyák István, Kőnig Frigyes –, akik a kommunista rendszerben politikai pozíciójuknál fogva kiállhattak mellette. Hegedüs Andrásához – akinek szabadon bocsátása érdekében még kormánybiztossága idején közbenjárt – hiába fordult. Egyszerű irodai beosztottként próbált beleolvadni a tömegbe,

elfelejtetni magát, minden törekvését családja eltartására összpontosítani. Új állásában is gyorsan befogadták, elismerték emberi és szervezői kvalitásait. De nem élvezhette sokáig a hétköznap nyugalmát.

222 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészégi anyaga (81365/1949). Kézzel írt megjegyzés a Vádiraton, 1951. szeptember 29.

223 Mester (2012) 404.

224 ÁBTL V-91291. Barla László és tsa.

225 Mester (OHA).

1956 októberének végén kitört a forradalom. „Semmilyen részt nem vettem! A munkástanácsnak – mondták – legyek a tagja, beválasztanak. Nem vállaltam el. Semmit az égvilágon nem vállaltam el” – utasította vissza még 1986-os életútinterjúja idején is tartva a retorzióktól, hogy bármi köze lett volna az eseményekhez.²²⁶ „Először is elítéltem azt, hogy rövid idő alatt 46 párt jelentette be a megalakulását”²²⁷ – magyarázta gyanakvását később, miközben egyre erősebb illúziókat táplált a szovjetek kivonulása s az ország szuverenitásának visszanyerése iránt. A tömegmegmozdulásokkal szemben a Horthy-korszak propagandájának hatására fiatal kora óta bizalmatlan volt. Az 1956 októberében munkahelyén vele, a rovására történtek megerősítették benne a forradalmi módszerek elutasítását. A gyár munkástanácsa, melybe a jelölést nem fogadta el, fel akarta használni a benzinjegyeket, amelyekkel Mester gazdálkodott. Mester ezt kifogásolta, íróasztalának fiókját azonban feltörték és kirámolták. A történetek megítélésében – „rettenetes felfordulás” volt, amikor „a munkások, ebben a zavaros időben, ugye, az erkölcs megromlott, loptak ezt-azt, mindent” – közel állt a kádári ellenforradalmi propaganda álláspontjához. A forradalom napjaiban világossá vált, nem tud azonosulni a munkásság lelkesedésével sem. A politizálástól való tartózkodása, a stikliktól való ódzkodása miatt munkatársai ellene fordultak. A forradalom után feljelentették a vállalati benzinjegyek elsikkasztásáért. Néhány hónapig vizsgálati fogságban ült, előbb a sashalmi rendőrségen, később a Markó utcában, majd a bíróság felmentette a vádak alól.²²⁸

A gyárban tarthatatlanná vált a helyzete. „Találkoztam a Horizontnak a párttitkárával. Ez érdekes, hogy változnak az idők: a Horizont szovjet könyvvállalat volt az 1956. év végéig, és akkor magyar könyvvállalatot csináltak belőle, de ugyanaz a személyzet maradt, úgyhogy ugyanazok a munkások maradtak, körülbelül minden. És a párttitkár is – Molnár Józsi, derék ember, ő régi szociáldemokrata volt – visszahívott akkor a Magyar Könyvvállalathoz.”²²⁹ A párttitkár védelme alatt meg is maradhatott szerény előadóként az állami könyvterjesztőnél vagy egy évtizeden át, egészen a nyugdíjazásáig. A vidéki könyvterjesztő hálózatot szervezte, s bár intellektuálisan elfoglalták kapcsolatait az átlagosnál olvasottabb, műveltebb emberekkel, s értesült az ország különböző pontjain történekekről is, ez a tevékenység távol állt egy adottságaihoz, képzettségéhez illő munkától. „Érdekes volt, mert bizonyos tapasztalatokat szereztem” – értékelte az adott politikai rendszerben számára elérhető legjobb pozíciót.²³⁰

226 Uo.

227 Uo.

228 Uo.

229 Uo. Ez a vállalat működött 1975-től Művelt Nép néven.

230 Mester (OHA).

Felmerülhet a kérdés, vajon a háború után meghurcolt sok politikustársához hasonlóan Mester miért nem választotta az emigrációt?²³¹ Maga közvetlenül nem nyilatkozott erről a kérdéstről. 1945 után, középkorú férfiként még több lehetősége lett volna egy idegen országban, mint az 56-os forradalmat követően. Esélyeit rontotta azonban, hogy nem volt univerzálisan hasznosítható szakma, szaktudás a kezében. Származásából eredően sem támaszként szolgáló rokonsága, sem Nyugatra kimenthető anyagi javai nem voltak. Széles kapcsolatrendszere Magyarországra és a magyarság lakta vidékekre, mindenekelőtt Erdélyre összpontosult. A kivándorlás megvalósított társadalmi felemelkedését veszélyeztette volna, igaz, a Magyarországon maradás is. Társadalmi kirekesztettségének legsötétebb hónapjaiban – a kitelepítés idején, amikor „fizikai munkánál más munkát” nem vállalhatott, és „különösen kezdetben nehéz lelki állapotba” kerültek – a feleségével fontolgatták, hogy elhagyják az országot, és kitelepülnek Hollandiába, amennyiben a Dobi-kormány elfogadja a holland kormány ajánlatát, és lehetőséget nyújt az internáltak kiköltözésére.²³² Erre nem került sor, és Mester idősebb korában sem hagyta el az országot. Tenni a magyar népért – ez Mester politikai hitvallásának, de életének is vezérmotívuma volt. Mint egy korai tanulmányában Joan Rațiu román nemzetiségi politikusról megjegyezte: nem fogadta el az emigrálás gondolatát, mert „ezáltal élete munkája erkölcsileg teljesen hitelét veszítene a magára hagyott erdélyi román nép előtt”.²³³ Magáról nyilván hasonlóképpen gondolkodott, amikor kitartott, osztozva a magyar nép sorsában.

A MESTERRŐL ALKOTOTT ELLENSÉGGKÉP

A második világháború után Mester Miklóst a németbarát bábkormányban betöltött pozíciója alapján minden demokratikus rendszerben felelősségre vonták volna. Mint láttuk, 1945-ben, a szovjet intenciók szerint felálló új, kor-

látozottan demokratikus politikai rendszerben Mesternek módja nyílt rá, hogy a háborús bűnösség vádja alól tisztázza magát. A demokratikus pártok képviselőiből alakult igazolóbizottság ugyan politikailag felmentette, a kommunista irányítású politikai rendőrség szemében azonban szerepe nem tisztázódott: a háborús bűnösből fokozatosan felépítették a politikai ellenség képét. Ehhez

231 Mester Miklós fia, a vegyészmérnök Mester Zoltán 1968-ban, a politikailag kilátástalan helyzetben elhagyta az országot. Az Egyesült Államokban telepedett le, szakmai pályafutását az MIT-n szerzett vegyészmérnöki doktorátusával alapozta meg.

232 Mester (2012) 404.

233 Mester (1936b) 22.

előbb kizárólag múltjának egyes részleteit emelték ki, a kádári konszolidáció idején viszont az állambiztonság már korabeli politikai megnyilvánulásai alapján is veszélyes személyt látott benne. A kommunista rendszer egészen 1987-ig ellenségként kezelte, ekkor is csak korára való hivatkozással törölték a nyilvántartásból.²³⁴

A politikai rendőrség 1946-ban mint szélsőjobboldali, vélhetően németbarát vezető politikusra – azaz a háborús bűnösség alapjául szolgáló kultuszminisztériumi államtitkárságból kiindulva – figyelt fel rá. Már ekkor kiemelték politikai pályafutásából, hogy a Nemzeti Munkaközpont alelnöki tisztét is betöltötte, azaz a munkásság baloldali érdekképviselői, szakszervezeti mozgalmával szemben, azzal rivalizálva, egy kormányzatilag támogatott jobboldali munkás-érdekképviselőt vezetett. Ebből kiindulva arra lehetett következtetni, hogy a munkásság – a munkásság képviselte nép – ellensége. A kémkedés gyanúja a hazaáruló képét ragasztotta rá, a Magyar Közösséggel való kapcsolata pedig a köztársaság, az demokratikus államrend ellenségéét. (Mint látni fogjuk, az utóbbi, a demokratikus államrend, később a népi demokrácia ellenségének képe a feltételezés alaptalansága és igazolhatatlansága ellenére évtizedekig rajta maradt.) 1949-ben, miután a két munkaspárt egyesült, és a szakszervezeti mozgalom intézményesen beépült a kommunista diktatúrába, a népügyész ismételen a munkásmozgalom, a Szociáldemokrata Párt elleni politikai kirohanásai alapján vádolta Mestert. Szembenállását a kommunista ideológiával nem Mester világnézetéből, hanem elvtelen, „karrierista” magatartásából vezette le.²³⁵ E konstrukció szerint opportunisták helyzetfelismerésének köszönhetően „keresett és talált kapcsolatot az ellenállókcal és az üldözött zsidóság vezetőivel” is, „kétkulacsos magatartást tanúsított”.²³⁶ Sematikus megítélése devalváltá ellenállási érdemeit. Az államvédelem azt is terhelő adatként, bűneként tartotta számon, hogy „Horthy bizalmas tanácsosa” volt, holott ez a körülmény az igazolási eljárás során még az ellenállásban játszott közvetítő szerepének alapját képezte. „A Nemzeti Munkaközpont elnöke volt. Kapcsolatban állt a kémkedésért elítélt dr. Csomós [Csomoss] Miklóssal, valamint 1948. X. 29–XI. 3-ig a Kat. pol. őrizetében volt hűtlenség gyanúja miatt”²³⁷ – összegezte a karterék a Mes-

234 ÁBTL 2.2.1, operatív karton I/8.8.

235 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészégi anyaga (81365/1949). Dr. Egri József levele az igazságügy-miniszternek, d. n.

236 Uo.

237 ÁBTL V-91291. Barla László és tsa. Javaslát dr. MM alapnyilvántartásban hagyására, 1965. június 29., V-98728. Réghelyi Régenhold Oszkár. Utasítás szabaddon bocsátásra, 1948. november 5.

ter iránti bizalmatlanság indokait. Az osztályellenséget sújtó kitelepítéssel 1951-ben egyértelművé tették megítélését.

Az ötvenes években többször is próbálták kriminalizálni a személyét, hogy fogást találjanak rajta. Forradalom utáni letartóztatásakor is kísérletet tettek rá, hogy köztörvényes ügyben ítélhessék el, és pusztán a politikai alku kategorikus elutasításával és a vizsgálat kockázatának vállalásával menekült meg a büntetett előéletűség stigmájától.²³⁸

A forradalom után az ellenséges elemek felülvizsgálatakor elsősorban mint az új politikai rendszerre legnagyobb veszélyt jelentő „összeesküvés”, a Magyar Közösség egykori tagját tartották számon.²³⁹ Az 1956 októberében Petőfi Párt néven újjászerveződött parasztpárt prominensei elleni adatgyűjtés során a Zsigmond Gyula, Püski Sándor, Bodor György körül kialakult társasághoz (főként az utóbbihoz) erdélyi-baráti-szakmai szálakon kötődő Mester Miklóst is megfigyelték, lehallgatták. A harmadikutasokból „ellenállókka” definiált,²⁴⁰ feltételezett szervezet tágabb köréhez tartozóként számoltak vele. A ráállított ügynök antiszemitaaként és – egykori szerepének jelentős eltorzításával – a Magyar Közösség egyik vezetőjeként, Imrédy Béla híveként, a szélsőjobb oldali eszmék valamikori szimpatizánsaként írta le. Új elemként felhívta az elhárítás figyelmét Mester retorikai képességére, amely jelentős szerepet játszott vezetői-politikusi sikereiben, ugyanakkor potenciális veszélyforrás, ha rendszerellenes nézetek terjesztésére használja. A Soli Deo Gloria egyik tagját idézve nem felejtette el megjegyezni: „olyan hatása van a beszédeinek, hogy ha azt mondja: Megvakarom a talpamat, mert ez a tennivaló ma, akkor is megtapsolják, ezt úgy tudja mondani”.²⁴¹ A „nemzeti radikális társaság” elleni perbe végül nem vonták be, hiszen nem tartozott Püskiéék rendszeresen összejövő asztaltársaságához. Rendszerellenességét múltbeli politikai szerepvállalása mellett egyre inkább ismeretségi köre „bizonyította”. Kapcsolatairól árulkodott és rossz fényt vetett rá, hogy a háború utáni felülvizsgálatok során a Független Kisgazdapárt igazolta. A múltjából előbukkantak a „fasiszta” propaganda terjesztésében játszott szerepére utaló tények: filmügyi kormánybiztos volt, a Mester-féle filmvállalat tulajdonosa.

1965-ben felülvizsgálták az állambiztonságnál felfektetett anyagát, és meg-

tartották az ellenséges személyek nyilvántartásában. A helyenként pontatlan, másutt sablonos információk arról is árulkodnak, hogy nem tartozott a belső elhárítás által leginkább szemmel tartott személyek közé.²⁴² Rendszerellenességét – személyének társadalmi

238 Mester (OHA).

239 Lásd többek között ÁBTL V-2000/19.

Magyar Közösség.

240 Standeisky (2005) 387–413.

241 ÁBTL 0-11803/9. Ellenállók.

242 ÁBTL 2.2.1, operatív karton I/8.8.

veszélyességét első helyen kiemelve – olyasféle megállapításokra alapozták, hogy a „Felszab. előtt tagja volt a MK-nak”, jobboldali pártok képviselője volt, „majd 1944-ben FKP tag lett és annak jobboldalához tartozott”. Azzal a megállapítással, hogy „parlamentari beszédei során gyalázta a Tanácsköztársaságot”, munkásosztály- és proletárforradalom-ellenességét emelték ki, mintegy át-hangszerelve a szociáldemokraták elleni kirohanása alapján felrótt munkásellenességét. Kultuszminisztériumi államtitkársága és a fasiszta filmeket forgalmazó filmvállalat megalapítása miatt legalábbis fasiszta-szimpatizánsnak tekintették. Meggyőződéses és szilárd jobboldaliságára bizonyosságul pedig minden alap nélkül ráerőltették a közösségi tagokra igaz megállapítást, mely szerint „jobboldali magatartása miatt a pártból [FKgP] 1947-ben kizárták”.²⁴³

A hatóságokon kívül Mestert a vele akár emberileg szimpatizáló kommunisták is az ideológiai rendszerrel szemben állónak, a néptől elszakadtnak tekintették.²⁴⁴ A hatóságok kegyéből 1968-ban útlevelet kapott, és meglátogathatta Romániában, szülőföldjén maradt édesanyját, akit a háború óta nem is látott.²⁴⁵ Ez azonban egyszeri eset volt, általános megítélése nem változott: továbbra is mint politikai nézetei miatt összeesküvésre és ellenséges eszmék terjesztésére hajlamos egyént tartották állambiztonsági megfigyelés alatt.²⁴⁶ A hetvenes évek elején a szovjet állambiztonságtól átvett iratok nyomán egykori kapcsolatai miatt átmenetileg ismét a múltja került megítélésének fókuszába.²⁴⁷ Az azt követő időszakról jóval kevesebb információ áll a rendelkezésünkre, ezek alapján általánosságként megállapítható, hogy aktuális magatartására és politikai megnyilvánulásaira koncentráltak. Főként (egyre bátrabban megmutatkozó) nacionalista szemlélete került előtérbe. Nyugdíjazása után emlékiratait írta, folytatta az erdélyi nemzetiségi együttélés kutatását, kapcsolatai révén – melyek közül főként az erdélyieket őrizte meg – nyomon követte a Romániába szakadt magyarság sorsát. Immár elsősorban a kisebbségi magyarsághoz fűződő kötelei, a kisebbség sorsáért való aggodása alapján tartották nacionalistának, és gyűjtötték az adatokat ellene.²⁴⁸ Az 1977. június 15–16-i debreceni–nagy-

243 Uo.

244 Mester (OHA).

245 Mester (2012) 502.

246 Nyugatra egyszer, 1981-ben, már igen idős korában kapott útlevelet, hogy meglátogathassa Kaliforniában élő fiát.

247 ÁBTL A-872. A szovjet állambiztonsági szervektől átvett anyagok I. 406. 13. sz. jegyzék. Kompromittált magyar állampolgárok névsora.

248 ÁBTL O-16700. „Csángók”. A dossziét 1978-ban zárták le, de Mester feltárt kapcsolatairól, a belső elhárítás érdeklődésének mélységéről nem tudhatunk meg részleteket, mert az iratokat bezúrták.

váradai Kádár–Ceașescu-találkozó után nem sokkal „nacionalista” kijelentései miatt „szóbeli figyelmeztetésben” részesítették.²⁴⁹

MESTER MIKLÓS A KOMMUNISTA RENDSZERRŐL

A második világháború után Mester Miklós a konzervatív kurzus idején ellenzéki szerepre kárhozottatott Független Kisgazdapárttól a Horthy-korszak politikai berendezkedésénél demokratikusabb, társadalmi szerkezetében is modernizáltabb, az ország lakosságának többségét kitevő agrárnépesség egzisztenciális létét megszilárdító Magyarország megteremtését várta. A háborús vereség nyomán kialakult hatalmas viszonyok tükrében számolt a trianoni békeszerződéssel elcsatolt országrészek ismételt elvesztésével, de úgy vélte, a demokratikus jogok kiterjesztésével a szuverenitásukat visszanyerő közép-európai országokban megoldható lesz a nemzetiségek békés együttélése. Noha tisztában volt a geopolitikai realitásokkal, egy brit történész ismerőse révén megpróbálta az angol külügyminisztériumhoz eljuttatni javaslatát a térség nemzetiségi érdekeken nyugvó újrendezésére. Eszerint „lépcsőzetes szabad népszavazást kellene elindítani Magyarország határain. Ameddig a lakosság többsége úgy dönt – a határ menti magyarok sorsáról van szó –, hogy ők csatlakozni akarnak Magyarországhoz, ezt vegyük tudomásul, és a túlmaradt magyarok részére pedig autonómiát kell biztosítani.”²⁵⁰

Gyorsan felismerte, hogy az ország sorsát alapvetően a Szovjetunió hatalmi érdekei fogják meghatározni, korlátozva a demokratikus berendezkedést és az ország szuverenitását.

A hetvenes évekből visszatekintve az általa megért két politikai korszakot, a Horthy-időket és a kommunista népi demokráciát egyaránt „[a]ntidemokratikusnak, embertelennek és kegyetlennek” látta.²⁵¹ Párhuzamot vont a fehérterrorista tisztí különítmények és a kommunisták túlkapásai között.²⁵² A Horthy–Bethlen–Teleki nevével fémjelvezhető „előkelő idegen” arisztokrata klikk politikai uralmát a szintén idegenből érkezett, zsidó származású kommunisták régi rendet szétzúzó, de a népi legitimitást ugyancsak nélkülöző hatalmához hasonlította.²⁵³ A hasonlóságok ellenére azonban látott árnyalati

különbségeket is – a konzervatív korszak javára. A magyar nép elnyomásában élt, de 1945 után – Mester nem tesz különbséget a koalíciós évek kormányzása és a kommunista diktatúra között! – „leigázták”, a Horthy-kor-

249 ÁBTL 2.2.1, operatív karton I/8.8.

250 Mester (OHA).

251 Mester (2012) 11.

252 Uo. 307.

253 Uo. 310–314.

szakkal összehasonlítva egy „embertelenebb politikai klikkrendszer” jött létre.²⁵⁴ Mester számára, aki a magyarság, azon belül is a parasztságban megtestesülő magyar nép felemelkedését, fajvédőként a magyarság idegenekkel szembeni megerősítését tartotta politikai hitvallásának, elfogadhatatlan volt az idegen és rétegeérdekeket kiszolgáló politikai rendszer. Elutasította a nemzeti törekvéseket ignoráló internacionalista ideológiát, a nemzetet megosztó osztályharcos marxista történelemszemléletet. Noha gazdaságpolitikával nem foglalkozott, az agrárlakosság földterülettel való ellátását célzó földreform szorgalmazásából, saját puritán életmódjából, az akár zsidó, akár magyar vagyongyűlöletből, valamint a közép- és alsó néprétegek megélhetési viszonyainak javítására tett kísérleteiből arra következtethetünk, hogy az állami beavatkozással korlátozott piaci verseny és a korlátozott tulajdon híve volt. Szoros szálakkal kötődött a református egyházhoz, fiatal kora óta részt vett a református diákmozgalomban, később maga is világi tisztségviselő volt. Az egyházak autonómiájának felszámolása, az ateista ideológia propagálása szintén a kommunista rendszer elutasítására készítette. Visszaemlékezésében azonban a szovjet típusú rendszert – elvi szembenállása ellenére – nem elméleti síkon, hanem a tönkretett emberi életek bemutatásával marasztalta el.²⁵⁵ A politikaelmélet nem tartozott erősségei közé. Cselekvő, szervező, kapcsolóalkat volt. Számon tartotta közeli-távoli ismerősei sorsát. Egyéni tragédiáikból vonta le azt a következtetést, hogy a kommunista berendezkedés elfogadhatatlan. A Rákosi-korszakot és a kádári konszolidációt az öngazgatást és a demokráciát egyformán nélkülöző diktatúrának tekintette,²⁵⁶ amely „a szellemi és az erkölcsi életet mély válságba” sodorta.²⁵⁷ Jóllehet a politikai berendezkedést illetően nem tett különbséget Rákosi Mátyás és Kádár János rendszere között, az utóbbi javára írta, hogy „az anyagi jólét terén tiszteletre méltó emelkedés történt a széles néprétegeknél”, ám ez szemében nem pótolhatta a szabadságot. A nemzetiségi ügyek szakértőjeként elismeréssel vélekedett a nemzeti kisebbségek magyarországi helyzetéről, úgy tartotta, hogy Kádár „kultúrnéphez illő” nemzetiségi politikát folytat. Az ország kommunista vezetését viszont kárhóztatta azért, hogy nem lép fel a határon túli magyarság védelmében, egyetlen lépést sem tesz

a romániai magyarság nemzetiségi jogaiért.²⁵⁸

Úgy látta, az egyéni teljesítményt sem a jobboldali konzervatív, sem a kommunista korszakban nem becsülték meg,²⁵⁹ de általános megfigyelése az

254 Uo. 243.

255 Uo. 593–656. o.

256 Uo. 321.

257 Uo. 375.

258 Uo. 449.

259 Uo. 315.

volt, hogy „képzett, értékes emberek, az átlagot felülmúló intellektüelek élet-pályájukon a második világháború következményeként érvényesülni nem tudtak”.²⁶⁰ Széles ismeretségi köréből, amely szinte a magyar kulturális és szellemi élet egészét átfogta, sokak kényszerültek emigrációba, sokak élete tragédiába torkollott. Memoárja sorra kitér azokra az ismerőseire, akik baloldali meggyőződésük, szovjet szimpátiájuk ellenére csalódtak az új politikai érásban.

A kommunista hatalomhoz való viszonyulásuk alapján gondolta át a Kisgazdapárt vezető politikusairól alkotott véleményét is. Elfordult Tildy Zoltántól és Bereczky Alberttől, akikhez egykor nagyon szorosán kötődött (s akik a kisgazdákhöz való kapcsolatot jelentették a számára), a meggyőződéséhez ragaszkodó Nagy Ferencsel, Varga Bélával viszont szimpatizált.²⁶¹ Bereczkyt a baloldali politikai mozgalmak szálláscsinálójaként is kárhoztatta.²⁶² Magát a politikai karrier érdekében emberi értékeit feladók – Tildy Zoltán, Péter János, Veres Péter – ellenében határozta meg,²⁶³ amikor megállapította, hogy a „legnagyobb hatalommal”, azaz a diktatúrával szemben két út választható: a megalkuvás avagy a „reménytelen szembehelyezkedés az erkölcsi integritás védelmében”,²⁶⁴ és az utóbbival járó üldöztetés vállalása. A hetvenes, majd a nyolcvanas években vele készült interjúk, amelyekben kilépett a teljes visszavonultságból, arról árulkodnak, hogy kirekesztettsége állandó félelemérzettel párosult. A magyarországi szovjet típusú rendszert mindazonáltal átmeneti időszaknak tekintette. Optimizmusát nem a világpolitikai helyzet fordulataira alapozta. Idealista volt, hitt az emberiség fejlődésében. A kulturális színvonal emelkedése, a nemzetek öntudatra ébredése aláássa majd a kommunisták uralmát – vélte.²⁶⁵

ÁTÉRTÉKELÉSEK

Nem tudjuk, miként ítélte meg Mester Miklós saját tevékenységét és helyzetét a két világháború között. Paraszti sorból értelmiségivé emelkedése gyors sikertörténet volt, mentorok álltak mögötte, de segítették saját képességei és

a magyarság sorsának jobbítása mellett szilárd elkötelezettsége is. A politikai pályán az a felismerés indította el, hogy politikusként hatékonyabban segítheti elő az ország társadalmi modernizációját, mint történészi, tanítói vagy tudománysszervezői munkájával. A nemzeti-

²⁶⁰ Mester (2012) 446.

²⁶¹ Uo. 247.

²⁶² Uo. 250.

²⁶³ Uo. 274.

²⁶⁴ Uo. 279.

²⁶⁵ Uo. 373.

segek kollektív jogairól vallott nézeteire könnyen ráépült a diákmozgalmak irredentizmusa és különösen a Magyar Közösség fajvédő ideológiája. Meggyőződése, hogy a polgári szabadsági jogokat felülírják a közösségi, „nemzeti” érdekek, a maga számára is érvrendszert szolgáltatott a zsidóság diszkriminálására, a fajvédelmi intézkedések pártolására. Ugyanakkor – a nemzetiségi egyenjogúság híveként – a magyarországi német nemzetiség követeléseivel szimpatizált. A svábság Harmadik Birodalomhoz kötődő nemzetiségi mozgalmát, a Volksbundot és vezetőjét, Basch Ferencet sem akkor nem tagadta meg, amikor háborús bűntettel vádolták őket, sem a későbbiekben, amikor egyértelműen demokratának vallotta magát. A parasztság modernizációjához és felemelkedéséhez szükséges általános földreform melletti kiállása a szélső-jobboldali Magyar Megújulás Pártjába vezette, melynek tekintélyuralmi törekvéseivel is kiegyezett a változások reményében és azért, hogy a konzervatív tábor kilátástalannak tűnő status quo politikájából kiutat találjon. Azonosult az MMP németbarát külpolitikájával is, abban bízva, hogy német segítséggel minden elszakított országrészt visszacsatolnak majd.

Magyarország szuverenitásának elvesztése, a zsidóság elpusztítása és a feltartóztatatlan háborús vereség láttán a kormánypárt baloldali ellenzékét alkotó Független Kisgazdapárthoz közeledett. Hosszan tartó kognitív folyamatok során értékelte át addigi politikai nézeteit. Gondolkodásának átalakulását a demokráciát középpontba helyező új politikai közbeszéd is segítette.

A háború után az igazoltatási eljárás, valamint a különféle nyomozó szervek vizsgálatai újra és újra arra készítették, hogy saját politikai cselekedeteire reflektáljon. Védekezésre kényszerült, ezért múltjából olyan epizódokat idézett fel és olyan eszmékre hivatkozott, amelyekről úgy vélte, pozitív fénybe állítják személyét. 1945 végén, amikor a politikai rendőrség kihallgatta, politikusi pályáját az ingyenes oktatás szorgalmazásában, a nemzetiségi kérdés, a Duna menti népek békés együttélésének demokratikus megoldása és a cionizmus támogatásában összegezte.²⁶⁶ Fajvédő nézeteinek és az azokból következő antiszemitizmusának problematikusságát belátva megjegyezte: „Egyedüli képviselő voltam, aki a parlamentben különbséget tettem a szegény és a vagyonos zsidóság között. Ma elismerem, hogy az önkéntes asszimiláció jelenségét nem méltányoltam eléggé, talán túl merev voltam a cionisták javára.”²⁶⁷ Államtitkári megbízatásának idejéből a zsidó művészek, értelmiségiek mentesítésére tett lépésén kívül a zsidó műkincsek biztonságba helyezését, a baloldali internáltak kisza-

266 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népügyészégi anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

267 Uo.

badítását és a Moszkvába indított fegyverszüneti bizottság megszervezésében játszott szerepét sorolta. Hangsúlyt kapott a Kisgazdapárttal való szoros politikai együttműködése is. Miután a református egyház vezetőségével is egyeztetett, Tildytől kapta a megbízást, hogy maradjon a „rendszerben” és segítse az ellenállást.²⁶⁸ Tildy főszerepe abban, hogy elvállalta az államtitkárságot, a koalíciós kormányzás éveiben konstans motívum marad érvrendszerében. Hallgatott viszont a kinevezését támogató egyéb politikai pártokról, csakúgy, mint a Magyar Közösségről, amellyel az asszimiláció kérdésében meghasonlott. Csomoss Miklóst az ellenállási mozgalom, és nem a közösséghez való tartozás kapcsán említette.²⁶⁹ Egy közvetlenül a háború után írt (de csak 1985-ben, a magyar emigráns sajtóban napvilágot látott) tanulmányában a múlttal való őszinte szembenézést sürgette, hogy a magyarság és a zsidóság viszonyát a két nép javára új alapokra lehessen építeni.²⁷⁰ Néhány hónappal később már tagadta fajvédő nézeteit, helyettük cionista kapcsolatait sorolta. Magát nem politikusként, hanem a „nemzetiségi kérdés szakértőjeként” határozta meg.²⁷¹ Egy másik alkalommal egy látogatójának úgy nyilatkozott, hogy „mindenkor a kizsákmányoló kapitalisták ellen harcolt, felekezeti és faji különbség nélkül”.²⁷² A zsidótörvényekkel kapcsolatban az 1944. június 21-i minisztertanácsi felszólalását emelte ki, és azt hangoztatta, hogy a baloldali erők egyes képviselői – Tildy Zoltán, Szakasits Árpád, Dudás József, Faust Imre – és a kormányzó között ő teremtett kapcsolatot. „Németarát volt, de csak azért, mert azt gondolta, hogy ezen keresztül segíthet a magyarság sorsán.” Mester a negyvenes évek végén ismerkedett meg Bibó István írásaival. Bibó *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya tükröt tartott elé. „Én körülbelül az ő útján járok.

Amin Bibó István átesett 1948-ban, és ezt egy nagyon szép, alapos tanulmányban bizonyította, és sajnos annak a tanulmánynak semmi visszhangja akkor nem volt” – vallotta nézeteinek új irányáról már a hetvenes évek végén.²⁷³

1951-ben, mikor kitelepítették, paraszti származására és vagyontalanságára hivatkozva fellebbezett. Orosz nyelvismeretével és a Magyar–Szovjet Baráti Társaságon belüli tevékenységével próbálta igazolni, hogy igyekszik alkalmazkodni az új politikai rendszerhez.

268 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949). Jegyzőkönyv Mester Miklós kihallgatásáról, 1945. december 5.

269 Uo.

270 Mester (1985).

271 BFL XXV. fondfőcsoport, 2. fond, b állag, dr. Mester Miklós népiügyszéki anyaga (81365/1949). Feljelentés, 1946. január 18.

272 ÁBTL A-1133. Magyar Ellenállási Mozgalom n. dr. Csomoss-féle szervezet anyaga. Jelentés, 1946. június 25.

273 Mester (OSZK).

A kitelepítés megtörte. Meggyőződése, hogy a nyilvános szereplés elkerülésével és a rendszerhez való pragmatikus idomulással a „kegyetlen” időket átveszelheti, kudarcot vallott. Az „osztályellenséggel” szembeni általános fellépés nyomán be kellett látnia, politikai megítélése nem önreprezentációján és nem is objektív tényeken vagy egyéni megítélésen múlik. Ellenség az, akit a politikai hatalom hatalomgyakorlásának érdekében ellenségnek jelöl ki. Ezért még inkább törekedett elveszni az átlagemberek között, miután munkahelyére visszatérhetett.

A kitelepítés politikai gondolkodását is tovább formálta. Felsővadászon zsidó középosztálybeli családokkal osztozott az üldöztetésben. A velük való mindennapos érintkezés, a sorsközösség rávezette az asszimiláció elfogadására.

A forradalom utáni emigrálási hullámban addig megmaradt baráti, ismeretesi köre tovább foglalkozott. Elsősorban erdélyi származású értelmiségi barátaival, a református egyházi életben tevékenykedő ismerőseivel, a hasonló munkaterületen, leginkább könyvkiadók szerkesztőségében munkához jutó elvbarátaival – Kovács Istvánnal, Paku Imrével – ápolt laza kapcsolatot. Az említett Kovács István révén (aki egykoron az Erdélyi Pártban politizált, majd az MMP pártszervezője volt), valamint Bodor Györgyön keresztül (aki szabadidejében a székelység történetének megírásával foglalkozott, s így történelmi érdeklődése közel állt Mesteréhez) kapcsolatban állt a Püski Sándor körüli, Bajcsy-Zsilinszky szellemi örökségét, nemzeti radikális programját vállaló eszmei közösséggel. A Belvárosi Kávéházban össze-összejövő társasági kört Mester óvakodott látogatni. Zárkózottabban élt, mint a kör tagjai, mintegy belső emigrációban. Bodoron és Kovácson kívül másokat is ismert a társaságból, az erdélyi Vita Sándort mindenképpen, de Püski Sándort is – még a Magyar Út Kiadó idejéből.²⁷⁴ A kommunista rendszer közéletéből Mesterhez hasonlóan kirekesztett, „nem kívánatos”²⁷⁵ Bajcsy-Zsilinszky Emléktársaság tagjainak politikai nézetei közel álltak Mester hatvanas évekre átértékelt világnézetéhez, politikai felfogásuk megerősítette Mester régi-új elveit.

A politikai felfogásában fokozatosan bekövetkező változást környezete is érzékelte. Sokan, akik emberi kvalitásait is értékelték, „lelkiekben és szellemiekben fejlődőképes embernek”²⁷⁶ tartották, mások kételkedtek új meggyőződése hitelességében, elsősorban a zsidóság asszimilációját illetően: „Teljesen átesett a ló másik oldalára, és olyan dolgokról

magyarázott és hetvenkedett, amit szerintem ő sem hitt.”²⁷⁷

Zsigmond Gyula és Püski Sándor társaságához olyan egykori parasztpár-

274 ÁBTL 0-11803/9. Ellenállók.

275 Standeisky (2005) 387.

276 Mester (2012) 8.

277 Révész (OHA).

ti politikusok tartoztak, akik a Nemzeti Parasztpárton belül alapvetően a Kovács Imre-féle szárnyal szimpatizáltak, s akik 1956-ban a párt újjászervezésében aktív szerepet játszottak. Mester a Magyar Megújulás Pártja után a Független Kisgazdapártot választotta, mert kormányalakításra alkalmasabb politikai erőnek tartotta, és idegenkedett Veres Pétertől. Barátai között azonban már akkor is voltak olyanok – például Bódis Gábor –, akik a parasztpárt-hoz csatlakoztak. Tildyből erélytelen kiállása és a kommunistákkal való együttműködése miatt kiábrándulva Mester is Kovács Imrében ismerte fel a messze látó államférfi erényeit. Kovács, hozzá hasonlóan, a korlátozott kapitalizmus híve és a megegyezései társadalmi változások támogatója volt.²⁷⁸ A társaság eszmei atyja, Bajcsy-Zsilinszky Endre fajvédő, zsidó-, majd németellenes politikus volt, aki szocialisztikus elveket vallva társadalmi reformokat szorgalmazott. Bajcsy-Zsilinszky saját pártja oldaláról, a magyarországi svábsággal szimpatizáló Mester az Imrédy-párthoz csatlakozva próbált nagyobb nyomást kifejteni a változások érdekében. Legnagyobb elvi különbség közöttük a hitleri Németországhoz való viszonyulásukban volt. A háború után Bajcsy-Zsilinszky követői és – egyre határozottabban – Mester is demokrata és polgárosult, modern Magyarországról álmodtak. A zsidó asszimilációt egyéniül különbözően látták, lehetőségét Mester Miklós a hatvanas évekre teljesen elfogadta.

Bodorékhoz hasonlóan a rendszer kiteszítottjának érezte magát Mester is: „az osztályidegen szerepét kellett vállalnom származásomnál és felfogásomnál fogva két különböző, az életemben egymást felváltó, ellentétes társadalomban az uralkodó körök előtt” – indította visszaemlékezéseit.²⁷⁹

Az emléktársasággal való érintkezés nyomán memoárjában már új színben láttatta a múlt egyes részleteit: „nagyon nemes célnak” nevezte például a németellenes erő összefogására Püski Sándor által 1943-ban szervezett szárszói konferenciát is,²⁸⁰ holott 1943 májusában több szélsőjobboldali képviselő-társával együtt még a hitleri Németország melletti kiállást és az ellenzéki erő megfélemezését követelte Kállay Miklós kormányától.²⁸¹ A demokrácia és hu-

manizmus melletti elkötelezettségét egészen a harmincas évek elejéig vezette vissza, történelmi tanulmányainak idejére.²⁸² A létező és elutasított diktatórikus politikai rendszerrel szemben állva, a népszuverenitás szempontjából azzal ellentétes rendszer hívévé szegődött. A demokrácia mint elsődleges cél,

278 Standeisky (2005) 388.

279 Mester (2012) 11.

280 Uo. 359.

281 Szinai-Szűcs (1962) 390. Köszönöm Ungváry Krisztiánnak, hogy felhívta rá a figyelmem.

282 Mester (2012) 263.

vezérelv jelent meg világnézetében, amelynek megvalósítása minden más – gazdasági, szociális – célkitűzés kiindulópontja. A nemzeti érdekek, a magyarság történelmi hagyományaihoz és kultúrájához való kötődés, a nacionalizmus sem szorult háttérbe gondolkodásában, fokozódó nyíltsággal sürgette az ország függetlenségének helyreállítását és a határon túli magyarság jogainak és életkörülményeinek javítását. A fentiekben láthattuk, hogy nacionalizmusa mentén új ellentét keletkezett közte és a kommunista rendszer között. Mester Miklós a Kádár-korszakra antiszemita nacionalistából a demokrácia mellett kiálló nemzeti radikális eszmék hívévé szegődött.

A rendszerváltás után a demokrácia és ugyanakkor a nacionalizmus mellett is erősen elkötelezett konzervatív jobboldal politikai példaképre talált Mesterben. Történelmi szerepének megőrzését felkarolta az Európai Protestáns Szabad Egyetem. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem emlékét mint történelmszét ápolja, aki főként az erdélyi kisebbség sorsával foglalkozott. Egykori pártállását nem tagadhatják, de nem feszegetik, milyen elveket követve csatlakozott a szélsőjobboldalhoz. Azt sugallják, hogy a zsidóság mentésének céljából fogadta el a tisztséget.²⁸³

Szereplésével legtöbbit a magát nemzeti konzervatívnak valló Török Bálint közíró foglalkozott Mester visszaemlékezésének megjelenését megelőzően. Török történetírói, publicisztikai munkásságának célja az volt, hogy „a kommunista történetírás és propaganda által meghamisított vagy elhallgatott események igaz ismertetésével hozzásegítse polgártársait egy egészséges történelmi tudat kialakításához”.²⁸⁴ A nem kommunista ellenállásról szólva élesztette újra Mester alakját, politikai példáját, akit „a náciellenes politikai mozgalom egyik kiemelkedő, főleg az embermentésben kimagasló teljesítményt nyújtó politikusaként” nevezett meg. Mester-életrajzában értelemszerűen az 1944-es év cselekedetei – a Győrffy Kollégium miniszteri biztossága, a zsidók számára szerzett mentesítések, előzetes igazolások, minisztertanácsi felszólalása – kerültek középpontba.²⁸⁵ Pályafutását elemezve történelmi munkásságát nagyította fel, Mester politikai szerepvállalása és politikai nézetei csonka és torz formában jelennek meg. Mester nem volt politikusi alkat – állapítja meg felmentéséül –, „emberiessége”, azaz a szociális problémák iránti érzékenysége „néha negatív irányba térítette”. Török is átvette a Bokor által felkapott „naiv” jelzőt Mestert illetően, ám mivel az egy történelmi példaképre nézve dehonesztáló, személyiségjegyei között inkább a humánusra helyezi a hangsúlyt. Török a „magyar társadalom pozitív erőivel való kapcsolatokat”, valamint az Imrédytól és a né-

283 A PPTE honlapján az életrajzok között.

284 www.torokbalint.hu.

285 Török (2007).

metbarát szélsőjobbtól való eltávolodását hangsúlyozta.²⁸⁶ Államtitkári kinevezését is elsősorban a háborús kataklizmából kiutat kereső Szent-Iványi Domo­kos vezette Magyar Függetlenségi Mozgalomnak tulajdonítja, s csak melléke­sen azoknak, akik azt igazolhatóan előmozdították. Az MMP a kinevezés akadályozójaként jelenik meg. Mester németekkel szembeni averzióját, a kor­mányzóhoz fűződő kapcsolatának köszönhető pozícióját szilárdnak tekinti, sta­tikus, a konzervatív establishment elfogadott tagjaként ábrázolja, megfe­ledkezve a német megszállás okozta pálfordulásról, politikai szerepének újraértelmezéséről, új irányba való tájékozódásairól. Hasonlóképpen a statikus ábrázolás következménye, hogy a háború után megerősödő demokrata meg­győződését, nevezetesen a polgári demokrata Jászi Oszkár nézeteihez való kö­zeledését visszavetítette a harmincas–negyvenes évekre is,²⁸⁷ holott Mester be­vallottan jóval később azonosította a saját meggyőződését Jásziéval. „Jászi iránt egészen idejében az érdeklődésem nem ébredt fel” – ismerte el nyíltan halála előtt néhány évvel.²⁸⁸ Hogy mit jelent Mester Miklós a jobboldal számára leg­

elsősorban, azt Török Ady Endre ver­sének egy sorával összegezte: „Magyar az űzött magyarságban”, rámutatva Mes­ter életének politikai vezérmotívumára, a nacionalizmusra.²⁸⁹

286 Török (2007) 37.

287 Uo. 36.

288 Mester (OHA).

289 Török (2007) 39.

HIVATKOZÁSOK

Ablonczy (2005)

ABLONCZY BALÁZS: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris.

Bereczky (1945)

BERECZKY ALBERT: *A magyar protestantizmus a magyar zsidóüldözés ellen*. Budapest, Református Traktátus Vállalat.

Bokor (1982)

BOKOR PÉTER: Egy naiv ember – bársonyszékben. 24 részlet egy végtelen beszélgetésből. In uő: *Végjáték a Duna mentén. Interjúk egy filmsorozathoz*. Budapest, MTV–Minerva–Kossuth, 126–189. Eredetileg megjelent: Mes­ter Miklós: Egy naiv ember – bársonyszékben. Bokor Péter interjúja. *Va­lóság*, 1981. 10. 53–74.

Bokor (1985)

BOKOR PÉTER: *Zsácutca. A Századunk sorozat interjúi*. Budapest, RTV–Mi­nerva.

Braham (1997)

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó.

Csicsery-Rónay (1998)

CSICSERY-RÓNAY ISTVÁN: *Koncepció per 1947. A Független Kisgazdapárt széttűzése*. Budapest, 1956-os Intézet.

Csicsery-Rónai (OHA)

Csicsery-Rónai István-interjú. Készítette Kozák Gyula 1989-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 198. sz.

Farkas (OHA)

Farkas László-interjú. Készítette Vásárhelyi Judit 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 61. sz.

Fitos (OHA)

Fitos Vilmos-interjú. Készítette M. Kiss Sándor 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 25. sz.

Gergely-Glatz-Pölöskei (2003)

Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest, ELTE.

Hubai (2001)

HUBAI LÁSZLÓ: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet. Választókerületi adattár*. Budapest, Napvilág.

Lévai (1946)

LÉVAI JENŐ: *Szürke könyv. Magyar zsidók mentéséről*. H. n., k. n.

Mester (1936a)

MESTER MIKLÓS: *Az autonóm Erdély*. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.

Mester (1936b)

MESTER MIKLÓS: *Az erdélyi románok első törvényhatósági küzdelmei a magyarokkal és a szászokkal (1860–1863)*. Budapest, *Magyarságtudomány*, II. 1. különlenyomat.

Mester (1985)

MESTER MIKLÓS: A zsidókérdés Magyarországon. *Új Látóhatár*, 3. 367–389.

Mester (2012)

MESTER MIKLÓS: *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában. Visszapillantás a katasztrofális magyarországi 1944. esztendőre, részint annak előzményeire és közvetlen következményeire is, 27 év távlatából*. Budapest, Tarsoly.

Mester (OHA)

Mester Miklós-interjú. Készítette Gyurgyák János és Varga Tamás 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 45. sz.

Mester (OSZK)

Mester Miklós-interjú. Készítette Bokor Péter a Századvég sorozat számára. Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tára, 303. sz.

Papp (2008)

PAPP ISTVÁN: *A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Népi tehetségek gondozása, vagy tudatos elitnevelési kísérlet?* Budapest, Napvilág.

Pungor (OHA)

Pungor Ernő-interjú. Készítette Garai Gábor 1991–1992-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 453. sz.

Révész (OHA)

Révész András-interjú. Készítette Hegedűs B. András és Kovács András 1986-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 5. sz.

Sándor (1997)

SÁNDOR TIBOR: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika 1938–1944.* Budapest, Magyar Filmintézet.

Schmidt (1990)

Komoly Ottó, a Magyar Cionista Szövetség elnökének naplója 1944. Közli: Mester Miklós, Majsai Tamás és Schmidt Mária. In *Kollaboráció vagy kooperáció? A Budapesti Zsidó Tanács.* Budapest, Minerva, 126–221.

Sipos (2001)

SIPOS PÉTER: *Imrédy Béla. Politikai Életrajz.* Budapest, Elektra Kiadóház.

Somodi (OHA)

Somodi István-interjú. Készítette Czakó Ágnes 1989–1990-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 230. sz.

Standeisky (2005)

STANDEISKY ÉVA: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom.* Budapest, 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.

Szalatnyai (OHA)

Szalatnyai József-interjú. Készítette Molnár Adrienne 1992–1993-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 504. sz.

Szekér (2009)

SZEKÉR NÓRA: *A Magyar Közösség története.*
<http://mek.oszk.hu/08400/08480/>

Szerencsés (2002)

SZERENCSÉS KÁROLY: „Az ítélet: balál”. *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt*. Budapest, Kairosz.

Szinai–Szűcs (1962)

Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, Kossuth.

Sztáray (1989)

SZTÁRAY ZOLTÁN: Mester Miklós 1906–1989. *Új Látóhatár*, 3. 391–392.

Török (2004)

TÖRÖK BÁLINT: *Farkas esz meg, medve esz meg... Szent-Iványi Domokos és a Magyar Függetlenségi Mozgalom*. Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.

Török (2007)

TÖRÖK BÁLINT: Ember az embertelenségben. Száz éve született Mester Miklós. *Magyar Napló*, 2. 36–39.

Tüdős (1998)

ZSINDELYNÉ TÜDŐS KLÁRA: *Csizma az asztalon*. Budapest, Harmat.

Ungváry (2012)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Népiirtás és szociálpolitika. Diszkrimináció és antiszemitizmus Magyarországon, 1919–1944*. Kézirat.

SÁRKÖZY RÉKA

LENYOMATOK – A DON-KANYAR EMLÉKEZETÉNEK FILMES NARRATÍVÁJA

Rejteni vágyott csúfságát, szégyelte, befedte / körbe halántékát a király bíbor tiarával; / ámdé a szolgál, ki hosszú haját nyesegette vasával, / ezt meglátta; a csúf titkot nem merte sehogysem / elhírlelni, de vágyott rá, hogy mondja ki mégis, / és hallgatni nem is volt képes, félrevonult hát, / ásott gödröt, e lukba susogta be, hogy fejedelmét / mílyfűlűnek láthatta, kimerve kezével a földet, / majd a saját szavait földdel beborítja megintcsak, / és némán tovalép a göröngybetakarta gödörtől. / Ott szaporán remegő nádakból nőtt föl egy erdő, / esztendő teltén meg is érett, s magva vetőjét / elhirdette: ahogy sűrűjét mozgatta az enyhe / Auster, az úr füleit s a dugott szavakat kisusogta.

Ovidius: *Átváltozások. Midas* (Devecseri Gábor fordítása)

1 1955-ben, a felszabadulás 10. évfordulójára, szovjet nyomásra jelent meg az első néhány „szakmunkára emlékeztető kiadvány” a második világháború történetéről. Romsics Ignác a magyar historiográfia történetéről írott művében kiemeli Nemes Dezső *Magyarország felszabadulása* című művét, amely „a felszabadító szovjet hadsereg” „történelmi cselekedetét” a „német elnyomók” elleni négy évszázados küzdelem végpontjaként, egyben a „nemzeti felvirágzást” hozó „szocialista forradalom” lehetőségének a megteremtéseként értékelte. 1951-ben egykötetes összefoglalás jelent meg az új középiskolai tankönyvek kiegészítéseként, gazdag fényképmelléklettel. Szerkesztője Köpeczi Béla volt (*A magyar nép története. Rövid összefoglalás*). Romsics kiemeli, hogy a portrék sorát tíz kommunista mártír képe zárta, Horthy, Bethlen vagy Teleki ábrázolása viszont hiányzott az összefoglalásból. Romsics (2011) 390–391.

A XX. századi magyar történelem bizonyos témái 1945 után csak a privát emlékezet részeként hagyományozódhattak tovább, akárcsak Midasz király fel nem fedhető kínos titka. Elmondhatatlan, földbe suttogott történetté vált a teljes jobboldali politikai hagyomány és gondolkodásmód – noteszek, naplók, versek őrizték az emlékezetet, sokáig a nyilvánosság minden reménye nélkül. És el nem mondható, meg nem írható történet lett a magyar világháborús részvétel *egésze* is – egészen pontosan ennek minden olyan értelmezési kísérlete, amely eltért a hivatalos, a szovjet szempontoknak alárendelt történeti megközelítéstől, akár tudományos munkákban, akár publicisztikában.¹ Lehetetlen volt az átélt második világháborús tapasztalat kibeszélése azoknak is, akik végigélték és elszenvedték következményeit. Az egyéni és közös tapasztalatok értéke-

lése így a rendszerváltás előtt a társadalomtörténet számára sem volt lehetséges.

A hetvenes években a helyzet kezdett megváltozni. A 2. magyar hadsereg sorsáról szóló első írás, amely egyben a doni katasztrófa elemzésére is kísérletet tett, Nemeskürty István *Requiem egy hadseregért* című műve volt 1972-ben,² amely nagy vitát váltott ki a történészek körében,³ mégis úttörő jelentőségű, mert a nyilvánosságba emelte a második világháborús magyar részvétel témáját. A kötet a szerző életének legnagyobb könyvsikere lett, állítása szerint több mint egymillió példányban fogyott el.⁴ Megírása nyilvánvalóan nem Nemeskürty partizánakciója volt, megjelenését bizonyosan megelőzte politikai egyeztetés, így a benne foglaltak sem térhettek el a rendszerben egyedül elfogadhatónak tekintett kánontól.

Hasonló a helyzet Kádár Gyula egykori vezérkari ezredes néhány évvel később megjelent memoárjával.⁵ „1978-ban igazi politikai szenzáció volt, hogy Magyarországon legálisan megjelenhetett Kádár Gyula egykori vezérkari ezredesnek, a Vkf/2, a hírszerzés-kémelhárítás katonai szervezete (a magyar Deuxieme Bureau) 1943 júliusa és 1944 áprilisa között működött parancsnokának az emlékirata. A könyvet elsősorban az tette szenzációvá, hogy a megjelenés körülményeiből kitűnt, a memoár a nevezetes Aczél-féle »három T« tekintetében a »támogatott« művek csoportjába tartozik. Az addigi gyakorlathoz viszonyítva ugyancsak újszerű múltismertető mű megjelenését az akkori hatalom uralma fenntartása szempontjából hasznosnak ítélte” – írja Szabó Miklós a könyvről.⁶ A memoár megjelenítése az élénkülő ellenzéki tevékenység hatásainak levezetésére szolgált szelepül: „Indokolt volt kísérletet tenni arra, hogy a még nem ellenzéki, de az ellenzéki által »fertőzhető« értelmiség »lazulás«-igényét egy olyan emlékirat megjelenítésével csilapítsák, amely szemléletében nem felelt meg a hivatalos világnézetnek, igaz, politikai veszélyt sem jelentett a fennálló rend számára.” A szövegben fellelhető vonal, a kádárizmus ideológiájá-

2 Nemeskürty (1972).

3 Nemeskürty többek között azt állította, hogy a hadsereg legénységét célzatosan a szegények, baloldaliak és nemzetiségiek közül válogatták össze, és megfelelő fegyverzet nélkül küldték ki a frontra, vagyis tudatosan halálra szánták őket. Ezeket az állításokat a szakkritika cáfolta. Romsics (2011) 447.

4 http://www.magyarhirlap.hu/hatter/nemeskurty_istvan_kell_a_honvedseg.html.

5 Kádár (1978). A művet Kádár eredetileg az ÁVH-nak, pontosabban a II/5., illetve a III/III osztálynak írta, kéziratát ma is az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) őrzi.

6 Szabó M. (1998).

nak megfelelő betétek és „a Foxi-Maxi tananyag szellemében és szintjén adott kép a magyar jobboldaliság mibenlétéről” egyaránt azt jelzik – írja a tanulmányban –, hogy a mű nem más, mint a hatalom finom manipulációjának, a kádárizmus „tudatszabályozási technikáinak” egyik eszköze. Megjelenésének mégis volt jelentősége, mert először kapott nagy nyilvánosságot egy jobboldali katonatiszt, aki megbízatásai révén a második világháború fontos szereplője lett. Emlékirata felcsillantotta az árnyaltabb történelmi ábrázolás lehetőségét.

A politikai hatalom azzal, hogy nem hagyta elmondani a második világháború és benne a magyar hadsereg részvételének szovjet ideológiától mentes történetét, s csak egy-egy szelepet engedélyezett, szükségszerűen a rendszerrel szembenállók felé tolta el ezt a témát. Az ellenzéknek, azon belül is a jobboldalnak engedte át a másfajta narratívák megfogalmazásának lehetőségét. A 2. magyar hadsereg pusztulásának képe különösen jól beleillett a nagy nemzeti sorstragédiákra érzékeny, a nemzet veszélyeztetését érző, pusztulásáért aggódó értelmiségiek látóterébe, akiknek amúgy is régi igénye (követelése) volt a „legfontosabb nemzeti témák” nyilvános „kibeszélése”. Az áttörést Sára Sándor 25 részes dokumentumfilmje, a *Krónika* hozta meg 1982-ben, melyben alkotótársai Hanák Gábor és Csoóri Sándor voltak. Csoórit akkor a nacionalista beállítottságú ellenzéki csoport vezetőjeként tartotta számon az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága. „A csoport tagjai ideológiailag a népi írók »harmadikutas« elképzeléseihez nyúlnak vissza, s az ún. nemzeti sorskérdéseket – a magyar kisebbségek helyzetét, a népesedési kérdést, az öngyilkosságot és az alkoholizmust – állítják előtérbe, azt állítva, hogy a párt és a kormány egyoldalúan a gazdaságra koncentrálnak, s nem törődik a nemzet fennmaradása szempontjából alapvető jelentőségű erkölcsi-tudati tényezőkkel. Belpolitikai síkon elsősorban a párt kultúrpolitikáját támadják. Az általuk kívánatosnak tartott

»politikai ellenzéki« pozíciót a humán értelmiség aktivizálása útján akarják elérni.”⁷

7 Tájékoztató és feladatterv. Az ellenséges, ellenzéki és ellenségeskedő csoportok tevékenységével kapcsolatban. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1982. július 27. 392 ő. e. <http://archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a110521.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28cso%F3ri%29&s=SORT&m=19&a=rec> (Utolsó letöltés 2012. 12. 17.)

8 A *Krónika* epizódjai: 1. „Elátkozva a ható-

Ilyen politikai közegben készült el, éppen harminc éve Sára Sándor úttörő dokumentumfilm-sagája. A *Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* filmtörténeti szempontból is minden előzmény nélküli vállalkozás volt, ilyen hosszú interjúfolyam nem készült addig, és azóta sem.⁸ A sorozat ötletét dac és gazda-

sági kényszer szülte. A film készítése közben derült ki, hogy Sára élete legnagyobb vállalkozásába kezdett, témája, a magyarok második világháborús története évtizedekre rabul ejtette, nem is tudott tőle szabadulni. A sokáig elhallgatott történet hatalmas erővel szólalt meg, hiába próbálták korlátozni nyilvánosságát, az a bizonyos mitológiai erdő elkezdett susogni, és ez egyben újfajta dokumentumfilmese narratívát teremtett Magyarországon a múlt elbeszélésére. A *Krónika* nélkül nem született volna meg Sára többi nagy ívű történelmi dokumentumfilmje, a *Néptanítók* (1981), a *Sír az út előttem* (1987), a *Csonka Bereg* (1988), a *Te még élsz?* (1989), sőt a *Lefegyverzett ellenséges erők* (1991) sem. A filmsorozat a magyar filmtörténet egyik mérföldköve lett, ezt tekinthette mintának egy egész dokumentumfilmese nemzedék, akik aztán az elfojtott emlékezet hosszú interjúiból felépülő filmjeikkel a magyar történelmi dokumentumfilm nagyszerű, a rendszerváltás előkészítésében is úttörő szerepet vállaló alkotásait hozták létre.⁹ A *Krónika* tartalmi és formai szempontból is meghatározta a magyar dokumentumfilmese gondolkodást: a hosszú interjúkból felépülő többórás forma sokáig meghatározó volt, és még ma is készül hasonló film.¹⁰ Az alkotók kiindulópontja, hogy a dokumentumfilm a múlt el nem mondott történeteinek adekvát fóruma lehet, ezzel a sorozattal bizonyosságot nyert. Ez a filmkészítői műltszemlélet a történelem filmes elbeszélésében sokáig kizárólagos maradt Magyarországon. A *Krónika*, e sajátos filmtípus legfontosabb jellemzőinek megértése nélkül nem érthetjük meg sem a magyar dokumentumfilm további útját, sem mai szerepfelfogását, továbbá azt sem, milyen elvárásokat támasztanak vele szemben mások: dokumentumfilm-rendezők, szerkesztők, filmtámogatásokról döntő kuratóriumok,

dik napot”. Zelk Zoltán; 2. Előzmények; 3. Munkaszolgálat; Fazekas György; 4. Indulás 1942. január–június; 5. Felvonulás 1942. május–június; 6. Megérkezés 1942. július–augusztus; 7. Hídfőcsaták 1942. augusztus–szeptember; 8. Tűzkeresztség. Boldizsár Iván; 9. Helyzetjelentés 1942. szeptember–október; 10. Frontszemle 1942. október–november; 11. Felváltás 1942. november–december; 12. Állóharc 1942. december; 13. Harcelőörs. Sigmond Olivér; 14. Téli front 1942. november–december; 15. Támadás előtt 1943. január 1.–január 12.; 16. Támadás 1943. január; 17. Áttörés 1943. január; 18. Haditudósítás. Gallyas Ferenc; 19. Kitérés 1943. január; 20. Visszavonulás 1943. január; 21. Menekülés 1943. január; 22. Hadparancs 1943. január; 23. Utóvédharc 1943. február; 24. Gyülekezés 1943. február; 25. Hazatérés 1943. március–május.

9 Például Gyarmathy Lívia–Böszörményi Gyula: *Recsk I–II.*; Gulyás Gyula és Gulyás János: *Törvényésértés nélkül*; Ember Judit: *Pócspetri*; Schiffer Pál: *A Dunánál*.

10 Gulyás Gyula: *Idézés*, 2009.

sőt politikusok ma is. A film készítésének harmincéves évfordulója, továbbá 1942–43 telének közelgő hetvenedik évfordulója jó apropó az interjúkból felépülő dokumentumfilmes eposz újránzésére, sokféle jelentésének, szándékolt és nem szándékolt hatásának újragondolására.

Nem célokom annak vizsgálata, hogy a sorozat néha terjengősen, néha nagy drámai erővel, olykor népmesei ihletettséggel, a balladai elemeket sem nélkülözve előadott történetei megfelelnek-e a valóságnak, történhetett-e az, ott, úgy és akkor, ahogy a negyven év után emlékezők elmondják – nem is venném hozzá a bátorságot. Ezt elvégezték már nálam hivatottabbak, számomra nem is ez teszi izgalmassá a film analízisét. A rendszerváltás után megtörtént a téma tudományos feldolgozása, ma már gazdag szakirodalom áll rendelkezésére annak, aki a doni harcok eseménytörténetét szeretné megismerni.¹¹

Az évfordulók apropóján a filmsorozat moziváltozatáról Dombrády Lóránd írt részletes kritikát,¹² melyben leginkább az alkotók gondolkodásának politikai hatásoktól mentes függetlenségét és a történetekbe foglalt tények történelmi hitelét kérdőjelezte meg – nem vitatva, sőt méltatva a sorozat egyéb érdemeit. Szerinte a filmsorozat azt a kádárista álláspontot képviseli, amely a doni hadsereg pusztulását a hadvezetés, vagyis a Horthy-rendszer egyik legnagyobb bűnéül rója fel, eltúlozva a veszteségeket, hogy a történetből minél súlyosabb kép, egy új Mohács víziója rajzolódjon ki. „A politika által kinyilvánított és megdönthetetlennek számító történetet kellett hinni és hirdetni, így a történetek objektív feltárásának kísérlete sokáig meg sem kezdődhetett. Nem az események történelmi bemutatása, de azok elítélése volt a cél.”¹³ Dombrády szerint a film szemlélete nem is különbözik az elvárttól, sőt az elítélő álláspontnak kívánnak megfelelni a megszólalók is. A hatalom rosszallását nem az elbeszélések politikai ítéletei, harci beszámolóinak tartalma váltotta

ki, hanem azok a részek, amelyek az orosz lakossággal való barátkozás – úgymond – békés epizódjairól szóltak. Dombrády elsősorban azt kéri számon a filmen, hogy csak elsiratja a katonákat, de sem elégtételt, sem nyilvános elismerést nem ad nekik kétségbeejtő körülmények között vívott hősiességükért. Szerinte az alkotók elmulasztották ezt a lehetőséget, sőt tudatosan elhallgatták mindazt, ami a kádárista történelemképbe nem fért bele. Hibá-

11 A legfrissebb összefoglalás a témában Ungváry (2004). Lásd még Szabó P. (2001); Vargyai (2001); Ungváry szerk. (2005).

12 Dombrády (2011). A tanulmány a *Pergőtűz* című nyolcórás összeállítás eredeti forgatókönyve alapján készült, amelyet a Hadtörténelmi Levéltárban őriznek, további forrásai az ebből készült *Pergőtűz I.* és *Pergőtűz II.* forrásgyűjtemények voltak.

13 Uo. 546.

juknak rója föl, hogy „a politika, de a jó szándékú filmsorozat készítői sem voltak rá kíváncsiak, hogyan védték magukat a honvédek kétségbeesett helyzetükben, hiszen őszierintük ez eleve lehetetlen volt. Érdemükként nem a katonai helytállás és becsület, a bajtársiasság megnyilvánulásait, hanem az ellenkezőjét várták el tőlük.”¹⁴ A filmsorozatból tehát hiányolja a megívott harcok és a heroizmus méltatását, s ennek hiányát az objektivitás és a szakmai hozzáértés hiányaként fogja fel. „Az alkotók a történészek szakmai közreműködése nélkül, saját korábbi ismereteiktől befolyásolva, a megtörtént borzalmak és a vélt kétszázezer katona pusztulásának és okainak bemutatásával, az azt előidéző uralkodó osztályának feltétel nélküli elítélésével kívántak hatni a néző/olvasó érzéseire. [...] a történeti kutatás módszereinek figyelmen kívül hagyásával kérdezték ki a visszaemlékezőket.”¹⁵

Az én célom nem a történeti igazság vizsgálata volt, nem abból indultam ki, hogy *mit* mesél, aki mesél, hanem elsősorban abból, hogy *milyen elemeket emel ki* a múltból, amelyeket aztán emlékké szerkeszt a kamera előtt. Ebből a nézőpontból indifferens az alkotók történeti hozzáértése, a szakmódszertan helyes alkalmazása a filmbéli interjúk elkészítésében.

Tisztáznom kellett azokat a kérdéseket, amelyek alapján a film elemzésébe fogok. Először is, mi volt az alkotók célja? Miért választották feladatuknak a negyvenéves háborús emlékezet megfilmesítését? Milyen elveket követtek a szerkesztésben? Minden elvárás kihat a film egészére, befolyásolja azt is, miként szelektálja emlékeit az interjúalany, akinek célja mindenképpen a megfelelés. Jól akar teljesíteni a számára fontos feladatban. Szerettem volna megfigyelni, van-e jele, hogy az alkotók rávetítik saját történelemszemléletüket a megszólalókra. Bizonyítható-e valamilyen elvárás az alkotók részéről, mint azt Dombrády állítja? Nem fogadtam el kiindulásnak Dombrády ítéletét, hogy a filmsorozat a kádárista múltszemléletnek akarna megfelelni. Szerintem az alkotókat nem a megfelelés vágya hajtotta, ugyanakkor objektívák sem kívántak maradni, motivációjuk inkább a történetek vállalása volt, a nyilvános erkölcsi kiállás a katonák mellett, és így nem is lehet számon kérni rajtuk a távolságtartó analízist. Valamiféle elvárásuk viszont lehetett, ennek nyomait kerestem.

A második kérdéskör számomra az volt, hogy (a film alapján) milyen az egykori 2. magyar hadsereg katonáinak viszonya a múlthoz. Milyen képet alkotnak önmagukról ezekben az 1980–81-ben elmondott fronttörténetekben? Mit gondolnak a háborúról, milyen lenyomatokat hagynak a negyven év után sok esetben először elmondott történetben a munkaszolgálatosok, az 14 Uo. 553.
oroszok, németek, hogyan vélekednek 15 Uo. 548.

egymásról? Milyen a magyar hadsereg képe a munkaszolgálatosok elbeszéléseiben? Tetten érhető-e ideológiák bármilyen manifesztációja a kádárizmus éveiben fasisztának kikiáltott hadsereg egykori katonáinak több mint 25 órás (közel 1500 perces) elbeszélésében, a nyilvánvaló öncenzúra dacára?

A *Krónikában* 120 interjú szerepel, megszólalnak lelkészek, tanítók, újságírók, orvosok, állatorvosok, egy haditudósító, egy hadbíró, hivatásos és tartalékos tisztek, törzstisztek, közkatonák – zömmel parasztemberek –, továbbá egykori munkaszolgálatosok: értelmiségiek, sőt két költő is. A megszólalók sokfélesége ellenére sem lehet teljes társadalmi keresztmetszetről beszélni, de az alkotók nem is törekedtek ilyesmire. A szereplők neve mellett csak egykori rangfokozatuk szerepel, foglalkozásuk nem, arra csak a szövegösszefüggések deríthetnek fényt. Az adatok felfedezését nehezíti, hogy a beszélők féltek a lehetséges számonkéréstől, és az alkotók is szűrték az elbeszéléseket, hiszen az interjúfolyamat át akarták tuszkolni a cenzúrán, hogy valóban adásba kerüljön a sorozat.

Nem volt indokolatlan az önkontroll, az egyes epizódokat alkalmanként átvágatták, a vetítési időpontot állandóan változtatták, kötelező kísérő programként két történész, Tóth Sándor és Juhász Gyula beszélgetését szerkesztették a késő esti és a kettős csatornára áttolt sugárzások elé, hogy az elhangzottak helyes értelmezését „elősegítsék”. A 15. epizód utáni végleges letiltás igazolta az előzetes félelmet.¹⁶ A nagy vihart kavaró sorozat szerepet játszott Nagy Richárd televízió-elnök leváltásában, téma volt az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülésén: „A tömegtájékoztató eszközök munkájának kritikus értékelésével a párttagok többsége egyetértett. Ezek tevékenysége sokszor nem

szolgálja a párt törekvéseit. Gyakran adnak teret apolitikus, pesszimista, felelőtlen megnyilatkozásoknak. Legtöbb bíráló a TV Krónika című sorozatát érte.”¹⁷ Szerepelt az új televízió-elnök, Kornidesz Mihály jelentésében is, melyet az Agitációs és Propaganda Osztály számára írt: „A kulturális adásokat szintén az egyenlőtlen fejlődés, a szélsőségek jellemzik, gyarapodtak a negatív jelenségek. Például az aránytévész-tő és a politikai kihatásokkal nem megfelelően számoló 26 részes [sic!] Krónika.”¹⁸

16 A betiltásról részletesen lásd Sára Sándor *Krónika* c. filmsorozata, 1983. In Ungváry szerk. (2005) 665–668.

17 Jelentés a Végrehajtó Bizottságnak a Központi Bizottság 1983. április 12–13-i ülése anyagának feldolgozásáról a fővárosi pártszervezetekben. MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottságának ülése, 1983. augusztus 10. Magyar Országos Levéltár (MOL) XXXV. 1. a. 4. 666. ő. e. 17.

18 Kornidesz Mihály–Lakatos Ernő: Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Magyar Televízió helyzetéről, mun-

Hogyan készülhetett el a sorozat, amely ekkora vihart kavart?

AZ ELŐTÖRTÉNET

Sára Sándor Csoóri Sándorral közösen elkészített egy játékfilm-forgatókönyvet a madéfalvi veszedelemről, de a megvalósításra nem kapott pénzt. Az első dokumentumfilmtervet, amelyet ezután benyújtott, erdélyi tárgya miatt nem támogatta a Filmfőigazgatóság, ekkor fordultak közös elhatározásból a Don-kanyar emlékezetének felidézése

felé. Sárát szülőfalujának öregasszonyai ihlették, a turai özvegyek sokszor elmesélték a falubelieknek, hogyan vesztették el férjüket a voronyezsi katasztrófában.¹⁹ A két meghíúsult filmterv témája jelzi, hogy Sárát akkortájt a történelem vonzotta, filmjeiben a múltat szerette volna felidézni, és feszegette a határokat: vajon melyik történet mondható el? „Régóta zavar, hogy a második világháborúról semmit, vagy alig valamit tudunk. Az én generációm is, akik félig-tudatos kamaszfejjel átéltük; a fiatalabbak még kevesebbet; de az idősebbek se sokkal többet. [...] Meggyőződésem ugyanis, hogy már a győztesek, meg a – talán – fő vesztesek szemszögéből is felidézték és kielemezték ezt a háborút, meg benne a mi szereplésünket is; de az olyan – minek is nevezem a magyarokat?, az olyan csatlós vagy sodródó vagy behajtott póthadak szempontjából még nem – mondja egy 1983-as interjújában. – Tehát magyar szempontból még nem történt meg ennek az ügynek a végiggondolása, és engem éppen az érdekelt alapvetően, hogy mi milyen tanulságokat tudunk és tudunk levonni a történetekből.”²⁰ Az idézett interjújában Sára nem von le tanulságokat, nem fejt ki bővebben, hogy kikre gondolt mint fő vesztesekre, sőt újabb kérdéseket tesz fel: „[...] s szeretném feltárni annak okait is, hogy valójában miért nem sikerült létrejönnie annak a bizonyos Kossuth-légióknak elnevezett hadtestnek, amelynek bevetése gyakorlatilag bizonyította volna a magyarok németellenességét.”²¹ A kérdésfeltevés arról árulkodik, hogy Sárát a megismerés szándéka vezette, a magyarázatokban rejlő tanulságokat kereste, és a legkevésbé sem volt célja az egykori hadsereg megszólaló tagjainak számonkérése.

kájáról és további feladatairól. MOL MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának (APB) iratai, 1983. október 4. 414. ő. e. 33.

http://archivportal.arcanum.hu/mszmp/opt/a110521.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28Kr%F3nika%29%29%20and%20DATE%3D1982.01.01—1984.12.31_&s=SORT&m=6&a=rec (Utolsó letöltés 2012. 12. 17.)

19 Vígh (1983) 9.

20 Zsugán (1983) 14., 16.

21 Uo. 16.

Csoóri Sándor a filmes anyaggyűjtés során írt, *A magyar apokalipszis* című történelmi esszéjében ad magyarázatot motivációira.²² Az esszé első fele arról szól, hogyan készültek az interjúk. A módszertani megközelítés megismerésén túl azt is megtudjuk belőle, mennyire nehéz volt szóra bírni a háborút túlélő katonákat.

„Látom a férfi szemében a furdaló kíváncsiságot: szeretné tudni, jó, vagy rossz dologban sántikálunk-e?

Hogy ne terheljem meg napjukat, se az éjszakájukat, elmondom a házaspárnak: filmet forgatunk a doni katasztrófáról [...]. S egyúttal megkérdem a férfitől: nincs-e a környéken ilyen ismerőse? Összeráncolja homlokát, mint aki emlékezetében kutat, nézi a földet, aztán sajnálkozva ingatni kezdi a fejét.

– Nem... nem ismerek senkit... Deres Varga csakugyan ott volt a Donnál... de másról nem tudok.

– Miért hazudsz, Gyula? – szól rá erélyesen a felesége. – Hogy az ördögben nem tudsz, amikor te is ott voltál? A megszegényített férfi lángvörös lesz.

– Ott voltam, persze, hogy ott voltam! Hiányzik minden lábujjam, a könnyököm meg olyan, mint a nyeklő bicsak, ni! Ezzel dicsekedjek? [...] Én azt se tudom, maguk kicsodák-micsodák, de nem is érdekel. Itt ez a nagy ég fölöttünk, amit elmondok, elnyeli, a többi meg nem az én dolgom. Na, szóval: negyvenöt után annyi bajom lett nekem kéretlenül is abból a kurvaistenes Don-kanyarból, hogy alig hevertem ki. Föld kellett volna nekem is a földosztáskor, mint más szegényember fiának. Bár csak három-négy holdacska. Föli-ratkoztam. S kaptam is, majdnem kimondtam, micsodát! Föld, nekem, aki a szovjet nép ellen, a mi fölszabadítónk ellen harcolt? [...] Úgy olvasták fejemre a háborút, mintha önként, a magam jószántából mentem volna. Vittek, uraim, mint a lakodalmi tyúkot levágni.”²³

A beszélgetés a ceglédi tanyavilágban az említett Deres Varga nevű szakaszvezető felkutatása során folyt, 1980 tavaszán. Sára és Csoóri embertől emberig haladtak, járták az országot. A munka három évig tartott. „És mindegyik interjú gyakorlatilag kikövetelte a másikat: az elemi dokumentarista tisztesség megkívánta, hogy továbbmenjünk, s kövessük az egyes egységekben hallott megnyilatkozásokat, egyébként, ha az ember valóban dokumentumfilmet készít, nem is tehet másként: az anyag szervezi meg saját magát. Mert ha valamiféle előzetesen kialakított koncepciót próbál követni, és ahhoz igazodva forgat, akkor ez azt jelenti, hogy erőszakot tesz magán az anyagon.”²⁴

22 Csoóri (1980).

23 Uo.

24 Zsugán (1983) 15.

akkor ez azt jelenti, hogy erőszakot tesz magán az anyagon.”²⁴

Valamiféle koncepciójuk persze mindenképpen volt az alkotóknak, erről szól

Csoóri esszéjének másik fele, a történelmi eszmefuttatás. Leginkább az foglalkoztatja Csoórit, hogy milyen következményekhez vezet az elhallgatás, az elfojtás. Annak nyomait keresi a korabeli irodalmi életben, a sajtóban, a fennmaradt visszaemlékezésekben, mennyire lehetett tisztában a magyar társadalom a doni katasztrófával a háború éveiben. Forrásai nem történeti munkák, hanem kizárólag versek, memoárok. Idézi Nemeskürty könyvét, aki szintén a korabeli elhallgatás példáit sorolta. Ha forrásai közös vonását keressük, annyi szembetűnő, hogy a népi írótól származnak. Átvesz gondolatokat Kónya Lajos költő 1956-ban kiadott harctéri naplójából, idézi Sinka István frontversét. Hivatkozik Veres Péter Illyés Gyulával folytatott beszélgetéseire, közli a tanulmányban Illyés *Hullaevők* című, 1943-ban írt versét. Pontos hivatkozás nélkül utal Németh László írásaira, visszaemlékezéseire, amelyekből azt olvassa ki, hogy ő sem volt tisztában a valós háborús veszteségekkel, mint ahogy senki más sem a magyar irodalmi élet számára mértékadó tagjai közül. E sok példát aztán kiterjeszti a teljes magyar társadalomra, melynek tájékoztatlansága negyven évig változatlan maradt. Történeti munkákat nem idéz, sem cáfolni, sem kiegészíteni nem akar semmilyen tudományos publikációt. Más utakon jár, a tudományos megközelítés egyszerűen nem érdekli. Legfontosabb célja a filmmel a hallgatás megtörése volt, hogy a múlt megismerése gyógyító hatással lehessen a magyar társadalomra.

A harmadik alkotótárs, Hanák Gábor érdeklődése a téma iránt korábbi. A Magyar Televízió *Századunk* című műsorának szerkesztőjeként, a sorozatot rendező Bokor Péter alkotótársaként már 1976 óta foglalkozott a második világháború, elsősorban az 1944-es német megszállás történetével. E munka során ismerték fel a televíziós interjú forrásértékét: ők szólaltatták meg először és magyar filmben utoljára Edmund Veessenmayer német nagykövetet, Wilhelm Höttl-t, az SS titkosszolgálatának budapesti megbízottját, továbbá Alfred Trenker egykori budapesti Gestapo-főnököt. Megszólalásuk egy televíziós dokumentumműsorban hatalmas jelentőségű volt. Ezzel a sorozattal kezdődött meg a hallgatás falának áttörése is a háborús magyar részvétel korszerű történeti értékelésében. A történész szakértő Ránki György volt.²⁵

Mik voltak Sára forrásai? „Legismertebb Nemeskürty könyve; aztán találtam még néhány emlékezést, kéziratot emlékiratot, fennmaradt harctéri jelentéseket. A szakkönyvek közül például dr. Csima János, illetve Horváth Miklós munkáit, az emlékiratok közül Nagybaczoni Nagy Vilmos, Saly Dezső, Herendás Lajos írásait forgattam legtöbb haszonnal.”²⁶ Sára ezekből rakott össze egy állítása szerint hatszáz olda-

²⁵ Sárközy (2011) 133.

²⁶ Zsugán (1983) 15.

las dokumentációt az Objektív Filmstúdió számára, hogy felkészültségét bizonyítsa, és a forgatáshoz szükséges támogatást megszerezze. Az eseménytörténetet pedig két év alatt, miközben az anyagot összeállította, „alaposan megtanulta” – saját víziója leginkább menet közben formálódott, elsősorban az interjúk hatására. A közös pont Csoóri és Sára nézőpontjának kialakításában elsősorban Nemeskürty István könyve volt, amely mindkettejük beszámolója szerint hatással volt műltszemléletükre, így az egész sorozatra. Nemeskürty legfontosabb célját előszavában világosan megfogalmazza, kurzívval ki is emeli: „*Pedig ezeket az embereket, ezt a százezernyi férfit egyszer el kell siratni. Mert zömében áldozatok voltak.*”²⁷ Ezt a célt tűzte maga elé a sorozat is tíz évvel később. Bizonyosan Nemeskürty magyarázatai is hatottak az alkotókra, mint ahogy ismerték Kádár Gyula memoárját is, amelynek megjelenése két évvel előzte meg a forgatások kezdetét. Kádár fontos szereplője a filmsorozatnak is, ő meséli el Lajtos Árpáddal, Kéri Kálmánnal a doni harcok „felülnézetét”, nagypolitikai-döntéshozatali hátterét. Ha elfogadjuk Szabó Miklós feltételezését, hogy Kádár Gyula memoárja a rendszer kultúrpolitikájának egyik elemeként jelenhetett meg, és magán viseli a politikai cenzúra jegyeit, Kádár a filmben nem mondhatott ellent a memoárjában leírtaknak, tehát a film sem tartalmazhatott többet a könyv már kontrollon átesett tartalmához képest. A kádárista „keret” tehát adott, újszerűséget az interjúkban a nézők számára addig ismeretlen személyesség hozhatott, amelyet az alkotók ki is használtak.

A MÓDSZER

A filmsorozat interjúkból épül fel, a felvett interjúk hossza félórától háromórásig terjed. Gyakori a hosszú monológ: „S az összes beszélgetés során tulajdonképpen egyetlen kérésem volt a megnyilatkozókhöz – és ezt vagy teljesítették, vagy a filmből kihagytam az olyan részleteket: hogy ne értékeljék az eseményeket vagy a saját szerepüket, hanem »csupán« mondják el, mi történt velük.”²⁸ A szereplők szándéka a kronologikus rend betartása, de az emlékezés természetéből adódóan néha visszautalnak korábbi eseményekre, mondanójukat újabb történetekkel egészítik ki, és néha előre is ugranak az időben, ha azt a történetek közös hőse indokoltá teszi. Az emlékek folyamát Sára nem zavarja meg kérdésekkel, nem kérdez rá egyetlen részletre sem, akkor sem, ha az elbeszélés ellentmondásos. Ezt az attitűdöt kifogásolja tanulmányában Dombrády Lóránd: „A már kanonizált történetekhez bizonyítékokat remélő kérdezők nem is akarták kiköz-

²⁷ Nemeskürty (1972) 9.

²⁸ Zsugán (1983) 16.

nyában Dombrády Lóránd: „A már kanonizált történetekhez bizonyítékokat remélő kérdezők nem is akarták kiköz-

kenteni őket sokszor kuszán előadott gondolatmenetükből, hiszen ezek nyomán a már ismert közhelyek igazolásáig jutottak el. A visszaemlékezők és az interjúvolók között kialakult egyetértés és elégedettség feleslegessé tette a további érdeklődést, hogy a katonák elhallgatott, a harcok során folytatott eredményes tevékenységét, harci morálját, hősiességét vagy gyávaságát, a csapattal, bajtársaikkal szembeni viszonyát, viselkedését is megismerhessük.”²⁹ Dombrády hiányolja a megszólalók érdeklődését a környezetükben történetek iránt, erre sem kérdez rá az interjúvoló, elmulasztva az ellenőrzés lehetőségét. Nem kérdez rá a saját vagy a szomszéd alakulat nevére sem, így az elhangzottak végképp ellenőrizhetetlen történetekké válnak, lehetővé téve a beszélő számára a kellemetlenebb dolgok elhallgatását. A kritikus hiányolja a katonák utóéletének vizsgálatát, a szavahihetőség ilyenén ellenőrzését is.

Ennek a hangsúlyosan nem tényfeltáró riporteri magatartásnak az a legfőbb oka, hogy az alkotók elsődleges célja nem az eseménytörténet pontos rekonstrukciója volt. Törekedtek ugyan a hitelességre, olyan eseményeket, harctéri epizódokat kerestek, amelyek több elbeszélésben is előfordultak. Egy-egy történet sokszor elhangzik egymástól távol élő egykori katonáktól, akik 1942–43 óta nem is találkoztak, ám a történetek tartalmi elemei ennek ellenére megegyeznek. Ez a legfőbb kontroll az alkotók kezében. Néha, ha az interjúalany nyilvánvalóan lóditott, mellévágtak egy helyesbítő mondatot egy másik szereplőtől. Az ellenőrzésre a munkaszolgálatosokkal készített interjúk is lehetőséget adnak: olykor megerősítik, olykor cáfolják a katonák beszámolóit. Ők helyzetükből adódóan nemcsak kívülről, de kritikusan is látják, és jogfosztottságukban, megalázottságukban távolságtartóan szemlélik a hadsereget. Beszámolóik nélkül nem is lehetne reális képet alkotni a katonák és a munkaszolgálatosok bonyolult viszonyáról. Sáráék az ilyen „járulékos” történetek hitelével sem foglalkoztak, az érdekesség vonzotta őket, illetve az elbeszélő portréjának dramaturgiai elemeként használták fel az epizódokat, különös tekintettel a háborús hétköznapokat leíró személyes emlékekre, melyek emberi tulajdonságokat és érzéseket ábrázoltak (részvét, kegyetlenség, elesettség, a küzdeni vágyás érzése, félelem, bátorság). Sem a tények rekonstrukciójára, sem a bevonultak szociológiai összetételét reprezentáló minta létrehozására nem törekedtek az alkotók, a történetekkel érzelmi hatást akartak kiváltani, ez vezette őket a vágás során – vagyis filmet készítettek, nem tanulmányt. Felfedezésük, az emberi arc, a beszélő vizuális jelenlétének ereje akkor érvényesül igazán, ha a történetet az interjúalany jól mondja el, a részletek hitele kevésbé érdekes a számukra: „Vagyis, ha egy Miskolc melletti faluban elmesélt a szem-

²⁹ Dombrády (2011) 551.

tanú egy – mondjuk május 8-án vagy december 10-én történt eseményt, azután fél évvel később, egy másik forgatáson, egy másik szemtanú Pécs környékén ugyanarról mesélt. Döbbenetes volt, hogy mennyire pontosan ugyanazt mondták, noha 44 óta nem találkoztak egymással, sőt talán a másik létezéséről se tudtak. Ilyen esetekben már csak kellett eldönteni, melyikük képsorát hagyjuk benne a filmben. Ilyenkor gyakorlatilag az döntött, hogy ki mondta el ugyanazt érdekesebben, illetve érthetőbben, jellegzetesebben és érzékletesebben.”³⁰

A sorozat legfőbb szerkesztési elve a kronológia, hónapról hónapra haladnak előre az időben 1942 januárjától 1943 tavaszáig. Az epizódok közös jellemzője, hogy az interjúkat az adott hónap Magyar Filmhíradóiból készített összefoglaló vezeti be közel tíz percben, amely mindig a hátszág eseményeivel kezdődik és amelyet mindig a doni frontról érkezett tudósítás zár le; ez alól csak a portré-epizódok alkotnak kivételt, ott nincs még ennyi külső atmoszférateremtő eszköz sem. A filmekben belül már nem szerepelnek archívok, nincsen semmilyen „idegen anyag”, kizárólag „beszélő fejek” sora követi egymást. A szerkesztők az epizódokban is próbálják betartani a kronológiát, ám ez olykor – egy-egy személyes történet részletes kifejtésével – felborul. Nem ritka a tízperces monológ sem, csak néha gyorsul fel a film egy-egy mondat egymás után vágásával, ezek általában azokat az ismétlődéseket, kapcsolóelemeket tartalmazzák, melyeket Sára a hitelesség biztosítékának tekintett, és amelyek egységessé formálják az interjúfüzért egy epizódon belül. A megszólalóknak különböző a rangjuk, tiszték, törzstisztek, közkatonák, munkaszolgálatosok beszámolóit váltják egymást.³¹ A rangfokozat azonban nem teremt hierarchiát a megszólalók között: nem emel senkit főszereplővé, mert ilyenek a filmsorozatban nincsenek. Minden szereplő, közkatona, munkaszolgálatos és tiszt

30 Zsugán (1983) 14.

31 Némelyik tiszt elbeszélése fontos és ritka forrás a döntések nagypolitikai háttéréről, gondolok itt Kéri Kálmán beszámolójára Hitler-nél tett látogatásukról, vagy arról a hármójuk közt lejátszott szigorú koreográfiájú hatalmi színművekre, melyben Jány Gusztáv Kéri közvetítésével felmentését kérte a honvédelmi miniszter Nagy Vilmostól, szigorúan betartva a szabályzat előírásait kisgyerekkori legjobb barátjával szemben is.

egyenrangú, valamennyien saját emlékeikből építik fel mondatról mondatra saját, szuverén emlékművüket a doni 2. magyar hadseregről, a magánemlékművek sokaságából pedig felépül egy nagy, közös mementó is, amelynek létrehozása alkotók és megszólalók legfőbb célja volt. A Sára által megfogalmazott „tanulságok” levonását segíti a sorozat főcímdala, amely minden egyes epizód bevezetőjében felteszi a kérdést a nézőnek: Hol vannak a kato-

nák?³² A híres pacifista dal – tisztázatlan eredetű népdal – számon kérő soraira vágták aztán gyorsan egymás után ismeretlen katonák portréit, montázsban foglalva össze a sorozat célját: megtalálni a katonákat, és felállítani számukra a negyven éve hiányzó sírkeresztet. A filmbéli emlékezések néhol már-már a népballadákat idézik, különösen a moziváltozatban, a *Pergőtűz*ben, ahol a katonák mellett szót kapnak az özvegyek is, akik elvesztett férjüket és fiatalságukat kérik számon – az élettől. Itt válik a film dokumentumból visszavonhatatlanul műalkotássá, a hitelesség forrása az emlékezés kiváltotta érzelmek őszintesége, ennek hatására fogadjuk el az egyes katonák emlékművét a hadsereg egészének emlékműveként. A hitelességet vizsgálva ezt lehetne megkérdőjelezni, erre viszont nemigen fog vállalkozni senki. Ugyanakkor igaza van Dombrády Lórándnak vagy más bírálóknak, ha más szemmel nézve a felsorolt epizódokat, észreveszik bennük az ellentmondásokat, logikátlanságot vélnek felfedezni, sőt néhány öreget münchauseniánus történetmeséléssel vádolnak, mert eltúlozzák a hideget, a megtett kilométereket, a tisztek kegyetlenkedéseit, felnagyítják saját helytállásukat, érdemeiket. Azt fontos észrevenni, hogy hiába igazak ezek az észrevételek, a sorozat egészének hiteléhez mindennek nincs sok köze. Számít-e, hogy nem volt mínusz 45 fok, csak mínusz 25? Hogy nem negyven-ötven kilométert gyalogoltak, hanem csak harmincat? Mindössze annyit jelent, hogy az elbeszélések közvetlen történeti forrásként nem használhatók fel, hiába tűnhet még ma is az események kincsesbányájának a film. „Ám nem (csak) ezért lépett elő hirtelenjében fontos forrássá mind az orális elbeszélt múlt, mind pedig a többi szubjektív történelmi kútfő, hanem talán elsősorban azért, mert a múlt megértését ambicionáló történetírói törekvésekhez megfelelő kiindulóponttal járulnak hozzá.”³³ Addig nincs is baj, amíg az alkotók ezt tartják szem előtt, és a *Krónika* esetében ez így történt. Kibeszélésnek, figyelmeztetésnek szánták, azt akarták elérni, hogy a közbeszédbe emeljék a hadsereg tragédiáját, hogy szemtanú mesélhesse el a magyar televízióban először ítélezés nélkül Horthy István repülőbalesetét, azonnali ítéletalkotás nélkül hangozhassék el a Magyar Közösség neve, és felhozhatók legyenek azok a dilemmák, amelyek a fronton szolgáló tisztekben felmerültek. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy egy ilyen emlékmű morális megkérdőjelezhetetlen. Ez viszont lehetlenné teszi egy reális, a tényeknek megfelelő kép kialakítását a hadsereg doni szerepléséről, és ez az a pont, ahol viszont Dombrády Lóránd érvei

32 A dalt 1955-ben Pete Seeger alakította át ma ismert változatára. Marlene Dietrich előadása tette világhírűvé.

<http://www.youtube.com/watch?v=KKxaMAx3Go&feature=related>

33 Gyáni (2000) 137.

válnak támadhatatlanná. „A csata leírásához hozzátartozik az egymásnak feszülő felek harcának egyenértékű bemutatása. Esetünkben erről aligha lehet szó. A rendelkezésre álló felemás anyaggal a cél nem érhető el. A szovjet hadsereg hazájukért harcoló katonái ismeretlenek maradnak.”³⁴ Az áldozat szerepéből kiinduló konstrukció mindent kizár, ami ebbe a narratívába nem illik bele: természetesen mindig mások viselkednek embertelenül, a zsidókkal mások kegyetlenkednek, sosem a visszaemlékező. Sérelmeket elszenvedtek, de nem okoztak. Lelkifurdalásra, önkritikára alig akad példa az emlékek sorolásánál. Dombrády azzal vádolja Sárát, hogy tudat alatt a kádárista történelemszemléletnek akar megfelelni. Hasonlót érez Lengyel László is Sára filmjeinek lezárása kapcsán. „Bizonyos értelemben a Pergőtűz is újra meg újra azt sugallja, hogy a Don-kanyar rémes volt, de hála isten, hogy most már itt vagyunk, harminc éve Kádár uralkodása alatt, és azóta minden jól megy...”³⁵ Lengyel szerint Sára filmjeinek vége legtöbb esetben révbe érés, de nem azért, mert így akart megfelelni a rendszernek, hanem mert a megszólalók így érezték megszólalásuk pillanatában. Ez is része a szubjektív emlékműnek. Székely Gabriella a *Filmvilág* egyik kerekasztal-beszélgetésén számon is kéri Sárától, hogy nem kölcsönösen okozták-e a sérelmet filmjei szereplői, hogyhogyan nincs tér a rémálmoknak és lelkiismereti problémáknak filmjeiben. Sára az élethalálharc motívumát emeli ki ellenérvként, amely a túlélőt felmenti az utólagos filozofálás, moralizálás alól. Székely szerint ez nem is a szereplőktől, hanem a rendezőtől várható el: „A vászonra vitt valóságanyag mégsem azonos a valósággal. Műalkotásról van szó, amely igenis tükrözi az alkotó szemléletmódját.”³⁶

A SZEREPLŐK

Aki látta annak idején, annak húszéves emlék már a *Krónika* utolsó vetítése a Duna Televízióban. A nyolcórás moziváltozat, a *Pergőtűz* nézettsége pedig egyszerűen megállapíthatatlan, hiszen alig játszották, összesen egyszer vetítették le egyben az egészet, részletei néha láthatók filmklubokban, rendezvényeken. Frissebbé teheti a televíziós sorozatról alkotott képet, hogy az évforduló kapcsán a Duna World csatorna 2012 telén teljes terjedelmében sugározza, de továbbra sem lesz könnyű ezt megkülönböztetni az egykor

mozivetítésre szánt változattól. Nem egyszerűen rövidítésről van szó. A *Krónika* időhatárai 1942 tavaszától, a sorozásoktól 1943 tavaszáig, a hazatérésig

34 Dombrády (2011) 558.

35 Székely (1989) 34.

36 Uo. 32.

húzódnak, a harcokkal egyenértékűen mutatva be az előzményeket, a szereplők személyes előtörténeteit, néhányukat egészen hazatérésükig követve, a *Pergőtűz* pedig az 1942. január 12. körüli harci eseményekre koncentrál. Látványosan cél volt a „nézhetőség”, az alkotók a sorozatot a vetítőtermi befogadásra adaptálták, nagyobb hangsúlyt fektettek a drámaiságra, rövidebbek a vágások, kevesebb a monológ. A *Krónikában* önálló epizódként szereplő interjúkat feldarabolták, és a megfelelő tematikai egységbe illesztették. Az interjúk sorrendje is megváltozott, a film időben visszafelé halad. A drámai hatást szolgálják az elhangzottak ellenpontjaként gyakran bevágott rövid filmhíradó-részletek, az özvegyek, a fekete kendős parasztasszonyok örök gyászának megidézése. Özvegyek a *Krónikában* egyáltalán nem szerepelnek, viszont szembeötlő a teljességre törekvés: ezért a tág időhatárok, a sok állandó szereplő, akiknek lehetőséget teremtenek történetük végigmondására. Nem mindenki szerepel sok epizódban, vannak, akik csak egy-egy részben tűnnek fel, alkalmi szereplőként, mert személyes történetük a teljes história csak egy rövid eleméhez kapcsolódik. Itt újabb szálként ráfonódik a többiek meséjére, majd észrevétlenül eltűnik szem elől. A szálak, akár egy hajfonatban, egymás mellett futnak, megőrzik különállásukat, de minden egyes szál erősíti a fonatot. Természetes, hogy az értelmiségi figuráknak nagyobb szerep jut: a vezérkari tiszt, a tábori lelkész, a kántortanító, az orvos, a tartalékos és hivatásos tisztek, akik a kezdetektől reflexiókkal figyelték az eseményeket és saját sorsukat, jobban kifejezik magukat, egészen egyszerűen érthetőbbek, mint a különböző nyelvjárásokban beszélő parasztemberek. Az ő emlékeik töredékeesebbek, epizódokat sorolnak egymás mellé, történeteik egymásutánjának nincs belső koherenciája, gyakran az időrend is felborul, ugrálnak egyik helyszínről a másikra. Az összekötő elem a történetekben általában egy személy, a beszélő, az események sorrendisége kevésbé számít. A tisztek – értelmiségiek – mindig az összefüggések megértetésére törekednek, reflexióik nem korlátozódnak önmagukra, inkább szituációkat értelmeznek, és azokon belül helyezik el valamilyen szerepben önmagukat. Perspektívájuk más. A közkatonák történeteinek íve a behívó kézhez vételétől a kiutazás viszontagságain át a harci események általuk átélt epizódjaiig terjed, majd sebesüléssel, fogsággal, hazatéréssel zárul. Mindig az elbeszélő áll az események középpontjában. A tisztek és a közkatonák perspektívája a végtelen hosszúnak tűnő hazavánszorgással ér össze, itt már nincs érzékelhető hierarchia az elbeszélők státusában, minden ebből eredeztethető különbség eltűnik, ekkor már mindenki csak saját magával törődik. A menekülés végfázisában nemcsak tiszt és baka közeledik egymáshoz, de a munkaszolgálatosokkal is közössé válnak esélyeik és szenvedéseik,

igaz, közösséget még ekkor sem vállalnak egymással. Külön érték a sorozat nyelvi sokfélesége. Az egyszerű emberek nem okvetlenül pontosak, ha pusztán adatközlőnek tekintjük őket, de ha egy szakaszvezetőtől azt halljuk, hogy: „még a hó is égett”, megdöbben a kép ereje, egyértelmű, miről van szó. A tiszték (köztük több vezérkari tiszt) olyasmikről számolnak be (hátsországi eseményekről, a fővezérségen lefolyt kihallgatásról, a Göring születésnapján történt németországi találkozásokról és tárgyalásokról), amiknek gyakran már ők az egyedüli élő szereplői, egyben tanúi. Néhányuknál jól érezhető a közlés belső kényszere: tehernek érzik soha el nem mondott történetüket. Fontos szerepet játszottak, a történelem alakítói voltak, és ennek feltárása személyes felelősségük. Szereplőknek érzik magukat egy meg nem írt történelemkönyvben. Különösen érezhető ez Lajtos Árpád elbeszélésében, akinek emlékirata csak 1989-ben, a szerző halála után három évvel jelenhetett meg, és akkor sem a teljes kézirat.³⁷ Kádár Gyula a forgasatok napjaiban halt meg. Már nem tudta végigmondani a saját krónikáját: egy ponton a kép kimerevedik, és csak hallgathatjuk őt: egy valószínűleg az előkészítéshez készített hangfelvétellel igyekeztek az alkotók lezárni az egyik kulcsszereplő történetét. Rummy Lajossal is utolsó percben készült felvétel: a bemutató évében, 1982-ben meghalt, az elkészült filmet talán nem is látta már.

Sokan vezettek naplót kinn a fronton. Sokan dokumentálták a történeteket belső kényszerből, mint Boldizsár Iván, dr. Magass Miklós tábori lelkész, Szakács József, Zetelaky Tibor vagy dr.

37 Lajtos (1989). Ez még egy rövidített, cenzúrázott változata az eredetileg 1961-ben, a magyar katonai elhárítás utasítására írt memoárnak, melynek eredeti kéziratát Szigethy Gáborra hagyta Lajtos. A teljes változat csak 2000-ben jelent meg a Holnap Kiadónál az ő gondozásában. Szigethy Gábor: *Életfogytiglan. Kortárs*, 2000. 3.

<http://epa.oszk.hu/00300/00381/00034/szigethy.htm>.

38 Kónya (1996).

39 Lajtos Árpád 1944–48-ig szovjet hadifogságban volt, majd hazatérése után 1949-ben letartóztatták, és 1950-ben kémkedésért 7 év börtönre ítélték. 1956

Kovács Zoltán és dr. Vámosy József orvosok. Néhányan kevéssel hazatértük után – vagy éppen évtizedekkel később – írták le visszaemlékezésüket. Akik a feljegyzéseiket emlékeztetőként használták, jobban, összeszedettebben, szinte előreszerkesztett formában beszéltek az interjúkban, megkönnyítve a filmek dolgát is. A legkorábban megjelent frontnapló, Kónya Lajos már említett írása a filmsorozat egyik forrásul szolgált.³⁸ A napló rendkívüli időpontban, 1956-ban jelent meg először: Lajtos Árpád és Kádár Gyula azokban a hetekben jött ki a börtönből, mikor Kónya naplója nyilvánosságot kapott.³⁹ A film

készítésekor a szerző már nem élt, így nem szerepelhetett. Naplójának bevezetőjében így ír: „A harcok szüneteiben menedék volt az írás. Sokszor egy hevenyészett lövészgödörben kuporogva írtam. Gránátok csapkodtak körülöttem, s egy-egy közeli becsapódásra megszaladt kezemben a ceruza. A Don veszélyekkel teli füzéseiből sebesültek jajszávat hozta a szél, s émelyítő, kesernyés hullaszagot. Egyszerűen és tömören kellett írnom, ahogy a zsebbe való füzetecske és az idő diktálta. De mindig az igazat írtam, a látott és bőrömön érzett valót.”⁴⁰

Egyes szereplők részleteket olvasnak fel feljegyzéseikből, érzékeltetve, mennyire ragaszkodnak a pontossághoz. Nem akarnak hibázni, érzik szavaik súlyát. Ezek a részletek csak akkor gyengítik a filmet, amikor átveszik az élőszó szerepét. Akad olyan szereplő, aki egyes témákról kizárólag felolvas. Hiába drámai erejük néhol ezek a szövegek, ez az erő mégsem érvényesül, a felolvasás az élőszóval szemben mindig alulmarad.

A továbbiakban kizárólag a televíziós változatról lesz szó, vagyis a *Krónikáról*. Gazdagabb anyaga, a tágabb időhatárokból tárgyalt történetek sokfélesége érdekesebbé és alkalmasabbá is teszi az elemzésre, mint a harci krónikára összpontosító *Pergőtűz*, melynek hiányosságait és érdemeit Dombrády Lóránd részletesen elemezte. Forrásul az Országos Széchényi Könyvtár Történeti Interjúk Tárában őrzött timekódos megtekintő VHS példányokat használtam, a teljes televíziós sorozat videoátiratát.⁴¹

A SZERKEZET

A sorozat 25 epizódból áll, az előhanggal indul, egy önálló portréval – Zelk Zoltánéval. Ezt egy elsősorban az erdélyi és a bácskai bevonulással foglalkozó bevezető epizód követi *Előzmények* címmel, amelyben a megszólaló vezérkari tisztek látletet adnak a magyar hadsereg állapotáról. Majd ismét önálló portré következik, Fazekas György munkaszolgálatos monológja. További három portré található még a sorozatban, Boldizsár Iván íróé (8. *Tűzkeresztség*), Sigmund Olivér hadnagyé (13. *Harcelőrs*) és Gallyas Ferenc ta-

augusztusában szabadult. Kádár Gyulát a szovjet katonai bíróság 1945-ben mint háborús bűnöst 15 év kényszermunkára ítélte. 1955-ben engedték haza a Szovjetunióból. Itthon azonnal letartóztatták, vizsgálatot rendeltek el ellene, 1956 szeptemberében szabadult.

40 Kónya (1996).

41 Az idézetek után a megszólaló neve, az epizód száma, majd a timekód perc és másodperc adatai szerepelnek. Azoknál az idézeteknél, amelyeket Sára Sándor *Pergőtűz* című könyvéből vettem át, az oldalszámot adom meg lábjegyzetben.

náré (18. *Haditudósítás*). E három portré közötti négy-négy epizód mindegyike más hónaphoz van illesztve, hozzájuk a kinn tartózkodás, a harcok újabb szakaszai köthetők. Boldizsár Iván portréja 1942 tavaszának eseményeihez kapcsolva szerepel, bár elbeszélése a teljes doni részvételéről szól, augusztustól szeptemberig. Sigmond Olivér portréját az állóháború epizódjainak lezárásaként helyezte el Sára az 1942-es év végére, ez egybe is vág a tartalmával, Gallyas portréját pedig 1943 januárjának kulcseményei közé, az *Áttörés* és a *Kitörés* című epizódok közé helyezte, egyfajta dramaturgiai csúcsként. Története alkalmas is erre, Gallyas világnézete gyökeresen megváltozik a Donnál átélt élmények hatására. Mind az öt önálló interjúnak súlyos dramaturgiai funkciója van, szerepeltetésük helyét nagyon átgondolt döntések határozzák meg.

Miért tett két portrét rögtön a sorozatot elejére Sára? Mindjárt a kezdet kezdetén szembe kellett nézniük az alkotóknak egy nehéz kérdéssel: hogyan szerepeltessék a munkaszolgálatosokat? A 2. magyar hadsereg mellé ugyanis a Donhoz negyvenezer munkaszolgálatost vezényeltek ki,⁴² a hadsereghez tartozó, de nem harcoló alakulatként. A munkásszázadok a hadsereg igényeit szolgálták ki: a megszólalók futóárkokat ástak, a védelmi szakasz kiépítését végezték, elosztó központokban segédkeztek. „Ott voltak a zsidók, ezek a munkaszolgálatosok, aztán ezek csináltak oda a posványra hidat, ami Devicát összekötötte Urival. Vitték a fát, és hát kényelmesen nem bántak velük, ütötték, verték őket, hogyha olyan emberek voltak mellettük.”⁴³ (Varga József) A fronton egymás mellett éltek katonák és munkaszolgálatosok, közös csapások érték őket, együtt szenvedték el a hideget, a rémes körülményeket, de sohasem alkottak közösséget. Mindkét fél nagy hangsúlyt fektetett az elkülönülésre, amit a sorozatnak is érzékeltetnie kellett. Sárának ezt úgy oldották meg, hogy mielőtt belekezdték volna a 2. magyar hadsereg krónikájába, egy közbeszúrt, az előzményeket ismertető epizód köré rendezve két munkaszolgálatossal elmondatták önnön történelmüket, a kiemeléssel hívva fel a figyelmet sajátos helyzetükre. Így mindenki számára világos, milyen szerepben, milyen sorsra számva kellett a Don mellé menniük. A továbbiakban már a többi munkaszolgálatos-interjút (Kornis Pál, Nemes Tibor, Radó János, Sallai Elemér, Stráhl Sándor) beleszőhették a katonák elbeszélései közé.

PORTRÉK

42 Ungváry (2004) 121.

43 Sára (1988) 170.

Ha a *Krónika* eposz, Zelk Zoltán verse, az „Elátkozva a hatodik napot” az in-

vokáció hozzá. Zelk lírája adja a felütést, a megszólítást a teljes sorozathoz. Interjújában más verseket is felolvas – neki a vers a tökéletes forma az emlékek megidézéséhez, nem más ez, mint a tisztek frontnaplói: az ő célja is a pontosság. Zelk minden társa közt a legtoleránsabb a munkaszolgálatosokat vezető tisztekkel, keretlegényekkel, a szörnyűségek között is a megőrzött emberség kimagasló példáival a legrémesebb szituációkat is képes feloldani – és van ereje megköszönni az életmentő segítséget azoknak, akik hazatérését elősegítették. Igyekszik a szenvedés helyett a jóra emlékezni. Az életet az irodalom adta keretből szemléli, megemlékezik költőtársáról, Pásztor Béláról, még líráját is értékeli, mert anélkül tébolyát és pusztulását sem tudja elmesélni. „Nem volt nagy költő, de finom, nemes hangú költő volt, legjobb versét odakint írta Éhség címmel, amit nekünk úgy kellett meghallgatnunk, hogy felsorakozott a század, és némán állva végig kellett hallgatnunk, hogy a velünk szemben álló Pásztor Béla fölolvassa a költeményét.” (Zelk Zoltán 1. 21. 7.21) A századparancsnok, az emberséges, angolbarát, de korábban sikkasztáson kapott exkatonatiszt, „Gusztai bácsi” (Eckl Gusztáv tartalékos főhadnagy), rejtői alak. A katonák szintén Rejtő világába illő menetét egy húszéves kijevei táncosnő társaságában bricskán utazó főhadnagy nyitja, a csontsovány muszosok menete követi, a sort a szekerek zárják, s Rejtőt idézi parancsnoka is, mikor látja Zelket elesni: „Keljen fel, Zelkovics, ez rosszabb, mint az idegenlégió, itt menni kell vagy meghalni.” (Zelk Zoltán 1. 11. 01) Alighanem ő az egyetlen a világon, aki a két keretlegényt, Varga tizedest és Kovács őrzetöt angyalokhoz hasonlítja – igaz, ők életmentők voltak. Zelk életét többször is az irodalom menti meg. A németbarát és antiszemita Kolozsi főhadnagy – aki a kivezényelt munkaszolgálatosokat egy asztalnál cvikkeresen ücsörögve fogadja a néptelen vihovi erdőben – tiszteli benne a költőt, és segítséget nyújt neki. Hogy mennyire voltak meggyőződéssel antiszemiták a keretlegények, tisztek, erre nem Zelk Zoltán a legjobb forrás, akkor sem, ha elbeszéléséből nem hagyja ki a veréseket, megaláztatásokat sem. Megbocsátó hangneme kiszélesíti mondandójának tárgyát: nemcsak a munkaszolgálatosok sorsa, hanem a teljes sorozat szép bevezető epizódjává teszi a vele készült interjút. Ellenpontozza Zelk lágy-ságát a másik munkaszolgálatos-portré, Fazekas György miskolci újságíróé. Sáráék választását valószínűleg befolyásolta, hogy 1979-ben megjelent visszaemlékezése munkaszolgálatos éveiről.⁴⁴ Sokkal keményebb, mint Zelk. „Ezt harag nélkül, de el kell mondanom” – lehetne a mottója. Tárgyilagosan meséli el történetét az 1938-as első zsidótörvénytől hazatéréséig. Ha van főmótvuma Fazekas elbeszélésének, az a megaláztatás. Az erdélyi bevonuláskor

44 Fazekas (1979).

még katona, majd karámok közé zárják, fegyver helyett lapátot kap a kezébe, és megszűnik emberi, polgári státusa. Ez a legfájdalmasabb számára. Nemhiába meséli el olyan aprólékos részletességgel, hogyan talált hullapakoláskor damaszt zsebkendőt és selyem alsónadrágot egy halott zsebében, hogyan kezdett azonnal vetkőzni, mert bármi lesz is, „Mangold Béla Kolos gatyában akarok megdőglenni”. (Fazekas György 3. 54. 34) (Az elegáns úri szabó termékét egyébként újságíróként sosem tudta volna megfizetni.) A tisztek az ő történeteiben kegyetlen vadállatok – akad köztük, akit elmeegógyintézeti kezelés után vezényeltek a munkaszolgálatosok mellé –, akik szórakozásból mortarral gázolnak a bevagonírozásra váró zsidók közé, kopaszra nyíratják az ortodoxokat, nyakig a tiszt latrinában állatják őket mindennap, amíg a laktanyában állomásoznak, ostorral csapnak rá, ha bele mer inni a ló vizébe, akikkel szemben meg kell tanulnia nem visszaütni – ha túl akarja élni. „Minden félreértéssel szemben szeretném leszögezni, mi nem a 2. magyar hadsereg katonái voltunk, mi nem egy német egyenruhás ellátó századba beosztott emberek voltunk. Egész egyszerűen rabok, belső hadifoglyok voltunk, akikkel minden nemzetközi konvenciót megsértve bántak. A kirablástól, a veréstől, az éheztetéstől kezdve egészen addig, hogy én láttam hülyére verve bajtársamat, aki ezt a bánásmódot nem bírta ki, és soha nem lett belőle ember, és nem is tért vissza. Ezt harag nélkül mondom, de el kell mondanom.” (Fazekas György 3. 57. 48)

Boldizsár Iván kiemelt szerepeltetésének oka egyértelmű: szükség volt egy „népfrontosnak” eladható progresszív középosztálybeli értelmiségire. Rangja is érdekes: karpaszományos hadapród őrmester, valahol félúton tiszt és baka között. Kéthetes kisfiát hagyta otthon, apja megjárta az első világháborút – lelkes bevonulásról természetesen az ő esetében sincsen szó. Alakja alkalmas a közkatona perspektívájának megjelenítésére is, amit értelmiségiként képes koherensen ábrázolni, összefüggően megfogalmazni. Mint sokan mások, interjúja alatt a fronton vezetett kicsi, apró betűkkel sűrűn teleírt noteszét forgatja, gyakran idéz. Teherautón teljesített szolgálatot, 8-9 kilométerre a front mögött. Eredeti feladatuk élelmiszer- és lőszerszállítás volt az első vonalba. Elbeszélésének érdemi része a visszavonulás története. Érzékletesen írja le a küzdelmet a fagy ellen, a lassú vánszorgás epizódjait. A fronton megfordulók minden fajtáját felveszi a teherautóra, ahol rangidősként ő a parancsnok. Nem tesz különbséget altábornagy és munkaszolgálatos között, akinek szüksége van rá, elviszi egy darabon. Pozitív szerepe mindig fokozható: két társával egy égő kórházból 27 sebesültet ment ki, amiért bronz vitézségi érmet kap. Ez nem akadályozza abban, hogy kórházi kezelése után „megszakítsam kapcsolatomat

a magyar királyi honvédséggel. Hazajöttem Pestre, és valamiféle fél-illegálisban éltem.” (Boldizsár Iván 6. 07.11. 01)⁴⁵

Sigmond Olivér szerepeltetése hasonlóképpen jól átgondolt döntés volt, más szempontok alapján. Dramaturgiai okokból szükség volt legalább egy szereplőre, akinek portréján keresztül a hivatásos ludovikás tiszt karaktervázát is megrajzolhatták, de olyat választottak, aki katonaiskolás korától rendre szembekerült a hadsereg elvárásaival. A tiszt portréjának megrajzolására nem volt alkalmas más. Kéri Kálmánt, Lajtos Árpádot, Kádár Gyulát háború utáni börtönveik politikailag terheltté tették, nem is beszélve Kéri recski éveiről. Ezeket a tényeket egy korrekt portréból kihagyni nem lehetett, beszélni róluk viszont nem volt szabad. A nagy fegyvertény esetükben az volt, hogy egyáltalán megszólaltak, bár a megszólalásuknak voltak korlátai. Talán nem is akartak volna másról beszélni, mint a filmsorozat legszűkebben értelmezett témájáról, mert mondandójuk egyébként nem lett volna szalonképes Kádár János televíziójában. Más szempontból volt politikailag terhelt Major Ákos hadbíró, aki személyesen vett részt Jány Gusztáv népbírószági perében, és több politikai perben, még 56-os perekben is volt védő. Sigmond Olivér ideális választás volt, már akadémista korában is renitensnek számított, karrierjét mindjárt lefokozással kezdte. Kellő kritikával beszélt a tisztikarról, s ez a kádárista cenzúrán is átsegítette, vállalhatóvá téve emlékezését. Másként nem lehetett pozitív szereplőként ábrázolni egy hivatásos tisztet 1982-ben, csoda, hogy sikerült Sáráéknak találni egy ilyen ellentmondásokkal terhelt, de összességében mindenki számára elfogadható szereplőt. Ugyanakkor katoná volt, aki végigcsinálta az erdélyi és a bácskai bevonulást. Alakulata a vérengzésekkor a közelben volt, be is számol a pogromokról: „A jégbe vágott léken keresztül belelövöldözték a zsidókat a keresztény alkalmazottaikkal együtt meztelenre vetkőztetve a Dunába. Pillanatok alatt tudtuk, miről van szó, és én attól féltem, hogy belekeveredik az alakulatunk, és akkor soha az életben nem lehet rólunk lemosni, hogy mi ebben részt vettünk. De hát szerencsénk volt, hogy nem így történt.” (Sigmond Olivér 13. 14. 00) Rossz taktikai húzása – rohamárkásztanfolyamra jelentkezett, csak hogy elhagyhassa a Délvidéket – kijuttatta a Don-kanyarhoz, ahonnan csak nagy

45 Sáráék sajnos nem tudtak ellenállni a kísértésnek, és vele egyedül a háború utó-történetét is elmondatták: hogyan kocintott Vorosilov marsallal a Gellért Szállóban egy fogadáson, így legalizálva háborús kitüntetését, aztán elmeséli, hogyan úszta meg, hogy a Donon soha meg nem történt találkozását Rákosi röplapjával megírja annak születésnapjára. A történet nem illik a sorozat szerkezetébe, nehezen érthető, miért nem vágják ki.

nehézségek árán, súlyos betegen szökött meg. A Donnál egy gazdátlan század parancsnokságát vette át, ahol a sok tartalékos tiszt között „fehér hollónak” érezte magát. A kint töltött időről kritikus hangon szól, bírálja századparancsnokát – aki géppuskaállásokkal védte saját parancsnokságát, kivonva az első vonalból –, itt is hamar megtalálja őt a renitens szokásos szerepe. Igyekszik kímélni a katonáit, konfliktusainak a hadvezetéssel mindig ugyanaz az oka: felméri helyzetük reménytelenségét, nem ért egyet a felesleges áldozatokkal. „Ez a terület 4,5 km hosszú, és ezen van egy gyalogszázad. Egy! 182 emberrel. És mi van még? Hát van hozzá egy géppuskaszázad, alárendelve a védőkörlet-parancsnoknak, ez áll 16 gépből. Kész. Mi van még? Van egy aknavetőszázad 12 csővel. Slussz. Mi van még? Van egy kapocs tartalékszakas az egy páncéltörő ágyúval, néhány nehézgéppuskával. Kész. Ezzel kell itt fenntartani a vonalat? Ezzel. Mélységi tagozódás? Nincs. Még mélyebben? Semmi. Hol a tüzéség? Valahol itt hátul. Oriási!”⁴⁶ (Sigmond Olivér 13. 18. 25) Próbálja jó szervezéssel, a szabályzattal nem törődve biztosítani a létfenntartás minimális feltételeit. „Ezen nem lehet máshogy segíteni, mint erőszakkal, és szerezni kell, szerezni mindenáron, bárhonnán, mindegy, hogy hogyan. Arra az elhatározásra jutottam, hogy létre fogok hozni egy osztagot, amelyik kíméletlenül lop, rabol, amit tud. Szerveztünk egy ilyen gárdát, ez egy 12 főből álló, zömmel pesti vagányokból összeszervezett brigádot jelentett egy hadapród őrmester vezetésével. Honnan lehet szerezni benzint? Hát honnan, a németektől. Loptak a németektől benzint.” (Sigmond Olivér 13. 22. 31) Berendeztek egy fürdőt hátul a faluban, ahol mindenki tisztálkodhatott, kimosták a ruhákat, tetvetlenítettek, szereztek tehenet, lovat, kecskét, magtárakból gabonát. Sigmond elbeszélése jó példa arra is, hogy Sárának nem szépítik a hadsereg kint tartózkodásának hétköznapijait: a túlélésre hivatkozva vállalják a rabló, fosztogató magyar katona ábrázolását a filmben, mindezt egy tiszt szájából. Az ukrán lakossághoz való viszonyról, illetve azok reakciójáról természetesen nem történik említés. Hazatérése után Sigmond szobrászművész lett, a katonatisztból lett művész figurája bizonyosan imponált a filmeseknek. Ugyanakkor nem nevezhető tipikusnak alakja. Szimpatikus személyisége, liberalizmusa rombolja a fasiszta hadsereg negatív mítoszát, annak ellenére, hogy a hadsereget ő maga is súlyos kritikákkal illeti.

Az utolsó portré egy tartalékos tiszté, Gallyas Ferenc haditudósítóé. Ő személyesíti meg a revizionista ideológiával megtévesztett jobboldali értelmiségi alakját, aki a háborús propagandával való teljes azonosulástól fronton szerzett tapasztalatai hatására eljut a tagadásig, az aktív németellenességig. A makói

46 Sára (1988) 106.

református polgári iskola magyar–német szakos tanáráként jelentkezett önként a haditudósító századba. Nem akart kimaradni a villámháborúból, úgy érezte, karrierjének is használhat ezzel a lépéssel. Indulás előtt Kádár Gyula vezérkari ezredes fogadta a haditudósítókat, ekkor felhívta Gallyas figyelmét a Blitzkrieg lehetséges kudarcára: „Számolni kell azzal, hogy a háború elhúzódik, a két óriás kivéreztetni egymást. Pillanatig nem fordult meg az agyamban, hogy Kádárnak igaza lehet.” (Gallyas Ferenc 18. 08. 10) „Mi őszintén hittük azt, amit mondtunk. Nem propagandaszólalmnak tekintettük. Meg voltam róla győződve [...] az iskolában is azt tanítottuk a térkép előtt, hogy néztek, 21 millió magyar volt, és ebből elvettek, a Kárpátok koszorúzta szép országból elvettek kétharmadot, ezek a bitangok megcsonkították az országot, és azt mondták, hogy ez békeszerződés. Holott az, amit Trianonban csináltak velünk, az a legdurvább lábbal tiprása volt minden emberi jognak [...] a mi országunk megcsonkítása eleve lehetetlen helyzetet teremtett a Kárpát-medencében, nekünk ezen segíteni kellene... Dunának, Oltnak egy a hangja – ki kellene békülni ezekkel a népekkel [...] a trianoni békeszerződést mi azért is bitang, ostoba cselekedetnek tartottuk, mert ezt a kibékülést is lehetetlenné tette. Ebben a szellemben nevelkedtem, ebben a szellemben neveltem, és ebben a szellemben mentem ki is. Meg voltam győződve róla, hogy nekünk történelmi hivatásunk az, hogy a mi kis népünket, családjainkat, a kereszténységet – presbiter voltam a református egyházban – védelmezzük, helyesen teszem, hogy ki akarom venni belőle a részem, nemcsak szavalni akarok róla.” (Gallyas Ferenc 18. 10. 43) A fronton azonnal összeütközésbe került a cenzúrával. „Ilyen kérdésekkel ne foglalkozz, ezeket a kérdéseket ne írd meg, ezek a kérdések a felső vezetés előtt ismeretesek, de ezek az írások nem alkalmasak arra, hogy otthon a lakosságot megnyugtassák. Tehát ezekkel ne foglalkozz, ilyeneket ne is továbbíts hozzánk.”⁴⁷ (Gallyas Ferenc 18. 21. 30) Megütközött azon, hogy az élelmiszerraktárak templomokban vannak berendezve, a katonák nem kapják meg a téli felszerelést, látta, hogy a valóság egészen más, mint ahogy elképzelte. Hosszú utat tett meg lélekben és a valóságban 1943 februárjáig, amikor a szovjet hadifogolytáborban megfogalmazta kiáltványát: „Negyvenezer magyar hadifogoly nevében: Magyar véreim! Tudjátok meg, a 2. magyar hadsereg nincs többé. Tízezrek estek el felsőbb parancsra... Mi célja, mi értelme volt ennek a mérhetetlen áldozatnak a magyar nemzet szempontjából? Milyen magyar érdekek szolgálatában alusszák örök álmukat magyar honvédek tízezrei hazájuktól kétezer kilométer távolságra, a Don menti orosz hómezőkön? Ma már megállapíthatjuk: ez a háború magyar célokat

47 Uo. 114.

nem szolgált soha... Tagadjuk meg a segítséget Hitlertől, katonában, élelmszerben egyaránt. Ne engedjük tovább nyújtani a háborút, a szenvedést, a magyar éhezést, minden magyar jelszava legyen: egyetlen katonát, egyetlen deka lisztet, egy deka vaját se többet Hitlernek!”⁴⁸ (Gallyas Ferenc 18. 55. 00)

TALÁLKOZÁSOK

A sorozat további 20 epizódja interjúfüzér. Akadnak hosszú monológok, a megszólalások hossza, ritmusa a témától függ. Ahogy Sára írta, az anyag valóban szervezte önmagát. Voltak bizonyos tematikai csomópontok, melyek „adták magukat”, több elbeszélésben helyet kaptak, mert olyan erős hatásuk volt az elbeszélőre, hogy negyven év után is kiemelkedtek az események hosszú sorából. Ezek a motívumok árulják el, hogyan vélekedtek a Don túlélői az őket érintő fontos kérdésekről, őrizhetnek árulkodó lenyomatokat az egykori katonák gondolkodásmódjáról, és ha valahol, itt keresgélhetjük Sára, Csoóri és Hanák műtszemléletének nyomait is. A témákat a visszaemlékezők emelik ki, köréjük gyűjtve mindazt, amit fontosnak tartanak elmesélni a múltból. Természetesen kiemelkednek közülük a harcok leírásai, egyes háborús események: hídfőcsaták, az állóharc, az orosz áttörés, a magyarok kitörése. Engem inkább az ezeket körülvevő „járulékos elemek” vonzottak, amelyek ráadásul könnyen meghatározhatók, mert nagyjából minden szereplőnél azonosak: a bevonulás és a búcsú képei, szoba kerül, hogyan viszonyultak a nekik szánt doni szerephez, beszélnek a munkaszolgálatosokról, velük való kapcsolatukról. Már oda felé sokkolja a szereplőket az éhező lengyel lakosság és a kényszermunkára kihajtott, agyondolgoztatott és ugyancsak éhező zsidó nők látványa. Kulcsfontosságú az orosz lakossággal való együttélésük csendes hétköznapjainak leírása, sok-sok apró történet alkot mozaikot. Fontos számukra, hogy elmondják elítélő véleményüket azokról a német alakulatokról, amelyekkel a doni tartózkodás különböző szakaszaiban összetalálkoztak és konfrontálódtak. A közkatonák epizodikus történeteit egészíti ki, emeli tágabb összefüggésekbe a tisztek elbeszélése a hadsereg hiányos felszereléséről, a küldetés kockázatainak mérlegeléséről, helyzetelemzéseik, beszámolóik a németekkel vagy a fővezérséggel folytatott tárgyalásokról.

A katonák más-más várakozással indultak a frontra. Gallyas az egyetlen önkéntes a filmben. Voltak – különösen a tartalékos tisztek körében –, akik önként nem jelentkeztek ugyan, de egyetértettek a küldetéssel: „Megjött az indulási parancs. Táborig mise, az ottani plébános tartott egy lelkesítő beszédet

⁴⁸ Sára (1988) 142.

nekünk: hogy hát legyünk tisztában azzal, hogy oda, ahova mi megyünk, oda tulajdonképpen jót viszünk. Tudvalevő, hogy a szovjet ellen menni azt jelenti, hogy Európát mentjük a kulturálatlanságtól és a kommunizmustól. Ilyen szeltemben nevelődtünk, ezt bizonyos mértékig el is fogadtuk.” (Dr. Vámosy József 4. 11. 42) „Pécs népe búcsúztatta Baranya fiait, a 8/III. zászlóalj. Kihúztuk magunkat, délcegséget mutattunk. Mosolyogtunk? Ki tudna erre válaszolni. Az tudom, hogy úgy nem döngött a pécsi aszfalt a díszmenettől, mint akkor. A 8/III. zászlóalj fiai ezzel a tisztelgéssel köszöntek Pécs népének.”⁴⁹ (Lengyelóti János) A filmsorozatban megszólaló közkatonák véleménye megszólalt a doni részvételtől. Sokan vesztették el apjukat az előző háborúban. „Nem volt éppen kellemes vagy könnyű az indulás, főképpen azért, mert apám annak idején a fronton halt meg, ugyancsak arrafelé, amerre indultam, és anyám el se tudta képzelni, hogy onnan vissza is lehet jönni.” (Dr. Kovács Zoltán 4. 12. 52) Azt viszont nem lehet mondani, hogy mindannyian elutasítóan álltak volna a részvételhez. „Hát ez egy kirándulás, villámháború, majd ezután is az lesz, a Don pár száz kilométer, aztán lemegyünk Turkesztánba. Még olyan sztorik is voltak, hogy milyen jó ott a dinnye. Turkesztán a kiskatona szemében, főleg az egyszerűbb embereknek olyan meseország volt, ahol az Ezeregyéjszaka meséi majd megelevenednek.” (Somogyi Géza 4. 16. 04) Sokakat csábított a hódítással együtt járó zsákmányszerzés lehetősége. Az induló katonákat ügynökök keresték meg, felvilágosítva őket, mit érdemes szerezni, sőt biztatták őket, hogy nagyobb katonaládát csináltassanak, abba több minden befér. Legnagyobb értéket az ikonoknak tulajdonítottak. Az utazás a magyar határig nem volt kellemetlen: „Kezdetben vígan mentünk, mert ahol elment a vonat, összeálltak a cigányok.” (Jászgulyás Gábor 4. 15. 39) „Mielőtt a régi magyar hárt el nem értük volna, parancsot kaptunk, hogy el kell énekelni a Himnuszt. Jóleső érzés öntött el bennünket.” (Gellért Sándor 4. 17. 19) A várakozás időszakának a természetes szorongás is eleme volt: „Nyitott vagonban mentünk, jó idők jártak. Trecsén várát is láttam, amit csak könyvből hallottam, Csák Máté várát. Egy sas magasán keringett Trecsén felett, mintha juhot keresne a magasból, s meg is jegyeztem úgy magamban, minket is, mi is arra valók vagyunk, hogy testünket a sas darabokra tépje. Sas alatt a németeket értettem elsősorban.”⁵⁰ (Gellért Sándor 4. 15. 04) Érdekes, hogyan fogalmazza meg szorongását egy magas rangú tiszt: „Itt harcolva sokat forgattam, sokat néztem azt a térképet, amely a Don folyását mutatja. Mintha egy halott arca nézne felénk. Mindig ez a képzelődésem volt, mindig ez a látásom, és ismételten hangoztattam a közelállóknak: Nem látjátok,

49 Uo. 192.

50 Uo. 193.

hogy itt a halál leselkedik ránk?”⁵¹ (Rumy Lajos 14. 47. 19) Kádár Gyula vezérkari ezredes lesújtó véleménnyel volt a besorozottakról: „A magyar hadsereg harcos szelleméről beszélni se lehetett. Hát miért mentek? Hiszen a háború célját sem értették meg. Nem volt egy honvédő háború. Nem értették meg, miért kell elmenniük oda, ahol semmi keresnivalójuk sincs. Másodszor. A bevonuláskor egy bizonyos réteg volt érintve, nem az összesség. Miért kell nekem elmenni, amikor a másoknak nem? [...] Egy falura jutott 10–20 ember, akik természetesen áldozatnak érezték magukat.” (Kádár Gyula 2. 39. 19)

A Donig tartó hosszú utazás az első közös emléke a hadsereg katonáinak. Itt találkoztak először leigázott lakossággal, kényszermunkára hajtott zsidókkal, és itt kaptak először kóistolót a szövetségeseikkel való együttműködés keserveiből. „Minszknél a németek a vonatot rávezették a zsidókra. Főként nőkre. Akkor megiszonyodtunk.” (Gellért Sándor 4. 18. 58) „Itt találkoztam először zsidó munkaszolgálatosokkal. Nem munkaszolgálatosok voltak, Lengyelországban, gettóban éltek. Ezeket kivitték köztisztasági alkalmazottként a városba dolgozni. Főleg nők voltak, valami iszonyatos szánalmas formában. Nem tudok mást mondani, a lábaik helyén valami lécs volt, egy dobverő, az mindennek nevezhető, azon hús nem volt, csak a csupasz csont... Eszelős-üveges szemmel söpörték az utcát, és – nem volt szabad nekik, de ebből a szemétből, hulladékból, ami ehető volt, azt kiszedték és tömték a szájukba. Valami szörnyű volt nézni, és sajnos el kell mondanom – nem fogja dicsfény övezni honfitársaimat –, mert voltak közöttünk, akik megbolondultak ettől a látványtól és csúfolni kezdték őket. Komolyan kellett közbelépni, hogy hagyják abba. Néha tettelegességre is került volna sor, ha nem lép közbe egy magasabb rendfokozat.” (Somogyi Géza 4. 18. 58) Lengyelekkel is találkoztak: „Körülfogták a vonatunkat kis lengyel gyerekek és Bitte Brot! [kenyeret kérek, kenyeret kérek] kiáltással, könyörgéssel próbáltak tőlünk kenyeret szerezni. Ami nem volt nehéz, mert hát nekünk volt.”⁵² (Kádas Zoltán) „Ahol megálltunk, ott a lakosság körbevett minket, és kenyeret kért. Lesújtó látvány volt. Egyben azt is mutatta, hogy a lengyel nép valahogy a magyarok fele még mindig bizalommal van, nem a német szerelvényekhez mentek, hanem hozzánk jöttek kérni. És hát mi, mondjam azt megfeleztük, ami volt.” (Herencsár Lajos 4. 20. 48) „Volt, aki nevetett rajtuk: »na, ezekkel jól kitoltak, jól megkapták!«, bedőlt ennek a háborús propagandának.” (Somogyi Géza 4. 22. 01) Sokkhatás érte a magyar katonákat, de nem azonos reakciót váltott ki belőlük.

A részvét és sajnálat mellett jól megfért az antiszemitizmus, ugyanez a kettősség jellemzi a magyar munkaszolgálat-

51 Sára (1988) 119.

52 Uo. 194.

tos zsidókhoz fűződő kapcsolatukat is. Homogén viszont a németekhez való viszony ábrázolása. Nem találtam olyan megszólalást a teljes sorozatban, amely a németekről másképpen szólt volna, mint közös ellenségről, a velük szembeni utálat minden katonát összefűz. Vajon mennyire reális ez a kép? Valóban nem volt egyetlen normális pillanat sem a német és magyar katonák találkozásakor? Nem cenzúrázták-e magukat esetleg a megszólalók, egyformán démonizálva a német hadsereg minden egyes katonáját? Nem rendezői elvárás eredménye-e ez a homogenitás? Az egyértelmű szembenállás érzékeltetésével, a sok konfliktussal mintha azt akarnák sugallni, hogy a 2. magyar hadseregben mindenki egy emberként utálta a németeket, sőt ha szükséges volt, szembe is szállt velük. Az is lehet, hogy így volt. De feltűnő, hogy amennyire árnyalt a zsidó munkaszolgálatosokkal, az orosz lakossággal való viszony ábrázolása, annyira egysíkúak a német hadsereggel való találkozások példái.

Már a kivonuláskor feszültségek jelentkeztek az egymás mellett vonuló német és magyar katonák között. „A magyarokat nemhogy megtűrt vagy szükséges rossznak, hanem még annál is rosszabbnak tekintették, még akkor is, amikor valamiért hozzánk fordultak. A legkulturáltabb megszólítás: »Hund« [kutya] vagy »Scheiss« [szar] volt. Úton csak ők mehettek.”⁵³ (Bunner László 21. 36. 19) „Összejöttünk párhuzamosan egy német egységgel. Azoknak persze nagyon korszerű, modern hadseregük volt, akkora teherautóik voltak, mint egy vagon. Mi pedig úgynevezett országos járművekkel, vagyis szekerekkel voltunk felszerelve, és az egész zászlóaljnak egy tehergépkocsija volt. »Achtung, jetzt kommen die Zigauner!« Hát minket cigányoknak tituláltak.”⁵⁴ (Érchegyi József 4. 49. 23) Lengyelóti János megörökösödésére a magyarok lovait nem engedték a vonatpálya melletti szénakazlakból takarmányozni, csak a sajátjaikat. A magyar katonák rossz kosztot kaptak, a jobb falatok a németeknek jutottak. Visszavonuláskor a viszony teljesen elmérgesedett. „Nem hallottuk azt, hogy mögöttünk jönnek a német urak, bizony belénk hajtottak, és vágták széjjel a sort.”⁵⁵ (Kovács Lajos 21. 36. 44) „A vállamat érte a gépkocsinak az eleje, az oldala leszakította a pokrócot, leszakította a köpenyemet. Kiestem a hóba, és ott vártam meg, amíg elvonulnak. Itt láttam, hogy volt olyan, aki szaladt utána, fölkapaszkodott a gépkocsi végére. Az meg elővette a szuronyát, és a szuronyával vágta, vagdosta az ujját, hogy eressze el.” (Kovács Lajos 21. 36. 44) „A németek is milyenek voltak. Azok nem néztek ám sem istent, sem embert. Nagyon gyorsan elfűjták a gyertyáját a népnek. Az meg volt bennük, hogy kegyetlenek vol-

53 Uo. 97.

54 Uo. 205.

55 Uo. 98.

tak.”⁵⁶ (Fenyvesi Imre 21. 37. 40) Akadt példa fegyveres szembeszállásra is – legalábbis az elbeszélésekben több hasonló összecsapás szerepel. „Magyar sebesültekkel volt megrakva a teherautó, ponyvával le volt ponyvázva. Elöl, a kocsiban, a fülkében ült egy nem tudom mi volt, szakaszvezető vagy mi volt, az vezette a kocsit, mellette egy zászlós és még valaki. Alig haladnak néhány száz métert, a németek elibe állnak, főhadnagy meg néhány altiszt géppisztolyokkal. Megállítják. A zászlós int, hogy álljanak meg, kinyitja az ajtót, és kérdi németül, hogy mit akarnak. A főhadnagy, a német kiáltott rá: Raus, raus! A zászlós látta, hogy csak hárman vannak, akik harcképesek, azok meg vannak jó páran géppisztolyokkal. Kiszálltak a kocsiból. Erre a németek a kocsi oldalát lenyitották, a magyar sebesülteket mind lerakták a hóba. Ott álltak, jó néhány szán tele volt német sebesültekkel, felrakták azokat. A zászlós ott maradt a sebesültekkel, nézte, hogy sírdogáltak, sírtak, könyörögtek. A zászlós el volt keseredve, előrántotta a pisztolyt, hátul a gumikat összelövdöztette. S a kocsi leült, nem tudott továbbmenni. A német főhadnagy észrevette, kiugrott, kapott a pisztoly után. De a zászlósnál már kézbe volt a pisztoly, azt mondta németül: Ne próbáljon hozzányúlni, mert rögtön lelövöm.” (Kozma Szilveszter 21. 38. 18) „Az első ház mellől kilépett egy német hadnagy, és egy Feldwebel, egy őrmester: »Heraussteigen!« [Kiszállni], hát ők akartak menni gépkocsival. Koreh ült hátul, előreszólt a volán mögé: »Százados úr, menjen jobbra!« »Mit mondasz, édes fiam?« »Menjen jobbra!« Mert ez ültében fogta a géppisztolyt, átverte az üveget – később emiatt nem volt melegünk –, puff, a két német feldűlt. Azt mondja: »Tessék beszállni!« A fenekem alatt érzem ma is, ahogy a két hullán átmentünk, mert még ki se kerülte őket. »Mi lesz ebből, fiam?« »Hát, ha csak nem tetszik jelenteni, akkor annyi, hogy nem kell gyalogolnunk.«”⁵⁷ (Kollár Béla 21. 39. 46) Egybevágnak az elbeszélések abban is, hogy a németek miatt történt velük minden rossz: „Aztán visszafelé azt mindenütt megkaptuk, hogy a magyarok disznókutyák. Azt a némettől mindig megkaptuk. Én ott azt is megkérdeztem: Ti vagytok itt miértünk, vagy mi tiértetek? Erre nem kapott az ember választ, az természetes. Ők nem, ők nem vállalták azt, hogy bennünket oda golyófogónak állítottak, pedig a lényeg ez volt.”⁵⁸ (Schwoy Ferenc 21. 42. 58)

Nem ilyen egyszerű a magyar zsidó munkaszolgálatosokkal való viszony ábrázolása. Horthy Miklós hadserege antiszemita volt. De nem volt minden egyes katonája az. És a nyolcvanas évek elején készült interjúkból nem tudhatjuk meg, hogy az elbeszélő a háború éveiben antiszemita volt-e. Nem áll

56 Sára (1988) 98.

57 Uo. 99.

58 Uo. 100.

rendelkezésre más a probléma megértésére, mint azok a bizonyos visszaemlékezésekben fennmaradt lenyomatok, de a filmben szereplő megszólalások gazdag képet rajzolnak elénk. Mindkét fél megszólal, munkaszolgálatosok és katonák sorolják emlékeiket a doni egymás mellett élésről. Amikor a sorozatban a téma ismét felmerül, a nézők már rendelkeznek az alapvető információkkal a két bevezető (munkaszolgálatos-) interjúból. Az első találkozás katonák és munkaszolgálatosok között a felvonuláskor történt. „Jött egy parancs, hogy ki kell menni a falun keresztülvezető útra, és minden apró kavicsot, ami az úton van, föl kell szedni. Hát elkezdtük a fölszedést, és az árokba dobáltuk. Persze senki nem értette ennek az értelmét, de hát parancs az parancs, szedni kellett. Később tudtuk meg, amikor már jöttek a katonák, gyalog, lovon, szekéren, hogy miért volt szükség arra, hogy ezeket a fehér és sárga karszalagos munkaszolgálatosokat kivigyék arra az útra. Mi voltunk a céltábla. Elkezdték, hogy rohadt bűdös zsidók, miattatok vagyunk itt, akkor jöttünk rá, hogy ez volt a célja, hogy kivittek arra az országútra. Amint elvonultak a katonák, visszamehettünk a házba. Amikor jelentették, hogy órák múlva jön egy másik csapat, újra megcsinálták velünk, úgyhogy a végén megszokottá vált a számunkra.” (Nemes Tibor 4. 35. 56) A doni tartózkodás következő fázisában, az együttélés hónapjaiban azok a katonák, akik szóba hozzák a témát, mind a részvét, a sajnálkozás hangján szólnak a zsidókról: „A magunkéból adtunk nekik, mert éhesek voltak... Adtunk nekik, ami volt, de nekünk se sok volt. Maradékot adtuk nekik, mert éhesek voltak, meg fáztak is.” (Sára József 12. 31. 26) „Ők hordták a követ siralmas állapotban. Leginkább a lőszeres ládák árnyékában húzódtak meg nyári öltözetben, téli ruhát nem kaptak. El volt fagyva kezük, lábuk, rövidnadrágba, 30 fokos hidegbe. El lehet képzelni, hogy mit szenvedtek azok az emberek.” (Kovács Lajos 12. 31. 59) „Láttam olyan esetet, hogy rimánkodott, könnyörgött, ott mozgott a lőszeres láda előtt, hogy segítsenek rajta. De senki sem segített. Nem segíthetett, azért, mert az zsidó volt. Az ott fagyott meg, ott takarta be a hó. Mi sem tudtunk segíteni rajtuk, mert nem volt szabad még rájuk nézni se. Szólni egyáltalán, csak elmentünk mellettük, végeztük a dolgunkat, mintha mi sem történt volna.” (Kovács Lajos 12. 33. 10) „Grassy⁵⁹ a mostohán kezelt munkásszázad embereinek megtiltotta, hogy a katonákkal beszélgessenek, ő pedig észrevette, vagy jelentették neki, hogy egy katona egy szakaszvezetővel beszélt. Ő azokat megfenyítette.”

59 Grassy József altábornagy. Már 1942-ben vizsgálat indult ellene az újvidéki mészárlásban játszott szerepe miatt, 1944 elején az ítélet elől Németországba szökött. 1945 tavaszán amerikai fogságba került, kiadták a magyar hatóságoknak. A népbíróság halálra ítélte, kivégezték.

(Rumy Lajos 5. 30. 52) Rumy hozzátette, hogy a civil életben a munkaszolgálatos a szakaszvezető beosztottja volt, természetesnek tartotta, hogy beszélgettek. Grassy a munkaszolgálatos beszélgetőt kiköttette, a katonát pedig gúzsba kötötték. Rumyé volt a feladat, hogy ezt ellenőrizze, ő enyhített a büntetésen, ezért megromlott a kapcsolata Grassyval. „Embertelenül bántak velük. Két hétben 100–120-at kaptunk abba a körletbe, az erődítési munkálatozat csináltak. Mondták, két hét alatt el kell fogyni nekik. Hogy aztán mit csináltak, azt el lehet képzelni, de biztosan el is fogyasztották őket. Voltak ilyen magukból kivetkőzött emberek.” (Deáky István 12. 33. 40) Akad azonban a többi között egy különleges visszaemlékezés, amely egy fontos elemében eltér az összes többitől, és ez Kádár Gyula vezérkari ezredes néhány mondata: „Ez a zsidó munkaszolgálatos valami, ez egy rettenetes szegényünk. Rettenetes buta szervezési hiba volt. Munkásszázadokra mindig szüksége van egy hadseregnek. Az első világháborúban is volt, most is minden alakulatban kell ilyennek lennie. De ezt zsidókkal végeztetni! És ráadásul hogyan! Azokkal végeztetni, akiket nyíltan és hangsúlyozottan, majdnem kimondottan pusztulásra ítélnék, vagy legalábbis arra, hogy az ország területéről eltávolítsuk őket. Megalázzunk lépten-nyomon. Azokkal végeztetni, és ráadásul még kínogni, nem kellően öltöztetni, nem kellően enni adni, nem emberileg érző parancsnokok kezébe adni, ez olyan mérhetetlen szegényünk, amire nem lehet eléggé elítélő szavakat találni.”⁶⁰ (Kádár Gyula 10. 37. 27) A megszólalás különlegessége nem Kádár pozíciójából ered, nem is a tartalma teszi azzá, hiszen másokat is felháborított a jelenség. Ami egyedülállóvá teszi, az a többes szám első személy használata, a „MI” pozíciója, vagyis Kádár Gyula mint magyar vezérkari ezredes felelősséget vállalt a történelemért. Ehhez hasonló példát nem találtam.

Ugyancsak nagyon összetett a hadsereg katonáinak kapcsolata a helyi lakossággal. A háborús ideológia szerint a magyar hadsereg felszabadítóként érkezett a Don vidékére 1942 tavaszán, ezt kezdetben sokan el is hitték: „Ez alatt a hosszú menet alatt, amíg mentünk, az a tapasztalatom volt, hogy mi fölzsabadítjuk azt a lakosságot. Mert hiszen hoztak vaját, tejfölt, satöbbit, cserélgettek a katonákkal cigarettáért és nem tudom, micsodáért, azután diadalkapuk vártak községeknél, hát nekem tényleg az volt az érzésem, hogy fölzsabadítók vagyunk. Ezt csak meg akartam jegyezni. Igaz, ma tudom azt, hogy minden szerencsétlen nép, hogy magának valami jobbat teremtsen, ő kénytelen ahhoz alkalmazkodni, s valószínűleg azok se éreztek velünk, csak hát jó arcot mutattak a dologhoz.” (Rumy Lajos 5. 34. 55) Rumy a megérkezés-

⁶⁰ Sára (1988) 169.

kor próbált tájékozódni, és utasította a papjait, köztük dr. Magass Miklóst, hogy menjenek el a helyi papokhoz, és készítsenek hangulatjelentést. Magass kritikusan szemlélte a bevonulás szcenárióját: „Volt egy kétes értékű magyar kezdeményezés, hogy ahol mi megjelentünk, állítólag mi foglaltuk el azt a helységet, felállítottak mindjárt egy kettős keresztet: »Itt járt a magyar hadsereg, és visszaadott nektek békét, földet és szabadságot« – ez volt a felírás orosz nyelven is. Hát, kár volt a kettős keresztből gúnyt űzni, az volt a benyomásom, mert nem azért voltunk mi ott, hogy békét, földet és szabadságot adjunk.” (Dr. Magass Miklós 5. 35. 41) Rummy utasította a papjait, hogy az ottani lelkészi hivatalokkal vegyék fel a kapcsolatot, és tájékozódjanak a hangulatról, így Magass is elment a pópához. „Nagyon szép ember volt. És hát ő is igazán meggyőzően, szépen beszélt, hogy miért jöttünk ide? Kell ez nekünk, kell ez nekik? Hogy gondoljuk meg. Mi hirdetjük a szeretetet és hirdetjük az Istent, Krisztust és aztán integetett: hogy lehet az, miért jöttem én ide, és hát hogy menjünk haza. Nem fognak bántani bennünket, engedik, hogy menjünk haza. És hát mit keresünk itt, ennek nem jó vége lesz, mert ezt mondja: Aki kardot ránt – idézte a Bibliát –, az karddal fog elveszni.”⁶¹ (Dr. Magass Miklós 5. 37. 10) Magass kritikusan viszonyul a földosztási próbálkozásokhoz is, amelyeket a magyar hadsereg szervezett az oroszoknak. „Odajön egy őrmester hozzám, Augusztinnak hívták, nagyon értelmes ember volt, állítólag mérnök, őt is azért küldték ki, hogy ott parcellákat osszon, méghozzá eléggé nagy parcellákat, azt hiszem, 2000 négyzetméteres parcellákat kellett kiosztani az oroszoknak, hogy földhöz jussanak. Ő mondta, hogy ez nem megy, nem kell senkinek, mert ők már annyira megszokták ezt a kollektív gazdálkodást, hogy nem tudnak vele mit csinálni. mert hiába osztanak nekik földet, amikor nincs hozzá felszerelés, nincs ló, nincs műtrágya, nincs emberi kéz sem. Ők viszont kollektíve, kivonul a fél magmaradt falu, és megművelik a földeket közösen. [...] Ezzel nem csinálnak propagandát a Hitlerék mellett, az épp az ellenkező hatást éri el.” (Dr. Magass Miklós 5. 26. 12)

A magyar csapatok mindenestre berendezkedtek. Beszállásolták magukat az ukrán portákra, ahol csak asszonyokat és gyerekeket találtak, és elkezdődött a több mint fél éves együttélés. Sokan elmondják, hogy kedvesen fogadták őket, az egymásrautaltságban sajtáságos együttműködés alakult ki közöttük. A katonák szereztek ezt-azt: maradékot a konyháról, tehenet, kecskét, ami éppen akadt, az asszonyok pedig etették őket. „Hát ezt a családot én tartottam el koszttal, mert sosem feküdtek le, amíg én haza nem mentem. Az öreg néni mindig főzött valamit, s azt a fagyos, jeges kenyeret szétvertem csákánnyal, 61 Uo. 202.

beletettem és nagyon jó volt. Így aztán megvoltunk nagyon szépen ezzel a családdal a visszavonulásig, hanem előtte ki kellett volna üríteni a falut. Mondtam a szolgálatvezetőnek: Engem kímélj meg ettől. Azt mondja: Miért, sajnálsz őket? Mondom: Igen, gondolj arra, hogyha a tieidet így kizavarnák a faluból.”⁶² (Károly János 12. 10. 37) „Rumy ezredes úr emberséges volt, megmondta, ne bántsátok őket, ha a konyhán maradék volt, adjanak az oroszoknak. Kosztosok lettek. Mi nem bántottunk senkit, nálunk az volt a jelszó, mi azért a kultúrát is idehoztuk, nehogy azt higgyék, hogy mi azért jöttünk, hogy itt esztelenül gyilkoljunk, romboljunk. Idehoztak bennünket, itt vagyunk, viselkedjünk emberségesen.” (Károly János 12. 12. 20) Hogy mennyire vitték oda a kultúrát a magyar katonák, később egy hosszabb idézettel szeretném érzékeltetni. Előbb azonban – mintegy enyhítő körülményül a későbbiekhez – szeretnék a közkatonák fel-felébredő igazságérzetének, lelkiismeretének bizonyítására néhány rövid példát kiemelni. Jórészt parasztemberek voltak, akik paraszti környezetbe kerültek, amelyből hiányoztak a férfiak. Gazdaként is gondolkodtak, nemcsak egy megszálló hadsereg katonájaként. „Nagyon aranyos népség volt ez... De hát valóban, nekünk semmi bajunk vagy konfliktusunk nem volt. Amiben lehetett, segítettünk rajtuk, úgyse tudott volna mit csinálni szegény magyar baka, segített a háztájiban, rendet csinált, kipucolta az ólakat.” (Dr. Magass Miklós 25. 56. 15) Tavasszal érkeztek, érezték a vetés kényszerét: „Az ukránok ott egész barátságosan fogadtak. Sőt, egyikük-másikuk betársult, beházasodott aztán, szántotta, vetette a földet... Sose felejttem el, egyik nagydarab csepelei gyerek kicsit feljavította a megmaradt lovait, és kiment szántani, mint egy ottani polgár. Aztán mondom is neki, te mit csinálsz, az ellenség földjét szántod? Nagyon találó megjegyzése volt. »Főhadnagy úr, a föld sehol se ellenség. Itt a tavasz, azt meg köll szántani, mert kenyér köll.«” (Dr. Magass Miklós 25. 17. 49) Nemsokára nyár lett, ott volt a gabona, amit le kellett aratni: „Önként jelentkezőknek lehetett menni aratni az erdő szélére. Mi boldogan mentünk, mert azért a puskához, háborúhoz viszonyítva mégiscsak békés foglalkozás. És ott is felvetődött sok minden, amikor néztük azt az óriás rozstáblát, azt az óriási aratnivalót, hogy vajon ezt elvetették, és mi milyen címen, milyen joron aratjuk azt le?”⁶³ (Herencsár Lajos 5. 53. 44) A Don vidéke fában szegény terület, jött a hideg, télen a tüzelőhiány gyorsan problémaként jelentkezett. Kivágtak hát minden fát, amit találtak, és ez rossz érzéssel töltötte el őket: „Dermedt, hideg bunkerokban kellett lennünk. Ha fűteni akartunk, igényelni kellett egy bányafogatot harminc kilométerre, és kivágni az orosz almafáját,

62 Sára (1988) 124.

63 Uo. 206.

amit ő negyven éve keservesen nevelt. Sírt az asszony, hogy ne vigyük, ez neki kell, de hát kellett. És én állítom, hogy a Don környékén egész kertetárat pusztíthattunk ki.” (Lengyeltóti János 11. 55. 37)

Az elhúzódó ott-tartózkodás növelte a katonákban felgyülemelő rossz érzéseket. A visszaemlékezések mind megegyeznek abban, hogy télen már semmi nem érdekelte őket, csak hogy mikor mehetnek már haza. „Mindennap szaporodik az özvegyek és az árvák száma. Vajon miért, kikért és meddig tart ez? Mindennap százszor is felteszem ezt a kérdést magamban.”⁶⁴ (Dr. Magass Miklós) „Mi a senki fiai voltunk, a senki földjein.” (Gellért Sándor 4. 49. 23) „Ebben mindenki egy akarattal van. Hazamenni! Miért is vagyunk mi itt? Ezt csak a csapatokat búcsúztató Kállay tudja.” (Dr. Kovács Zoltán 4. 01.18. 19) „A mi katonáinknak nem lehetett azt megmagyarázni, hogy a Donnál a hazát védik.”⁶⁵ (Schwoy Ferenc) „Az embereknek a lábukban volt a hazamenés. Én másként ezt nem tudtam volna megfogalmazni. Ott az emberek nem a fejükkel, a lábukkal gondolkodtak. Minden azon múlt, hogyan bírja a lábuk. Mindenki haza akart jutni, senki sem akart fogságba kerülni.”⁶⁶ (Czár István 22. 47. 50) Messze volt még a hazatérés. Előbb túl kellett élni január 12-én az orosz áttörést, elkerülni a teljes körülményt, majd heroikus összecsapások árán lehetővé tenni a menekülést, aztán februártól nekivágni a hazaútnak, átvészeln a sebesüléseket, hastífuszt, flekktífuszt, hideget, éhezést, hogy mindezzel a teherrel hazaérkezve aztán jó mélyre temethessék magukban életük nagy, heroikus történetét, a 2. magyar hadsereg pusztulását a Donnán. „Nagyon hosszú ideig úgy éreztem magamat, mikor itthon jártam, hogy rám néznek, és azt mondják: »Hát ez mégiscsak hazajött. De hol van a többi?«”⁶⁷ (Kosztka Vilmos 25. 01.13. 10)

AZ A BIZONYOS SZERELMI TÖRTÉNET

A leginkább emlegetett epizód, amely talán a legnagyobb port verte fel a szorulat körül, és amelyre még ma is hivatkozik Sára Sándor, mikor a film fogadtatásáról beszél, és jellemezni akarja a hadsereg doni mindennapjait, egy úgynevezett szerelmi történet volt. Sára nevezi így, kettős funkcióban használva bizonyítékként. Egyrészt a korabeli cenzúra primitívségét illusztrálja vele, másrészt pozitív példaként hozza fel, az ukrán–magyar doni együttélés egyik szép epizódjaként. „Én arra gondoltam – hiszen akkoriban nagyon erőltették a szovjet–magyar barátságot, bár

64 Uo. 117

65 Uo. 117.

66 Uo. 26.

67 Uo. 52.

nem sok sikerrel –, végre itt egy történet arról, hogy a népeket ugyan egymásnak lehet ugrasztani, mert soha nem a népek ugranak egymásnak, hanem ugrasztják őket felelőtlen és ostoba vezetőik, de lám, még ennek ellenére is szerelem születhet egy ukrán tanítónő és egy magyar katona között. De kiderült, hogy nincs érzékem a helyes ideológiához, ha azt képzelem, hogy egy horthysta katonával szerelmi kapcsolatra léphet egy szovjet elvtársnő.”⁶⁸ Sok mindenre jó példa ez a történet, arra is, hányféle olvasata lehet ugyanakkor az emlékek attól függően, hogy 1982-ben hangzik-e el a filmforgatáson, ahol a stáb minden tagja – mind férfiak – a szépet, az érzelmeket hallja ki elmondottakból, elfogadva Gellért történetének hitelét, vagy egy korabeli szovjet cenzor hallgatja, aki felháborodik rajta. Mászt mond a történet egy nőnek, mászt általában a mai nézőnek, az értelmezések eltérhetnek. Látszik ebből az is, hogy a Sára ellen leggyakrabban felhozott vád, az egyoldalú ábrázolás szándéka mennyire bonyolult kérdés. Benne van ebben a történetben a háború minden szörnyűsége – komplex ábrázolása a sorozat egyik legjobb epizódjává teszi –, és jó eséllyel éppen az ellenkező hatást váltja ki a nézőből, mint ami az alkotók eredeti szándéka volt.

A nagy terjedelemben a filmben hagyott történet egyszerű: a magyar katona és a gyerekeivel egyedül maradt ukrán tanítónő egymásba szeret, együtt élnek, majd elveszítik egymást. Ez Sára olvasata. A korabeli cenzúra a televíziós változatból kivágatta az epizódot, Sára később visszatette a filmbe. Gellért Sándor tizedes, tanító és erdélyi parasztköltő szemléletes elbeszélése nagyszerű szituációteremtő erővel ad környezetrajzot, karakterábrázolást, és segít reális képet kapni az ukrán parasztlak és a magyar katonák hétköznapjairól, összezártságukról, amely – ahogy ebből a példából is látszik – egyáltalán nem volt sem konfliktusmentes, sem olyan idilli, mint ahogy például dr. Magass Miklós tábori lelkész látta, vagy kívánta látni, visszatekintve a jelenből. Sokkal inkább kirajzolódik benne az összesen kilenc gyermekről gondoskodó két nő kiszolgáltatottsága, rettegésük, állandó fenyegetettség-érzésük, amelyet a magyar katonák pusztája jelenléte váltott ki. A szép szerelmi történet, az egyik nő viszonya a magyar katonával – az én olvasatomban – nem más, mint az egyetlen lehetséges kompromisszum életben maradásuk, relatív biztonságuk érdekében. Hogy szerette-e a magyar katonát, és mit gondolt valójában a tanítónő, nem derül ki a filmből, hiszen ő nem szólal meg. Ilyenkor érezni, milyen felemás képet rajzol a *Krónika* egyoldalú megközelítése például a hátszínházi szituációkban.

68 Bori (2005) 36.

„Mondom, itt volt [Novo Uszpenka] életem egyik legnagyobb szerelme,

ami idővel szétszakadt, mert szét kellett szakadnia. [...] Én úgy figyeltem fel rá, hogy a két kisgyermekével karingált a völgyi vízre mindig. Aztán még inkább felfigyeltem, amikor [...] a bakák meg a huszárok jöttek be hozzám, s reggel elmondták, hogy nem tudtak semmit sem elérni ezzel a szomszédnővel. Egész éjjel verdesték az árokban. Leszakították a ruhát, de nem tudtak semmit kezdeni vele – igen erős nő volt –, és nem hagyta magát. A háború a nőkből is vagy a nagy bátorságot hozza ki, vagy a nagy gyávaságot, a nagy jellemet [...] hát ebből a nőből a nagy bátorságot hozta ki. A férje, ahogy később azt is elmondta nekem, szovjet tiszt volt... Hirtelen szerelem lett, én nem birkóztam vele, mint a többi magyar katonák, nem is akartam úgy megnyerni, hanem csak szépen bántam vele, s így azt hiszem, hogy megszeretett. Fogtam neki a doni erdőben egy kóborló tehenet. [...] Tudtam én, hogy annak a családnak is fog adni, aki vele van. Hét gyermeke volt annak a vénasszonynak, kisgyermek, őneki csak kettő. Mind egy csomóba zsúfolva. Éheztek. Hát mit lehetett tenni? A kertben valószínű volt egy kis krumplics. Én csak azt követeltem tőle, hogy nekem egy kicsi agyagcsésze tejet tegyen félre, dugja el... Ha itthonról csomagot kaptam, azt teljesen odaadtam neki... Nekem köszönheték ott az életüket. Pedig nekem kellett volna agyonlőnöm, mert később megtudtam, hogy partizán. Mindent tudtam róla, senkinek nem mondtam. És ő is látta, hogy én nagyon szeretem. Hát egész őszinte volt. Egy éjszaka, egy este, ahogy álltam ott az ajtónál, megjelent az a zászlóaljkiáltós, aki megölte a partizánt. Ahogy odaállt a szakaszvezető, meghökkent, mert a nőért jött, az meg sejtette, hogy az őérte jött, és köszönt a kiáltós, de egy szót sem szólt többet. Csak állt és nem mozdult. És azt mondja nekem: De jó volna megbaszni. Hát nem volna rossz. Ennyi beszélgetés volt köztünk. [...] Bementünk a szobába, a kiáltós kint maradt a pitvarba, rávetette magát arra a vén öregasszonyra. [...] Mi bementünk a szobába, a karosládjára ültünk, ott csókolóztunk, mert szerettük egymást. De az ajtót nyitva hagytuk, és minden behallatszott hozzánk, amint a kiáltós csürkölte a vénasszonyt. És engem is a láz, engem is elkapott – ha szabad ilyeneket magyarázni –, a hátgerincemből kicsorgott a vérlő, annyira kívántam, felkaptam az ölembe és belevágtam a szemben levő ágyba. [...] Utána a kiáltós elkocogott az utcán. Ő kiment, felsuppintotta az öregasszonyt... Kimentünk az udvarra, és ott jajgatott, hogy háború van, háború van, s nézett kelet felé és a két összetett kezével felcsápolta a holdra. Vojna, vojna, vojna – csak ezt jajgatta, és ekkor magyarázta el, hogy ő Kijevben tanítónő... Akkor én kezdtem már intelligensebb dolgokat beszélni vele, mikor láttam, hogy ez tanítónő. Na, elszakadtunk. Hogy vele mi lett, evakuálták a falut. Vagy agyonlőtték a magyarok, vagy agyonlőtték a németek, vagy

nem lőtték agyon, hanem megmaradt a két kisgyermekével, azt nem tudni... Szerettem volna megtalálni. Talán el is vittem volna akkor. Nem tudom, mi lett vele. Ha él, a magyarokról csak jót mond, nagyon szereti őket, egész biztos. Még a gyermekei is. Ha nem él, hát akkor nem él. Nagy-nagy törés volt a lelkemben ez. [...] Sokat jelentett az én életemben, akkor is úgy is mondtam, hogy ez a háború csak azért volt, hogy mi ketten találkozzunk.”⁶⁹ (Gellért Sándor 5. 01. 00.18)

Ez a történet is cáfolja, hogy Sára elfogultságában tudatosan kihagyta volna azokat az epizódokat, amelyek a magyarok kegyetlenkedéseit ábrázolják, bár az ilyen történetekből valóban nincs sok a filmben. Sára a negatív ítéletet akarta enyhíteni, ezért nyilván nem a rosszat alátámasztó epizódokat erősítette, de nem hagyta ki ezeket sem. Más kérdés, hogy a történetek kontextusba helyezésével, a magyar hadsereg szempontjainak kizárólagosságával tompította az élüket. Lehet, hogy egyszerűen mást hallott ki a történetből, mint a fenti példa is mutatja, és ezért hagyta benn a végleges változatban a hadsereg-ről pejoratív képet építő történeteket is.

Sára sorozatát olyan mértékben tartották egyoldalúnak a kortársak, hogy Erdélyi Péter operatőr-rendező 2003-ban elkészítette a *Krónika* párját: interjúkat készített a Don mentén a magyar hadsereg emlékezetéről a helyi lakosság körében. A mű címe *Doni tükrök* lett, értelmezhetjük a *Krónika* tükrének is, bár az alkotó valószínűleg szélesebb értelemben használja a metaforát. Persze ő is csak az egyik oldalt hallgatta meg, ráadásul nagyon későn, hatvan évvel a történetek után, tehát ugyanúgy vádolható féloldalassággal, mint az 1982-es előzmény. Sajnálatos, hogy nem tudni, pontosan milyen kép rajzolódik ki belőle, hiszen a filmet még nem mutatták be, létezéséről is csak a *HVG* írásából értesülhettünk.⁷⁰ Elkészülte, vetítésének elmaradása és a hetilap írása mind arról árulkodik, hogy a 2. magyar hadsereg megítélése még ma is vitákat gerjesztő politikai feszültségforrás.

A KRÓNIKA HATÁSA

Sára, Csoóri és Hanák 1982-ben úgy tudták elmesélni a háború történetét, hogy az adott kereteken belül maradván mégiscsak túlléptek a kommunista kánonon. A határokat Nemeskürty István és Kádár Gyula könyve jelölte ki, de ezeken kívül behozták a nyilvánosság terébe addig abból kirekesztett, el nem mondható történeteket is. Megszólalhattak a filmben az egykori magyar katonai vezetés tagjai, hangsúlyt kapott a

⁶⁹ Sára (1988) 213–217.

⁷⁰ Schweitzer (2012).

németellenes motívum, a katonák sokféle véleménye a magyar háborús szerepről. Újszerű volt annak kimondása, hogy a háború a társadalom számára szenvedéstörténet volt, a háború trauma, és ez dokumentumfilmen ábrázolható.

A film a múltat az 1982-ben engedélyezett narratíva keretei közt beszéli el, de a szigorú határokat az alkotók mégis rendre átlépték. Addig nem hangozhattak volna el a film interjúi a televízió milliós nyilvánossága előtt, Sáráék elvitathatatlan érdeme, hogy az adott helyzetben elmentek a végsőkhöz. Fontos szempont, hogy a történet akkor volt utoljára elmondható, még éltek a háború tanúi és elszenvedői. Mire szabadon beszélhettek volna, Rummy Lajos, Lajos Árpád, Kádár Gyula, Magass Miklós, Zelk Zoltán, Boldizsár Iván, Fazekas György, Gellért Sándor már nem élt, egyikük sem érte meg a rendszerváltást. Az alkotók valóban az utolsó pillanatban fogtak munkához, hogy a közös emlékmű felépülhessen.

A *Krónika* alkotóinak legfőbb célja az volt, hogy megadják a dicső halál jogát az elesetteknek, a méltó gyász lehetőségét a túlélőknek és a hozzátartozóknak. Ez csak úgy volt lehetséges, ha morálisan elfogadható képet rajzolnak a 2. magyar hadseregről – a megszólalókról egyenként és a hadseregről annak teljességében –, hogy felépülhessen az addig hiányzó virtuális sír vagy emlékmű. Az alkotók kiindulópontként elfogadták a Nemeskürty által behozott új elemet a Don-kanyarban törtétek narratívájában: a feláldozott hadsereg képét. Az a formai megoldás, hogy egymás mellett, gyakran egymásra vágva, egyenrangúan szerepeltetnek törzstisztet és közkatonát, jelzi, hogy megítélésükben egy oldalra kerültek valamennyien. Nem egymással szemben áll vezető és vezetett, közös vonásuk, hogy áldozatok. Megértőek voltak a tisztekkel, méltányolták erőfeszítéseiket a német hadvezetéssel szemben, néha kissé erőltetetten is sorolták a magyar és a német katonák különállását, konfliktusait elbeszélő epizódokat. A kibeszélés csak a pozitív elemek erősítésével volt lehetséges. A személyes történetek elemeiből pedig óhatatlanul mítosz épül fel, melyet csak megerősít, hogy szemben áll a külső nyomásra kialakított, kanonizált, egyedül érvényes, egyértelműen és teljes mértékben elítélő hivatalos állásponttal, amely a hadsereget egyöntetűen fasisztának minősítette. A kommunista történelemmagyarázatban a politikai ítélet együtt járt a differenciálatlan erkölcsi ítélettel, melynek egyik kommunikációs eszköze az elhallgatás volt. Sáráék ezt az ítéletet mindenképpen cáfolni kívánták a sorozattal, de csak óvatosan teheték. Nem hagyhatták figyelmen kívül azt sem, hogy ez a hadsereg a német náci hatalom szövetségese volt, és ez alól nincs felmentés, erről a szerepről csak egyetlen narratíva volt lehetséges, számukra is. Magyarország

rossz oldalon állt a háborúban, a náci Németországgal szemben pedig a Szovjetunió képviselte az emberiséget. Ebben elfogadták a kádárista kánont, ezt diktálta saját antifasiszta meggyőződésük is, nem csak a cenzúrától való félelmük. A hallgatás falát viszont sikerült áttörniük.

Visszaadták a katonák múltját, ez fontos érdeme a filmnek. Igyekeztek apolitikusak maradni, a humánusot emelve ki a történetekből, de nem tudtak ellenállni az eposzi ábrázolás kísértésének. A kellékek jórészt adottak voltak: a nemzet sorsát meghatározó nagy küzdelem, a részletes seregszemle – igaz, ennek mérlege negatív –, Zelk Zoltán az elején még a Múzsát is megszólítja, adott a sorsszerűség, és természetesen adottak a hősök. A tragédia volt a másik dramaturgiai keret, amelyből az alkotók a 2. magyar hadsereg hányattatásait látták: átvették Nemeskürtytől az új Mohács metaforáját. A történetek nemzeti tragédiaként való felfogásában felsejlett a politikai továbbgondolás lehetősége, ezért tekinthet az 1982-ben készült *Krónikára* előfutáraként a jobboldali történelemfelfogás. Sára, Csoóri és Hanák, akár a mitológiai rabszolga, belesuttogták a lyukba a történetet. Aztán a szél nem mindent, nem úgy, sőt néha egészen mást erősített fel belőle, mint amit az alkotók akartak, alig haltszanak eredeti szavaik. 1990 után a konzervatív, jobboldali beszédmód lényege az antikommunizmus lett. Minden kommunista állítást revízió alá vett, fontos tárgya a háború megítélése is. E szerint a felfogás szerint a magyar történelem tragédiák sorozata, a magyarság legtöbbször odadobott áldozat, a háborúba „belesodródott”, mások bűneiért felelősség nem terheli. „Hideg emlékezésre készítet már az is, ha valaki (akár egy egész nép) áldozatként tünteti fel magát a saját múltjában. Ez pedig rendszerint maga után vonja, hogy kizárólagosként jeleníti meg az emlékező önnön áldozati mibenlétét, hogy ekként is tagadja, legalábbis csökkentse mások ehhez fűződő »jogát«, ha nem éppen a tettes szerepét tartva fenn számukra mint egyedüli lehetőséget.”⁷¹ Ez az erkölcsi felmentés elvezethet a háborús szerepvállalás relativizálásához, sőt revíziójához. A *Krónika* szabályozott tartalma akaratlanul is ennek az interpretációnak az előkészítését hozta. Szimbolikus jelentőségű, hogy 1990-ben az új, szabadon választott parlamentben a képviselők korelnőke a film egyik fontos szereplője, az abban az évben rehabilitált Kéri Kálmán lett, a Magyar Demokrata Fórum képviselője. Azok az emblematisz pontok pedig, amelyek ebben a kitüntetett pillanatban a második világháború kapcsán korelnői beszédében kiemelt, jelezték az új háborús történeti narratíva felszínre kerülését: „Nos, így lettem tiszt, meg vezérkari tiszt, és szolgáltam szívvel-lélekkel ezt a hazát. Fanatizálva embereimet és magamat is, és csak azért tanul-

71 Gyáni (2012).

tam sokat, hogy minél jobban hasznosíthassanak engem, hogy végre egyszer szülőföldemre, a Szepességre bevonulhassak. Milyen furán hangzik ez most, uraim, de ez az igazság. Megismerhettem közben a német hadsereget, az olasz hadsereget, de jól ismertem magyar legénységemet is, és itt kijelentem, hogy semmi pénzért sem cseréltem volna ki azt a magyar bakát és magyar tüzért vagy huszárt akár egy német gránátossal, akár egy olasz granadierivel. (*Taps.*) Így sodródtunk az olasz és német, mondhatnám, szövetségbe, együtttharcba, megértem a doni katasztrófát, és mindent, ami lejátszódott itt, ebben az országban, és belevitt minket a háborúba – sőt részeket... – egész az 1945. májusi fegyverletételig...”⁷²

Közvetlenül a rendszerváltás után, 1990-ben készült egy újabb filmfeldolgozás a Don-kanyar emlékezetéről, ez Kóthy Judit filmje, a *Valahol Oroszországban*. Alapmotívuma a siratás, a gyász felszínre törése és az érzelmek szabad kiadása mint az újonnan elnyert szabadság egyik alapélménye. Kerettörténete pedig a 2. magyar hadsereg túlélőiből és az elesettek hozzátartozóiból szervezett csoport Don-kanyarban tett látogatásáról készült úti beszámoló. Itt végre egymással szemben állhattak magyarok és a helyi lakosság képviselői a kamera előtt. A doniak megértően szemléltek a háború nyoma után kutató magyarokat. Az egyetlen érdemi dialógus, amely egy helyi, orosz történész és egy egykori magyar tartalékos tiszt között zajlott, rámutat viszont a doni magyar katasztrófa értékelésének máig vissza-visszatérő alapproblémájára:

„– Én a 2. magyar hadsereg tisztje voltam. A doni harcokban vettem részt. Én mint hadtörténésznek elismerem az információit igaznak. Mégis megkérdem: Milyen ellenfele volt a szovjet hadseregnek általában a magyar hadsereg?
– Az ellenség az ellenség. Nem mindegy, hogy ki jutott nekünk ellenségnek?
– A helytállást kérdeztem. A magyarok vitézi helytállását.
– Én úgy válaszolok, ahogy nálunk szokták mondani: Aki farkassal él, az vele együtt fordul. Én azért harcoltam, mert ellenség jött a hazámba. Megpróbáltam elkergetni őket. Megvédeni a családomat és a gyermekeimet. Egy magyar meg miért harcolt? Idejött Budapestről egy Don melletti faluba. Ugyan miért?”

72 <http://www.parlament.hu/naplo34/001/0010008.htm>.

HIVATKOZÁSOK

Bori (2005)

BORI ERZSÉBET: Csonka történelem. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2005. 11. 36–39.

Csoóri (1980)

CSOÓRI SÁNDOR: A magyar apokalipszis. <http://www.konya.hu/Dokumentumok/CsooriApoka.htm>

Dombrády (2011)

DOMBRÁDY LÓRÁND: Emlékezés egy negyedszázad előtti krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történelmi realitás. *Hadtörténelmi Közlemények*, június, 546–564.

Fazekas (1979)

FAZEKAS GYÖRGY: *Miskolc–Nyizsnyij–Tagil–Miskolc*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./

Gyáni (2000)

GYÁNI GÁBOR: *Emlékezés. emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág.

Gyáni (2012)

GYÁNI GÁBOR: *Trianon versus Holocaust*. http://www.es.hu/gyani_gabor;trianon_versus_holokauszt;2012-08-09.html/lapszam/

Kádár (1978)

KÁDÁR GYULA: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. Budapest, Magvető. /Tények és tanúk./

Kónya (1996)

KÓNYA LAJOS: *Hej, búra termett idő*. Budapest, Gondolat.

Lajtós (1989)

LAJTÓS ÁRPÁD: *Emlékezés a 2. magyar hadseregére. 1942–43*. Sajtó alá rend. Szakály Sándor és Szabó Péter. Budapest, Zrínyi.

Nemeskürty (1972)

NEMESKÜRTY ISTVÁN: *Requiem egy hadseregért*. Budapest, Magvető.

Romsics (2011)

ROMSICS IGNÁC: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris.

Sára (1988)

SÁRA SÁNDOR: *Pergőtűz*. Budapest, Tinódi.

Sárközy (2011)

SÁRKÖZY RÉKA: *Elbeszélte múltjaink. A magyar történelmi dokumentumfilm útja*. Budapest, 1956-os Intézet – L'Harmattan.

- Schweitzer (2012)
SCHWEITZER ANDRÁS: Don-kanyarok. *HVG*, július 14. 46–48.
- Szabó M. (1998)
SZABÓ MIKLÓS: *A Ludovikától a Magvetőig*.
<http://beszelo.c3.hu/98/10/13szab.htm>
- Szabó P. (2001)
SZABÓ PÉTER: *Don-kanyar*. Budapest, Corvina.
- Székely (1989)
SZÉKELY GABRIELLA: Megbűnhődtük-e már a jövőt? *Filmvilág*, 5. 31–35.
- Tóth (2009)
TÓTH KLÁRA: „Nem én válogattam, hanem a történelem”. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 6. 9–12.
- Ungváry (2004)
UNGVÁRY KRISZTIÁN: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris.
- Ungváry szerk. (2005)
A második világháború. Szerk. Ungváry Krisztián. Budapest, Osiris. /Nemzet és emlékezet./
- Vargyai (2001)
VARGYAI GYULA: *A magyar honvédség a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig*. Budapest, Korona.
- Vígh (1983)
VÍGH KÁROLY: Katasztrófa a Donnál. Pergőtűz. A történész szemszögéből. *Filmvilág*, 3. 8–11.
- Zsugán (1983)
ZSUGÁN ISTVÁN: Krónika Don-kanyarról. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 14–18.
- Zsugán (1988)
ZSUGÁN ISTVÁN: Fekete Dobozaink. Beszélgetés Sára Sándorral. *Filmvilág*, 2. 12–15.

LÉNÁRT ANDRÁS

„EGYES IGAZGATÓ ELVTÁRSÁK FETISIZÁLJÁK A RÉGI TANERŐKET” – A JOBBOLDALI HAGYOMÁNY A RÁKÓCZI FERENC GIMNÁZIUMBAN¹

„A városban, ahol Sanyi felnőtt, nem minden közismert személyt tartottak egyben köztiszteltetben álló személynek is – a kommunisták például közismert személyek voltak, de normális ember nem tisztelte őket. [...] A városban, ahol Sanyi felnőtt, érvényben volt valami titkos hierarchia, ami, hiába államosítás meg kommunista hatalomátvétel, a régi világrénd változatlan fennállására utalt. A kommunisták ebben az értékrendben sehol sem voltak, még a legalsó fokon sem. Ők kívül álltak az értékrenden, ők *uralkodtak*, s ezt el kellett fogadni, ha beletörődni nem is volt szabad [...]”

Grendel Lajos: *Négy hét az élet*

BEVEZETÉS

A főváros második kerületében működő, ma II. Rákóczi Ferenc nevét viselő gimnázium nagy múltra tekint vissza. Az évfordulókat számon tartani nem egyszerű feladat: 2012-ben az iskola fennállásának 325. évfordulójára rendeztek ünnepi megemlékezést, míg 1957-ben az ötvenéves jubileumra adtak ki emléklapot. A két dátum között nem az idő gyorsult fel, a „számítási hiba” oka az eltérő kiindulópont. A mai gimnázium egyik jogelődjét (Egyetemi Királyi Katolikus Gimnázium) valóban 1687-ben hozták létre, a másikat (Érseki Katolikus Gimnázium) viszont csak 1907-ben, a kevésbé emlegetett harmadikat (Magyar Királyi Állami Mátyás Király Főgimnázium) pedig 1921-ben. A második világháború után az intézményeket összevonták, államosították, tanári gárdájukat részben lecserélték. 1950 után a tanulók társadalmi háttere – az elit budai környék átrétegződése következtében – jelentősen megváltozott. A mai gimnázium tehát több egymás mellett élő hagyomány hordozója, dolgozatomban ezeket igyekszem nyomon kísérni. Forrásként elsősorban 2011–12-ben készített interjúimra, valamint iskolatör-

1 A témát Kovács János Mátyás ajánlotta a figyelmembe, aki maga is az iskola diákja volt. Köszönet érte.

2 A történet összefoglalásához a következő nyomtatott és digitális formában meg-

téneti anyagokra – évkönyvek, értesítők, a Budapest Főváros Levéltárában őrzött anyakönyvek –, az iskolához kötődő közösségek internetes honlapjain fellelhető hangfelvételekre és írott visszaemlékezésekre támaszkodtam.²

Kutatásom során 16 emberrel beszélgettem. Egy interjút nem vettem magnóra, a tanárokkal és a fiatalabb nemzedék magukat nem jobboldalinak tartó tagjaival (Krasztev Péter irodalomtörténésszel, Török Ferenc filmrendezővel) készült beszélgetéseket pedig csak háttéranyagként használtam fel. Egyik interjúalanyom megajándékozott több írásával is, de a vele készült interjú idézéséhez nem járult hozzá. Interjúpartnereimet megváltoztatott keresztnévvel emlegetem és idézem, kivéve Ráday Mihályt, aki kifejezetten kérte, hogy saját nevén szerepeljen.

Az interjúk nemcsak csekély számuk miatt nem reprezentálják az 1989–90-es rendszerváltást megelőző fél évszázad alatt a gimnáziumba járó sok ezer ember véleményét. A kiszámíthatatlanul alakult mintavétel úgy hozta, hogy az államosítás előtti időszakról egyvalakinek voltak emlékei, az ötvenes–hatvanas években négyen–négyen jártak az iskolába, a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján hárman, legfiatalabb interjúpartnerem, Török Ferenc 1988–89-ben a negyedik osztályt végezte a gimnáziumban. Az interjúzás kezdetekor egy személlyel álltam kapcsolatban, ő és az iskola jelenlegi igazgatónöje adott további tippet. A megkérdezettek egy része (6 fő) a hagyományörző egyesületből ismeri egymást, illetve annak révén tartották meg korábbi, gimnáziumi kapcsolatukat. A többiek saját régi *rákóczi* barátai címét adták meg, és voltak, akiket közismert gimnáziumi kötődésük alapján egyéb kapcsolatokon keresztül kerestem meg (Ráday Mihály, Török Ferenc). Közös bennük, hogy valamilyen módon feldolgozták a gimnáziumi élményeket: többségük az említett öregdiák-szervezet munkájában vesz részt, mások hosszabb–rövidebb iskolai történeteiket írták meg a maguk vagy a nyilvánosság számára, míg a legnagyobb hatású művek kétségtelenül a

jelenő műveket használtam fel: *A II. Rákóczi Ferenc Gimnázium jubileumi évkönyve (1687–1987)*. Szerk. Nagy István. Budapest, 1989, II. Rákóczi Ferenc Gimnázium; *A II. Rákóczi Ferenc Gimnázium évkönyve, 1998–1999*. Szerk. Konta Andrásné, Szerdahelyi Andor. Budapest, 1999, II. Rákóczi Ferenc Gimnázium; *Cox. Egy legendás tanáregyéniség*. Szerk. Vermes László. Budapest, 2005. Szerző; *Egyetemi Katolikus Gimnázium 1947–48. évi értesítője; Rákóczi Ferenc Gimnázium 1971–72. évi értesítője*; Nagy István: *Az Egyetemi Katolikus Gimnázium 17. századi indulása és 20. századi újraindulása*. Budapest, 2004. Kézirat; Szalay Gyula-Patonay József: *A 250 éves Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium 1687–1937*; <http://cox.x3.hu/>; http://www.budaipolgar.hu/data/cms80243/BP2009_07.pdf; *Délutáni találkozás. A Rákóczi Öregdiákok Szerdahelyi Andor Társaságát Jablonkay Gábor, dr. Jávor Béla és Nagy István, a társaság elnöke mutatja be. Szerkesztő–műsorvezető: Sallai Éva.*

<http://cox.x3.hu/mkr20120309.mp3>

gimnáziumról szóló vagy azt is érintő játékfilmek.³ Beszélgetőtársaimat nem akartam túlzottan befolyásolni/orientálni, a bemutatkozásakor ezért általában csak utaltam a „jobboldali hagyomány” kutatására. Semlegesebbnek tűnt iskolai kötődésükről, a nagy tanáregyéniségekről, esetleg a polgári értékekről érdeklődni. Az interjúk során a családi háttérrel, életvitelről kérdeztem őket, majd a gimnázium belső viszonyairól beszélgettünk. Sajnos saját karrierjükéről rendszerint már jóval kevesebb szó esett. Három kivételtől eltekintve mindenki egy alkalommal találkoztam, és két esetet leszámítva egyszerre egy emberrel beszélgettem.

Írásom három részre tagolódik, a bevezető oldalakon az iskola történetét foglalom össze, utána következnek az interjúpartnerek rövidre fogott családtörténetei, ezt követően a családra és az iskolára vonatkozó emlékeket mutatom be – elsősorban az ötvenes–hatvanas évekre fókuszálva –, kiegészítve a gimnáziumi pártszervezet megmaradt anyagaiból nyert információkkal.

Empirikus vizsgálatról lévén szó, a jobboldal fogalmát nem pontosítottam. Megelégedtem azzal, ha valaki vallásos nevelést kapott, polgári értékeket vall magáénak, 1990 után jobboldali pártokkal szimpatizált, magyarul: elhatárolja magát és környezetét a kommunista rendszer ideológiájától és funkcionáriusaitól. A jobboldali hagyomány 1949–50 és 1989–90 között alig kimutatható az iskola történetében. A családok életében az 1956-os forradalom megítélésében, a hitoktatásra és templomba járásban, valamint a rendszerváltás utáni politikai orientációban, olykor közéleti szerepvállalásban érhető tetten, vagy éppen a helyi, iskolai hagyomány ápolásában, amelynek különféle formái nyilvános emlékezeti aktusok: osztály- és iskolatalálkozók, tanárok emlékezetének őrzése, emlékmisék, emléktábla-avatások, öregdiák-egyesület alapítása, kitüntetések, nekrológok. A rendszerváltás idején a gimnázium heves politikai csatározások mezejévé vált, az ezredfordulón pedig csak széles összefogás és intenzív lobbizás akadályozta meg a gimnázium kiköltöztetését. A gimnázium mai önreprezentációjában – gondolok itt az internetes honlapra, az épületben megfigyelhető szimbólum- és jelképhasználatra, valamint néhány tanárral és az igazgatónővel történt beszélgetésre – politikai szimpátia, ideológiai állásfoglalás nem érhető tetten, legalábbis nem

3 *Megáll az idő*, 1981, rendező Gothár Péter; *Moszkva tér*, 2001, rendező Török Ferenc. A *Cha-cha-cha* című játékfilmet is a Keleti Károly utcai gimnázium falai között forgatták. Rendező Kovácsi János, 1981.

szembetűnő módon. Azt is mondhatjuk, hogy a gimnázium mint fizikai valóság és mint szellemi kisugárzású hely (alma mater) elvált az egykori diákok emlékezeti helyétől, az általuk vallott értékektől, életszemlélettől.

A GYÖKEREK

Széchenyi György prímás, esztergomi érsek 1687-ben a törököktől frissen visszafoglalt városban százezer forintot adományozott a jezsuita rendnek akadémia és gimnázium létrehozására. Az idős főpap a gyakorlati megvalósítást teljes mértékben a rendre bízta, a tulajdonjogot azonban meghagyta magának – vagyis a katolikus egyháznak.⁴ Azért fontos ezt a tényt már itt hangsúlyoznunk, mert háromszáz év múlva, az 1990-es években is perdöntő lett, a szó szoros értelmében. Az iskolaalapítás ellen az uralkodó – a főkegyúri jog gyakorlója –, I. Lipót nem emelt kifogást. A rend elfogadta a feltételeket, s bár a körülmények a rommá lőtt városban nem voltak épp ideálisak, az intézmény még 1687 decemberében megnyitotta kapuit. Az elszegényedett és elnéptelenedett város lassan tért magához, a századfordulón zajló harcok is – leginkább a gimnázium későbbi névadója, a II. Rákóczi Ferenc irányította függetlenségi mozgalom – megakasztották az oktatásszervezést. A jezsuitáknak csak huszonöt év elteltével sikerült az iskola teljes gimnáziumi és akadémiai tagozatát kiépíteniük.⁵

A XVII. században Európa-szerte kibontakozó jezsuitaellenes vallási és politikai mozgalom Magyarországot is elérte. Mária Terézia ugyan lehetőséget biztosított a rend tagjainak a világi papi szolgálatra vagy a más rendbe történő belépésre, de a jezsuiták vagyonára rátette a kezét, iskolahálózatukat ellenőrzése alá vonta, és beemelte a Ratio Educationis által szabályozott új iskolarendszerbe. Az iskola neve ekkor változott meg, és lett az egészen 1948-ig használt Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium.⁶

Az intézmény Buda és Pest egyesítése után, 1876-ban költözött az Ilona (ma Szabó Ilonka) utca 4. szám alá. A telekvásárlást és az új épület elkészültét nagy viták és széles összefogás mozdította elő, befolyásos emberek, többek között Reitter Ferenc építőmérnök, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának szakosztályvezetője, az MTA levelező tagja vagy Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter közreműködése.⁷ (125 évvel később ismét valami hasonló játszódott le: az iskola elköltöztetése körüli hercehurcák során – 2000-ben a Keleti Károly utcai

4 Az adománylevél ma is megvan, és hosszabb-rövidebb változatban vagy csak utalásként rendszeresen felbukkan a gimnázium értesítőiben és évkönyveiben. Magyar Országos Levéltár (MOL) Acta jesuitica E-152. fasciculus 1. numerus 2.

5 Nagy (1989) 27.

6 Jóllehet az egyetemi kart II. József igazgatási megfontolásból leválasztja a gimnáziumról, nevében megmarad az „egyetemi” jelző.

7 A Közmunkatanács tervpályázatát Lipert József és Schmidt József építészek nyerték meg.

épület megmaradása volt a tét – a tantestület és a szülők eredményesen mozgósítottak neves közéleti személyeket, köztük kormányzati pozícióban lévő politikusokat, többek között Pokorni Zoltánt és Balsai Istvánt az amúgy helyi illetőségű ügyben.)

A gimnázium életét nem kerülték el a nagypolitika hullámai. Az első világháború idején más oktatási intézményekből is be kellett fogadnia osztályokat, illetve – a tanárhány miatt – a pedagógusok a Keleti Károly utcai Érseki Katolikus Gimnáziumban is helyettesítettek. Az 1919-es tanácsköztársaság idején megtörtént a gimnázium „vallástalanítása”: az igazgató egy szociáldemokrata lett, bevezették a „tanítóelvtárs” és „tanulóelvtárs” megszólítást, a katolikus szellemiségű tantestület 1919. március 26-án felvételt kérte az öt nappal korábban megalakult Magyarországi Szocialista Pártba.⁸ A többféle-képpen interpretálható lépés ellenére az iskola és a kommunista rendszer közötti bizalmatlanság fennmaradt: a vallásoktatással azonnal fel kellett hagyni, a fészületeket eltávolították, és katonai házkutatást is tartottak „ellenforradalmi fegyverek” rejtegetésének gyanújával.

A kommün bukása után visszaállt a régi értékrend. A tanári kar is átalakult; bár ideológiai okokból kevés embert bocsátottak el, viszont a tantestületben megnőtt a háború után elcsatolt területekről Budapestre érkező tanáremberek száma. A konszolidálódó Horthy-rendszer iskola- és kultúrpolitikája – a „nemzetnevelés”, a keresztényi és a nemzettudat mélyítése, a területi veszteségek igazságtalanságának hangsúlyozása, a műveltség megszerzésének jelentős állami támogatása – még a szorosabb felügyelet ellenére is kedvezően hatott az elitgimnázium életére.⁹ Az iskola történetét összefoglaló munka szerzője hangsúlyozza, hogy a „kiváló tudós-tanárok a keresztényi közösség mértéktelenségének keretei között tartják a gimnázium légkörét”, a faji eszmének viszont „szigorúan gátat szabnak”.¹⁰ A tanulók társadalmi háttéréről szólva

8 A párt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja fúziójából alakult meg.

9 Az 1934. évi XI. középiskolai törvény szerint az egyházi iskolák egységesen a Katolikus Középiskolai Főhatóság (később Fennhatóság) felügyelete, egyszersmind a püspöki kar megnövekedett befolyása alá kerülnek.

10 Nagy (1989) 44.

megállapítja, hogy többségben voltak a „társadalom köztisztviselői, értelmiségi – ún. középrétegei”, de arisztokraták és szegény menekült családok is járaták gyermekeiket a budai gimnáziumba. Az Ilona utcai épületben 1932-től közös igazgató irányítása alatt három oktatási intézmény kapott helyet: az Egyetemi Gimnázium mellett itt működött a Ferenc József nevelőintézet, és a Jurányi utcai barakképületből ide

költöztették a Mátyás Király Gimnáziumot is.¹¹ 1937-ben, az iskola fennállásának 250. évfordulóján rendezvénysorozatot szerveztek, melynek csúcspontja a zeneakadémiai díszünnepély volt.¹² A második világháború iskolatörténeti szempontból első fontos pillanata, hogy 1944 tavaszán a megszálló német hadsereg egyes SS-alakulatait a gimnázium stratégiaileg kedvező fekvésű épületében helyezték el.¹³ 1944–45 telén, Budapest ostroma során az épületet rommá lőtték, a bútorzat és a szertárak anyaga szinte teljesen megsemmisült. A budai oldal elfoglalásáig – az erősen fogyatkozó tanári és tanulói létszám ellenére – nevelőmunka folyt az épületben, egyre kisebb helyre, végül a pincébe visszaszorulva. Az ostrom utáni hetekben végképp lehetetlenné vált a tanítás, de az iskola már 1945. április 3-án újra megnyitotta kapuit.¹⁴

A Rákóczi Gimnázium két híresebb jogelődjének kapcsolatát ismét a háború viszontagságai fűzték szorosabbra. A katonai beszállásolás miatt 1944 őszén az Egyetemi Gimnázium olyan mértékű helyhiánnyal küszködött, hogy átköltözött az Érseki Gimnáziumba. A romló katonai helyzet azonban néhány hét elteltével visszakényszerítette őket eredeti épületükbe. Ekkor még senki nem sejtette, hogy a két intézményt néhány év múlva – a „vendégeskedés hagyományára” alapozva – négy évtizedes távlatban össze fogják vonni. A két egyházi gimnázium működését az 1934-es oktatási törvény értelmében ugyanazon fennhatóság felügyelte, de az Egyetemi Gimnáziumot a korábban említett módon egyházi főúr adományából hozták létre, a Budapesti Érseki Katolikus Gimnáziumot viszont vallásos egyesület alapította, budai polgárok és egyházi személyek anyagi támogatásával. Az *érseki* tekintélyes pénzalapjához végül az állam is hozzájárult, így a néhány évvel korábban alapított Rákóczi Kollégiummal együtt 1908–09-ben már új épületben, a Keleti Károly utca 37-ben kezdhetette meg működését.¹⁵ 1926-ban fejeződtek be az épületegyütteshez tartozó kápolna – Krisztus Király Temp-

11 Az 1687-es alapítású középiskolát 1924–34 között Királyi Katolikus Egyetemi Reálgimnáziumnak hívták.

12 A következő évben a nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus keretében a Hősök terén megtartott ifjúsági misén a gimnázium tanulói is részt vettek. A rákócziak egyébként a különböző korszakokban egyaránt a Zeneakadémiát választották kiemelt ünnepélyeik helyszínéül: 1937 után, 1976-ban és 1987-ben is.

13 Nagy (1989) 45.

14 Öt tanár oktatott kb. nyolcvan diákot.

15 A Budai Katolikus Konviktus hazafias érzésből, II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala (1906) alkalmából vette fel a fejedelem nevét. Ebbe a konviktusba írták be a fiatal Márai Sándort, aki szülei döntésében szabadságának kegyetlen korlátozását látta. Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai I–II*. Budapest, 1997, Helikon, 163–180.

loma – kivitelezési munkálatai.¹⁶ A gimnázium tanulói létszáma a húszas évektől 300–400 fő körül mozgott. A tanári karból többen fontos tanáregyéniségei maradtak az 1948. évi XXXIII. tc.-ben elrendelt államosítás utáni gimnáziumnak is.¹⁷ Az intézmény felvette a Rákóczi nevet, a kollégiumot átszervezték, de bentlakásos–nevelőintézeti funkcióját 1986-ig meghagyták. Ugyancsak 1948-ban a Rákóczi fennhatósága alá helyezték a Mátyás Király Gimnáziumot – a harmadik jogelődintézményt –, amely saját épület híján ideiglenesen az Egyetemi Gimnáziumban kapott helyet. Bonyolította a helyzetet, hogy ideiglenesen a Rákóczi Gimnáziumnak is el kellett hagynia Keleti Károly utcai épületét, mivel a közelgő népszámlálás kérdőíveinek összesítésére itt utaltak ki helyet a KSH részére.¹⁸ Hová máshová is mehetett volna az iskola, mint az Ilona – azaz 1946 óta már Szabó Ilonka – utcába, ahol 1948 decemberétől immár három oktatási intézmény zsúfolódott össze? A Mátyás Király Gimnázium

névhasználatát felfüggesztették, de korábbi igazgatóját bízták meg a gyakorlatban összevont intézmény vezetésével.¹⁹

Az Egyetemi Gimnázium sorsa is hamarosan megpecsételődött. 1945 augusztusában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által kirendelt igazolóbizottság vizsgálata még megnyugtató eredményt hozott, az iskola egyik dolgozóját sem találták háborús bűnösnek. 1945–48 között a régi diákszervezetek az iskola életében együtt voltak jelen az újakkal (Ifjúsági Vöröskereszt, úttörőcsapat a korábbi alsóbb gimnáziumi évfolyamoknak), és a tanárok is megalakították az országos mozgalmak helyi szervezeteit.²⁰ Az évtized végére „letisztult” a kép, a cserkészcsapatot az úttörőmozgalomba olvasztották, és 1948 legvégén a Mária Kongregációt is feloszlatták, 1950-től pedig kizárólag az erős állampárti kontroll alatt tevékenykedő DISZ-szervezet működött az iskolában.

16 Az iskola akkori igazgatója, Pokorny Emánuel hittudós korábban három évtizedig az Egyetemi Gimnáziumot vezette.

17 Radványi Kálmán, Hegyi Károly, Honti Jenő, Szógi Ferenc.

18 OKM 171 468/1948 V. 1. sz. rendelet, 1948. október 6. Az Állami Mátyás Király Gimnázium az első kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium (a későbbi Petőfi Gimnázium) fiókintézményeként nyitotta meg kapuit 1919. október 6-án. Fennállása alatt soha nem kapott önálló épületet, az első és a második kerület iskoláiban fogadták be, 1924 és 1932 között a mai Varsányi Irén utca – Jurányi utca – Csalogány utca által határolt telken barakképületekben működött, majd az Egyetemi Gimnázium épületében lelt otthonra.

19 Rajnavölgyi Géza kinevezésével felmentették hivatalából az egyházi iskola korábbi igazgatóját, Honti Jenőt.

20 Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

Öregdiákok egy csoportja, akik a háború alatt és a következő néhány évben jártak az Érseki Gimnáziumba, a kétezres évek közepén saját honlap készítésére vállalkozott. Az *ersekicicero.org* domain alatt található honlap tizennégy rövid életrajzot tartalmaz. Olyasféle – többnyire a szakmai karierről szóló – leírások, amelyek osztálytalálkozókon szoktak elhangzani. Bár eredeti célkitűzésük – „az Érseki Gimnáziumban töltött éveinket próbálják rekonstruálni” – kevéssé valósult meg, a honlapot a fényképekkel megörökített találkozóknak nyomán az összetartozás érzése, a közös önmegjelenítés igénye szülte. Az írásokat és fényképeket küldő emberek a világ legkülönbözőbb pontjain éltek, többségük között a találkozó és a honlap elkészítéséig semmilyen kapcsolat nem lehetett. Sőt a halálozási dátumokat és az elavult „legfrissebb” bejegyzéseket tekintve, a honlap az utolsó pillanatban született, látogatottsága jelenleg minimális lehet. A regisztráció után elérhető tartalmak között nemcsak a fórum és a személyes adatok, címek szerepelnek, hanem ide töltötték fel az 1947–48 és az 1948–49-es iskolai évkönyv másolatát is.

A háborús időkről Pálffy István emlékezik meg bevezető írásában, amelyből kiderül, hogy osztályfőnökük, a latin–magyar szakos Ongrádi József gúnyneve volt Cicero – innen a honlap címe. Néhány tanárt név szerint is említ, egyikük, a vallást és hittant oktató Tyukos Gyula, aki az iskola államosítását követően a templom gondnoka maradhatott. Arra sajnos nem emlékszik, hogy 1944–45-ben milyen mértékben cserélődött ki az osztály, de megjegyzi, hogy a Keleti Károly utcai épületben már 1945 márciusában, néhány hónap szünet után folytatták a tanítást. Jórészt köztörténeti leírásában a 26. RK „Magyar Jövő” cserkészcsapat tevékenységéről is megemlékezik az egykori tanuló. 1948 őszén az Érseki Katolikus Gimnázium helyett az *Állami II. Rákóczi Ferenc Gimnázium* hatodik osztályában folytatják tanulmányukat. Az államosítás kapcsán az egyházi hierarchián belüli érdekes konfliktusra és az iskola átszervezésére is kitért: „A hercegprímás [Mindszenty József] a paptanároknak megtiltotta a további tanítást az államosított egyházi iskolákban: megrökönyödésünkre a katedrán [osztályfőnökünk] reverendában és ájtatosan papol nekünk a jó pásztor kötelezettségéről, hogy nyájával maradjon – ez a nyáj meglett volna e nélkül a pásztor nélkül is. Sok új fiú is van: összeolvasztottak a Mátyás Gimnáziummal, paptanáraink helyébe is onnét jött több új tanár, és persze új igazgató.”²¹ A nem túl terjedelmes írás utolsó, ironikus mondata utal a szerző családjának történetére is: „1949. június, a tanévnek majdnem vége – és megkezdődik az *egykori kizsákmányolók* kitelepítése Budapestről.”

²¹ <http://www.ersekicicero.org/index.asp?id=2> Utolsó letöltés: 2012. augusztus 30.

Egy másik visszaemlékezésben valamivel bővebben olvashatunk az iskola szellemiségéről, a polgári családok hétköznapijairól: „Miért volt az Érseki meghatározóan fontos életem alakulására? Először is, mert szigorú tanáraink voltak. Megkövetelték az anyagot. De rávezettek a dolgok ízére is, vagyis megragadták az érdeklődésünket. (Kunz Ferivel lelkesen magoltunk be – Horatius vagy Ovidius hexamereitől kezdve a Török-félsziget vízrajzán át a magyar irodalom remekeiig – mindent, ami kikérdezhető volt.) [...] – Másodszor azért, mert az iskola mint katolikus intézmény a latin műveltség alapján állott, vagyis át volt itatva az ókortól a jelenig tartó európai műveltség legfontosabb elemeivel. Tanáraink egyívásúak voltak – papok és világiak egyaránt. Ezt a szellemet szívtuk be magunkba. – Harmadsorban a cserkészlet miatt. Egészséges játékok, másokkal való törődés (»napi jócselekedet«), jó baráti kör, fiatalabbak vezetése – megannyi útravaló az életre. – Negyedsorban azért, mert az iskola és minden barátom és cserkészársam katolikus lévén, állandóan szembesültem azzal a kérdéssel, hogy én miért nem vagyok az, s miért is szeretem annyira erdélyi őseim unitárius hitét. (Itt külön nagyrabecsülés illeti osztályfőnökünket, Ongrádit, aki szigorúan számon kérte tőlem, hogy járok-e rendszeresen hittanóráimra a Medve utcába.) – Ötödször, mert tanáraink példát mutattak abban, hogyan lehet továbbra is ugyanabban a szellemben – a családi otthon szellemében – tovább oktatni, amikor már az egész környező világ az osztálygyűlöletet hirdette. A későbbi államosítás, az új iskolavezetés hatalmas lelki teher és belső szakítópróba elé kellett állítsa őket, egyháziakat és világiakat egyaránt. Telente tánciskola Mimi néninél, sok hangverseny, nyaranta Balaton, sport, flörtölés, bridzs, baráti társaság, néha alkalmi pénzkereső munka – az évek gyorsan repültek. A világ közben tolodott – bal felé. Sok ismerős család disszidált nyugatra.”²²

A már említett arisztokrata leszármazott, Pálffy István – édesanyja is arisztokrata, Apponyi Albert lánya – 2008-ban hosszabb élettörténeti interjúból mesélte el életét.²³ Számára természetes volt (többek között) a cserkészlet – ideológiát nem, csak romantikát látott benne –, a szüleinek járó napilap, a *Magyar Nemzet* olvasása. Nem véletlenül emeltem ki a két momentumot, az ifjúsági mozgalom és az 1945 után ellenzéki vagy annak tartott lap az interjú beszélgetésekben is gyakran felbukkan a családtörténetekben.

22 <http://www.ersekicicero.org/index.asp?id=39> Gyarmathy György írása. Utolsó letöltés: 2012. augusztus 30.

23 Pálffy István-interjú. Készítette Kőrösi Zsuzsanna, 2008–09-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívum, 880. sz.

A honlapon közzétett élettörténetek többsége az iskoláskor utáni, egymás előtt nem ismert felnőttéveket

foglalja össze. Szinte mindegyik család deklasszálódott, többen a középiskolát sem tudták befejezni a Rákócziiban. A korai társadalmi zuhanás a *munkás* kategóriába ejtette a szülőket, amit gyermekeik viszonylag eredményesen használtak ki egyetemi felvételeknél, jó beosztások elnyeréséhez mind a civil életben, mind a katonáskodás idején. A társadalmi környezettel szemben azonban megmaradtak erős fenntartásaik, így (két kivétellel) 1956-ban emigráltak, zömében angolszász országokba. Majd mindegyikük műszaki területen tanult és helyezkedett el. Az önéletírások közös jellemzője, hogy nem tartalmaznak erkölcsi, ideológiai vagy politikai állásfoglalásokat. Egyikük megemlítette erdélyi unitárius gyökereit, és hogy a hetvenes évektől saját és egyházi adományokkal rendszeresen segítette az erdélyi magyar közösségeket. Ugyanő az első Orbán-kormány idején elvállalta a müncheni főkonzuli megbízatást.

CSALÁDTÖRTÉNETEK

Az alábbiakban a családtörténetre vonatkozó több-kevesebb tényanyagot összegzem, hogy látni lehessen, milyen életpályát futottak be interjúpartnereim. Kérdőívet nem készítettem. A beszélgetések eltérő időtartamúak voltak, és az információk mennyisége is különbözött, így a megjeleníthető életpályák részletgazdagsága is eltérő. Az életrajzokat születési rendben közlöm.

András

ny. gépészmérnök (Budapest, 1940)

Apai nagyszülei solymári svábok. Nagypapja a helyi elemi iskola vezetője, felesége is ott tanított. Édesapja és testvére biológia-kémia szakos tanárok lettek, a harmincas években doktorátust is szereztek (Solymár, illetve Nagykovácsi geológiai-néprajzi feldolgozásaiából).

Anyai dédapja a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium főtanácsosa a XIX. század végén. Anyja is pedagógus végzettségű, de nem tanított. Édesapját 1938-ban, az első bécsi döntés után a Pozsony melletti Cenkre nevezték ki. 1942-ben Budapestre költöztek, a Szilágyi Erzsébet fasor egyik nyolclakásos házának földszintjén béreltek kétszoba-hallos lakást. Édesapját a Királyi Katolikus Gimnáziumba helyezték, itt ismerkedett meg Szerdahelyi Andorral, aki ekkor ugyancsak a gimnáziumban tanított. Húga ebben az évben, öccse 1944. október 16-án született a Kútvölgyi kórházban.

1947-ben az Actio Catholica szervezésében fél évre Belgiumba került egy flamand családhoz.

Édesapja a gimnáziumi átszervezések idején a pestszentlőrinci Steinmetz Miklós Gimnáziumban, 1956-ban a tanítóképzőben tanított, de amikor az felsőfokú intézmény lett, el kellett hagynia. Előbb a budai Márvány utcai Gimnáziumba, onnan a Rákóczi Gimnáziumba ment.

Az ötvenes évek elején több családot kitelepítettek a házukból. András a Fenyves utcai elemibe járt, a felső tagozatot a Labanc utcai iskolában végezte. 1954-ben kezdte meg középiskolai tanulmányait. Az ötvenes években részt vett a földalatti cserkészmozgalomban. 1958-ban felvételt nyert a Műszaki Egyetem gépészmérnöki szakára. Első munkahelye a Kőbányai Vas- és Acélöntő (KÖVAC) volt, három évvel később az Ipari Szerelvény és Gépgyár, majd 1971-től a SZOT Munkavédelmi Kutató Intézetében helyezkedett el. A család 1962-ben költözött Hűvösvölgybe, nagyapja egykori földjén építettek családi házat. A családban tanult meg németül, sokat hallgatták a bécsi rádióadásokat.

Munkahelyén húsz évig szakszervezeti titkár, 1989-ben a SZOT-ról elsőként leváló Tudományos Dolgozók Szakszervezetének alapítója volt. 2003-tól a Pesthidegkúti Polgári Körök Szövetségének elnöke. 2008-ban, egykori osztályfőnökük halála után alapító tagja a Rákóczi Öregdiákok Szerdahelyi Andor Társaságának, ő szerkeszti a kör honlapját.

Ráday Mihály

operatőr, televíziós szerkesztő (Budapest, 1942)

Édesapja országosan ismert színész, Ráday Imre, édesanyja Ferda Erzsébet Magdolna, az államosításig a Váci utcai Ferda Manyi Divatszalon tulajdonosa. Édesanyja 1960-ban, édesapja 1983-ban halt meg. Testvéröccse 1959-ben, tizenöt évesen agydaganat következtében hunyt el.

Születésekor édesanyja Eskü (ma Március 15.) téri lakásában élték, majd a Vilma királyné úton (1950-től Gorkij, ma Városligeti fasor), ahonnan a Belügyminisztérium kezdeményezte kényszerű lakáscsere révén a Szilágyi Erzsébet fasorba költöztek egy háromszoba-hallos, erkélyes lakásba. Előbb a Fenyves utcai elemi iskolába, második osztálytól a Baár–Madas Gimnázium általános iskolai részlegébe járt, a felső tagozatot a Marczibányi téri iskolában végezte el. 1956-ban kezdte meg rákóczi tanulmányait. 1960–64 között az ELTE BTK magyar–művészettörténet szakos hallgatója, 1964–68-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola operatőr szakát végezte el. 1968-tól a Magyar Televízió munkatársa, legismertebb műsora az *Unokáink sem fogják látni...* (1979–2010). Több városvédő és -szépítő egyesület alapítója, vezetőségi tagja. 1985–90 között a Fővárosi Tanács, 1990–2002 között a Fővárosi Közgyű-

lés tagja, 2012-es nyugdíjba vonulásáig a főpolgármester tanácsadója. 1990–94 között a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) országgyűlési képviselője. Jelenleg egy tizenkettedik kerületi családi házban él. Felesége Ruttka Andrea iparművész, három gyermekük van.

István

irodalomtanár, újságíró (Budapest, 1942)

Anyai nagyapja a rozsnyói evangélikus gimnázium igazgatója, a csehszlovák hatalomátvétel után latin–görög–magyar szakos tanára. Édesanyja a pozsonyi konzervatórium, majd a prágai főiskola zongora szakát végezte el. A húszas évek végétől magánórákból biztosította megélhetését.

Apai nagyapja Rozsnyón iskolaszolga, később önálló fiákeres, fia továbbtanulását nem támogatta. Édesapja újságíró, a *Magyar Nap*, később a *Prágai Magyar Hírlap* munkatársa. Az első bécsi döntést (1938) követően Budapestre költözött, ahol folytatta írói, újságírói tevékenységét. 1945 és 1948 között a *Szabad Szó* munkatársa, de 1947-ben politikai okokból elhagyta a lapot. A politikai támadásoknak betudhatóan szívrohamot kapott, és meghalt. A család a Rózsadombon lakott.

István a hatvanas években a *Magyar Nemzet* újságírója, de az 1968-as csehszlovákiai bevonulást követően kilépett a szerkesztőségből. Sok helyen lakott és dolgozott, az óbudai házgyárban betanított munkás, később egy esztergomi SZOT-üdülőben kultúrfelelős volt. Munkái mellett az ELTE levelező tagozatán elvégezte a magyar–könyvtár szakot, később több iskolában is tanított. Első házasságából egy, második házasságából két gyermeke született. Feleségével a békásmegyeri lakótelepen élnek.

József

villamosmérnök, informatikus (Budapest, 1943)

Apai ágon felvidéki családból származik. Dédnagyapja a Károlyi család csongrádi birtokainak jószágigazgatója, tíz gyerek édesapja. Nagyapja vegyész-mérnök, a Mezőhegyesi Cukorgyár fővegyésze volt, később Budapestre helyezték, ahol a Cukoripari Tröszt főlaboratóriumát vezette.

Az anyai ág erdélyi származású. Nagyapja, illyefalvi Rákosi Zoltán tanár, Kolozsváron és Budapesten tanult, később a Turócszentmártoni Reáliskola igazgatója volt. A csehszlovák bevonulás után családjával Budapestre menekült, előbb az ócsai, majd egy újpesti iskola igazgatója. Később minisztériumi tanácsos. A kommunista rezsim 1938-ban megjelent verseskötetét (*Az égő szív*) indexre tette, őt magát megfigyelés alá helyezte. Édesanyja szintén pedagógus lett.

Édesapja közgazdász, 1945-ig egy textilipari részvénytársaság főkönyvelője, majd a zsidótörvények után igazgatója. 1945 után adótanácsadással és könyvvizsgálattal foglalkozott. A család 1948-ban költözött egy rózsadombi (Berkenye utcai) villába. Az ötvenes években édesapja a Földművelésügyi Minisztériumban csoport-, később osztályvezető, 1973-ban bekövetkezett halála előtt vezető beosztásokban dolgozott a Csillaghegyi Lenárugyárban, a Magyar Nemzeti Banknál és a Mezőgép Trösztnél. József 1949-től az Áldás utcai általános iskola tanulója. 1957–61 között járt a Rákóczi Gimnáziumba. 1956-ban a család emigrálni akart, de Győrben meggondolták magukat.

József a Szovjetunióba nyert egyetemi ösztöndíjat. Diplomázása után a Központi Fizikai Kutatóintézetben helyezkedett el, de egy részben eltitkolt nyugati utazása miatt ott kellett hagynia állását. A VOLÁN Elektronikánál (1964–85), majd a Transelektro vállalatnál számítástechnikai külkereskedelemmel foglalkozott. Később sikeres vállalkozást is indított. Felesége a SZÁMALK főosztályvezetője volt, 2001-ben, váratlanul halt meg. A nyolcvanas évek közepe óta újra a Rózsadombon él, két ház tulajdonosa, két gyermeke és nyolc unokája született.

Tibor

jogász (Budapest, 1950)

A Rózsadombon született és nőtt fel. Apai nagyapja Kunszentmiklóson jószágigazgató, édesapja (1912–93) tisztviselő, a háború után a Házszerelő Ipari Vállalatnál osztályvezető, később Szövéru Nagykereskedelmi Vállalatnál főkereskedő. Édesanyja háztartásbeli volt. Négy évvel idősebb bátyja szintén a Rákóczi utca járt, mérnök lett. Húguk 1953-ban, tizennégy hónapos korában meghalt. Édesanyja református családja a harmincas években tudta meg, hogy az egyik dédszülő zsidó volt, így Tibor ükunoka magát „hat és negyed százalékban” zsidónak tartja. Előbb a Rómer Flóris utcában, majd az Orgona utcában laktak. 1968-tól, az érettségi után húsz éven át a Hungarocoop Külkereskedelmi Vállalat munkatársa volt, a nyolcvanas évek első felében jogi diplomát is szerzett. 1990-ben a Dunaholding Rt. munkatársa, 1992 és 1995 között az Állami Vagyonügynökség (ÁVÜ) jogásza. 1990-től a Magyar Demokrata Fórum (MDF) tagja, édesanyja is aktívan részt vett a párt szervezési munkájában. Felesége szintén jogász, Miskolcra származik, egy lányuk van. Nyugdíjas, családjával tizenkettedik kerületi családi házukban él.

Géza

ügyvéd (Baja, 1950)

Szülei Bajáról származnak, egyik nagybátyja katolikus pap lett a városban. Apai nagyapja szabómester volt, négy fiából hármat kitanított. Anyai nagyapja bádogos és vízvezeték-szerelő mester, vállalkozó. Mindkét család polgári jólétben élt. Édesapja jogász, édesanyja tanítónő volt. Budapestre költöztek, 1944 szeptemberében házasodtak össze. Édesapja a Hitelbankban dolgozott, később a hadsereg vezérkaránál volt gyors- és gépíró, majd a hadsereg kötelékében feleségével együtt Bajorországba menekült, ahol amerikai fogságba estek. 1945 őszén jöhettek haza. A Bartók Béla úton laktak, néhány év múlva a Szász Károly utcai 90 négyzetméteres, két és fél szobás lakásba költöztek. Édesapja az OTP második kerületi fiókjában a hitelosztály vezetőjeként dolgozott, édesanyja a Bem József utcai iskolában tanított, napközis tanítónőként ment nyugdíjba. Bátyja 1961–65 között, Géza 1964–68 között járt a Rákóczi-ba. Az ELTE ÁJK-n végzett 1973-ban, diplomázása után hamar az ügyvédi kamara tagja lehetett, azóta is ügyvédként dolgozik. 1985–88 között a Pázmány Péter Hittudományi Főiskola levelező tagozatán elvégezte a teológia szakot. Édesapja 1989-ben belépett a Kereszténydemokrata Néppártba (KDNP). Géza ugyancsak 1989-ben alapító tagja volt a Keresztény Értelmiségi Szövetségének. Az 1990-es parlamenti választásokon az MDF listáján szerepelt, 1992-ben Antall József miniszterelnök kinevezte az ÁVÜ Felügyelő Bizottságába. 1997 és 2004 között rendszeres írt a *Magyar Nemzet*be, később a *Heti Válasz*ba. Publicisztikájából és egyéb írásaiból két kötete jelent meg. Több jobboldali értelmiségi társaság (Apostolok, Nemzeti Kör, Polgári Együttműködés Egyesülete) tagja.

Ágnes

élelmiszermérnök (Budapest, 1951)

Háromgyermekes családba született, egy orvos nővére és egy statikus mérnök öccse van. Anyai ágon felmenői Kassa környékéről származnak, édesanyja Győr mellett nőtt fel. Édesapja családja Erdélyből származik. Egyik felmenője a XIX. század közepén bárói címet kapott, övék volt a nagyunyomi kastély (Vas megye). A család elszegényedett, édesapja már Budapesten született 1921-ben. A Werbőczy (a mai Petőfi) Gimnáziumba járt, majd jogi doktorátust szerzett. A nyolcadik kerületi tisztviselőtelepen éltek, a negyvenes években költöztek az Olasz (később Malinovszkij, ma Szilágyi Erzsébet) fasor elejére, egy első emeleti, nagy alapterületű, háromszobás lakásba – a család ma is ott él. Édesapja a háború előtt a Kereskedelmi Banknál, később a téglaiparban

dolgozott mint könyvelő, a hatvanas években a Téglá- és Cserépipari Tröszt vezérigazgatója volt. Édesanyja pedagógus, az ELTE BTK filozófia–német szakán diplomázott, doktori értekezését Márai Sándorról írta. 1945 előtt ő is megfordult Kereskedelmi Banknál, később az első kerületi Batthyány utcai Általános Iskolában magyart tanított.

Ágnes a Marczibányi téri lányiskolában végezte el az általános iskolát, 1965-től járt a Rákóczi Gimnáziumba. A Kertészeti Egyetemen szerzett tartósítóipari mérnöki diplomát, 1974-től az egyetem oktatója. Férje mérnök, öt gyerekük született.

Péter

építőmérnök (Beregsurány, 1951)

Anyai nagyanyja Kárpátalján volt óvónő, nagyapja erdélyi származású vasúti tisztviselő. Apai nagyszülei burgenlandiak: nagyapja tanító, de több vállalkozást is kezdett, nagyanyja jómódú soproni hentescsalád sarja. A nagyszülők mindkét ágon Gödöllőn éltek a húszas évektől. Édesanyja tanítónő, tanárnő, édesapja a háború idején végezte el a Ludovika Akadémiát. 1945-ben leszerelt, előbb mozit nyitott Gödöllőn, majd földmérő cégnél lett beosztott. Az ötvenes években beiratkozott a Műszaki Egyetemre. 1956-ban a Betonútépítő Vállalatnál munkástanács-vezetőnek választották, ezért később elküldték az egyetemről. Tanulmányait 1963-ban, negyvenévesen kezdhette meg újra.

A család a Városmajor utcában lakott egy bérházban, polgári, értelmiségi közegben. Édesanyja a Városmajor utcai Általános Iskolában tanított, a gyerekeit is oda járatta.

Péter 1965–69 között végezte el a gimnáziumot, utána a Műszaki Egyetem építőmérnök szakát. Később intézeti, hivatali munkakörökben dolgozott, a kilencvenes évek elején a Vízügyi és Hírközlési Minisztérium helyettes államtitkára. 1989–93 között tagja az MDF-nek. Felesége jogász, négy gyermekük született. Feleségével jelenleg egy farkasréti társasházban lakik.

SZÁRMAZÁS ÉS GYERMEKKOR

A beszélgetések során az iskolai élményeken kívül gyermekkori és mostani családjukról kérdeztem interjúpartnereimet, politikai kérdéseket csak elvétve tettem fel. Az életrajzokban szembetűnő néhány közös vonás. Az egykori rákóczi diákok középosztályi családi háttérrel rendelkeztek. Szüleik több esetben vidéki nagyszülők gyermekei, akik a fővárosban alapítottak családot, de akadtak többgenerációs budapesti családok is. A nagyszülők között felbuk-

kannak kisvárosi mesteremberek, vállalkozók, pedagógusok, iskolaigazgatók, állami tisztviselők, jószágigazgatók, egyikük pedig az élelmiszeriparban dolgozó vegyész-mérnök. Van köztük nemesi, sőt arisztokrata származású, de vagyunk alapján semmiképpen nem tartoztak a társadalmi elitbe. A XX. század első két évtizedében született apák körében a mérnökök, az anyák között a pedagógusok vannak feltűnő többségben, de akad közgazdász, jogász, önálló kereskedő és külkereskedő, újságíró, többen művészeti főiskolát végeztek. A háború alatt és nem sokkal a háború után született interjúpartnereim túlnyomó többsége műszaki pályára ment, emellett közgazdász, jogász, bölcsező és filmoperatőr-rendező lett belőlük.

Volt, akit a bölcsezet érdekelt, de az apa ellenkezése jobb belátásra bírta: „Történelem–filozófia szakra akartam menni. Az apám termetre kisebb nálam, de nagyon kemény ember volt. Nála nem ismertem keményebb embert. »Hülye vagy? Történelemre? Ezeknél? Hát még azt is letagadják, ami tegnap volt! Filozófia? Marxizmust akarsz tanulni?« Így lettem mérnök, építőmérnök, el lett döntve.”²⁴ Többen azért jelentkeztek az erős reáلتagozatú Rákóczi, mert orvosok akartak lenni, de később úgy ítélték meg, hogy biológia-, kémia- és fizikatudásuk nem elegendő a felvételihez. Az orvosi pálya nagyon népszerű volt körükben,²⁵ erre utalnak az osztálytársak életéről szóló beszámolók, de az interjúban explicit módon is megfogalmazódott ez a vágy: „Az egész gimnázium orvos akart lenni. Amikor harmadikban megkérdezték, felállt az osztály háromnegyede – abban a társadalomban ez volt a legvonzóbb, ott volt a pénz.”²⁶ (Az elbeszélő a *társadalom* fogalmán itt a Rákóczi diákságát, talán a középosztályi háttérrel rendelkező családokat értette.) Egyikük édesapja híres biológianár volt a gimnáziumban – róla még lesz szó –, sok későbbi orvos került ki a keze alól: „Apám nagy tudású ember volt, orvosok lettek a tanítványaiból, a mai napig nem tudok úgy kórházba menni, hogy meg ne kérdeznék, apám nem volt-e tanár?”²⁷

A tanulók szinte kivétel nélkül Budapesten születtek, és a második kerületben éltek. Hipotézisem szerint pol-

24 Idézet Péter interjújából.

25 Egy 1963-as dokumentumban az osztályfőnök megadta negyedik osztályának továbbtanulási elképzeléseit: orvos: 12, mezőgazdász: 6, mérnök: 6, pedagógus: 5, gépipari szakma: 5, elektromos szakma: 3, katona: 2, vendéglátóipari főiskola: 1, filmművészeti főiskola: 1, pszichológus: 1, régész: 1, biológus: 1, jogász: 1. Azt is megállapította, hogy „túl nagy az orvosi pályára irányulók száma, megindult ennek lefaragása”. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1963/111. ő. e. Dr. Kovács József a 4. c-ről, 1963. november 27.

26 Idézet József interjújából.

27 Idézet András interjújából.

gári középosztályhoz tartozó családjaik 1945 előtt telepedhettek meg Budapest elit budai kerületében. Többségüknek így is volt, legfeljebb a Rózsadomb–Pasarét–Városmajor–Országút–Vízivároshoz tartozó városrészekben belül változtattak lakhelyet. Akad azonban két kivétel: a Ráday család a Városliget mellől a negyvenes évek végén, előnyös alkupozícióinak köszönhetően költözött a Szilágyi Erzsébet fasorba, József családja pedig 1948-ban, a jól kereső apa és egy Brazíliába emigráló zsidó család jóvoltából mehetett a rákospalotai családi házból egy rózsadombi villába.

Ki a szakmájának, ki a szerencsésének köszönhette, hogy a családját nem telepítették ki. „A fél Rózsadomb úgy élt, hogy nem tudtuk, jövő héten ott leszünk-e vagy nem.”²⁸ A háború alatt vagy előtt született interjúalanyaim szinte mind emlékeznek olyan szomszéd vagy rokon családra, akiknek el kellett hagyniuk lakhelyüket, és soha nem térhettek vissza.²⁹ Andrásék budai főútvonalak találkozásánál álló társasházának nyolc lakásából a családok felét kitelepítették. „Az első emeleti nyugdíjas agronómus bácsi bűne a foglalkozása volt. Agronómus létére kiszolgálta a grófot, mert uradalomban dolgozott... Kelltek a lakás. Az egyik lakásba a Donáth Ferenc került, ott született mind a három fia.” András keresztapját 1950-ben ki akarták telepíteni, mert valaki feljelentette, hogy ludovikás tiszt volt. Miután tisztázta a hatóságokkal, hogy Stromfeld Aurél szárnysegédjeként a magyar Vörös Hadsereg 1. gyalogezredében harcolt a Felvidéken, amiért a Horthy-rezsimben két év börtönbüntetést kapott, mégis maradhatott a lakhelyén.

A családok életkörülményei az interjúalanyok gyermekkorára az általános szegénységen túlmenően leromlottak, a szülők egy részét elbocsátották korábbi munkahelyéről, politikai okokból gátolták szakmai karrierjüket, időnként megfigyelték őket, a gyerekeket a rendszer szempontjából megbízhatatlan „egyéb” származási kategóriába sorolták, egyes családok lakásába társbérletet költöztettek.

József családja a kommunista rendszer szemszögéből egyértelműen ellenséges, kapitalista családnak számított, a rendszerváltást aránylag mégis jól átvészelték. József apja 1943-ban az akkor még jól hangzó „részevnyársasági

igazgató” beosztást „diktálta be” fia anyakönyvi kivonatába, amiből később többször támadt kellemetlenség, a családtagokat az „egyéb” kategóriába sorolták be. Ennek ellenére az apa végig közép- vagy magas szintű vezetői pozícióban maradhatott, kapcsolati hálójá-

²⁸ Idézet József interjújából.

²⁹ Többek között Czékus Jób, József és István Áldás utcai osztálytársa, a *Nemzeti Hírbőlő* nevű portál egyik publicistája foglalkozik a kitelepített budai családokkal és a rózsadombi villák titkaival.

nak köszönhetően fiát az ötvenes évek végétől külföldi utakra küldhette (NDK, Svájc).

Amikor József 1990 után elolvashatta az állambiztonsági iratokat, az derült ki számára, hogy főnökei elismerték apja szaktudását, és használhatónak tartották őt a rezsim szempontjából, de ellenséggé tekintettek rá, aki csak ellenőrzés mellett dolgoztatható. Megvádolták, hogy túl sok régi, polgári elemet vett maga mellé. Amikor ezt számon kérték, azzal védekezett, hogy beosztottjai olyan képességű emberek, akikkel „a Rákosi elvtárs által megadott feladatokat teljesíteni tudják”. Ma úgy véli, hogy apja „nagyon sok embert védett, és ernyőt adott föléljük”.

András biológianár apját többször hívták egyetemre tanítani, de a káderlapja miatt mindig elálltak tőle. 1956-ban, mikor kikérte a káderanyagát, meglepő dolgokat talált benne: olyan kollégái is jelentéseket írtak róla, akikről álmában sem gondolt volna ilyesmit. „Ez ilyen világ volt – mondja András. – A mai fiatalok, a saját fiamon is tapasztalom, kicsit mesének meg tóditásnak tartják, de ez véres valóság és kemény dolog volt.”

Géza jó eszű, jó stílusú, kedves emberként emlékszik apjára, aki adottságai és jogász végzettsége ellenére nem kerülhetett magas beosztásba. „Az OTP második kerületi fiókjában lett a hitelosztály vezetője. Az a magasság volt, amit egy pártönkívüli még elérhetett, tehát fiókigazgató már nem lehetett. [...] ez most nem az ő ideje volt – nem tudott karriert futni.”

A katonatiszt apák a háború után kénytelenek voltak leszerelni, és örülhettek, ha nem érték őket komolyabb büntetések. Péter 22 éves, frissen végzett ludovikás apja is otthagya a hadsereget. Mindennel próbálkozott, mozit nyitott, földmérő cégnél dolgozott: „Voltak közvetlenül a háború után olyan vállalatok, ahol tudták, hogy ezek intelligens, értelmes emberek, csak hát van nekik egy back groundjuk. És így az édesapámat is felvették a Betonútépítő Vállalathoz. Ez egy olyan vállalat volt, hogy a portás ezredes volt, a műszaki rajzoló altábornagy...” Apja megkapaszkodott, építésvezető lett. Munkája sok utazással járt, ami rányomta bélyegét a családi kapcsolatokra. „Borzasztó kemény élete volt az apámnak. És mert alig láttuk, és amikor láttuk is, borzasztóan feszült és hajszólt volt, tulajdonképpen az apámmal nagyon rossz viszony volt, finoman szólva, de hát az élet kergette szerencsétlent ebbe bele. Hétfő reggel négykor felkelt, a fél ötös vonattal indult Beregbe – hat óra út –, péntek este hatkor visszajött.” Közben kétszer kezdett egyetemi tanulmányokba, végül a negyvenes évek elején tudott mérnöki diplomát szerezni.

Más hátrányok is érték a családokat. József négy évvel idősebb nővérét az „egyéb” kategória miatt nem vették fel az egyetemre, ő viszont a hatvanas

években a Szovjetunióban végezhetett. A negyvenes évek végén – a társbérletet kivédendő – az apa egy ismerős családnak választott le lakrészt nagy alapterületű rózsadombi villájukban. Jóval szegényesebben éltek, mint korábban, csak egy szobát fűtöttek, és megszokottá, gyerekfejjel ugyanakkor természetessé vált a mustáros és zsíros kenyér.

Ágnes úgy érzi, a beljük nevelt szerénység és takarékoskodás segítségére volt a későbbiekben. „Apám magának kiflit sem vett, és ezt tudatosította bennünk. Én úgy éreztem, hogy szegények vagyunk, ugyanakkor minden pénzt félretette, minket is arra nevelt, hogy ifjúsági takarékkal... Soha nem vettünk fel kölcsönt, most sincsen, hát ez egy óriási előny, ezt belénk verték, hogy addig nyújtózkodj, míg a takaród ér. Szegények voltunk, olyan értelemben, hogy amikor nyaraltunk, a szüleim összecsomagoltak egy bálát, felpakoltunk a délinél, biciklivel tolták el odáig, s gyönyörűen megvalósítottuk a nyaralást akárhol. Tehát nem szállodákban, hanem barátoknál meghúztuk magunkat. Mindig biztosítottak ilyesmit is, csak nem sok pénzből.” A régi bútorokkal berendezett, három-, négy- vagy többszobás lakások, legyen szó Városmajor utcai ötemeletes bérházzal vagy rózsadombi villáról, mégis hozzájárultak egy sajátos *mi* tudat kialakulásához: „[...] mindig éreztük ezt a budai gyerek vagyok című... tehát azért ez számított.” Mindegyik interjúpartnerem kiemelte, hogy jó környezetben, polgári, értelmiségi (mérnök, orvos, fogorvos, jogász, építész, tanár) családok szomszédságában laktak, és a szerény körülmények ellenére gyakran összejártak bridzselni, vagy csak úgy, találkozni.

A Ráday család Devecseri Gáborral és családjával ápolta baráti kapcsolatokat. A költő-műfordító Devecseri gyakran kérte ki színész barátja véleményét a kéziratairól. A gyerekek is összeismerkedtek, „doktor bácsist” játszottak, együtt kosaraztak az udvarban: a nagyfi horgolta a „kosárlabdaneccet”, a Pasaréti út eleji kovácsmesterrel pedig vashorgot csináltattak, amelyet a kertben szereltek fel.

Többen említették, hogy korán kezdtek újságot olvasni, de egyikük sem a kommunista párt napilapjaira, a *Szabad Népre* vagy utódjára, a *Népszabadságra* emlékszik. „A Magyar Nemzet nagyon fontos orgánus volt, nem véletlen, hogy apám azt járatta, és én ott lettem először szerző. A Hazafias Népfront lapja, kevésbé pártorientált.”³⁰ Az irodalmi vénájú Géza a jelenlegi lappal összehasonlítva így emlékszik: „Mindig a Magyar Nemzet járt, az utóbbi években már csak a hagyomány miatt, ez az újság már rég nem az, ami volt a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években. Egyrészt volt egy ellenzéki stichje, volt egy erős irodalmi, riport-rovata. Baróti Géza, Karinthy Ferenc, Csurka, Gergey tárcákat írtak,

30 Idézet a Ráday Mihály-interjúból.

más világ volt.”

A hagyományos polgári gyermeknevelésből az ötvenes években is megmaradt a nyelvtanulás, francia-, német-, angolórákat vettek: „Én is jártam Bíró nénihez, aki egy idős izraelita származású néni volt, és a rózsadombi úri fiúk tekintélyes része nála tanulta a franciát és a németet.”³¹

Szép emlékként maradtak meg benne a gyermekkori születésnap zsúrok – amelyeket elsősorban az ismerős lányok anyukái szerveztek –, ám némi távolságtartással tekint vissza azokra a középkorú vagy idősödő úri nőkre, akik eljártak hozzájuk, csüggték társaságot kedvelő apja történeteinek, de sokat pletykálgattak, és szerény megélhetésük ellenére mindig alkalmat kerítettek rá, hogy rendszeresen a Gerbeaud-ban találkozzanak. Egyikük „orrfennhordó arisztokrata módjára arra volt büszke, hogy a kárpitosa ugyanaz, mint aki Horthynak a kárpitosa volt. Az ő szemében ezzel fölment az értéke! Ez egy lényeges dolog volt neki.” Később a zsúrok buli jelleget kezdtek öltetni, ahol kezdetben még a mamák felügyelete alatt rock and rolloztak a serdülő fiatalok.

A szövegrészletek arról árulkodnak, hogy a polgári réteg hangsúlyozottan körön belül barátkozott. A betelepülő új nomenklatúra nem értelmiségi családjaiból – államvédelmi és katonatisztek, rendőrök, állami ítéletvégrehajtó – származó gyerekeket ismerték ugyan, de már csak a szülői intés miatt is kerülték őket.

ÉRTÉKEK, MENTALITÁS, TÁRSAS KAPCSOLATOK

A családok életében természetes volt a vallásos nevelés. Interjúpartnereim keresztény családba születtek, mindegyiküket megkeresztelték, és a legtöbbször vasárnaponként templomba jártak. Ágnes egy irodalmi doktorátusát és ambícióit félretevé, hagyományos, családot összetartó anyára, majd a sok unokát maga köré gyűjtő nagymamára, békés otthoni hangulatra, rendszeretetre, mások elfogadására emlékszik. „Minket a vallás útján neveltek, de az volt az érdekes, hogy valahogy úgy tudta átadni a két szülő együtt, az apukám inkább egy kicsit aggódásból és családféltésből, hogy mindig az értéket nézzük, ne azt, hogy valaki hová tartozik, ki miért született ide vagy oda. Nekem ez nagyon jó indítás volt az életben, hogy rengeteg jó barátom van bármilyen területről. A pozitív közeledés kihozza a másik emberből is a jót – ez valószínűleg nem az én jó tulajdonságom, hanem belém gyökerezett, hogy az értékek között rakjunk rendet. Soha nem a haza van előbb, hanem az erkölcsi megfontolások, utána a családért küzdelem és csak utána jön a haza. Tehát az embert veszélye-

31 Idézet József interjújából.

sebb helyzetekben sem az indulat ragadja el.” Ágnes asszociatív, ide-oda szökellő beszédmódja ellenére is világos, hogy a szüleitől kapott határozott értékrendet követve jól és konfliktusoktól mentesen boldogult felnőttkorában.

Mély hatást gyakoroltak rá művészi hajlamú édesanyja történetei és az a széles kapcsolati háló, amely a múltban szövődött, de az új politikai rendszerben is megmaradt. Anyja rengeteg bálon vett részt – a múlt relikviái, a fotók és a megmaradt ruhák egy másik, szép, de sajnos letűnt világról árulkodtak. A hajdani társasági élet emlékei közé tartozott Dienes Valéria mozdulatművészeti iskolája és a Szilágyi Erzsébet Gimnázium kórusa.³²

A vallásgyakorlás azonban az ötvenes évekre gyanússá, megbízhatatlanná, sőt rendszerellenessé tette a hitükhöz ragaszkodó és a hitélet nyilvános formáit megtartó embereket a hatalom szemében. A negyvenes években születettek még emlékeznek iskolai hittanórára, az első áldozásra, de az is megmaradt bennük, hogy egyre intímébbé vált, és egyre zártabb közege korlátozódott a vallásgyakorlás. „Iskolai hittan másodikban már nem volt, de egy ferences pap bácsit megszervezték a szülők, aki kijárt a családokhoz titokban. Aztán ennek is hamar vége lett, eltűnt a pap bácsi, biztos elvitték valahová, és a hittanórával többet nem foglalkoztunk.”³³

András mesélte, hogy a Fenyves utcai elemi iskolában a hitoktató, a gyerekek érdeklődését felkeltendő, sci-fi regényekből is olvasott fel részleteket, ezekből ő a fotocellás ajtóra és a mai mobiltelefon megfelelőjére emlékszik. Családjukban folyamatosan jelen volt a vallás, már csak azért is, mert a solymári nagypapa a helyi egyházközség világi elnöke volt, és a hivatásos kántor helyett sokszor énekelt és orgonált a templomban. A nagymama is tisztelte a hagyományokat, a déli harangszóra mindenki az asztal körül állt, és együtt mondtak asztali áldást. A kamaszodó András a szokások ellen ugyan nem lázadt, de legalább annyira izgatták a magyar futballválogatott mérkőzései. „Azt hittem, megőrülök, 1954, nagy volt a magyar csapat, és az Uruguay elleni

32 Anyja osztálytársa és barátnője volt Szőnyi Erzsébet zenepedagógus, a Kodály-módszer egyik hirdetője, ő maga élete végéig tagja volt a Kodály Zoltán Baráti Társaságnak.

33 Idézet József interjújából.

34 A jezsuita nagybácsi *Loyolai szent Ignác élete és működése* címmel 1921-ben könyvet jelentetett meg.

meccsről 2:2-nél be kellett menni litániára. Hosszabbítás következett, de muszáj volt bemenni, alig bírtam bent. A vége 4:2 lett, szerencsére.” A nagymama testvére jezsuita pap volt, neve szerepel a Kerepesi temető jezsuita obeliszkjén.³⁴ A család vallási elkötelezettsége segítette Andrást 1947-ben egy fél éves belgiumi feltápláló kúrához az Actio Catholica szervezésében.

A Bajáról származó Géza szemében is „teljesen egyértelmű és mindennapos dolog volt a kereszténység megléte, apám egyik bátyja pap volt Baján. Azal senki nem kérkedett, hogy vallásos, vagy minden vasárnap elmegy misére. Én minden vasárnap elmentem, mert így neveltek a szüleim, de ezt én soha nem publikáltam, nota bene, nem is titkoltam, de nem került szóba, mert ez nem volt téma, ez teljesen érdektelen volt.” A gimnáziumokból eltűnt a hit-tan, az általános iskolában viszont még felfedezhető maradtak a nyomai: „Azért az iskolában be lehetett iratkozni hittanra, csak mindig kitaláltak valamit a beiratkozás napjára, nem volt ceruza az igazgatónőnél, vagy elkésett, és ha 10–12 között hirdették meg, bejött 10 perccel dél előtt, és a szülők hiába álltak sorban, nem maradt idő, csak kettőnek... Ezek a játékok mentek.” Gé-zát később is érdekelte a teológia, a nyolcvanas évek második felében már be-futott ügyvédként elvégezte a Pázmány Péter Hittudományi Főiskola levele-ző tagozatát.

Péter tanítónő édesanyját rendszeresen figyelmeztették, hogy templom helyett az úttörőmozgalomba vigye a fiait „Ebből aztán az lett, hogy mindenho-va jártunk templomba, ahova csak lehetett, de a városmajori templomot ke-rültük. Ha mégis odamentünk, ott hátul van két kis kápolna, akkor bementünk a kápolnába, hogy senki ne lásson minket.”

Agnés nem a vallás, hanem a hit fontosságát hangsúlyozta. Az iskolában nem iratkoztak be hittanra – „nem volt a gyerekkoromban egy nagy vallásos kiállás a családban” –, és egy apáca is járt hozzájuk. Az iskolával – aktív közös-ségi életüknek köszönhetően – sikeresen elkerülték a komolyabb konfliktuso-kat. „Úttörők voltunk, de közben mindenki tudta rólunk, hogy templomba járunk, de a közösségi munkát meg segítettük.”

Ráday Mihályt kevésbé érintette meg a vallásos hit. A Deák téri evangéli-kus templomban keresztelték meg, a Fenyves utcai iskolában viszont nem volt protestáns hitoktatás, így délutánonként a Torockó téri református gyüleke-zetbe kellett járnia, amihez nem nagyon fűlött a foga. „Ezután történt meg, második elemista koromban, hogy én és az egyház szakítottunk egymással, mert annyira zavart, hogy nekem a délutánjaim elmennek. Megkérdeztem apámat, ragaszkodik-e ahhoz, hogy járjak, és azt mondta, hogy nem ragasz-kodik, így az állam és az egyház szétvált bennem.” Gyermekai nem kaptak val-lásos nevelést, de lánya – jövődöbelije kívánságára – megkeresztelkedett az esküvője előtt. „A többieknél még nem észleltem, hogy erre igény lett volna. Feleségemmel vallástalanul neveltük a gyerekeinket, a vallásnak a mi életünk-ben sem volt semmiféle szerepe, nota bene, ez nem zárta ki, hogy Raj Tamás-sal is jó viszonyban voltam, Iványi Gáborral is, meg katolikus, református pa-

pokkal, Donáth Lacival is.” (Megjegyzendő, hogy az említettekkel feltehetően politikai, városi tanácsnoki vagy városvédő munkája hozta össze.)

Másokat egész életükben elkísért a vallás. András családját a hetvenes-nyolcvanas években, „amikor még nem nagyon illett templomba járni”, fenyegetések is érték. A további támadásokat megelőzendő egy ideig a bécsi rádión hallgatta a vasárnapi misét. A megfélemlítés érzetét felidézve összegezte a Kádár-korszakról alkotott véleményét: „Szóval akár puhának mondják, akár nem puhának, jó, hogy nem darabolták fel az embereket, meg nem tették savas kádba a hullákat, de hát diktatúra volt, a lélek diktatúrája mindenképpen.”

1956 ÉS A CSALÁDOK

1956 a legtöbb családban magától értetődően forradalmat jelentett. A szülők nem vettek tevékenyen részt a történesekben, ki reálisan, ki optimistán ítélte meg a felkelés esélyeit. Péter édesapját a munkahelyén munkástanács-vezetőnek választották meg, emiatt később félbe kellett szakítani egyetemi tanulmányait, de állásából nem bocsátották el.

József apja október 25-én a Földművelésügyi Minisztérium épületében tartózkodott, így tanúja volt a Kossuth téri mézszárlásnak. András ugyanekkor a tüntetők között volt, és annyira sokkolták a történetek, hogy nem emlékezett rá, hogyan is keveredett haza. A rendszerváltás után kezdeményezte, hogy a sortűzben meghalt egykori iskolatársuk emlékére állítsanak emléktáblát az iskola falán. Életkora és lakóhelye miatt neki volt a legtöbb mesélnivalója a forradalomról. Az egyik néhány évvel korábban kitelepített lakó egyszer csak megjelent, és a volt lakásukban élő pártfunkcionárius család ajtaján dörömbölve követelte vissza egykori tulajdonukat. András elbeszélésében nem éppen a megfélemlített család iránti szolidaritás domborodik ki. „Bezárkóztak, nagyon be volt tojva az asszony is. Mondta az alatta lakónak, hogy az erkélyről kötélben leereszti a gyerekeket, az meg mondta, hogy ne eressze le nekem a gyerekeket! De nem bántotta a kutya se őket, aztán így is maradt...” A folyta-

35 Arra is emlékezni vél, hogy az elbizonytalanodott Donáth a szomszéd tanáremberhez is tanácsért fordult: „Donáth ’56-ban meg majdnem minden este ott ült apámnál: »Mit kéne mondani az embereknek, hogy megnyugodjanak?« Konzultáltak esténként.”

tás békésen alakult: „A forradalom napjaiban Donáth Ferencet páncélautó hozta haza esténként, amikor Kádár jött novemberben, akkor meg Müllert [az említett pártfunkcionáriust] hozta a páncélautó.³⁵ A Müller hót idegesen verte a kaput, amíg a házmester hálókabátban, papucsban kicsoszogott,

amúgy is szerette a piát: »Na, mi van, csak nem tetszik félni?« A humoros epizódok azonban nem feledtették a forradalom véres komolyságát, ami jobban megviselte, mint a háború nem kevésbé brutális, kisgyermekként is érzékelt történései. A lakhelyük környékén tűzharcban megsérültek segítése érdekében édesapja – felesége nemtetszése ellenére – vöröskeresztes lepedőt helyezett el a házfalon. Egy találatot kapott tatabányai bányászfiút el is látott és kórházba szállított, ahol András látogatta. A fiú később a Szabad Európa Rádión keresztül köszönte meg az ismeretlen budapesti családnak a segítségét, az életét.

A szülők igyekeztek gyerekeiket távol tartani a veszélyes helyektől. Andrászt ugyan október 23-án még hívta az édesapja egy kis „történelmet látni”, de később már neki is meg kellett lógnia, ha csatangolni akart a városban. Ráday, aki gyakran konfrontálódott színész apjával, ez alkalommal sem fogadott szót: „»Mindenféle balhé van az utcákon, ma maradjál itthon, ne menjél iskolába. – Olyan balhé nincs, hogy én el ne menjek az iskolába, micsoda baromság ez!« Fogtam magam, és elmentem az iskolába, és senki nem volt ott, az iskola be volt zárva 1956. október 24-én. Én nem voltam az október 23-i eseményekkel tisztában.”

A család nem mozdult ki, nem vett részt semmiben, és interjúpartnereim közül egyedül ő említette, hogy szülei ambivalensen viszonyultak a történesekhez. Nem volt számukra egyértelmű, hogy forradalmat élnek át; az utcai erőszak kiváltotta döbbenet óvatosságra intette őket. „Voltak tapasztalataik arról a fajta csőcselékről, ami valóban előjött, akár forradalmárnak nevezte magát ebből az alkalomból, akár nem. És a rendcsinálást pozitívnak értékelték.” Felemás érzésükhöz az is hozzájárulhatott, hogy Ráday Imre 1956-ban osztályfőnök volt a színiakadémián, ahol a növendékek, köztük Bodrogi Gyula és Törőcsik Mari, lekommunistázták és elzavarták az egész tanári kart. A kádári megtorlás során lecsukott színészekkel, miután visszatérhettek pályájukra, Ráday Imre jó viszonyt ápolt, ami fia szerint „a másik oldal iránti érzékenységet mutatja”.³⁶ Ráday szülei nem politizáltak – „sem kormánypártiságot, sem ellenzékiiséget a szüleimre fogni nem lehet” –, ugyanakkor a színész apa önértetét sértette, hogy Páger Antalt – megbocsátva a nyilas korszakban elkövetett dolgait – 1956-ban hazahívták, visszakapta a villáját, és kis idő elteltével Kossuth-díjjal tüntették ki, miközben neki, „aki vállalta azt a politikai érát, amiben élt”, kevés elismerés jutott.

A Rádayval egyidős István a forradalmat tudatosan élte át, a vereség után teljesen elkeseredett, borzalmasnak és

³⁶ A József Attila Színházban egy társulatban dolgozott Darvas Ivánnal és Mensáros Lászlóval.

kilátástalannak érezte az életet. 1957 tavaszán is ezen gyöttrődött, és elképedt, hogy barátai milyen könnyedén felejtik el a nagyszerű napokat, amelyek az ő egész életét meghatározták. A forradalomról alig beszél, az ötven évvel későbbi eseményekről jóval részletesebben, és érzelemmel telítetten emlékezik. Ekkor feleségével és bátyjával részt vett a Fidesz Astoriánál tartott rendezvényén, majd elindultak hazafelé. „Az egykori Filmmúzeum vonalában baromi nagy könnygáztaadást kaptunk. Alig tudtunk köpni-nyelni a könnygáztól. Egészen visszavetett ez minket az Astoriáig. Ott kaptunk újabb támadást. Teljesen kikeltem magamból. [...] Közel állt hozzám Karátson Gábor festőművész, sinológus, Lao-ce fordítója, kiváló ember. Jóval idősebb nálunk, oda mentem hozzá, »Tanár úr kérem, ugye biztos, hogy belebuknak ebbe a Gyurcsányék?« Volt, aki leintett mindjárt, ugyan már, azok mindent megúsznak! [...] Aztán láttam, hogy bekerítenek minket, lőttek már a Blaha Lujza tér felől is, hallottuk, hogy a Deák téren mi van, láttuk a hatalmas füstfelhőt, jöttek szembe, már halálesetről is beszéltek.”

István a 2006. október 23-i tüntetésoszlatást, a rendőrök agresszív fellépését, túlkapásait háborús élményként élte át és mesélte el. Ez volt az ő ötvenhatja, hiszen kamaszfejjel otthon izgulta végig az eseményeket, édesanyja nem engedte sehová, most viszont a történések közepében érezhette magát. Az 1956-os beszámolókhöz hasonló részletességgel beszélt a „diadalmas” pillanatokról (a Deák téren álló tank beindításáról), és arról is, hogyan szóródtak szét a családtagjai, és hogyan vészelték át a nehéz órákat, illetve hogyan és mikor keveredtek haza. A történethez tartozott egy kevésbé veszélyes, de drámai epilógus is. Néhány nappal később családjával megnézték az Uránia Filmszínházban ünnepélyes keretek között bemutatott *Szabadság, szerelem* című új, ötvenhatos tematikájú játékfilmet. A filmvégi jelenet, amikor a siralomházban a rabok a magyar himnuszt kezdik énekelni, mélyen megérintette Istvánt: „Ez engem annyira felkavart, annyira megrázott, hogy nem bírtam magammal, engem semmi nem érdekelt, hogy ott kik mit hallanak, azt mondtam, hogy »Rohadt szemetek! Itt semmi nem változott!« És elkezdtem zokogni életemben először igazán, de percekig, nem tudtam abba-

hagyni egészen a film végéig. Annyira megrázott.”³⁷ A hányatott életű István a kommunista rendszert tette felelőssé édesapja 1950-es, korai haláláért,³⁸ az 1956-os forradalom leveréséért, az 1968-as csehszlovákiai bevonulásért – aminek vállalhatatlansága miatt mon-

37 Írása „Itt semmi sem változott” címmel a *Magyar Világ* című lapban jelent meg néhány héttel később.

38 Édesapját a Magyar Újságírók Közössége (MÚK) 2012 tavaszán posztumusz Petőfi Sándor Sajtószabadság díjjal tüntette ki.

dott le újságírói karrierjéről. A kimúlt rezsim minden maradványát tiszta szívből gyűlöli, nem csoda, hogy a jobboldali és szélsőjobboldali sajtóból tájékozódik, hogy a jobboldali pártok lelkes követőjévé vált.

A családok környezetéből 1956–57-ben sokan emigráltak; amikor az iskola újraindult, sokan hiányoztak az osztályokból. Egy ideig nem volt kötelező oroszul tanulni, de aztán szépen visszaállt a régi rend. A még fiatalabbaknak véget ért a móka s kacagás a pincékben, és az ellenállás részeként született gúnyverseket is ildomos volt elfelejteni: „Akkor még óvódás voltam, és a szüleim szóltak, hogy az nagyon jól hangzik, hogy »Egy forint a forró lángos, le van szarva Kádár János!« De ne mondjam, ne mondjam!”³⁹

A KOMMUNISTA RENDSZER MINDENNAPJAI

Az új rezsim – nevezzük kommunista rendszernek –, ahogy az eddigiekből is kitűnt, nem kedvezett és nem is tetszett a polgári családoknak. A rendszer mindennapi működésére és utólagos értékelésére vonatkozó szövegrészekkel igyekszem bemutatni, milyen élethelyzetek okoztak számukra gondot, hátrányt, vagy mit véltek különösen sérelmesnek.

A rendszer alapját adó Szovjetunióról, az idegen nagyhatalom befolyásáról az interjúkban egyáltalán nem esett szó. A szovjetek jelenlétéről is elvéve. András az első világháború után Szibériát megjárt és oroszul is megtanuló solymári nagypapa és a falujukat megszálló szovjet csapategység vezetője közötti beszélgetést idézte fel: „» – Valamit szeretnék mondani: azért egy dolgot ne felejtessen el, ez egy olyan falu, ahol csaknem háromszáz éve német ajkú földművesek élnek, ezek nem átöltözött német katonák, hanem itteni parasztemberek. – Nagyon köszönöm, hogy ezt elmondta, tájékoztatni fogom az embereimet.« A solymáriak így megúszták a háborút, aztán más kérdés, hogy ’46-ban jött a kitelepítési hullám.”⁴⁰ De más családi történetek is előkerültek 1945-ből, amelyekben hol pozitív megítélés alá estek a katonák (például a hozzájuk beszállásolt Viktor nevű tiszt, aki erőszakoskodáson érven katonáját, szempillantás alatt lelőtte), hol elmarasztalta őket fenyegető és durva magatartásukért. Bár sem családja, sem ő maga nem rokonszenvezett a Szovjetunióval, 1956 után, mikor a diákok általános felháborodásukban nem akartak oroszul tanulni, nagyapjának sikerült rábeszélnie németül anyanyelvi szinten tudó unokáját az orosztanulásra (ahány nyelv, annyi ember). Ami saját bevallása szerint későbbi tárgyaltásai során hasznosnak is bizonyult.

³⁹ Idézet Péter interjújából.

⁴⁰ A „megűszás” természetesen viszonylagos, a település sem kerülhette el például az SS-(kényszer)sorozásokat.

András egyértelműen a rendszer számlájára írja édesapja munkahelyi hányattatásait. Az Egyetemi Katolikus Gimnázium államosításakor el kellett hagynia az intézményt, és Pestszentlőrincen, a helyi gimnáziumban kapott állást. Fia úgy látta (és ebben az apja tanítványaival folytatott beszélgetések is megerősítették), hogy „vadmagyarságát és vallásosságát nem rejtette véka alá – minden politikai rendszerrel meggyűlt a baja, amelyik nem a magyarságot képviselte”.

Andrást is érték támadások előbb a vallásgyakorlás, majd a nyolcvanas évek végén érdekvédelmi munkája miatt, de mint mondta, a Kádár-rendszerben nem alkalmaztak olyan kemény retorziókat a renitenskedőkkel szemben, mint a Rákosi-időkben, vagy mint az általa sűrűn látogatott NDK-ban. „Az endékások sokkal keményebbek voltak. Ha két endékás együtt érkezett hozzánk, nem lehetett előttük politizálni. Úgy lefagytak, mint annak a rendje. Mint a Windows, ha nem működik. Ha egyedül voltak, lehetett politikai viccet is mesélni.”

József édesanyja egy Váci úti iskolában tanított, és amikor kisfiát bevitte a munkahelyére, elmagyarázta neki, kinek hogyan illik köszönni: „Előkészített azzal, hogy ha megnyomja a kezemet, ne hogy *Kezeit csokolommal* köszönjek, hanem *Jó reggelt, igazgató elvtársnőt* mondjak!” Ahogy az ilyenkor lenni szokott, József elszurta, amiért édesanyját figyelmeztetésben részesítették. A ma már komikusan ható történet indította Józsefet mélyebb összefüggések megcsillantására: „Szép lassan tanulod meg a korlátaidat. Egy kettősségben éltük le az életünket, esténként apám leengedte az összes rolót, hallgattuk a Szabad Európa Rádiót, utána bementünk az iskolába, semmi politika. Felrajzoltak kockákból egy várat, aki aznap jól viselkedett, annak beírták a nevét, ez az egész volt a Béke vára [...] hazug világban, borzalmas kettősségben éltünk az értelmiségi családokban. Ha nem is mondták, mert féltettek minket, gyerekeket, de benne volt a hangulatban, [...] a szülők félelme csak átjött, még ha nem is volt kimondva.”

Géza szintén a kettős beszédről emlékezett meg. „Apám azt mondta, hogy itthon mindenki mindenről beszél, nincs az, hogy a gyerekek előtt ne mondjuk, teljesen felnőttek tartottak minket. A vallásosságról, az antikommunizmusról, amik a családi értékek voltak, azokról nem kell mások előtt, akiket nem ismerünk, mert soha nem tudhatjuk, hogy milyen következményei lesznek. Így nőttünk fel, tudtuk, ki az a barátunk, aki előtt lehet ilyenről beszélni, mert ő is templomba jár, vagy az ő apja is börtönben volt. [...] Azt gondoltam, hogy az életem végéig ez a rendszer nem fog változni. Nem úgy nézett ki a hatvanas évek második felében, amikor elkezdtem gondolkozni, egyáltalán

nem úgy nézett ki, hogy a Szovjetunió össze fog omlani. A hetvenesekben sem, és még a nyolcvanas évek elején sem. Amikor ez kezdett pedződni, az kb. a nyolcvanas évek második fele. Apám mindig azt mondta, hogy itt csak akkor lesz változás, ha Szovjetunió is összeomlik. Végül is igaza lett az öregnek, csak azt nem tudtuk, hogy ez be fog következni. Ő még megérte, 1998-ban halt meg. 86 évesen. Megérte, hál' Isten, belépett még a kereszténydemokrata pártba is, '89-ben. Mondtam neki, hogy kicsit elkéstél, mert ez már nem az, mint a Barankovics idejében.”

Géza több-kevesebb rendszerességgel egész életében naplót vezetett, de kérdésekre azt felelte, hogy közéleti, politikai témákról nem írt, amit nem az érdeklődés hiányának tartott, hanem a beléjük nevelt óvatosságból kifejlődött öncenzúrának. 1968-ban érettségizett, a Varsói Szerződés csapatainak prágai bevonulása „iskolai kereteken kívül” érte, így csak barátaival tudta megtárgyalni a történeteket. A gimnáziumban még aktív közösségi szerepet vállaló Géza az egyetemen nem vett részt sem a KISZ munkájában, sem más politikai megmozdulásban. „Akkor csinálták, '70–71-ben a Demszkyék a maoista játékokat,⁴¹ elvitték őket, pedig balról támadtak, de ez a rendszer nem szerette azt sem, ha balról támadják. Az egyik évfolyamtársunk, a Tóth Soma, az is benne volt, azt kitették egy ideig, aztán visszavették. Ezeket én ívből leszarom, ennyire nem érdekelt. Az egyetem arra kellett, hogy diplomát szerezzek, és előkészítsem a további életem.”

Péter is távolságtartással kezelte a fennálló politikai viszonyokat. Az ő családjukban is evidens volt, ki előtt nem szabad beszélni katolicizmusukról, ki előtt nem szabad szidni a rendszert. A diktatúra mindenhová elérő kezének illusztrálására a felesége egyetemi felvételi beszélgetését hozta fel, ami akkor meghiúsította a jó tanuló lány továbbtanulását. „Hevenes Anna apja Hitter volt, de a Hitler–Hitter párhuzam miatt magyarosítottak. A felvételin megkérdezték, hogy az ön nagybátyja az a Hitter jezsuita, aki most az NSZK-ban él, és az ilyen és ilyen című könyveket írta? – Igen. – Az ön másik nagybátyja Hevenes János, és szintén jezsuita? – Igen.”

Ellenpéldaként több közepes képességű osztálytársa esetét említette, akik szerinte az orvosi egyetemre funkcionárius vagy magas beosztású rendőr szüleinek köszönhetően juthattak be. Róluk ma sincs túl jó véleménnyel: „Ma Hűvösvölgyben körzeti orvos, adja az Isten, hogy közelébe ne kerüljek valami betegséggel.” Egyetemista korából is emlékszik hasonló történetekre. Tankörünkben a KISZ-titkár volt az

41 Demszky Gábor 1970-től járt az ELTE jogi karára, és egy 1972-ben tartott maoista tüntetésen való részvételéért egy évre kizárták a KISZ-ből és az egyetemről.

egyetlen, aki belépett a pártba. „Az a Koltay Gábor volt, a filmes, aki most, hogy mondjam, hős magyar. Most nagy jobboldali kedvenc, billegeti a farkát.⁴² Csodálkoztunk, hogy kerül a Koltay Gábor a Filmművészeti Főiskolára, amikor oda állati nehéz bekerülni? Hát hogy? [...] S akkor leesett mindannyiunkban a tantusz, hogy az ő nagybátyja a Gyurkó László. Az a Gyurkó László, aki volt szíves megírni az *Arcképvázlat történelmi háttérrel* című Kádár-könyvet. Na most, neki egyetlen telefonjába kerülhetett, hogy a Koltay Gábor bekerüljön a főiskolára. Azért ez is a korhoz tartozik.”

Péter is megkötötte a maga kompromisszumát: „Azért az apám is, aki nagyon kemény ember volt, mondta negyedikben, »a franc egye meg, lépj be a KISZ-be«. És akkor beléptem.” De a határt meghúzta a párttagságnál: „Két dolgot lehet mondani, hogy vagy gazember, vagy tök hülye. Ha valaki nem látja át, az tök hülye, ha pedig átlátja, és mégis párttag egy diktatúrában, akkor gazember. [...] Abszolút egyértelmű. Ha senki nem tagja az MSZMP-nek, akkor itt nem lesz kommunista diktatúra. Attól volt itt kommunista diktatúra, hogy 800 ezer ember karrierista vagy hülye volt.”

Elveiért régi jó barátjával is vállalta a konfliktust: „Valaki, akivel nagyon jóban voltam, nyaralások, állást szereztem neki, sokáig ugyanazon a helyen dolgoztunk, mesélte: »Te, azt mondták, hogy kineveznek egy részleg vezetőjének, de be kell, hogy lépjek a pártba.« – És te beléptél. – »Igen.« Akkor én írtam neki egy levelet, és egy Magyar Nemzetből kivágott cikket csatoltam neki. Arról szólt, hogy valakit elővettek jóval a háború után: » – Te SS-tag voltál! – Nem, én csak egyszerű váltókezelő voltam, de annyira frekventált helyre mentek ezek a vonatok, hogy csak olyan kezelhette a váltót, aki tagja az SS-nek. – És hová mentek ezek a vonatok? – Ja, ezek a vonatok Auschwitzba mentek. De én nem csináltam semmit, az SS tagja voltam, és kezeltem a váltót. Én egy nulla voltam.« Ezt a cikket kivágtam s elküldtem a barátomnak. Semmit nem csinálsz, tag vagy, és kezeled a váltót. Ha nem kezeli senki a váltót, és nem lesz senki tag, akkor nem lesz ilyen rendszer. Tizenöt évig nem találkoztam ezzel a barátommal. Aztán a rendszerváltás után rendeztük a dolgot. [...] Hogy az én baráti körömhöz tartozzon egy pártember, az ki van zárva, a lakásomba nem teszi be a lábát.”

42 A Péternél elnézőbb Géza történészé lett egykori iskolatársáról így emlékezik meg: „Kun Miklós érdekes figura, amíg jó volt Kun Béla, addig az unokája volt, most meg antisztálinista.”

A nyolcvanas években egy alkalommal rosszul mérte fel, meddig mehet el, és ki előtt beszélhet nyíltan politikai nézeteiről. Egy magas beosztású vízügyi szakember közvetlen munkatársa volt, szívélyes, baráti viszony alakult ki

köztük. „És egyszer mondtam neki, hogy »Miklós, ne hülyéskedj, ez mégis csak egy utolsó félfasiszta diktatúra!« Elsápadt. Négy napig »Szervusz!, Viszlát!«, ezen kívül semmit nem szólt. Négy napig teljes stresszben voltam, akkor már négy gyerekem volt, hogy most engem kirúgnak vagy nem. [...] Hát az volt, embereket meghurcoltak, kiraktak munkahelyükről, börtönbe zártak, elzavarták az országból – akkor mi volt? Egy félfasiszta diktatúra. A franc egye meg, valaki ezt kimondja, valaki nem mondja ki. Én kimondtam. Négy nap után reagált, megállt az ajtóban: »Te, Péter, miért is van itt félfasiszta diktatúra?« Már nem emlékszem, mit mondtam, de akkor már nagyon vigyáztam. Akkor tudatosult bennem, hogy onnan nekem azonnal el kell mennem.”

Péterrel és Ágnessel kérésükre egyszerre találkoztam. Tanulságos volt, hogy mindig végighallgatták egymást, ám az interjú vége felé Ágnes sűrűn kommentálta Péter történeteit, időnként vitába keveredtek. Ágnes sokkal elfogadóbb álláspontra helyezkedett a másként gondolkodókkal (jelen esetben a rendszerben hívőkkel) és a kompromisszumot kötőkkel. Ő is, mint mindannyian, belépett a KISZ-be, és amikor az egyetemen esetleges párttagsága került szóba, a legnagyobb ellenérvet számára az ateizmus deklarálása jelentette. „Abban igazad van, hogy hamarabb lehetett volna rendszerváltás, vagy nem alakult volna ez ki [ha nincs olyan sok párttag]. Nálunk a kertészeten mindenki párttag volt a tanszéken, rajtam kívül. Hozzám odajött a párttitkár, anynyit mondott, hogy kötelessége beszervezni engem is, de azt fogja írni, hogy nem vagyok politikailag elég érett. Ezt ő közölte, nem én mondtam. Azt nem tudtam volna mondani, hogy ateista vagyok, mert a KISZ-nek azért nem volt ilyen kritériuma.”

Véleménye szerint, amíg valaki nem akarta mindenáron meggyőzni a maga igazáról, nem akarta „elvenni az identitását”, és elfogadta, hogy ő más környezetből jött, akkor a közös cél és az együttes helytállás – mondjuk az úttörőmozgalomban vagy a munkahelyén – sokkal fontosabb volt, mint az eltérő ideológiák ütköztetése. Ennek szemléltetésére két egymástól időben távol eső eseményt említett, amelyek megérintették. Számára egyaránt katartikus élményt jelentett Hruscsov budapesti látogatása – mikor a Szilágyi Erzsébet fasoron elhaladó nyitott autójából rámosolygott –, és az apró termetű Teréz anya kisugárzása, amit testközelből érezhetett a városmajori templomban, néhány évtizeddel később.

Ágnesnek, mint mondta, soha nem származott semmiféle hátránya vallásos hitéből vagy a származásából, egy alkalmat leszámítva, amikor az egyetemi KISZ-titkár éppen az ideológiai meggyőződés hiánya miatt nem javasolta további foglalkoztatását. A tanárok azonban elégedettek voltak vele, és

maradhatott tanítani az egyetemen. Ágnes elismerte, hogy ő és családja is óvatos volt, nem keresték maguknak a bajt, mint Péter az illetlen kijelentéseivel – „Jó, de Péterkém, mondasz ilyen zöldségeket! Félfasiszta diktátúra...” –, vagy mint a férje rokonságából Monspart Sarolta, akinek szüleit azért idézték be a Városmajori Általános Iskolába, mert október 23-a évfordulóján kitettek egy plakátot. Sőt kicsit általánosítja is családja életstratégiáját, szinte teljesen azonosulva a Kádár-korszak elvárásaival: nem kellett harcosan kiállni a kommunizmus mellett, mindenkit békén hagytak, aki nyíltan nem kritizálta a rendszert. „Egyedül a Placid atya,⁴³ akinél elhiszem, hogy anélkül hurcolták el a Gulagra, hogy ártott volna valakinek, de nagyon sok esetben az a rendszer is azokat az embereket hurcolta el, akik nagyszájúak, hirtelen haragúak voltak.”⁴⁴

A szülők és a felnőtt gyerekek – más társadalmi rétegekhez hasonlóan – kisebb-nagyobb sérelmeket elszenvedtek a rendszertől, de általában megtanultak alkalmazkodni, és mindennapjaikat különösebb megrázkódtatás nélkül éltek. Családjukra és munkájukra koncentráltak, mindeközben megőrizték, egyes esetekben gyarapították ingatlanvagyonukat. Közéleti aktivitást nem fejtenek ki.

MAGYARSÁG – ZSIDÓSÁG

A haza máig fontos helyet kap a jobboldali gondolkodásban, nem utolsósorban Trianon sokkjának és a két háború közötti revíziós politikának köszönhetően. A jobboldali gondolkodás talán egyik kulcsfogalma a haza. A haza és a nemzet iránti odaadást, aggodást hangoztatókat a másik politikai oldal gyakran illeti a

nacionalizmus vagy a valós társadalmi problémákról való tudatos figyelemelterelés vádjával. Hazaszeretet és nemzetféltség az interjúkban kevés helyen, inkább a felmenők jellemzésekor került szóba. Egyikük így emlékezett meg a nagyapjáról: „Ma MDF-es lenne, Trianon gyermeke, neki tragédia volt a kommunista rendszer, megalázták, de soha nem panaszkodott a gyerekek előtt, nagyon becsületes, tiszta ember volt. Újpesten élt, a református egyházba menekült, főgondnok lett.”⁴⁵

43 Olofsson Placid (1916) bencés szerzetes, 1945-ben letartóztatták, a következő évben tíz évre a Gulagra internálták.

44 Ilyennek tartotta Görgy Ákost, aki 1968. március 15-én a Nemzeti Múzeum előtt demonstrált. Hat éven keresztül próbálkozott bekerülni az orvosi egyetemre, végül az emigrációt választotta, és Németországban lett orvos.

45 Idézet József interjújából. A „ma MDF-es lenne” nyilvánvalóan a rendszerváltás körüli évekre vonatkozik.

A haza egyben az otthont, a gyökereket jelenti. Egyik interjúpartnerem – nyelveket tudó és jó kapcsolatteremtő képességű, külföldi ismeretségekkel rendelkező fiatalember – képtelennek érezte magát a külföldi letelepedésre. „Ha az ember felszállt a trolira, és egy pofa rálépett a lábára, akkor itt Magyarországon azt mondjuk, hogy »k... anyádat, a saját lábodon mászkáljál«. Ezt sosem teszed meg külföldön. Mindig automatikusan védekező pozícióba kerülsz. Tehát az ember nem érzi otthon magát. Automatikusan másképp gondolkodik, mint egy ott született. Ez nem nyelvi kérdés csupán, ez benne van az ember pszichéjében.”⁴⁶

József érdekesnek, de avítnak, egy másik világ lenyomatának tartja erdélyi származású nagyapa hazafias, Habsburg-ellenes verseit vagy pátosszal megírt március 15-i beszédeit. A trianoni területveszteségek kapcsán megemlíti Magyarország nemzetiségellenes politikáját, és példaként újból saját nagyapja egyik történetét idézi fel: a turócszentmártoni iskolaigazgató hazaküldte a tanulni jelentkező szlovák gyereket, mondván, tanuljon meg rendesen magyarul. „Egy életre elintézte szegényt – kommentálja József –, megutáltatta magyarokat – nagyon sok nemzetet megsértettünk Trianon előtt.”

András „vadmagyarként” jellemzett tanár apjáról már többször volt szó. A történetekből a magyarságért rajongó, az ideológiai szélsőségeket elvető, a keresztény erkölcs talaján álló, szigorú, nagy szaktudású, a középiskolai tanárkodásnál többre hivatott férfiú képe bontakozik ki. A gimnáziumi osztályainak kirándulásokat és a TIT keretén belül hivatásos formában is országjárásokat szervező tanár elsősorban a magyar emlékhelyek bemutatására specializálódott. A túrák során olykor meglepő találkozások is történtek.

Egy szombathelyi étteremben lakhelyük 1945-ben felszívódott nyilas körzetvezetőjével futottak össze, aki elébe ment a bajnak, és maga kezdeményezett beszélgetést: „Hogy vagyunk, hogy vagyunk, Tanár úr? – Én még csak megvagyok, de magáról azt hittük, hogy hál’ Istennek, meghalt a háborúban. – Nem, nem. Hát, valóban visszavonultunk, de aztán megtelepedtünk itt, a nyugati határ környékén.” Bárhogy zajlott is le a találkozás, fő mondanivalója a nyilasoktól és szélsőségesektől való elhatárolódás. Egy másik történet szintén a háborúhoz kötődik. Edesapja 1944-ben szülőhelye közelében, Piliscsabán teljesített szolgálatot, s mikor március 19-én észlelte a német csapatok közeledését, tűzparancsot adott ki beosztottjainak. Feljebbvalói telefonon közölték vele, hogy ha nem vonja vissza az intézkedést, statáriális bíróságra számíthat. András apja engedelmeskedett, de egy másik alkalommal a Pesthidegkúton rekviroló német katonákat elzavarta. Tettét

utóbb az igazolóbizottság előtt katona- 46 Uo.

társai aláírásukkal erősítették meg. Apja cselekedeteit András a magyar függetlenségért, a magyarságért való önzetlen kiállással magyarázza – akár a németek, akár az oroszok ellen.

Sok évtizedes hagyomány Magyarországon, hogy a szélsőjobboldali nézeteket vallók fejében a zsidók nem férnek be a haza és a nemzet fogalmába. Így vagy úgy, de kirekesztődnek az igazi magyarok közül – „nem fáj nekik Trianon”, „magánügyük a holokauszt (amit kicsit meg is érdekeltek)”, „hajlamosak kiszolgáltatni az országot a nemzetközi nagytőkének vagy idegen hatalmaknak”. A jobboldali beállítottságú emberek természetesen nem magától értetődően antiszemita, mégsem tekinthetünk el a zsidósággal kapcsolatos témák vizsgálatától. Két okból sem. Egyrészt a nyugat-európai országokhoz képest nálunk kevésbé egyértelmű a választóvonal jobb és szélsőjobb között. Ez nem jelent teljes nézetazonosságot, de a jobboldali pártok a szavazók megnyerése érdekében kampányuk során gyakran tesznek gesztusokat a szélsőséges választók felé. Másrészt eszmetörténeti szempontból is megalapozottnak tűnik a közgondolkodásban a háború előtti időszakban jól kimutatható jobboldali, konzervatív antiszemitaizmus.⁴⁷

Az interjúban zsidókról ritkán, és meglehetősen hasonló kontextusban esett szó. Az egyik említésfajta, amikor a felmenők között volt zsidó. Interjúpartnereim között egy ilyen eset fordult elő, igaz, számára a beszélgetésben – és gyaníthatóan az életében is – fontos, állandóan visszatérő kérdés az ismerősök (szomszédok, tanárok, diáktársak, munkatársak stb.) és a nyilvános szereplők „beazonosítása”, valamint saját filozemitaizmusának demonstrálása. Anyai nagyszülei zsidókat büjtettek a háború alatt, egy rokonságukba került nőről pedig az alábbi szófordulattal emlékezett meg: „Szegény gyalogtúrát tett Bécsig, s kopaszon jött vissza. Megúsza, hál’ Istennek.”⁴⁸ A gimnáziumi történelemszakkörrel beszélve Izrael melletti kiállítását hozta szóba: „A Rómer Flóris utca 60-ban volt az izraeli követség, ha jól emlékszem, a rezidencia. Mindig nagy fogadások voltak. ’967 júliusában, amikor mentek el, szimpátia-tüntetés volt. Abban az utcában laktam, azért tudom. Én okádtam, amikor Ipper Pál meg mások elítélték az izraeli agressziót. [...] Én nem ítélték el Izraelt. 1967-ben, amikor volt az agresszió, a történelemszakkörön hárman

47 Lásd a kötetben Rainer M. János bevezető tanulmányát.

48 Más helyen hasonló eufemisztikus megfogalmazással él: „ő is megjárta a hadak útját”. Idézet Tibor interjújából.

ítélték el az osztályból [a nevek említésekor a magnót ki kellett kapcsolnom]. A balosok vagy nem szóltak semmit, vagy agresszornak kiáltották ki, mert megtámadták a szegény arab népet. Miután Nasszer kijelentette, hogy só-

val hintik be Jeruzsálemet, a Vörös-tengerbe meg a Földközi-tengerbe szorítják a zsidókat...”

A családjukban sajátos kettősség figyelhető meg a zsidókkal kapcsolatban. Tibor saját identitásában fontos a zsidó tudat. Magát ugyan nem tartja zsidónak, „nürnbergi értelemben sem” lett volna az, de történeteiben igen gyakran felbukkan a holokauszt, a zsinagógák meglátogatása, egy húsz évvel ezelőtti jeruzsálemi út a Jad Vasem-beli kiállítással, ami „még Csurkát is meghatotta volna” stb.⁴⁹ Beszédesebb az a történet is, amikor a hetvenes évek közepén, egy holokauszttal foglalkozó rádióműsor hallatán döbben rá és tör ki zokogásban az édesanyja, hogy a mindedig hiába kutatott erdélyi zsidó rokonuk már biztosan nem fog előkerülni. Egy másik konfliktusos helyzet viszont antiszemita megnyilvánulásra ragadtatta Tibor édesanyját. Tibor fiatal felnőtt korában részt vett egy tévés műveltségi vetélkedőben. Az egyik fordulóban a szervezők (állítólag felsőbb utasításra) ki akarták ejteni a csapatukat. „Jellemző arra a korra, volt egy Megyeri nevű tévéalelnök, élet-halál ura, ő volt a párttitkár, úgy döntött, hogy az ellenfél csapatnak kell továbbjutni, és Ungvári Tamás mindenképpen ki akart ejteni minket – utólag Vágó István elmondta –, és Ungvári szolgálaiat teljesítette. [...] Ha »azt hiszem«-mel kezdtem a mondatot, már levont egy pontot, »itt tudni kell, nem azt hiszem!«, huhh! Ki volt adva az ukáz, hogy nekik kell továbbjutni, ennek ellenére mi jutottunk egy ponttal tovább. Ordított az egész, akkora balhé volt a sajtóban, hogy mit művelt az Ungvári. Megtámadta a Bajomi Lázár Endre az Ungvárit, és mások is. Megvolt valahol a felvétel, szegény anyám is: »a büdös zsidója!« Szomszédunk volt, az Apostolban lakott az Ungvári, undorító, nagyképű volt. Átvertem, sokszor blöfföltem, és elfogadta, jött a lebaszás különböző helyekről, hogy rossz választ fogadott el, örjögött. Ezért aztán a negyedik forduló után felvételtől mentek az adások, meg kellett vágni. A következő forduló az I–VI. századból volt, én meg megkérdeztem, hogy Jézus miért nem szerepelt benne? »Van elég zsidó ebben a műsorban, minek még egy?« – néz rám. Én meg visszaneéztem: »És te?«”

A történet igazságtartalma ellenőrizhetetlen. Érdekessége, hogy Tibor úgy láttatja magát, mint akit zsidóként nyilvánosan megbélyegeztek, de ő, felvéve a kesztyűt, frappáns válasszal tette helyre az amúgy is ellenszenvesnek bemutatott Ungvárit.

A másik visszatérő „zsidó emlékeztető hely” a Rózsadomb – ahonnan a háború végén sok zsidó családot vittek el, és sok zsidó család vándorolt ki. Kiván-

⁴⁹ Igaz, Jeruzsálemről szólva legnagyobb mértékben a Golgota (Koponya-hegy) bejárását tartotta.

dorlók villáját vette meg József apja 1948-ban, ők a mai napig tartják a kapcsolatot a Brazíliába költözött családdal.⁵⁰ Arról nem esett szó, hogy a menekülést választó család esetleg jutányos áron adott túl az ingatlanon.

1945 után „a zsidók örültek a kommunistáknak, Rákosi is zsidó volt, és Rákosiék is bíztak a zsidókban, főleg rájuk rakták a lehetőségeket és feladatokat – vélekedik József. – Nagyon sok zsidó került vezető pozícióba Magyarországon, akik tényleg hívei voltak Rákosi gondolatainak, támogatták és segítettek, szemben a polgári, kispolgári, arisztokrata, mindenféle csúnya népekkel.”

Az általánosító (amúgy közkeletű) vélekedés ellenére József nem beszélt elítélően a kommunistákról és/vagy a zsidókról, személyes tapasztalatai alapján inkább az erényeiket hangsúlyozta. Egyikük, a munkásigazgatóvá avanzált Bárkányi bácsi érdemeként említi, hogy édesapját figyelmeztette a közelgő eltávolítására, később pedig alkalmazta a vállalatnál. „Zsidó ember volt, úgy úszta meg a második világháborút, hogy csinált egy zsidó századot, összeszedett né-

50 József apja a háború idején megerősödő gazdasági helyzetének köszönhetően egy zsidó bankár házába költözhetett. István családja is így került a Rózsadombra.

51 Az eset kevésbé hihető, történeti kutatók nem igazolják.

52 Zsidók katonai alkalmazásával kapcsolatban a Horthy-korszak elejétől fogva sok tisztt fenntartással viseltetett. Az ideológiai légkör finoman szólva sem kedvezett a zsidók katonai karrierjének. A kevés – jelentős részben a Monarchia idejéből megtartott – zsidó vagy zsidó rokonsággal rendelkező tisztet az 1930-as évtized végén a zsidótörvények szellemében leszerelték. Lásd Szigethy-Piros János *A magyarországi zsidóság integrációja a nemzeti haderőbe* című doktori értekezését, különösen 68–88. oldalak.

<http://www.doktori.hu/index2.php?menuid=193&vid=284> Utolsó letöltés: 2012. december 20.

hány tucat embert, szerzett hamis papírokat, és egyfolytában meneteltek. Ha igazoltatták őket, akkor mentek valahonnan valahová. És így átmenetelték a háborút.⁵¹ [...] Nagyon okos, nagyon tehetséges ember volt, tényleg megérdemelte a gyárigazgatói posztot. Élete utolsó percéig a rendszer híve volt, a rendszernek köszönhette jóformán az egész életét. Szemben egy csomó emberrel, akiket meghurcoltak.”

A jobboldali elkötelezettségű, polgári körben is tevékenykedő András két ízben utalt zsidókra. Egy ismerősükről, Fekete Imréről megjegyzi, hogy zsidó létére alezredes lehetett Horthy Miklós hadseregében, amiből arra az általános következtetésre jutott, hogy „azért itt sok minden rosszul van beállítva”.⁵² A megjegyzés Horthy vagy a Horthy-rendszer antiszemitizmusának indokolatlan felhánytorgatására utalhatt, de András a gondolatmenetet nem folytatta.

A másik esetben három újlipótvárosi osztálytársáról beszélt, akik azért mentek a Rákócziába, mert elitgimnáziumba akartak járni, ahonnan bejutnak az egyetemre. Kérdésemre egyértelműsítette, hogy az *újlipótvárosi* fogalmán zsidót értett. Majd elmondta, hogy az egyikük élesen kikelt magából, amikor osztálytársuk – ráadásul egy tanár fia – lezsírozta őt, 1956-ban pedig elment Belgiumba, és világhírű orvosprofesszor lett. Ma is tartják a kapcsolatot, Skype-on szoktak beszélgetni.

A Péterrel és Ágnessel készített interjú vége felé, külön kérdésemre került szóba a zsidókról alkotott véleményük: „Egy szigorú mag volt, ők fantasztikusan összetartottak, ugyanúgy, mint a polgári értelmiségiek.” Ebben a kijelentésben a két csoport (zsidók és polgári értelmiségiek) közti különbségtétel a szembetűnő, más értékítélet nem fogalmazódik meg. A másik, Péter szájából elhangzott mondat – „a zsidók a mi családjunkban soha nem volt téma” – utalhat az érintkezés hiányára vagy kerülésére, de az antiszemita megfogalmazások hiányára is. Az ő családjukban az antikommunizmus nem párosult közvetlen antiszemitizmussal, legalábbis Péter így látta. Az interjúban Ágnes mondta el, de Péter is emlékezett rá, hogy voltak olyan zsidó osztálytársaik, akik másként tekintettek rajongásig szeretett osztályfőnökökre. „Coxnak akkora hatása volt, ami alól nem tudták kivonni magukat, pedig ők más családból jöttek, más gyökerekkel stb., és ezt nem tudták kezelni. [...] de egy részük végre kimondhatta, hogy nekik mi nem tetszett.” Ágnes megdöbbenett, hogy a keresztény elveket valló és sugárzó osztályfőnökük amúgy visszahúzódo osztálytársaikból ellenszenvet váltott ki. „Világos lett számomra, hogy hagyni kell, hogy kimondhassák. Mi, polgári vagy egyéb származásúak más-hogy éltük meg, mint ők, de nekik természetesen joguk van másképp érezni. Valahogy meg is döbbenett, hogy ezt kimondták. Csak sajnos közbejött, hogy ez a csoport megsértődött. Valakik kerek pereg bántották őket, később egy találkozáson, egy vendéglőben történt egy [*Péter közbevetése*: Nagyon visszatetsző!] nagyon visszatetsző dolog, talán fogalmazhatnánk egyszerűen, hogy zsidózás történt, most nem tudok mást mondani, valami megalázó [*Péter közbevetése*: Ti, bankárok!], ami nem jogos valószínűleg így. És akkor fölálltak, kimentek a kocsijukhoz, bennem így maradt meg, hogy parkolt ott egymás mellett sok kocsis, s véletlenül még valami karambolt is okoztak, szóval, egy ilyen drámai fordulat, és azóta nem járnak osztálytalálkozóra.” Arra már nem emlékeztek, hogy az incidens mikor történt, és a konfliktuskezelésről sem esett szó. A jogtalanul megsértett csoport kivonult a közösségből, amit interjúpartnereim sajnáltak, de napirendre tértek fölötte, komolyabb szolidaritást nem vállaltak velük.

Antiszemitizmusnak tehát az interjúmban nem találtam közvetlen nyomát, a *mi* és *ők* különbségtételnek viszont igen, amit egyfajta kirekesztésként is lehet értékelni, bár úgy vélem, ez önmagában nem jelent elhatárolódást, inkább szociológiai jellemzőre utal. Megjegyezhetjük, hogy mivel antiszemitának lenni Magyarországon most sem szalonképes dolog, interjú helyzetben a megkérdezettek nyilván fokozottan ügyelnek rá, hogy ilyesfajta attitűdjeik rejtve maradjanak.

POLITIKAI MEGGYŐZŐDÉS ÉS TEVÉKENYSÉG A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN

Írásom bevezető részében, az életrajzokban és később is több helyen említettem, hogy interjúpartnereim jobboldali elkötelezettségűek. A továbbiakban néhány példán keresztül mutatom be, mi mindent meséltek közéleti, társadalmi tevékenységükről.

Ellenzéki szervezkedésekben 1989 előtt nem vettek részt. A szabad választások előtti évben már mozgolódní kezdtek, munkahelyükön – vagy más keretek között – bekapcsolódtak az érdekvédelmi munkába, és többen is beléptek az MDF-be. Korábban egyetlen ellenzékinek tekinthető tevékenységük, egy kivételtől eltekintve, a vallásgyakorlás volt. Az 1940-es születésű András azonban a cserkészlet feloszlása után néhány évig részt vett az illegális cserkészmozgalomban. A nála hét évvel idősebb Pálffy Istvánhoz hasonlóan ő sem látott a cserkészletben különösebb ideológiai nevelést, a keresztény-nemzeti kurzus értékrendjének indoktrinációját. Csapatuk korábbi vezetőjét, Nagymányoki Gilbert ferences rendházfőnököt „kemény, de jóra nevelő” emberként említette, akit az ötvenes években internáltak.⁵³ Szívesen idézte fel a cserkészviseletet, a túrákat, és élesen megmaradt benne az utolsó

53 Mikor az atya 1956-ban kiszabadult, átment András édesapjához beszélgetni. A 16 éves Andrást megdöbbenette, hogy az elkeseredett pap száját milyen durva szavak hagyták el: „Idehozzák a nyakunkra ezeket a kirgiz barmokat, és mindent szétlőnek!”

54 Régi beidegződés szerint András először nem akarta felfedni az ifjvezetője nevét, aztán mégis elárulta.

nagy cserkészgyűlés a budai Cserkészparkban: „[...] énekeltük a cserkészdalokat, és úgy potyogott a könnyem, mint a záporosó – megrázó élmény volt, hogy nincs többé cserkészlet!” Az ötvenes években apja tanárismerőse révén be tudott kapcsolódní az illegális cserkészmozgalomba.⁵⁴ A gyerekek a város különböző pontjairól érkeztek, és a családoknál tartották gyűléseiket. Egész évben próbákkal készültek, ó- és

újszövetségi írásokból vizsgáztak, nyáron a Dunazug-hegységben táboroztak. A mozgalomról természetesen senkinek nem beszélt. Végzős gimnazista korában hagyott fel az aktív cserkészkedéssel, utána már csak telefonon tartotta a kapcsolatot társaival. A szervezkedés utóéletéről, lebukásról nem volt tudomása. Arra viszont emlékezni vélte, hogy az egyetemem egyik évfolyamtársát a földalatti cserkészmozgalomban való részvétele miatt államellenes összeesküvés vádjával eltiltották a továbbtanulástól.

András húsz évig volt szakszervezeti titkár a Munkaügyi Kutatóintézetben. A „jég hátán választották meg”, eredetileg nem is volt jelölt, de a jelölőgyűlésen feltehetően a listára, majd megszavazták. 1989-ben részt vett a SZOT-ról levált Tudományos Dolgozók Szakszervezetének megalapításában. Alapelvük volt, hogy – szemben az Szabad Demokraták Szövetségéhez közeli Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetével – nem kapcsolódnak politikai párthoz. Az akadémiai intézetek szakszervezeti titkárainak tanácskozásán egy alkalommal indignálódva felszólt, méltánytalannak találva, hogy még mindig „vannak olyan munkatársak, akik akkor és oda mennek el nyaralni, ahová akarnak, csak azért, mert édesmama, édespapa szochazás kitüntetett volt. Hát most már álljon meg a menet, generációk vannak családokkal, szükségük van a kikapcsolódásra, és most már ezeket a privilégiumokat jó lenne megszüntetni!” A felszólalás összefoglalója megjelent a *Szó szólo* című szakszervezeti hírmondóban, válaszcikket és heves ellenreakciókat szülve. Telefonon és levélben fenyegették: „nálunk van a fegyver”, „fogsz te még lógni”, „az egész családot kiirtjuk” stb. Andrást kimerítették a nemtelen támadások, hónapokig idegstanatóriumi ellátásra szorult.

1985-ben az országgyűlési választásokon a második kerületben induló egykori rákóczi iskolatársát, Zsigmond Attilát támogatta, csakúgy, mint később, 1990-ben, amikor Zsigmond már kilépett az MSZMP-ből, s az MDF színeiben indult a választáson.⁵⁵ Közvetlen kapcsolatban voltak, helyi ügyekben (csatornázási munkák és veszélyes anyagok fűtőelemként való égetésének megakadályozása) két ízben is sikeresen kérte a képviselő közbenjárását. Másik iskolatársával, a Főpolgármesteri Hivatalnál dolgozó Ráday Mihállyal kevesebb szerencséje volt. Hiába szorgalmazta a Moszkva (ma Széll Kálmán) tér átnevezését, a szakértő a megszakásra és az oroszok érzékenységére hivatkozva nem támogatta a javaslatot.

⁵⁵ Zsigmond Attila 1973-tól 1985-ig volt fővárosi tanácsos. 1976-tól tagja az MSZMP-nek, 1988 novemberében lépett ki a pártból. 1985-ben választották Budapest második kerületének országgyűlési képviselőjévé. 1990-ben és 1994-ben az MDF színeiben újra parlamenti mandátumhoz jutott.

András nem hagyta annyiban, a fővárosi Fidesz-képviselőkkel egyeztetett, akik 2011-ben megszavazták a tér régi nevének visszaadását.

András említést tett Eörsi Mátyás parlamenti képviselőjelöltéről, aki lakossági fórumán azzal próbált rokonszenvet kelteni maga iránt, hogy megválasztása estén igyekszik majd telefonhoz juttatni a második kerület peremén élőket.⁵⁶ „Fogalmunk nem volt, hogy kicsoda. Beszélt egypár hülyeséget, és azzal akart szavazatokat nyerni, hogy a telefonhelyzetet kell megoldani. Felszóltam, hogy nem egészen így van, nem telefon-ügyintézőt választunk, hanem országgyűlési képviselőt. Másnap megjelent a Népszavában, hogy ezt találtam mondani. [...] egy országgyűlési képviselő többről szól, mint aki el tudja intézni, hogy legyen telefonunk... Kicsit más kategória.” A szövegből úgy tűnik, hogy a helyi ügyek megoldásában való közreműködésért, illetve annak ígéretéért az MDF-es Zsigmond jó megvilágításba került, az SZDSZ-es Eörsi pedig kritikájának tárgya lett.

András 2003-tól a Pesthidegkúti Polgári Körök Szövetségének elnöke. A 2002-es parlamenti választások két fordulója között az Orbán Viktor által meghirdetett mozgalom helyi vezetője fő céljának az emberek összefogását, felrázását tartja. Tevékenységük közösségépítésre, hagyományápolásra és kampány idején önkénteskedésre terjed ki – a Fidesz aktivistáiként standolnak, kopogatócédulát gyűjtenek és kampányanyagot terjesztenek. Rendszeresen szerveznek Trianon-megemlékezéseket a máriaremetei templom udvarán, András is fel szokott szólalni. Mikor 2004-ben Orbán Viktor is ellátogatott a rendezvényre, a *168 Óra* című baloldali magazinban Mészáros Tamás szemükre vetette, hogy a volt miniszterelnök tiszteletére harangoztak. Balsai István („apám tanítványa”) biztatására András olvasói levelet írt és küldött, amelyet a lap, az első mondatot kivéve, le is közölt.⁵⁷

56 Eörsi Mátyás az SZDSZ egyik alapítója, 1990-től öt cikluson keresztül a párt képviselője, mandátumát listáról szerezte.

57 A válasz lényege, hogy nem Orbán miatt kongatták meg a harangokat, hanem mert faluhelyen az a szokás, hogy Szent Mihály napjától Szent Györgyig este nyolc órakor harangoznak. A nem közölt bevezető mondat pedig így hangzott (volna): „Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.”

András sajnálja, hogy az emberek bezárkóznak, kevés kapcsolatuk van egymással. Gyerekkorában természetes volt a falusi fúvószenekar, mondja, az úrnapi körmenetek „csodás virágszőnyege”, mára viszont kiölték az emberekből a közösségi megmozdulásokat, a bálakat és minden egyebet, ami több embert összehoz. „Korlátozták a gyülekezési szabadságot, »jobb az, ha nincsenek sokan együtt«. Evidens volt a Kádár-rendszerben is, hogy »jobb a

békesség, majd mi megmondjuk, mit kell csinálni.«” András a polgári körökben nem elsősorban egy politikai párt segédcapatát látja, hanem öntevékeny, egymásnak kalákában segítséget nyújtó emberi közösséget. Egy gazdatüntést követően összebarátkoztak a szegvári gazdákkal, akiket évek óta mindig meghívnak megemlékezéseikre, majálisukra vagy a farsangi bálra.

Egy új, az önkormányzat által felkarolt kezdeményezésükről is beszélt. A kerületi óvónők számára tájékoztatókat tartanak és előadókát szerveznek, hogyan ápolják és adják át a gyerekeknek a magyar néphagyományokat és szokásokat. Az ügyvel szimpatizáló óvodavezető mesélte el nekik, hogy amikor egy kárpátaljai óvónő beszélt a kisebbségi magyarok életéről, „a résztvevők fele SZDSZ-es óvónő volt, és még ők is megkönnyezték, amit elmondott”. A hallgatóságot megrendítette a magyarságukhoz ragaszkodók sorsa. András úgy gondolja, hogy ez a fajta áldozatvállalás és hűség „el kell, hogy gondolkodtassa azokat is, akik nem polgári, nem nemzeti érzelműek és gondolkodásúak, hogy mégiscsak ebben az országban élnek. Ha a gyökereinket feladjuk, az nem érdem, az csak egyeseknek az érdeke.”

Géza is deklaráltan jobboldali kötődésű és gondolkodású ember. Jogot végzett, de ifjúkorától ír verseket, novellákat. Andráshoz hasonlóan közösségi figura, több asztaltársaság és vitakör tagja, barátainak évek óta rendszeres országjárást szervez. Mivel a Kádár-rendszerben szerinte még a sakkrovat is át volt politizálva, nem törekedett a publikálásra, de a rendszerváltás óta több jobboldali orgánumba ír publicisztikát és jegyzetet – a *Magyar Nemzet*be (1997–2004 között havi rendszerességgel), később a *Heti Válasz*ba (2001-től, ritkán), a *Katolikus Rádió*ba (havonta kétszer). A váltások nem véletlenül történtek, Géza ugyanis elvbarátai tevékenységével vagy műveivel kapcsolatban is hangot adott kritikus véleményének. A kétezres évek elején azért vesztek össze vele a *Magyar Nemzet* szerkesztői, mert a *Heti Válasz*ban megírta, hogy a jobboldali sajtóban megengedhetetlen az a stílus, amelyet Lovas István, Bayer Zsolt vagy Tóth Gy. László képvisel.⁵⁸

A különféle értelmiségi társaságokban neves jobboldali közéleti személyekkel került közvetlen viszonyba.⁵⁹ Ezek a (asztal)társaságok részben maguk között beszélnek meg a világ és az ország sorsát, de véleményüket igye-

58 *Szabad a vadászat?* <http://hetivalasz.hu/itthon/szabad-a-vadaszat-7804/> A vitához hozzászólt többek között Tőkéczi László, Malgot István és Makovecz Imre.

59 Például Becker Pál (az Antall-kormány pénzügyi államtitkára), Granasztói György, Király Miklós (jelenleg az ELTE jogi karának dékánja), Mádl Ferenc, Martonyi János, Nemeskürty István, O'svát György, Rabár Ferenc, Salamon László, Solymosi Frigyes (természettudós, az első Orbán-kormány tanácsadója) stb.

keznek eljuttatni a gyakorló politikusokhoz is. „Míg a Fidesz volt kormányon, az Orbán többször volt nálunk, próbáltuk elmondani, hogy szerintünk mik a javítanivalók, és hogy kellene csinálni, tisztelettel meghallgatta, és szart a fejünkre, de mondjuk egy kormányfőnek joga van ezt megtenni.”

Legnagyobb fegyvertényük Mádl Ferenc 1995-ös köztársasági elnöki jelölése, ami lehetővé tette, hogy öt évvel később, a megváltozott politikai erőviszonyok közepette ő foglalhassa el az elnöki széket.⁶⁰ Géza 1990-ben még elfogadta a jelölést az MDF országos listáján (nem befutó helyre), de ügyvédi hivatását a politikusi állásért cserébe régi barátai, Balsai István és Salamon László unszolása ellenére sem adta fel.

„Igen, nem volt mindig könnyű megtalálni azt, akire lehet szavazni, az MDF szétesett, a kiscgazdák szóba sem jöhettek, a KDNP vagy nem volt önálló, vagy sehol nem volt. [...] a Giczy Gyuriék eltáncolták a KDNP morális és egyéb hitelét, a Varga Laci bácsi hozta vissza a semmiből, amikor megnyerte a pereket. De mondjuk neveltetés, világnézet, gondolkodás – teljesen egyértelmű volt, hogy az embernek van egy jobbközép, tisztességes világnézete. Nekem soha nem az ellenfeimmel volt bajom, Kuncze Gábor, Horn Gyula – hát tudtam, kik ők, velük nincsenek problémáim, hát ők *azok*. A sajátjaimmal voltak problémáim. Hihetetlenül felháborított, amikor Lezsák vette át az MDF vezetését, mert a legnagyobb tetű volt, aki elvett öt évet Antall Jóska életéből, és krokodilkönnyeket hullatott az Antall sírjánál. Ezek az immorális figurák, meg a KDNP-be beépített emberek, Füzessy főügyész úr meg ilyen palik, ezekért voltam dühös, a sajátjaimért. [...] A mai felhozatalban az a baj, hogy akik ma a jobbközépet akarják képviselni, Fidesz–KDNP, azoknak fogalmuk sincs arról, hogy mi a jobboldali gondolkodás, mi a keresztény gondolkodás. A Fidesz az nem egy keresztény párt, az más kérdés, hogy most azt játssza. A Fidesz '96-ban rájött, hogy vákuum van a jobboldalon, és szépen oda bement. Azt mondta, hogy mostantól jobboldali párt vagyunk. De nem az volt, ultraliberális párt volt a Fidesz. A parlamentben a keresztény egyházakkal szórakoztak és gúnyolódtak. Megfordították a köpönyegüket, és azt mondták, mostantól jobboldaliak leszünk. Hát ez olyan is. Bizonyos dolgokat nem lehet megtanulni. [...] Van egy jegyzet-rovatom a Katolikus Rádióban. Én úgy

60 Mádl Ferenchez fűződő közvetlen kapcsolatáról árulkodik, hogy a 2001-ben kötetben megjelentetett írásaihoz a köztársasági elnök írta az előszót. *A szent lecsó*. Budapest, Kairosz.

megkritizálom ezeket a fiúkat, mint a csuda. Nem lehet mindig a »mi kutyánk kölykéből« kiindulni. Ha valaki hülyeséget csinál minálunk, tudom, hogy meg kell írni. [...] Engem sért, mert azt gondolják, hogyha én ehhez

tartozom, akkor ugyanolyan hülye vagyok, mint ő, pedig nem, csak engem járat le. Meg kell írni. Én nem fekszem jól fideszéknél sem, éppen ezért, mert tudják rólam, hogy független, kritikus értelmiségi vagyok. Azt is tudják, hogy egy jobbközép pali vagyok, akire nyugodtan rábízhatják az ország kulcsait, mert nem fogom eladni, elárulni. De kritizálom őket is, mert hiányzik a gyerekszobájuk, nem tudják, mi a keresztény gondolkodás, olyanok, mint a bicikliző tigris. A bicikliző tigris is körbemegy a porondon kétszer, aztán leugrik és megeszi a vadhúst.”

A fenti hosszabb idézetet akár Géza politikai ars poeticájának is felfoghatjuk. Neveltetéséből adódóan elsődlegesen számára a keresztény értékek, és a politikai palettán is olyan pártot választ, amelyik leginkább ezt képviseli. De nincs könnyű dolga, mert ilyen-olyan okból nem tartja hitelesnek a pártokat, ha meg szóvá teszi nemtetszését, kiközösítik, perifériára szorítják, a továbbiakban nem kíváncsiak a véleményére. Ezért a hibák feltárását és a lehetséges megoldások keresését tekinti egyik fő írói feladatának.

Miután rákérdeztem, mit ért keresztény értékeken, azt válaszolta, hogy az elvhűséget, a krisztusi tanítás követését. „Mi a lényege? Szeresd felebarátaidat, mint magadat, ebből következik, hogy én már nem tudok valakit áskálódással kinyírni, mert akkor nem felelek meg ennek a világnézetnek. És ami a legnehezebb, szeresd ellenségedet, Máté 5.45,48, hihetetlen nehéz dolog, de ezeket az ember otthonról hozza, és ha a mindennapokra át tudná vinni, akkor a politika színvonala is javulna. Akkor egymás nézeteit kritizálnánk, és nem a másik személyét. A szolidaritás elve, hogy ki kell állni a másikért, az elesettekért stb. Okos és tisztességes politikusokra lenne szükségünk, de vagy nem okosak, vagy nem tisztességesek. [...] A nagybátyámnak volt egy mondása, hogy az a három megállapítás, hogy valaki okos, tisztességes és kommunista, az egy emberről soha nem mondható el.”

Könnyen belátható, hogy az említett keresztényi elvek mélyen gyökereznek a társadalomban – talán a *szeresd ellenségedet* kívánalmát leszámítva –, és nemcsak az emberek többsége, de a pártok is egyetértenek velük. A politikától mégis naivitás elvárni, hogy elhű legyen, és kerülje a személyeskedést. Azt is gondolhatnánk, hogy ha egy politikai erő csak szólamszerűen hangoztatja a keresztényi elveket, akkor rosszul képviseli őket, vagyis nem érdemes a választói bizalomra. Gézától azonban távol áll, hogy ilyesfajta következtetéseket vonjon le, ő az állandó nyesegetést, az útmutatást tekinti feladatának. Megörökölt és magáévá tett világnézete, kiterjedt társadalmi kapcsolatai sok és eltérhetetlen szállal fűzik a politika jobboldalinak tekintett pártjaihoz és szervezeteihez. Politizáló baráti köre a rendszerváltáskor az MDF-hez kötődött, az Antall-kor-

mány, majd az első Orbán-kormány alatt többen is vezető politikai, közigazgatási és tanácsadói pozícióba jutottak. Politikai példaképe Antall József, hozzá fogható nagy formátumú magyar politikust nem tud említeni.

„Én bevallottan antallista vagyok. Antall Jóskát tartom államférfinak egyedül, Mádl Ferit tudnám még említeni. Valószínűleg tudta az előző negyven év felkészültségéből, hogyan kell egy országot jogállammá tenni, hogy föl kell állítani egy Alkotmánybíróságot, egy Számvevőszéket. Most gondolja végig, azok az emberek, akik akkor mozogtak az ellenzékben, melyik tudta volna megalkotni ezeket a gondolati törvényeket, kicsoda? Kupa Mihály vagy a Torgyán József? Ki a túrós? Senki. Óriási szerencsénk volt vele. Nem volt az Antall Jóska egy szent, hibátlan, hát rengeteg hibát követett el, főként a személyzeti politikában, de mégiscsak egy államférfi volt. Hol vannak ma államférfiak, én egyet sem látok Magyarországon.”

Érdekes, hogy a rendszerváltás és a demokratikus államberendezkedés kialakításának jogi aspektusairól beszélve a két rendszerváltó nagy párt, az MDF és SZDSZ tárgyalásairól és paktumáról, vagyis a sokszereplős közös gondolkodásról nem tett említést. Antallt és később Mádlt a demokratikus értékekért elkötelezett, a politikán kicsit felülemelkedő, tekintélyes államférfinak írja le, akiknek ma nincs igazi politikai örökösük. A diktatúra mindenki számára negyven év volt, az „előző negyven év felkészültségéből” kitétel valószínűleg Antall sokáig alaptalannak látszó meggyőződésére, rögeszméjére – hogy egyszer majd Magyarország miniszterelnöke lesz –, vagyis tudatos építkezésére, készülődésére utalt.

Géza a rendszerváltás előtt csak távolról követte az ellenzéki megmozdulásokat, szamizdatot is ritkán olvasott. 1989 elején segített jogi formába önteni a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének alapító okiratát. Lapjukba, a *Jelbe* sok cikket írt. A keresztény értelmiséget akarták aktivitásra bírni, kutatták és bemutatták „az elhallgatott és évtizedekig meg nem szólaltatott kulturális, művelődési emlékeket”. Géza például egy hosszú cikkben dolgozta föl az iskolák államosításának kérdését az 1948-as parlamenti jegyzőkönyvek alapján. A szervezetben az alapító atya és szellemi vezér halála után szakadás történt.⁶¹ Géza 1996-ban veszített az elnökválasztáson, és mivel etikátlannak ítélte ellenfele kampányolását, sokadmagával kilépett szövetségből.

Péter a rendszert elutasító, kategorikus nézetei ellenére került a kapcsolat az ellenzékkel. A nyolcvanas évek végén azonban, amikor feltünetedtek

az új pártok, nem sokat hezitált. „Édesapám világosan megmondta, hogy »Fi-am, ez egy utolsó diktatúra. Ha egyet-

61 A közízszeletnek örvendő vezető Csanádi Béla teológus, költő volt.

lenegy becsületes, polgári párt létrejön, amellyel erkölcsileg lehet azonosulni, azonnal álljál föl, azonnal, mert ha senki nem áll föl, akkor itt semmi nem fog változni. Úgyhogy '88-ban több cikket írtam például a Hítelbe, az volt a Csurka István [helyesen: Csoóri Sándor] lapja. [...] Akkor beléptem az MDF-be, aztán '93-ban kiléptem, mert azt mondtam, hogy ehhez nekem semmi közöm nincs, de ez már egy másik kérdés. Nekem abszolút egyértelmű volt, hogy az apám ezt várta tőlem. [...] azt is el kell mondani, ezt személyesen hallottam az Antall Józseftől, sokszor találkoztam vele, egyik előadásában azt mondta '89 közepén: »Uraim, remélem, azt számításba veszik, hogy még nem tudjuk, hogy egy év múlva a parlamentben leszünk vagy Szibériában.« Szóval, ez egy ilyen időszak volt.» Antall Józsefet Péter is nagyra tartotta, és jó szívvel emlékszik rá vissza. „Az Antalltól van is egy díszoklevelem annak elismeréséül és megbecsüléséül, hogy ... Péter a rendszerváltásban részt vett. '90 elején kaptam.”

Az MDF-aktivista előbb munkahelyén próbált „nagytakarítást” és reformkezdeményezéseket keresztülvinni, később az államigazgatásban, magas beosztásokban kapott szakmai megbízásokat. Az ugyancsak rákóczis, de nyilvánvalóan más háttérű és gondolkodású Csillag Istvánnal még a nyolcvanas évek végén összekülönböztek, mert nem támogatta Péter átalakítási terveit. „Általában, ha jött a szocialista kormányzat, akkor rúgtak rajtam egyet, leváltottak vagy el akartak küldeni a fenébe, mikor meg elment a szocialista kormányzat, akkor hagytak dolgozni, vagy kineveztek valaminek.” Az aktív politizálással rég felhagyott, a kétezres években nyugdíjba vonult.

Ráday Mihály jobboldali nézeteket valló kor- és iskolatársainál egy árnyalattal korábban tett lépéseket az ellenzék megismerésére. Amint a lakiteleki találkozóóról és az MDF megalakulásáról értesült, elküldte felvételi kérelmét Lezsák Sándornak. A válaszlevélben egy 200 forintos sárga csekk kíséretében meg is kapta MDF-es tagsági igazolványát (amelyet egyébként ma is őriz). Amikor megtudta, hogy a Magyar Televízióban Ilkei Csaba az MDF-csoport vezetője, nem vett részt többé a helyi MDF munkájában.⁶² 1989. május 1-jén a Népligetben egy „sátorba botlott”, ahol „elég érdekes irományokat talált”, és úgy döntött, inkább itt, az SZDSZ-ben próbál értő füleket találni mondanivalójának. (Ráday politikai karrierje nem jobboldali párthoz kötődik, bemutatásától eltekintek.) Az osztálytalálkozókon nem érték támadások politikai szerepvállalása miatt. Kisebb súrlódásoktól el-

⁶² Ilkei Csaba (1939) újságíró, szerkesztő-műsorvezető. 1969 és 1999 között az MTV munkatársa. 1990-ben az MDF színeiben országgyűlési képviselőnek választották, 1991–94 között független képviselő volt.

tekintve egyébként sem okoztak komoly konfliktust a volt osztálytársak és a találkozókon vagy levelezésekben felbukkanó házastársak eltérő politikai nézetei.

Mindannyiuk közül a legtájékozatlanabbnak Ágnes tűnt, akit – ahogy mesélte – teljesen váratlanul ért a rendszerváltás. „Én csak arra emlékszem, hogy van a '89, és nem hiszem el, hogy ez megtörténhetett, és innentől nem leszek egy kisebbségi, nem leszek egy gyűlölt, nem leszek egy negatív jelzővel ellátott hívő, hanem felvállalhatom. Ha szeretném, akkor a gyerekeimet egyházi iskolába járatom, és ez nem szégyen. Hihetetlen felszabadultságérzésem volt, nagyon hálás voltam, hogy így megtörténhetett. Nem voltak halálesetek, békésen zajlott ez. Bennem csak ennyi volt, nem akartam elhinni, hogy ez így megtörténhet!”

A GIMNÁZIUMI EMLÉKEK

A jobboldali hagyomány hordozóival készült interjúk összegzése előtt érdemes visszatérni kiindulópontunkhoz, az alma materhez. Kutatói szempontból megnyugtató volt, hogy interjúpartnereim egytől egyig releváns kérdésnek értékelték a Rákóczi Gimnázium tanári karának és diákságának jobb- („polgári”, „értelmiségi”, „keresztény”, ritkábban „úri”) és baloldali („kommunista”, „vonalas”, „ávós”) megosztottságát.⁶³ Mivel olyan rákóczi öregdiák-szervezeten keresztül jutottam el hozzájuk, amelyik névadójaként a mindenki által

63 1961-ban a gimnázium igazgatója a párt-szervezet előtt így utalt a kettősségre. „A tanulók zöme értelmiségi, akiknek szülei 1945 előtt orvosi, mérnöki, magánvállalkozói munkaköröket töltöttek be, tehát szinte nagypolgári életet éltek. Ezen a helyzeten a beiskolázással próbáltunk változtatni. Tavaly az első osztályba iratkoztak 41%-a már munkás-paraszt származású.” BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1961/111. ő. e. Igazgatói beszámoló, 1961. szeptember 1.

64 Krasztev Péter, Ráday Mihály, Török Ferenc. Gothár Péter filmrendezővel sajnos nem sikerült időpontot egyeztetnünk.

elfogadott, de közismerten klerikális tanárt választotta, természetes módon adódott, hogy a hozzá közel álló egykori diákok is a keresztény, polgári értékeket vallják magukénak. Kontrollcsoportot nem képeztem, de három olyan emberrel is beszélgettem, akik nem a politikai paletta jobboldalán helyezik el magukat.⁶⁴

NEVES TANÁRFIGURÁK

Az iskola padjait az ötvenes–hatvanas években koptató egykori tanulók egybehangzóan állították, hogy elitgimnáziumba jártak, szigorú és többnyire nagy tudású tanárok keze közé kerül-

tek.⁶⁵ Az 1949–50-ben összevont iskola 32 fős tanári karral vágott neki az új korszaknak, közülük 26-an tanítottak korábban a jogelőd intézmények valamelyikében.⁶⁶ Aki a diákok közül méltatlankodott, vagy túl nagyra érezte a terhelést, gyakran megkapta, hogy mehet a Toldyba vagy a Móriczba. András a gimnázium hírnevére jellemző történetként több helyütt elmesélte, hogy amikor a Műszaki Egyetemen egy jelesekkel fukarul bánó tanár kivételesen ötöst adott neki, megkérdezte, hová járt gimnáziumba: „A Rákóczi. – Ja, az más!” A problémák – az iskola pártszervezetének fennmaradt iratai szerint – a hatvanas évek elején kezdődtek. Már a Ratkó-gyerekek középiskolás korba érkezése előtt, külső kényszerből megemelkedett a tanulói létszám, az iskola infrastrukturális ellátottsága és a tanári státusok száma ugyanakkor nem változott. 1963-ban egy fegyelmi ügy kapcsán fogalmazódtak meg az alábbi gondolatok: „A Rákóczi Gimnáziumban közel három esztendeje nagy erőfeszítésekkel egy ilyen sajátos arculat kialakításán fáradozunk. A sajátos arculat bizonyos lényeges tartalmi változtatásokkal *azokon a hagyományokon* nyugszik, amelyek az iskola munkáját évtizedekre, sőt talán évszázadokra visszamenőleg meghatározták. Gimnáziumunk *igényes iskola* volt.”⁶⁷ A beszámolóban elhangzott még, hogy tanár és diák egyaránt átlag felett teljesített, munkájuk gyümölcse pedig az iskola jó hírneve, amelyet a jövőben is meg akarnak őrizni.⁶⁸ Azt is feljegyezték, hogy a színvonal megtartását nemcsak a közepes képességű tanulók bekerülése nehezítette, hanem az is, hogy a Fazekas Mihály Gimnázium etikátlanul csábítja a jó matekosokat, valamint a „tantestület sem mindig előnyére változott”. Ez utóbbi észrevétel azért is érdekes, mert az iskolai pártszervezet dokumentumainak vizszoatérő témája a tanárok és diákok nem kielégítő ideológiai (át)nevelése: egyes régi tanárok visszahúzódása, elzárkózása a KISZ munkájától – rendezvények szervezése és támogatása, részvétel a

65 A tanulók még a hatvanas években is eredményesen szerepeltek országos középiskolai vetélkedőkön. Néhány közismertté vált név: Betlen János újságíró, szerkesztő, Haraszi György történész, Kun Miklós történész.

66 A 26 főből 12-en az Egyetemi Gimnáziumban tanítottak korábban, a másik két iskolából 7-7 világi tanárt vettek át az 1949–50-es összevonás idején. Nagy (1989) 57.

67 Kiemelések az eredetiben aláhúzva. BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag. Egy fegyelmi ügy tanulságai, 1963. december 20.

68 Uo. A feljegyzés szerint a tanulói létszám valóban meredeken emelkedett: 1948–49-ben 344 fő; 1959–60-ban 662 fő; 1961–62-ben 814 fő; 1962–63-ban 881 fő; 1963–64-ben 930 fő. A harmadik évfolyamon az osztálylétszámok átlaga, a 46,25 fő a budapesti gimnáziumokkal összehasonlítva magasnak számított.

május 1-jei felvonulásokon stb. –, megnyilatkozásaik „leckerűek”, ami a „meggyőződésük hiányáról” árulkodik. Egy 1960-as párttaggyűlésen az egyik legharcosabb párttag leplezetlenül az igazgató szemére hányta erőtlenségét – „egyes igazgató elvtársak fetiszizálják a régi tanerőket” –, mire az igazgató kifejtette, hogy a fiatal tanerőket tartja a legjobbnak, „a régieknek a lexikális tudásuk esetleg több, de ez nem feledtetni el a negatív vonásokat”.⁶⁹ Egy évvel később az új igazgató hasonlóan nyilatkozott: „fel kell venni a harcot a kispolgári, a régi »úri gyerek« szemlélet ellen. [...] Úgy érzem, hogy iskolánkban sok a »régik«. Egy-egy óra meglátogatása után néhányszor úgy éreztem, hogy ez az óra például 1941-ben ugyanígy zajlott le. Vagyis a világnézeti nevelés terén nem teljesen megnyugtató a helyzet.”⁷⁰ „Régi” és „új” összehasonlítása a jegyzőkönyvekben és vélhetően a korabeli iskolai életben állandóan napirenden volt, és folyamatos feszültséget gerjesztett, mert a régi tanárok szaktudásával a fiatal vagy a politikai szempontból megbízható, különféle helyekről a Rákóczi helyezett tanárok rendszerint nem vetekedhettek, de őket lehetett közösségi munkával és legfőképpen ideológiai neveléssel megbízni.⁷¹ A diákok összetétele is alaposan megváltozott, a gimnázium már kevésbé válogathatott a jelentkezők között. A hetvenes évekre bizonyossá vált, hogy a tömegoktatást és a kiemelkedő tanulmányi teljesítményt a Rákócziiban nem sikerült egyidejűleg megvalósítani, az előbbi az utóbbi rovására ment. Kerékgyártó Béla igazgató fő célkitűzésének a megváltozott viszonyok közepette egy új gondolkodásmód bevezetését tekintette. „Az új szellem kialakítása nagyon nehéz, mert van a múltból egy örökségünk, ez pedig a kispolgári szellem, szemlélet.” A kispolgári jelző – szemben a tudatos, felvilágosult (dolgozó) munkással – a kor nyilvános diskurzusában divatos volt, de teljesen inadekvát a főváros elitkerületei lakosságának leírására.

A tanári kar, a jegyzőkönyvekből is egyértelműen kiderül, megosztott volt.

69 BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1960/1. ő. e. Általános kérdések, vita, 1960. október 8.

70 BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1961/111. ő. e. Igazgatói beszámoló, 1961. szeptember 1.

71 Az állítás némi megszorítással igaz, a köztudottan mélyen vallásos Szerdahelyi Andor közösségi tevékenységét többször elismerték a pártjegyzőkönyvekben is.

A párttagok az ötvenes–hatvanas évek fordulóján nemcsak a régiekre fújtak. Tamási Lászlóné tagjelöltfelvételi kérelmét azzal utasították el 1960 elején, hogy korábbi MDP párttitkári funkciója dacára túl sokáig halogatta a belépést, a sorsdöntő időkben hátat fordított a pártnak. Amikor látszott, hogy elbukik a szavazáson, az őt ért kritikákra felháborodottan közölte, hogy 1956-ban „a jelenlegi taglétszám 90%-a sem tett

semmit, s így ezeket is ki kellene dobni”.⁷² Kijelentését – és ezek után kérelmét – visszautasították. Később is előfordult, hogy egy jelentkezőt nem vettek fel soraik közé,⁷³ de az igazi törésvonal egyértelműen a „régí szemléletűek” és a párt irányvonalát képviselők között húzódott. „Az [kongresszusi] irányelvek elismerik, hogy az értelmiség nagy többsége a szocializmus híve, de arra is figyelmeztetnek, hogy egy részük gondolkodására még aktívan hatnak a burzsoá, kispolgári, nem szocialista eszmék. Ez a megállapítás érvényes tantestületünk egy részére is, és ennek következménye, hogy a világnézeti nevelés igen sokszor langyos szinten mozog. Kialakult egy egyre jobban elszigetelődő ellenzék, amely nem akarja megérteni, hogy az ifjúság életében a KISZ-é a vezető szerep. A testületi légkört a mindent liberálisan elnéző barátsággal szeretné összetéveszteni. Ennek a csoportnak Póka kartárs a képviselője. Egy másik csoport a kényelemszeretők klubja. Ezek mindenben a rövidebbet, a könnyebbet szeretnék megfogni (Pallós, Jablonkay). Ezek önállóan keresik a könnyebbségeket.”⁷⁴ Az ilyesfajta megnyilatkozások végigkísérik a hatvanas évtizedet, de igazán komoly, nyílt összetűzés nyomát nem találni az iratokban.

1966-ban, két nappal karácsony előtt a tantestületi értekezleten történt egy incidens. A fennmaradt leírásból a konkrét hozzászólások nem, csak a rájuk adott reakciók rekonstruálhatók. Diákok panaszai nyomán vizsgálatot indítottak a biológia–kémia szakos Jablonkay Pál ellen, élére a tanárok közül a fiatal magyartanár, Gálos Tibor állt. Jablonkay az értekezleten a jelek szerint eredményesen érvelt, és sikerült megfordítania a közhangulatot. A párttagokat készületlenül érte a vita, és érdemben nem avatkoztak közbe. Ormos Gaszton igazgatóhelyettes így értékelte a történeteket: „Kár, hogy mi, párttagok, nem kapcsolódtunk be a vitába. Így csak azok nyilatkoztak meg, akik nem mindenben képviselik a szocialista pedagógiát. Ezekről már megszoktuk, hogy mindenben ellenzékieskednek.” Az igazgató megpróbálta ugyan elsimítani az ügyet – Gálosnak igazat adtak, Jablonkayt megrótták –, de ismét megkapta a magáét a keményvonalas párttagoktól, akik attól tartottak, hogy ezentúl Jablonkayék lesznek a hangadók.

A tanári kar visszahúzódo tagjainak bírálata és a diákság nem kielégítő politikai elkötelezettségének rendszeresen felbukkanó kérdése mellett időnként a sikerek is szóba kerültek. A párttagok közül néhányan az enyhülés legkisebb jelére is azonnal reagálnak:

72 BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1960/1. ő. e. Tamási Lászlóné tagjelöltfelvételi kérelme, 1960. február 24.

73 Ilyen volt Barna István testnevelő tanár elutasított felvételi kérelme.

74 BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1962/87. ő. e. Vezetőségi beszámoló, 1962. szeptember 24.

„Szeretnék pár szót szólni azokról is, akik a múltban félrehúzódtak, kommunistákkal nem barátkoztak, vagy valamilyen ok miatt sértődöttek voltak. Meglátásom, de a párttagság egybehangzó véleménye is az, hogy ezek a kartársak sokat engedtek merevségükből, kezdenek feloldódni, közelebb kerülnek hozzánk – és ez igen pozitív tényező, mind a tantestületi egység szilárdítása, mind a tanulók egységes szocialista nevelése szempontjából. [...] Örvedetesen enged Ballanegger Zsuzsanna kartársnő passzivitása. Kedves meglepetés volt, hogy eljött a pedagógusnapra, egy asztalnál ült velünk – jóleső érzés, hogy most már a hivatalos szövegen túl is tudunk szót váltani egymással.”⁷⁵

Kiválóan felkészült tanárokként általában az Egyetemi Katolikus Gimnázium és az Érseki Gimnázium egykori pap- és világi tanárait említik, közülük többen nőtlenek maradtak, és a háborút követő évtizedekben is az iskolának szentelték az életüket. Ilyen volt Lantosy Károly, a nem túl jó kedélyű matematika–fizika tanár. „Krampuszt” hihetetlen tudása, igazságossága, furcsa, egyesek szerint mulatságos megjelenése tette közkedvelté. Más tanároktól eltérően nála be lehetett jelenteni az óra elején, ha valaki nem készült. „Minden jegyet beírt, és aláíratott a szülőkkal. Hetente kétszer a kora reggeli órákban be lehetett menni hozzá felelni az addigi anyagból, de a megajánlott jegyet nem volt muszáj beírni. Óriási dolog! Elérte vele, hogy tanultunk” – emlékezett Ráday Mihály. Amikor az osztályuk fizikatanára elment, a diákok delegációt küldtek az igazgatóhoz, hogy Lantosyt nevezzék ki a matek mellé fizikatanárnak is. Az ő váratlan halála olyan botrányt kavart, hogy a pártiratokban is renitensként jellemzett Jablonkaynak el kellett hagynia az iskolát.

Lantosy betegen is megtartotta óráit, későn került kórházba kialakult tüdőgyulladással, ahol nem tudták megmenteni.⁷⁶ Halálos ágyán megkérte tanártársát és barátját, Jablonkayt, hogy osztályának adja át üzenetét. A történetet sokan ismerik, több variánsa létezik, itt most Andrászt idézem: „»Palikám, arra kérek, mondd meg az osztályomnak, azt kívánom nekik, hogy egy szebb és boldogabb Magyarországon éljenek, és mondd el nekik Prohászka Ottokár egyetlen versét, a *Kő az úton*.« Ezt ő meg is tette, és még egy miatványunkot elimádkoztatott az osztállyal. Ez elég volt ahhoz, hogy reakciónak

kialtsák ki, és egyből fölfüggesztették tanári állásából. Elindult a balhé [...]” Jablonkay haldokló barátja kívánságát teljesítette, de a vihart nem kerülhette el. A fohász a szocialista rendszert támadta, a verset – amely egyébként a mindenkori újrakezdés lehetőségéről

75 BFL XXXV. fondfőcsoport, 7. fond, c állag, 1962/87. ő. e. Vezetőségi beszámoló, 1962. szeptember 24.

76 Többen úgy emlékeznek, hogy emlékére a *Magyar Nemzet*-ben 1969-ben nekrológ jelent meg.

szól, és nem kifejezetten vallásos tartalmú – indexre tett személy írta, a tanár pedig példátlan módon imádkozásra szólította fel a diákokat az „új szellemű” iskolában. Egy tanuló azonnal jelentett, és Jablonkay nem térhetett vissza a Rákóczi katedrájára. Érdekes módon az ügynek a pártszervezet iratanyagában nincs nyoma.

A beszélgetésekben rendszerhű tanáregyéniségek is előkerültek, legtöbbször „ideológiai hiányosságai” elfogadásával, pozitív kontextusban. A párttagok körében 1960-ban elmarasztalt Tamásiné a pártdokumentumokban sértődékeny emberként jelenik meg. Tibor szeretettel emlékszik vissza az elvhű történelemtanárnőre: „Meglehetősen jó voltam történelemből, de mikor feltettem a kezem: »Nem érek rá, üljél le!« Állandóan provokáltam. Ugyanakkor nagyon szeretett engem, mert jól tudtam a történetet. [...] Egyik órán kihívtott '56-ból felelni. Ott álltam az osztály előtt. – Nem tudom. Nem tudom '56-ot. – Hát akkor egyes. Ezek után Ilus néni kihúzta az egyesemet, érettségig sügött nekem, a banketten kaptam tőle egy puszit és egy pofont. »Édes fi-am, de sok baj volt veled!«, és el volt intézve. Később jöttem rá, hogy de marha voltam, mert ki is rúghattak volna. Ilyen rendes tanárnőm volt, hogy nem csinált belőle ügyet, mert mit jártatom a számat és minek provokálom őt, '968-ban?”

A becsületes, elfogult, de toleráns kommunista típusát nemcsak néhai történelem-tanárnője testesítette meg: „Az orosz tanárunkat úgy kellett hívni, hogy Rózsáné elvtársnő. Ezerszázalékos, hithű, ortodox bolsevik, az a becsületes, aki tényleg hitt az eszmében, olyan szinten, hogy ha a Szovjetunióról beszélt, könnybe lábadt a szeme. Tanultuk, hogy Moszkva a világ legszebb városa, mire az egyik srác mély, dörmögő hangon megszólalt (most főorvos az Uzso kibán): »Nem igaz, Párizs százszor szebb!« Erre a Rózsáné: »Kikérem magamnak, hogy az órát megjegyzéssel zavarják, különösen ilyen destruktív megjegyzéssel!« Ő volt akkor a párttitkár, s neki kellett volna aláírni a Jablonkay kirúgását. Nem írta alá, és ő ment el a gimnáziumból. Ő nem értett egyet a Lantosy üzenetével, de akkor sem szabad kirúgni emiatt egy tanárt. Noha neki tört döfött a szívébe, de egy üzenetátadót kirúgni, ezzel nem értett egyet, ennyire tisztességes volt.”

Egy másik orosz tanárról, Cihika Mihályról már sokkal sötétebb képet festettek. Tudták, hogy Cihika korábban a Toldy Ferenc Gimnáziumban tanított, és Antall József legnagyobb ellenlábasként tevékenységével hozzájárult Antall eltávolításához. Többen emlékeztek, hogy egy győzedelmes magyar-szovjet futballmeccs után a tanulók felírták az eredményt a táblára, a visszavágó után pedig a szovjeteknek szurkoló, kárpátaljai származású Cihika rajzolta

fel önelégülten az ellenfélnek kedvező eredményt. „Valami egészen szélsőségesen bolsi volt, nem is Lenin-fiú, hanem sztálinista volt. Tarnóczy Zoltán osztálytársunk úgy készült az érettségire, hogy »bármit kérdez a Cihika, úgy fogom kezdeni, hogy *Tovaris Sztalin szkazzal od nazsdi* – Sztálin elvtárs mondta egyszer... Arra nem fogja azt mondani, hogy nem mondta...« Ötös is lett, én négyest kaptam. [...] mindenki tudta, hogy munkásőr. Így beszélt: »Ide figyelj, én a munkásőr bakancsoddal úgy belemászok a te pofádba!« De ezt ő barátságból mondta, szinte vigyorgott – nahát, ős-sztálinista volt.»⁷⁷

Jóval fiatalabb volt a harmincas évek közepén született Gömöri György, akit a párttagok a (párt)fegyelmet és a kötöttségeket nem túl komolyan vevő, kissé link alaknak rajzoltak meg. Ez a kép némileg egybevág Géza róla őrzött emlékeivel: az egyik a fiatal tanár virtusáról, a másik önzetlen segítségnyújtásáról és igen jó kapcsolatairól tanúskodik. „A Gyurka most is megvan, minden érettségi találkozásunkra meghívjuk, nagyon kedveltük, egy marha jó fej volt [...] nem is tudom, mit végzett – pszichológiát és logikát tanított a negyedikeseeknek. Na most, a Gyurkától ha valami távol esett, az a pszichológia és a logika, de ezért senki nem haragudott meg rá, mert jópofa volt, a gyerekeket szerette, haver volt, mindig elvittük az osztálykirándulásokra [...] 1967-ben ősszel a BNV-n volt egy hatalmas »Ötvenéves a Szovjetunió« című kiállítás. A kiállítás egyik fő darabja volt a *szovjet törhetetlen üveg*. Ki volt téve egy üvegasztal, körben fémpánt, mellette paraván, tessék nyugodtan ráütni a Szovjetunió törhetetlen üvegére! Eljött a Gyurka az osztállyal, és föltámadt benne a becsvágy, kiesett a szerepéből. Nem azért volt ott, hogy összetörje a törhetetlen üveget, hanem mert a párt fontos, kulturális, művelődési helyre helyezte. Megfogta, rávert, és úgy összetörte a szovjet törhetetlen üveget! Abban a pillanatban bezárták a pavilont, és kiürítették. A Gyurka elkezdett gondolkodni, hogy ez mégse volt egy jó húzás, de megúsza egy párt... nem tudom, mivel. Másik: ülünk a KISZ-klubban délután. Bejön a Gyuri, azt mondja nekem, »hallom, holnap mész sorozásra«. Másnap elmegyek az óbudai művelődési házba, a sorozóbizottság elnöke Gömöri György! Jön az orvosi vizsgálat, azt mondja nekem az orvos: »Hallom, maga már háromszor volt öngyilkos.«

77 Idézet Péter interjújából. Krasztev Péter, aki a nyolcvanas évek elején járt a gimnáziumba, már a lezüllett, alkoholista Cihikáról emlékezett meg, akinek a végében dohányzó tanulók hajkurászása volt a rögeszméje.

Csönd. Én életemben nem voltam öngyilkos, na de hát a sorozáson... »Hát... igen, hát... szó mi szó.« Gyuri, anélkül, hogy megkérdezett volna, levajazta az orvossal, leadta ezt a dumát, hogy felmenthessen. Azt kell mondjam, ez olyan mérhetetlen rendes

dolog volt, az egész életem más lett volna, ha nem akkor kerülök az egyetemre [...]. Nagybecsülésem iránta, pedig őt nem azért hozták oda, hogy nagyra becsüljük. Az ideológiát csak úgy tessék-lássék módra, mindenki tudta, hogy azért csinálja, mert csinálni kell.”

Egy másik történetben ugyancsak az „emberarcú” Gömöri képe jelenik meg. Mikor az egyik elkésett, táská nélkül érkező diákot a kapunál megállították, Gömöri, „aki egész nyilvánvalóan nem a konzervatív tanárok közé tartozott, habár kedveltük, megkérdezte: »Zoli, hol a táskád?« Zoli csodálkozva visszakérdezett: »Ma van tanítás? Horthy Miklós őfőméltósága nevenapján?« Gömöri nem csinált ügyet belőle, tréfával el lett ütve.”⁷⁸

Cihikától és néhány szerényebb képességű oktatótól eltekintve az egykori diákok egybehangzó véleménye, hogy a tanári kar jó volt. Többen tréfálkoztak azon, hogy volt papok és „klerikális személyek” tanították a párt- és állami funkcionáriusok gyerekeit. A pártdokumentumokban kevés az utalás a diákok megosztottságára, különböző társadalmi hátterére, a visszaemlékezésekből azonban kiderül, hogy számon tartották, ki honnan jött. Volt, aki elhatárolódott a másik oldaltól, de a legtöbbszörnek voltak (és maradtak) kapcsolatai kádergyerekekkel is.

Tibor szerint az érettségi tablójukon a fényképek elhelyezésének egyik fő szempontja a politikai hovatartozás volt, a jobb- és baloldaliakat igyekeztek elkülöníteni, bár nem sikerült maradéktalanul. A tablóhoz fűződik egy másik történet is. „’67-ben érettségizett az első lányosztály, és ki volt írva a tablójukra, hogy *Találkozunk az Úr 1971. esztendejében*. Kítették a Margit körúton az OTP kirakatába. Csodálkoztam, hogy az Úr 1971. esztendejében? Kiszúrta a pártbizottságról valaki, nagy botrányt csináltak. A tabló tervezőjét – úgy hívták, hogy Herrer Cézár, később neves belsőépítész lett, a húgai jártak abba az osztályba – kinyomozták, és a Cézárt kirúgták a Műegyetemről. Ő ’65-ben végzett a Rákócziiban. A szemben lévő házban lakott, együtt jártunk templomba anno. Kirúgták az egyetemről. Kerékgyártó [a gimnázium igazgatója] ezt meghallotta, ismerte a Szirmai bácsit, a Szirmai Istvánt, [...] aki visszavetette a fiút. [...] Nemrégiben megtalálták a Cézár anyagait, ’67-ben klerikális, kizárva, Szirmai elvtárs kérésére visszavéve – tehát a sztori igaz. [...] Utána a Cézárt megkérdeztem, s mondta, hogy igen, a Cihika rugatott ki.”⁷⁹

78 Idézet Péter interjújából.

79 A vezető pártfunkcionárius Szirmai István fia Tibor gimnáziumi osztálytársa volt, most is jó barátságban vannak. Nemcsak a tablón jelent meg vallásos utalás. Az öregdiák-szervezet honlapján olvasható egy Ballenegger Zsuzsanna tanárnőhöz kötődő emléktöredék: „Mikor 1958-ban osztályunk [...] ballagott, ab-

ban az osztályban, ahol ő volt bent, ez volt írva a táblára: »Isten veletek, drága barátaink!« Emlékszem, hogy ez engem akkor nagyon meghatott, mert Ballenegger tanárnőt is a hívő tanárok között tartottuk nyilván, és abban az időben, amikor Isten nevét gondosan kerültek a hivatalos oktatásban, ez a felirat bizonyoságtételnek és a testvéri szeretet megnyilvánulásának számított.”

<http://cox.x3.hu/ballenegg.htm>

80 A név eredetét a háború utáni évekre datálják, amikor állítólag a folyosót kémlelő diák így figyelmeztette társait a tanár érkezésére: „Vigyázzatok! Jön a Cox!” Szerdahelyi ugyanis sokszor szorongatta hóna alatt William George Cox *Görög regék és mondák* című, piros kötésű kötetét.

81 Gothár már említett 1982-es filmjében az idős tanár statisztaként önmagát alakította.

82 Az ünnepi kötet bevezetésében Szerdahelyi Andor irodalmi érdeklődéséről is megemlékeztek: szerette lapozgatni a Bibliát, különösen Szent Pál leveleit, kedvenc ókori szerzője Horatius, a kortárs magyar írók közül Nyíró József volt, és maga is írt verseket.

a temetésére celebrált misén tisztelői megtöltötték a Villányi úti Szent Imre-templomot, és az emlékére szervezett öregdiák-kör is az ő nevét viseli. Szenvédeyesen érdekelte az iskola múltja, nemcsak szaktárgyait oktatta kiválóan, hanem iskolatörténeti vetélkedőket, túrákat is szervezett. Nyugdíjasként ő volt az iskola, vagyis jogelődje, a Királyi Egyetemes Katolikus Gimnázium 1987-ben megtartott 300. évfordulójáról megemlékező ünnepségsorozat motorja. Szerdahelyi vette rá fiatal történelem szakos kollégáját, Nagy Istvánt, hogy erre az alkalomra a Rákóczi Gimnázium 1945 utáni történetét megírja.

A leghíresebb, legtöbbet emlegetett tanár Szerdahelyi Andor volt – szívesen vállalt gúnynevén Cox.⁸⁰ Mindenki szerette, Ráday Mihály találó megfogalmazásában: „a leggonoszabb, amit róla mondani lehet, hogy bármilyen órát szemrebbenés nélkül megtartott”. Az eredetileg latin–görög szakos tanár az ötvenes években kényszerűségből elvégezte a matematika szakot is, később a Pázmány Péter Tudományegyetemen teológiából szerzett diplomát – de egyes időszakokban az iskolagondnokságot is vállalta, és könyvtári munkát is végzett. A hallatlan memóriájú, sugárzó egyéniség óriási hatással volt diákjaira, akik sok évtizedes pályája vége felé valóságos kultuszt építettek köréje. Tulajdonképpen soha nem engedte el őket, előbb osztályainak, majd szélesebb tanítványi körének is évente megszervezte az első kerületi Márványmenyasszony vendéglőben az összejöveteleket.⁸¹ Neki is fontos volt, hogy tudja, mi van egykori tanítványaival, ugyanakkor egy széles és bővülő polgári-keresztény hálózatot is működtetett. 2005-ben, kilencvenedik születésnapjára kötetet jelentettek meg,⁸² többször terjesztették fel kerületi és városi kitüntetésekre, 2009-ben,

Az egyik lány megfigyelte, hogy négy ruhája volt, „azokat váltogatta, de mintha kalapból húzták volna ki, cipőjére kalucsnit húzott, hogy a cipőjét védje, s panaszkodott, amikor már nem lehetett kapni”. Őt is próbára tette, mikor 1964-től koedukált osztályokat kellett tanítania: „Cox, az zseniális volt. Kis szőke, vékony, hosszú hajú voltam. Rám nézett, azt mondta: »Holnaptól ilyen hajjal nem jöhetsz ide be!« Semmi nem volt, csak így lógott. És akkor én hátrafogtam egy bársonyszalaggal a hajamat. Szerintem, hogy érzem a különbséget. A női haj, az is egy státusszimbólum. Még azt sem akarta engedni. Iskolaköpenyben jártunk, a fiúk is. De a fiúknak is rendszeresen mondott hasonlókat, akkor már nagy Beatles-korszak volt, a Tarnóczyt hazaküldte: »Adok három filért borbélyra«, és nem volt apelláta. Így jártunk.”⁸³

Diákjai az interjúban beismerték, hogy latinul csak a legtehetségesebbek tanultak meg, de a többiek is megszerették az antik kultúrát, és ma is tömegével tudnak latin közmondásokat sorolni. Szerdahelyit a pártanyagok, ellentétben például Jablonkayval, csak ritkán említik, és akkor is dicsérően („a legjobb osztályfőnök”), szorgalmas munkáját elismerve. Kerülte a konfrontációt. Némileg meglepő, hogy éppen a számára ismerős, vallásos családból jövő Ágnes kérte meg az osztály KISZ-szervezetének megszervezésére. Péter, aki szintén rajongva emlékezett meg róla, elmesélt egy óvatosságára jellemző történetet is. Egy sikeres gimnáziumi kosárlabda-mérkőzés után betért a városmajori templomba hálaimát mondani. Mikor kijött, igazoltatta egy rendőr, és megfenyegette, hogy be fogják idézni. A történeteket elmesélte osztályfőnökének. „És a Cox annyira félt, benne azért volt egy ilyen félelem, hogy azt mondta: »Péter, menj el ebből az iskolából, menj el.« Aztán apám azt mondta, »a francokat mész el, nem mész el«. Végül aztán nem idéztek be.”⁸⁴ Balsai István politikus, Szerdahelyi egyik kedvenc tanítványa is tett utalást egy beszélgetésben mentora elővigyázatosságára: „Mindig azt mondta: »István, ne menj ki a Fradi-meccsre, abból baj lehet!« Akkoriban nagyon sokat jártunk a Kisstadionba az Újpest–Fradi jégkorongmeccsre. Az ellenzéki magatartás egyik formája volt ez a gimnáziumunkban.”⁸⁵

83 Idézet Ágnes interjújából.

84 András a Katolikus Rádió *Délutáni beszélgetés* című műsorában mesélt el egy történetet. Szerdahelyi 1956 után sokáig nem kapott osztályt. 2008-ban a kerületi kitüntetése előtt néhányadmagával beszélgettek volt osztályfőnökükkel, amikor állítólag ezt mondta: „Hát tudjátok, fiúk, nemcsak hogy osztályt nem kaptam, de egy papírt is aláírtak velem.” András kérdésemre nem tudtam pontosítani, hogy mit jelenthetett a kijelentés.

85 Magyarország 2000 – Családi krónikák. Pálffy G. István interjúja Szerdahelyi Andorral és tanítványaival. Rákóczi-évkönyv (1999–2000) 120.

Cox – ahogy egy méltatója fogalmazott, az évszázad tanára – a Horthy-korszakban szocializálódott, a nagy tudású, odaadó, hivatásáért élő polihisztor pedagógust testesítette meg, aki a felnőtté serdülő gyerekek lelkével és sorsával is törődik, optimizmusát és tetterejét pedig keresztény hitéből meríti. Másik volt tanítványa, Pálffy G. István a halála előtt néhány évvel kérdezgette szeretett tanárát a régi időről, a beszélgetést a gimnázium évkönyve őrzi.

„De ha jól emlékszem, te nemcsak a hitről vallottál – a »csak«-ot idézőjelben mondom –, nemcsak azt sugalltad, hanem te a hazáról is mondtál nekünk »valamit«.” Az idős ember elkalandozó válasza után másképp is megfogalmazta a kérdést: „Mégis hadd forszírozzam ezt, hogy mi nagyon sokan úgy érezzük, a mi magyarságunkban a te intésed nagyon benne van. – Én úgy érzem, hogy magyar ember vagyok, a magyar hazához hűséges voltam, nem disszidáltam. Első gondolatom az volt: »Áldjon, vagy verjen sors keze, itt éljed, halnod kell...« Ha ezt megtanítottuk volna jól ’45 előtt vagy ’45 után, nem lett volna annyi disszidálás. De nem is ez a nagyobbik baj. A nagyobbik baj az, hogy nagyon sokan – magyarok – nem születnek meg. Az utóbbi 50 évben több millió magyar nem született meg. Ennek is van vallási háttere, mert nem tisztelik az életet, nem tisztelik Isten parancsait, nem úgy élnek, ahogy Isten elrendeli.”⁸⁶ Második nekirugaszkodásra sem derült ki a válaszból, hogyan is közvetítette vallott értékeit a kommunista szellemiségű iskolában, de tény, hogy „átment az üzenet”.

A hetvenes–nyolcvanas évekre a nagy tanáregyéniségek nyugdíjba vonultak vagy meghaltak. Dolgozatom kereteit szétfeszítené, ha a rendszerváltás előtti évtizedekről is részletesen írnék. Nagy vonalakban elmondható, hogy az iskola tanulmányi színvonala egyre csökkent, a hetvenes években sporttagozatot indítottak, az iskolavezetés és a tanárok – interjúpartnereim emlékezete szerint a kissé túlhaladott kommunista normákat átvéve – gyakran álszent módon „terrorizálták” és feleslegesen „csuklózatták” a diákságot. Az iskola pártvonalról érkezett új igazgatójának 1980-as antréja nem nyerte el a tanulók tetszését: „Azzal nyitott az igazgató az iskolarádióban – már akkor tudtuk, hogy a nyakunkra küldtek egy hülyét, voltam vagy 15 éves, az egész osztály levette, hogy ez vér ciki –, hogy »mindenkitől megkövetelem a rendszeres hajviselet!

« Mi van? Hordjunk haját? Hagyjuk otthon?»⁸⁷

86 Magyarország 2000 – Családi krónikák.

Pálffy G. István interjúja Szerdahelyi Andorral és tanítványaival. Rákóczi-évkönyv (1999–2000) 120.

87 Idézet a Krasztev Péter-interjúból.

Nemcsak a nyilvánvalóan elfogult egykori diák találta nagyon merevnek az új igazgatót. Guoth Árpádné, ma is a gimnázium tanára, elmesélte, hogy

Winkler Ibolya nem akarta elengedni a tantestületet egyik kollégájuk egyházi temetésére, végül ott lehettek, de nem mondtak beszédet, nem búcsúztak el... Török Ferenc *Moszkva tér* című filmje pedig a nyolcvanas évek végi erkölcsi zuhanást, a rendszer – de egyben az iskola – padlóra kerülését mutatja be saját élményei alapján – kiáltó ellentétben a nála húsz-harminc évvel idősebb nemzedék tapasztalataival...

ÖSSZEFOGLALÁS

Az élettörténetek és az iskolai életről szóló anekdoták után vissza kell térnünk a kiindulóponthoz. Kik is, és honnan jöttek a ma magukat jobboldalinak valló emberek, hogyan éltek a szocialista korszakban, és hogyan gondolkodnak ma. Elsőnek azt érdemes megnéznünk, milyen egyezéseket találunk a szövegekben a jobboldali hagyomány két világháború közötti jellemzőire tett javaslatokkal (Rainer M. János), valamint a háború utáni évtizedekre érvényes jobboldal-definíciókkal (Ungváry Krisztián).

Rainer M. János eszmetörténeti szövegében a jobboldal közös pontjait mindenekelőtt az *a)* antiliberalizmus, *b)* az antiszemitizmus, *c)* az organikus nemzeteszme, *d)* az erős állam és az *e)* antikommunizmus határozza meg.⁸⁸ Ungváry az állambiztonsági iratok fogalmi elemzéséből kiinduló, némileg pragmatikus definíciója szerint jobboldali: 1. akiket a Kádár-rendszer így definiált, 2. akik magukat jobboldalinak tartották, 3. akik az 1945 előtti jobboldal hagyományait kívánták követni vagy személyükben ahhoz köthetőek voltak, 4. akik a korszak nyugat-európai jobboldaliságát tartották etalonnak és 5. akiket ma Magyarországon jobboldalinak nevezünk, illetve akik e jobboldal szellemi előzményeinek tekinthetők.⁸⁹

Az interjúkban kevés közvetlen utalást találunk a fenti fogalmakra és meghatározásokra. Már csak a műfaji adottságok miatt sem várhattunk ilyen megfeleléseket, kérdést föltenni pedig, például az állam szerepére vonatkozóan, teljesen hiábavaló lett volna. Abban bízhattam, árulkodó lesz, hogy a magukat jobboldalinak mondó (ez egybevág Ungváry második és ötödik számú kitételével) középkorú vagy idős emberek mit tartanak fontosnak elmesélni a már az interjúkészítés előtt sejtetett, olykor nyilvánvalóvá tett kontextusban. Rainer szempontjait nézve az antiliberalizmus és az állam szerepe nem került elő. Egyes interjúpartnereim a szóba hozott diáktársak, tanárok vagy más szereplők jellemzésekor automatikusan hozzáfűzték, ha zsidó, „zsidó származású”, „újlipótvárosi”,

⁸⁸ Lásd a kötet bevezető tanulmányát.

⁸⁹ Ungváry (2012) 1–2.

ritkábban „izraelita” volt az illető. A zsidó mint „adat” helyenként magyarázat volt (rózsadombi házakból kiköltöztetett, Auschwitzot megjárt, kommunista, kommunista funkcionárius gyereke), máskor teljesen funkciótlanul, a „mihez tartás végett” került az említett személy neve mellé. Következtethetünk-e az ilyen említésekből antiszemitizmusra? Meglátásom szerint a különbségtétel keresztény és zsidó között a mai közbeszédben nem feltétlenül jelent elhatárolódást. A zsidó fogalma, szemben a kereszténnyel, sokszor hozzátartozik az emberek mégoly rövid bemutatásához is. A keresztény templomba járó, istenhívő ember jelent. A zsidó fogalma mögé kulturális meghatározottságot és tipikus családtörténetet képzelünk oda: az illető családját nyilván érintette a holokauszt, a felmenők egy időre kommunistává válhattak, vagy éppen elvesztették tulajdonukat, sokszor van külföldre települt rokonságuk, nagy valószínűséggel baloldali politikai erőkkal, sajtótermékekkel szimpatizálnak, Budapesten, azon belül Újlipótvárosban élnek stb. A zsidó fogalma tehát egy egész, természetesen pontosításra, adott esetben megcáfолásra szoruló sztereotípiarendszerre utal. Mivel ezekkel a sztereotípiákkal többé-kevésbé a magukat zsidónak tartók is egyetértenek, nem tekintem önmagában antiszemita megnyilvánulásnak, ha zsidóként emlegetnek embereket. Az interjúkban ráadásul pozitív kontextusban merültek fel zsidó személyek (munkásigazgató vagy jó, de vonalas kommunista tanár). Ennek ellenére nem merem állítani, hogy interjúpartnereim vagy családjuk körében ne fordulhatnának elő antiszemita megnyilvánulások, de ilyen következtetések a szövegekből nem vonhatók le. Ugyanakkor mégis említésre méltó, hogy az iskola világáról folytatott háttérbeszélgetésekből kiderül: az egykori kádergyerekek emlékezete szerint az otthon elhallgatott zsidóságuk (zsidó identitásuk) megtalálásához nagyban hozzájárultak a rájuk szegeződő keresztény tekintetek. Nem értették, bizonyos diákcsoporthozulások miatt nem fogadják be őket, és a magyarázatot az antiszemita idegenkedésben találták meg. A kirekesztettség vagy annak érzete erősen megmarad az emberek emlékezetében, a magyarázat valóságtartalmát megítélni szinte lehetetlen, különösen egy átfogó interjúsorozat nélkül.

Amennyiben az organikus nemzeteszme megfeleltethető az erős magyarságtudatnak, illetve Trianon emléke ápolásának, akkor ez többükönél – különösen András családjánál – tetten érhető, de összességében korántsem olyan hangsúlyos, mint az antikommunizmus. Interjúpartnereim családjai együtt élni megtanultak a rendszerrel, de soha nem rokonszenveztek vele. Volt, aki jártatta a száját, sokan megelégedtek kisebb karrierrel, de állításuk szerint nem léptek be az állampártba. Valójában azonban a párttagság sem jelentett

választóvonalat. Zsigmond Attila volt rákóczi diák másfél évtizedig MSZMP-tag volt, ám ez nem okozott lelkiismereti problémát a jobboldali szavazóknak, amikor az MDF színeiben indult választásokon. Fontosabbnak bizonyult az egyén megítélése. Amelyik tanár igazságos és gyerekszerető volt, arról szívesen emlékeztek meg, függetlenül ideológiai elkötelezettségétől. Azért kissé árulkodó, hogy a „polgári” tanárokról csak szépet és jót meséltek – a szigorúságot és fegyelmet egyértelműen a pozitív tulajdonságok közé sorolva –, és például a másik oldalon álló, megkedvelt, velük „bratyzós” Gömöri György állítólagos BM-es kapcsolatairól nem szóltak. Bizonyára árnyalta volna az oktatókról kialakított képet, ha a hatvanas években lázadó kádergyerekek történetei is helyet kapnak dolgozatomban.

Feltűnő, hogy interjúpartnereim kimaradtak az ellenzéki szervezkedésekből, szamizdatot sem igen olvastak. Fiatal felnőttként családjuknak és munkájuknak éltek, és csak a nyolcvanas évek végén aktivizálódtak keresztény egyesületekben, jobboldali pártokban. Az 1989 után gyorsan újjáéledő magyar konzervatív hagyomány háttérben az interjúk tanúsága szerint egészen egyszerű dolgok állnak.

A beszélgetésekből kitűnik, hogy a tanulók jól „belőtték”, ki milyen társadalmi háttérű csoporthoz tartozik, ki előtt lehet nyíltan beszélni, s ki előtt nem. Ebben segítségükre volt egész szocializációs közegük, hiszen családjaik is hasonló mentalitású és értékrendű, a munkahelyről ismert, sokszor a közvetlen szomszédságban élő családokkal barátkoztak. Az emberek „betájolásának” egyik fontos eszköze volt a valláshoz fűződő viszony. Már a vallásgyakorlás legelemibb formái másságot, ellenzékiséget, egyszersmind összetartozást jelentettek a diákok között – és a diák–tanár–kapcsolatokban is. A hitbuzgó tanárok nem beszélhettek Istenről, és természetesen nem téríthettek az iskolában, a polgári középosztály leszármazottai közül mégis mindenki tudta, hogy vallásosak, bár senki sem emlékezett, miért volt ez annyira nyilvánvaló. A régi vágású tanárok zöme már a háború előtt is, a Rákóczi Gimnázium elődjeiben egészen más uralkodó szemléletet közvetített. Kapcsolataik ugyanazon családok újabb generációival a háború után is megmaradtak. Sokszor a környéken laktak, a szülők és diákok láthatták őket a templomokban és az iskolán kívüli közösségekben. A budai kapcsolati hálózatok részesei voltak és maradtak, ilyenformán „némán” vagy „elbújva” is olyan értékeket és magatartásformákat képviseltek, amelyeket a polgári réteg legalábbis dekódolni tudott. Szerdahelyi Andor a legkiemelkedőbb példa, aki ennek a hálózatnak kitüntetett pontján helyezkedett el. Kitartó szorgalommal szervezte volt tanítványai számára a találkozókat, és hihetetlen memóriájának köszönhetően mindent

megjegyzett az egykori diákok életéről. A találkozók így egyfajta fórummá váltak, ahol a hasonló gyökerű emberek kicserélhették gondolataikat, új kapcsolatokat is építhettek. Másik, az iskola történetének megismerésére és megismertetésére irányuló törekvése elsősorban a helytörténeti tudás gyarapításával járt, de az egyházi múlt miatt „mellesleg” olyan adalékokkal szolgált, amelyek óhatatlanul a katolikus egyházi hagyományra, az egykori gimnázium nagyszerű képességű és kiváló pedagógiai érzékű, hívő tanáira irányították a figyelmet. A hagyományörzés jelentősen hozzájárult egy alternatív történet megkonstruálásához, amelyben a Klebelsberg Kuno-féle oktatási rendszerből kikerült tanerők erkölcsi és szakmai értelemben is a szocialista korszak tanáremberei fölé magasodtak, áttételesen: a Horthy-rendszer lemosta az utána jövő kommunista rezsimet.

A hagyományörzés másik, nem várt hozadéka: Nagy István tanár megvalósította mentora, Szerdahelyi Andor álmát, levéltári kutatásának és kitartó érvelésének köszönhetően a katolikus egyház visszaigényelte és a fővárossal szemben megnyert pert követően, 1997-ben vissza is kapta a Királyi Egyetemes Katolikus Gimnázium épületét. A Szabó Ilonka utcai régi-új középiskola első igazgatójává az egyház Nagy Istvánt nevezte ki. Így mára két, egymáshoz vékonyka szállal kötődő világi és egyházi gimnázium viheti tovább az iskolai hagyományokat.

A hagyományok ápolása jelenleg több formában zajlik. Az iskola Keleti Károly utcai épületében egyre több emléktábla és tárgyi emlék utal a jogelőd intézmények működésére és az 1956-os forradalom során meghalt diákokra. A *Budai Polgár* című második kerületi önkormányzati lap meglehetősen gyakran beszámol a Rákóczi Gimnázium történetének valamely epizódjáról. A *kirkatosok*, azaz a Királyi Katolikus Gimnázium volt növendékei lassan harminc éve a Mátyás-templomban járnak össze, és az Érseki Gimnázium most nyolcvan év körüli egykori tanulói is rendszeres találkozókat és előadásokat szerveznek, már a nyolcvanas évek közepe óta. A rákóczi öregdiákok Szerdahelyi Andor tiszteletére emléktáblát avattak Fadrusz utcai lakóháza falán, ott – és más, a Rákóczihoz kötődő emlékhelyeken – év közben többször tartanak koszorúzásokat. Honlapjuk is van, ahol tanárportrékat közölnek, leírják emlékeiket, megosztják dokumentumaikat, és a gimnáziumról szóló sajtóhíradások mellett a számukra fontos aktuális híreket is közzéteszik.⁹⁰ Az iskola igyekszik segíteni

90 A legfrissebb fejlemény: 2012-ben mágnakiadásban megjelent Makra Zsigmond könyve az Érseki Katolikus Gimnázium történetéről.

a zömében nyugdíjas öregdiákok újabb és újabb ötleteinek megvalósításában, de nehezen megállapítható, hogy mekkora érdeklődést mutat a múlt iránt a Rákóczi mai diáksága.

HIVATKOZÁSOK

Nagy (1989)

NAGY ISTVÁN: A Jézus Társaság budai collegiumától a II. Rákóczi Ferenc Gimnáziumig. In *A II. Rákóczi Ferenc Gimnázium jubileumi évkönyve (1687–1987)*. Szerk. Nagy István. Budapest, II. Rákóczi Ferenc Gimnázium, 24–98.

Rákóczi-évkönyv (1999–2000)

A II. Rákóczi Ferenc Gimnázium évkönyve, 1999–2000. Szerk. Konta Andrásné. Budapest, Rákóczi Alapítvány.

Ungváry (2012)

UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei*. Budapest, Kézirat.

GYÓRI LÁSZLÓ

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM TÖRTÉNETÉNEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA¹

2010. július 1.–2012. június 30.

I. ÁLTALÁNOS ÉS ÖSSZEFOGLALÓ MŰVEK

„All means may be deployed in Hungary...” 1956. In: *1456, 1956. 555 years, 55 years. From the noon bell to the lads of Pest*. The analytical texts are based on the books written by Emma Bartoniek, Tamás Pálosfalvi and Miklós Horváth. Bp. MoD Zrínyi Média, 2011. 55–111. p.

Szemelvénygyűjtemény fényképekkel.

BÉLA ALBERT: *A magyar október következményei, 1956*. Ács, Szerző, 2010. 312 p.

BIBÓ ISTVÁN: *1956*. Szerk. és az utószót írta ifj. Bibó István. Bp. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011. 277 p. (Bibó István munkái. 4.)

GÁNGÓ GÁBOR: Letérhet-e egy bolygó a pályájáról? Hannah Arendt és Siegfried Kracauer Magyarországról és a csatlós államokról 1956 körül. *Holmi*, 22. évf. 2010. 10. sz. 1310–1319. p.

GEREBEN ISTVÁN: A médiatörvényről és az 56-os Intézet megszüntetéséről. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 2. sz. jan. 14. 12. p.

GYARMATI GYÖRGY: Forró ősz a hidegháborúban. A magyarországi forradalom, 1956. In uő: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Bp. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Rubicon-Ház Bt., 2011. 395–457. p.

JOBBÁGYI GÁBOR: Provokáció? *Magyar Szemle*, Ú. f. 20. évf. 2011. 9–10. sz. 51–62. p.

„Több hiteles forrás összehasonlítása után ... komolyan lehet következtetni arra, hogy a forradalom kirobbanását magyar és szovjet szervek közösen provokálták ki.”

KAHLER FRIGYES: *A délibáb nyomában. Közéleti írások és beszédek*. Bp. Kairosz, 2011. 136 p.

¹ Kiegészítve előző évekbeli bibliográfiánkban nem szereplő tételekkel.

- KALDY, GEORGES: *Hongrie, 1956. Un soulèvement populaire, une insurrection ouvrière, une révolution brisée.* Pantin, Les Bons caractères, 2011. 362 p.
- KARALYOS-SZÉNÁSI GYULA: Töprengő gondolatok 1956-ról. *Kapu*, 24. évf. 2011. 10. sz. 75–77. p.
- KISS SÁNDOR, M.: *Közelítések, 1956. Tanulmányok, esszék, előadások.* Bp. Kairosz, 2011. 379 p.
- KOVÁCS EMÓKE: Az 1956-os forradalom és megtorlás Kaposváron. *Valóság*, 52. évf. 2009. 11. sz. 56–66. p.
- Közép-Európa jegyében. Írószövetségek a demokráciáért és a nemzeti függetlenségért.* Szerk. Kiss Gy. Csaba és Pápay György. Bp. Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa – Kortárs, 2011. 205 p. (Tanácskozások az Írószövetségben.)
- LIPTÁK, BÉLA: *35 päeva.* Ungari keelest tölkinud Hedda Mauer. Tallin, Tänapäev, 2011. 195 p.
Eredeti kiadása: *35 nap.* Bp. BBS-INFO, 2003. 224 p.
- LŐCSEI PÁL: *Egy élet szilánkjai. Írások, beszélgetések, dokumentumok.* Szerk. és az előszót írta Kende Éva. Bp. Nagy Imre Alapítvány – Gondolat, 2010. 304 p.
- MACARTNEY, CARLILE AYLMER: *Hungary. From ninth century origins to the 1956 uprising.* Somerset, Aldine Transaction, 2009. 262 p.
- Mementó '56.* Szerk. Bognár Nándor. Bp. Múzeum 1956 Emlékére Közhasznú Alapítvány, 2011. 281 p.
- MIKLÓSSY ENDRE: Forradalom: az erejét tapasztaló nép. In uő: *A másik ember keresése.* Bp. Széphalom Könyvműhely, 2009. 257–272. p.
- NÉMETH JUDIT: Bevezető megjegyzések. *Hitel*, 24. évf. 2011. 4. sz. 3. p.
Németh László három írásához (A magyar forradalomról, A Kádár-kormány, Vázlat „A magyar forradalomról” tanulmányhoz).
- NÉMETH LÁSZLÓ: A Kádár-kormány. *Hitel*, 24. évf. 2011. 4. sz. 27–30. p.
- NÉMETH LÁSZLÓ: A magyar forradalomról. *Hitel*, 24. évf. 2011. 4. sz. 4–26. p.
- NÉMETH LÁSZLÓ: *A magyar forradalomról.* Bp. Nap Kiadó, 2011. 155 p. (Magyar esszék.)
- NÉMETH LÁSZLÓ: Vázlat „A magyar forradalomról” tanulmányhoz. *Hitel*, 24. évf. 2011. 4. sz. 31–32. p.
- ORBÁN ÉVA: *Igazságot '56-nak! Emlékörző bitvallások.* 1–3. köt. Bp. Szent László Király Alapítvány, 2011. 1525 p.
- ROMSICS IGNÁC: *Magyar sorsfordulók.* Bp. Osiris, 2012. 230 p.
- SALAMON KONRÁD: 1956, az első antikommunista forradalom. *Miskolci Keresztény Szemle*, 6. évf. 2010. 4. (24.) sz. 65–71. p.

SZÉKY JÁNOS: *Így éltünk, 1956. Képes riport egy időutazásról.* Bp. PressCon – Media Service Zawada, 2011. 64 p. (Retro évek. 1.)

II. ELŐZMÉNYEK

BÁNKUTI GÁBOR: A túlélés alternatívái. A Jezsuita Rend és az ÁVH 1953–1956. In: *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. Bánkuti Gábor és Gyarmati György. Bp. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 2010. 81–112. p.

KRUPPA GÉZA: *Pofa be, ha velem beszélsz! Rémképek az 50-es évekből.* Bp. Kairosz, 2011. 211 p.

MARUZS ROLAND: *Tábornoki kar, 1945–1956. A Magyar Honvédség és a Magyar Néphadsereg tábornokai a második világháború és az 1956-os forradalom és szabadságharc között.* Szeged, HK Hermanos, 2011. 192 p.

III. A FORRADALOM BUDAPESTEN ÉS VIDÉKEN

1456, 1956. 555 éve, 55 éve. Nándorfehérvártól a Corvin közig. Főszerk. Zsalakó István. Bp. MoD Zrínyi Média, 2011. 111 p.

Az elemző szövegek Bartoniek Emma, Pálosfalvi Tamás és Horváth Miklós könyvein alapulnak.

1456, 1956. 555 years, 55 years. From the noon bell to the lads of Pest. Ed. by István Zsalakó. Bp. Zrínyi Média, 2011. 111 p.

Az elemző szövegek Bartoniek Emma, Pálosfalvi Tamás és Horváth Miklós könyvein alapulnak.

ARGEJÓ ÉVA: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 122–149. p.

BODROG MIKLÓS: Az 1956. évi forradalom és szabadságharc miskolci eseményeiről. *Miskolci Keresztény Szemle*, 6. évf. 2010. (21.) sz. 90–92. p.

BOKODI-OLÁH GERGELY: *Fonyód, 1956.* Fonyód, Önkormányzat, 2011. 109 p.

BŐÖR LÁSZLÓ: Nemzetőrparancsnokok Pest megyében 1956 októberében. In: *„A néppel tűzön-vízen át!” Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőriségről, 2010.* Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 85–96. p.

CSEH KATALIN: A teátrális demokrácia útja. A színház szerepe az 1956-os forradalomban. 1–3. *Színház*, 44. évf. 2011. 7. sz. 20–29. p., 8. sz. 20–29. p., 9. sz. 32–39. p.

- CSEH ZITA: Az egri nemzetőrök rendvédelmi tevékenysége az 1956-os forradalomban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről*, 2010. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 61–72. p.
- CSESZKA ÉVA: *Esztergom, 1956. Országos tendenciák – helyi sajátosságok a forradalom és szabadságharc alatt*. Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, 2011. 200 p. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára évkönyvei. 18.)
- EÖRSI LÁSZLÓ: 1956 cigány hősei. [Riporter] Mohácsi Andrea. Sosinet.hu 2010. okt. 25.
<http://www.sosinet.hu/2010/10/25/1956-cigany-hosei>
- EÖRSI LÁSZLÓ: 1956. A budaváriak ellenállása. *Élet és Irodalom*, 54. évf. 2010. 43. sz. okt. 29. 9. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A „Baross Köztársaság”, 1956. *A VII. kerületi felkelőcsoportok*. Bp. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, 2011. 511 p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Baross Köztársaság. Egy felkelő csoport 1956-ban. *Rubicon*, 22. évf. 11. (225.) sz. 32–35. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Csengery utcai csoport. *Beszélő*, 3. f. 16. évf. 2011. 1. sz. 34–45. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Hársfa utcai csoport, 1956. *Beszélő*, 3. f. 16. évf. 2011. 3. sz. 58–65. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Lenin körúti csoport. *Beszélő*, 3. f. 16. évf. 2011. 5. sz. 34–38. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Thököly úti csoport, 1956. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 7–8. sz. 62–72. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A „Wesselényi” csoport, 1956. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 9–12. sz. 65–80. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Az „örök-vamzer” – Harangi Zoltán. *Beszélő*, 3. f. 17. évf. 2012. 1. sz. 51–57. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Cigányok az 1956-os forradalomban. In: *Cigányság – identitás – kultúra – történelem*. Szerk. Daróczi Ágnes. Bp. Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, 2011. 243–256. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: „Kecskeméti” a múlt század viharában. *Élet és Irodalom*, 56. évf. 2012. 6. sz. febr. 10. 10. p.

Harangi Zoltán, a Baross téri felkelő csoport tagja, rendőrségi besúgó.

- EÖRSI LÁSZLÓ: Köztársaság tér, 1956 – újabb források. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 42. sz. okt. 21. 5. p.
- FEITL ISTVÁN: 1956. *Mikrotörténetek Pestszentlőrincről, Pestszentimréről. Tanulmányok*. Bp. Napvilág, 2011. 269 p.
- FRIVALDSZKY JÁNOS: Hungarikum, műegyetemi védjeggyel. *Mérnök Újság*, 17. évf. 2010. 9. sz. 38–39. p.
- FRIVALDSZKY JÁNOS: A Műegyetem ötvenhatos hősi halottjai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. évf. 2010. 3. sz. 663–678. p.
- GÁL ISTVÁN: *Vecsésiek az 1956-os forradalomban*. Vecsés, Szerző, 2010. 103 p.
- GÉCZY JÓZSEF ALAJOS–SZRENKA ÉVA: *8 napért 8 év. A Munkástanácsok 1956-ban ... és ami utána jött*. Szeged–Bp. Bába – Nagy Imre Társaság, 2012. 133 p.
- GERMUSKA PÁL: Leszerepelt forgatókönyv. Ismeretlen karhatalmi terv 1956-ból. *Heti Világgazdaság*, 2011. 44. sz. nov. 5. 42–44. p.
- GYÜSZI LÁSZLÓ: Tatabánya 1956-ban. 2. bőv. kiad. Tatabánya, Kultsár István Társadalomtudományi és Kiadói Alapítvány, 2011. 182 p.
- HAJDÚ ÉVA: Az Egyházak Világtanácsa Központi Bizottságának galyatetői ülése és az 1956-os forradalom. *Miskolci Keresztény Szemle*, 6. évf. 2010. 3. (23.) sz. 90–92. p.
- HEGEDŰ ZSANETT: Az 1956-os forradalom arcképcsarnoka Salgótarjánban. *Valóság*, 54. évf. 2011. 2. sz. 96–101. p.
- A hőseink voltak*. Szerk. Bognár Nándor. Bp. Múzeum 1956 Emlékére Közhasznú Alapítvány, 2010. 210 p.
- IZSÁK LAJOS: Az 1947-es ellenzéki pártok utódpartjai a forradalom és a rendszerváltás idején. *Jogtörténeti Szemle*, 13. évf. 2011. 1. sz. 19–27. p.
- KAHLER FRIGYES: A sortűzek az 1956-os forradalomban. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 9. sz. 28–31. p.
- KARACS ANTALNÉ: *Földesiek az ötvenes és hatvanas évek diktatúráiban*. Földes, Szerző, 2010. 232 p.
- KÁRÁSZ TAMÁS: *Ercsi forradalma 1956-ban*. Ercsi, Szerző, 2011. 122 p.
- KATA MIHÁLY: 1956. „Mit kívánnak a szegedi gyógyszerészhallgatók?” *Gyógyszerészet*, 55. évf. 2011. 11. sz. 678–679. p.
- KÁLMÁN PEREGRIN: A (budapesti) papság (egyház)politikai koncepciója az 1956-os forradalom idején. *Vigilia*, 75. évf. 2010. 11. sz. 862–866. p.
- KÉRI EDIT: *Kik lőttek a Kossuth téren '56-ban?* 4. jav. kiad. Bp. Magyarok Világszövetsége, 2011. 217 p.
- A borítófedélen a megjelenés éve: 2009.

- KÉRI NAGY BÉLA: *A mecseki szénbányászat fejlődése, a bányászok részvétele és szerepe az 1956-os forradalomban, különös tekintettel a munkástanácsokra*. Bp. Montan-Press, 2010. 75 p.
- KIM, DAE SOON: Az 1956-os forradalom. In uő: *Göncz Árpád. Politikai életrajz*. Bp. Scholar, 2012. 50–82. p.
- KISS JÓZSEF: A borsodi nemzetőrség, 1956. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 43–60. p.
- KOZÁRI JÓZSEF–VIZI SÁNDOR: Adalékok az 1956-os magyar forradalom katonai eseményeihez. Az aszódi 15. gépesített ezred a forradalomban. In: „*...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni*”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Szerk. Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011. 130–138. p.
- KŐ ANDRÁS: Kossuth Lajos tér, 1956. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 9. sz. 18–27. p.
- Nagykanizsa, 1956*. Szerk. és magyarázó szövegeket írta Czupi Gyula. Nagykanizsa, Czupi, 2010. 232 p.
- LICSKÓ GYÖRGY: Az egykori Lenin Intézet és filozófia szakos diákja az 1956-os forradalom időszakában. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 105–121. p.
- „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 132 p.
- Egyes tanulmányait l. külön tételekben.
- ORGOVÁNYI ISTVÁN: A nemzetőrség Bács-Kiskun megyében 1956-ban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 73–84. p.
- POLERECZKY GYÖRGY: *Fegyverrel a szabadságért. Az én 56-om*. Kiskőrös, Szerző, 2011. 178 p.
- PONGRÁTZ GERGELY: *Corvin köz – 1956*. Bp. Portatech Kft., 2010. 275 p.
- Új kiadás.
- ROZS ANDRÁS: Baranya megyei és pécsi nemzetőrsegek az 1956-os forradalomban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 106–132. p.
- SOMODI ISTVÁN: Kossuth tér, 1956. október 25. *Hitel*, 22. évf. 2009. 10. sz. 61–68. p.

- SÓS CSABA: A Bonyhádi Cipőgyár története. 8. Az 1956-os forradalom éve. *Bőr- és Cipőtechnika, -piac*, 61. évf. 2011. 2. sz. 91–95. p.
- STANDEISKY ÉVA: A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 44. sz. nov. 4. 8. p.
- STANDEISKY ÉVA: Népi nyelvhasználat az 1956-os forradalomban. In: *Folklór és nyelv*. Szerk. Szemerkenyi Ágnes. Bp. Akadémiai Kiadó, 2010. 423–429. p.
- STANDEISKY ÉVA: *Néprajz ötvenhatban*. Pozsony–Bp. Kalligram – 1956-os Intézet, 2010. 597 p.
- SULYOK LÁSZLÓ: *Veliünk történet. Tettek és következmények, 1956*. Salgótarján, Szerző, 2010. 240 p.
- SZAKOLCZAI GYÖRGY–SZABÓ RÓBERT: *Két kísérlet a proletárdiktatúra elhárítására. Barankovics és a DNP, 1945–1949. Bibó és a DNP, 1956*. Bp. Gondolat, 2011. 375 p.
- SZALAI BÉLA: *Mozaik. Pannonhalma, 1956*. Bp. Publikus Bt., 2009. 438, [32] p.
- SZALAY BALÁZS: *Csorna az 1956-os forradalom idején*. Győr, Győr-Sopron-Megyei Levéltár, 2012. 160 p. (Kisalföldi szemle. 4/2.)
- A szegedi szikra. 1956, MEFESZ, Szeged*. Szerk. Jancsák Csaba. Szeged, Belvedere Meridionale, 2011. 102 p.
- Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesült Szövetsége
- SZÉKY JÁNOS: *Így éltünk, 1956. Képes riport egy időutazásról*. Bp. PressCon – Media Service Zawada, 2011. 64 p. (Retro évek. 1.)
- SZELKE-TULIPÁN ÉVA: Munkásmilíciák és nemzetőrség Budapesten 1956-ban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrségről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 20–28. p.
- SZÉKELY GYÖRGY: Operettszínház – 1956. Megjegyzések Cseh Katalin tanulmányához. *Színház*, 44. évf. 2011. 11. sz. 29–30. p.
- L. Cseh Katalin: A teátrális demokrácia útjai. A színház szerepe az 1956-os forradalomban.
- SZILÁGYI MIHÁLY: Nemzetőrök Tolna megyében 1956-ban. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrségről, 2010*. Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 97–105. p.
- SZÜCS BÉLA ALBERT: *1956 őszeinek 13 napja Ács*. Ács, Szerző, 2011. 92 p.
- TÓTH ESZTER ZSÓFIA: „Mosolyogtak ránk és szánkba adták a jelszavakat”. Nők 1956-ban. In uő: *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben*. Bp. Nyitott Könyvműhely, 2010. 33–50. p.

- TULIPÁN ÉVA: *Szigorúan őrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban.* Bp. Argumentum, 2012. 163 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára.)
- Veszprém megye ötvenhatban. Források és könyvészet Veszprém megye 1956. évi történetéhez.* A forrásszövegeket és a képanyagot vál. és szerk. Somfai Balázs. A bibliográfiát összeáll. és annotálta Pákozdi Éva Szilvia. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 2012. 256 p. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai. 25.)
Bibliográfia: 179–227. p.
- A vidék forradalma, 1956.* Szerk. Gagnetz Péter, Galambos István. Bp. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat, 2012. 247 p. (TITE könyvek. 1.)

IV. A FORRADALOM NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

- The 1956 Hungarian revolution. Hungarian and Canadian perspectives.* Ed. by Christopher Adam et al. Ottawa, Ontario, University of Ottawa Press, 2010. 296 p.
- Az 1956-os forradalom és szabadságharc kárpátaljai dokumentumai. Forrásválogatás.* Vál., közread. és a bev. tanulmányt írta Váradi Natália. Szerk. Galambos Sándor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, 2012. 191 p. (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II. Közlemények. 43.)
- ANISZI KÁLMÁN: Ötvenhat hullámverése Erdélyben. *Hitel*, 24. évf. 2011. 10. sz. 41–47. p.
- BALOGH MARGIT: Mindszenty az amerikai követségen. Amerikai források, 1956–1971. *História*, 32. évf. 2010. 3. sz. 14–17. p.
- BARÁTH MAGDOLNA: Szovjet imázsépítés Magyarországon. A Szovjetunió magyarországi népszerűsítési módszerei és eszközei 1956 után. *Századok*, 145. évf. 2011. 6. sz. 1525–1542. p.
- DANTI, SARA: The Hungarian community in France 1956. Emigration, perception, reaction. – Magyarok közössége Franciaországban. Emigráció, attitűdök, reakciók. *Szociális Szemle*, 4. évf. 2011. 1–2. sz. 72–77. p.
- FISCHER FERENC: Az 1956-os magyar forradalom tükröződése a spanyol történelem tankönyvekben. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, 2. évf. 2011. 1. sz.
- GARAY VERA, CRISTIÁN: *Genocidio en un país lejano. Chile y la Revolución Hungara de 1956.* Santiago de Chile, Servicios Editoriales MAGO Editores, 2009. 156 p.

- GÖMÖRI GYÖRGY: Ezerekilencszázötvenhat – Cambridge-ből. Gömöri György íróval Várkonyi Benedek készített interjút. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 44. sz. nov. 4. 7. p.
- GRANVILLE, JOHANNA: Forewarned is forearmed. How the Hungarian crisis of 1956 helped the Romanian leadership. *Europe-Asia Studies*, Vol. 62. 2010. No. 4. 615–645. p.
- HEGEDŰS ATTILA: *Az 1956-os magyar forradalom és Jugoszlávia*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2010. 214 p.
- HORVÁTH MIKLÓS–PAHIRYA, OLEKSZANDR: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában, 1956*. Bp. Argumentum, 2012. 407 p.
- KASTNER, GEORG: *Ungarn 1956 vor der UNO*. Innsbruck, Studien Verlag, 2010. 349 p.
- MACZÁK MÁRTON: A magyar 1956 képe az európai tankönyvekben és tantervekben. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, 1. évf. 2010. 3. sz.
- MITROVITS MIKLÓS: Egy barátság nehéz évtizede. A lengyel–magyar viszony szakítópróbái, 1956–1968. *Múltunk*, 56. évf. 2011. 3. sz. 137–164. p.
- PURCĂRUS, ALEXANDRU: *În vârtoarea Războiului Rece. Revoluția maghiară din 1956*. Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009. 268 p.
- Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Pod redakcja Joanny Szymoniczek i Eugeniusza Cezarego Króla. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN – Collegium Civitas, 2009. 343 p.
- SIPOS PÉTER: Magyarország mozgásteret a nagyhatalmi politikában, 1956–1985. Magyarország külpolitikája. *História*, 33. évf. 2011. 1–2. sz. 9–15. p.
- SISA ISTVÁN: Hogyan került magyar zászló a Szabadság-szoborra 1956-ban? *Kapu*, 23. évf. 2010. 11–12. sz. 64–65. p.
- SKARDON, C. PHILIP: *A lesson for our times. How America kept the peace in the Hungary-Suez Crisis of 1956. Commemorating an historic turning point in the Cold War*. Bloomington, Author House, 2010. XIV, 733 p.
- SKULTÉTY CSABA: A magyar forradalom és nyugati hatása. – A rádió és a forradalom – mai szemmel. – Még egyszer a forradalomról. In uő: *Mi is volt a Szabad Európa Rádió? Egy szerkesztő visszaemlékezései*. Bp. Helikon, 2011. 81–100. p.
- A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom. Műsortükör 1956. október 23–november 5*. Sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta Vámos György. Bp. História – MTA Történettudományi Intézete, 2010. 1270 p. (História könyvtár. Okmánytár. 7.)

- Tanúságtévők az ENSZ előtt – 1957.* A bevezető tanulmányt írta, a kötetet szerk. Mink András. A jegyzeteket kész., a kötetet lektorálta Sipos Levente. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2010. 328 p.
- Az Egyesült Nemzetek Szervezete által létrehozott Magyar Kérdést Vizsgáló Különbizottság (Special Committee on the Problem of Hungary) tanúinak vallomásai.
- URBÁN PÉTER: Daniel Cohn Bendit és az '56-os forradalom. *Kapu*, 25. évf. 2012. 2. sz. 81–82. p.
- VAMOS GYÖRGY: A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom, 1956. A rádió mint történeti forrás. *História*, 32. évf. 2010. 9–10. sz. 58–64. p.
- VÁRADI NATÁLIA: Az 1956-os forradalom a KGB iratai alapján. *Honismeret*, 39. évf. 2011. 1. sz. 41–47. p.
- VARES, MARI: Kádár János és a kádári Magyarország képe Finnországban 1956 és 1988 között. *Múltunk*, 57. évf. 2012. 1–2. sz. 101–121. p.

V. A FORRADALOM EMIGRÁCIÓJA

- BALSAY ENDRE–VARGA ANDRÁS: *Menekülés a hazából. Déli-Hanság, 1956. november, december.* Kapuvár, Balsay Endre, 2011. 56 p.
- FORRÓ TAMÁS: Az 1956-os norvégiai magyar menekültek sorsa és a Norvég Menekültügyi Tanács szerepe 1956–1958-ban. *Magyar Liget. A dél-svédországi magyarok családi lapja*, 11. évf. 2010. 1–3. (43–45.) sz. 36–39. p.
- GAJDÓCSI LEVENTE: Hungarian diplomacy and the Hungarian refugees of the 1956 revolution in Great Britain, 1956–1961. In uő: *Vándorló kisebbségek. Etnikai-migrációs folyamatok Közép-Európában történeti és jelenkori metszetben. Tanulmányok.* Szerk. Kupa László. Pécs, Pannon Tudományegyetem – Bookmaster Kft., 2010. 193–198. p.
- KECSKÉS D. GUSZTÁV: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek nyugati befogadása. *Külügyi Szemle*, 9. évf. 2010. 4. sz. 158–168. p.
- KECSKÉS D. GUSZTÁV: A francia közvélemény és az 1956-os magyar forradalom. Tehetetlenül a tragédia előtt. *Élet és Tudomány*, 65. évf. 2010. 43. sz. 1350–1352. p.
- KECSKÉS D. GUSZTÁV: Pénzgyűjtés és propaganda. Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os magyar menekültválság megoldása érdekében. *Századok*, 146. évf. 2012. 1. sz. 109–145. p.

- KÖTELES ÁGOSTON: *Zarándoklat a magyar kálvárián. Ifj. Zilinyi Ferenc '56-os disszidens életútja Komjátitól Amerikáig*. Miskolc, Szepsi – Dominium Könyvkiadó, 2011. 148 p.
- KÓRÖSI ZSUZSANNA: „Itt a magamfajtnak nem fog sok fű nőni”. Menekülés-történetek 1956 végéről. *Forrás*, 43. évf. 2011. 7–8. sz. 142–158. p.
- LANDESZ, KARL J.: *Blink of an eye. The journey of a refugee*. Philadelphia, Xlibris Corporation, [2010]. 301 p.
- LÉNÁRT ANDRÁS: 1956 emigrációs vesztesége. Az 1956-os magyarországi elvándorlásról. *Rubicon*, 22. évf. 2011. 9–10. (222–223.) sz. 103–107. p.
- NÓVÉ BÉLA: Menekült-karácsony, 1956. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 2. sz. jan. 14. 10. p.
- SÁRKÖZI MÁTYÁS: Menekülők 1956 novemberében. Merre tartottak, hova érkeztek? *Élet és Tudomány*, 65. évf. 2010. 45. sz. 1427–1428. p.
- VÁRALLYAY GYULA: *Tévíton. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban Nyugaton*. Bp. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 2011. 231 p.

VI. INTERVENCIÓ, MEGTORLÁS, RESTAURÁCIÓ

1956. NOVEMBER 4. UTÁNI ESEMÉNYEK

- 10 személy, aki leginkább felelős az 1956-os megtorlásért. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 6. sz. 44–45. p.
- ARGEJÓ ÉVA: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 122–149. p.
- BAKAY ÉVA: A Bibó-kiáltvány keletkezésének színtere. In uő: „nem semmisült meg...” *Dr. Bakay Éva emlékére, 1922–1999*. Szerk. Koncz Lajos, Marton Magda, Bakay Péter, Koncz Judith. Boston–Budapest, Bostoni Magyar Intézet, 2007. 231–243. p.
- BALOGH MARGIT: „A bíboros az ajtó előtt áll...” Mindszenty József bíboros érsek befogadása a budapesti amerikai követségre, 1956. november 4. In: *Megértő történelem. Tanulmányok Gyarmati György hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Baráth Magdolna, Bánkúti Gábor, Petrás Éva, Rainer M. János. Bp. L'Harmattan, 2011. 159–172. p.
- BALOGH MARGIT: Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében. *Múltunk*, 56. évf. 2011. 2. sz. 176–204. p.
Leslie Balogh Bain (1960–1962) interjúja.

- CSEH GÉZA: A Kádár-kormány Szolnokon. In: „*A néppel tűzön-vízen át!*” *Nemzetőrjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőrsegről, 2010.* Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2010. 29–42. p.
- EÖRSI LÁSZLÓ: A Biszku-riport margójára. *Élet és Irodalom*, 54. évf. 2010. 34. sz. aug. 13. 6. p.
 Apáti-Tóth Kata riportjára utal (Duna TV, Közbeszéd, 2010. augusztus 4.), valamint Skrabski Fruzsina és Novák Tamás 2010-es Biszku Pálról szóló Bűn és büntetlenség c. filmjére.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Az utolsó halálos per. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 24. sz. jún. 17. 8. p.
 Timus Lajos, Hercegh Benjámín, Mocsári József, Hámori István, Antal Péter, Pásztor Géza, Stellner László, Kovács Lajos, Nickelsburg László Baross téri felkelők pere. Hámori Istvánt, Kovács Lajost, Nickelsburg Lászlót 1961. augusztus 26-án kivégezték.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Egy magyar kémérténet. „Kovács János” és az UDB. *Magyar Narancs*, 23. évf. 2011. 36. sz. szept. 8. 13. p.
 Szenes Lászlót, akit „Kovács János” fedőnéven szervezett be a rendőrség, Jugoszláviába juttatták, ott azonban felfedte magát a jugoszláv Uprva Državne Bezbednosti (Állambiztonsági Igazgatóság) előtt. Viszszatoncolták, elítélték.
- EÖRSI LÁSZLÓ: Heller Ágnes 1959-es leveléről. hvg.hu, 2011. ápr. 25.
http://hvg.hu/velemeney/20110425_eorsi_laszlo_heller
 Válasz a Magyar Hírlap 2011. április 21-i online-cikkére: Heller helyeselte a véres megtorlást.
www.magyarhirlap.hu/.../heller_helyeselte_a_veres_m...
- FEKETE PÁL: *Sírjára nem jutott virág.* Bp. Püski, 2011. 336 p.
- GÁL ÉVA: Volt-e ártalmatlan ügynökjelentés? „Tóth Gabriella” fedőnevű ügynök jelentései, a Mérei-ügy mellékszálai, 1958–1964.
www.betekinto.hu/2011_2_gal
- JOBBÁGYI GÁBOR: „*Szevasztok, én meghalok!*” *Az 1956-os forradalom és szabadságharc s a megtorlás bússezer halottjáról.* Bp. Kairosz, 2010. 150 p.
- KAHLER FRIGYES: Biszku Béla szerepe az 1956-os forradalom megtorlásában. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 6. sz. 40–43. p.
- KATSÁNYI SÁNDOR: A könyvtár mint a megregulázott értelmiség menedékhelye. Az 1956-ot követő évek portrékrónikája. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 18. évf. 2009. 7. sz. 40–49. p.

- KÖRÖSI ZSUZSANNA: Az „ellenforradalmárok” gyermekeinek felvételi tapasztalatai a Kádár-korszak első felében – visszaemlékezések tükrében. In: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században. Az MFLSZ 2010. évi vándorgyűlése*. Szerk. Kissné Bognár Krisztina, Molnár László, Osváth Zsolt. Bp. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 199–207. p. (A Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség kiadványai. 4.)
- KRAHULCSÁN ZSOLT: A politikai rendőrség pártszervezeteinek szerepe a büntetőpolitika érvényesítésében, 1959–1960.
www.betekinto.hu/2011_2_krahulcsan
- LUPKOVICS GYÖRGY: A tököli tárgyalóküldöttség kíséréte. KGB-s dokumentumok az 1956. november 3-án Maléter Pál vezette küldöttség kíséretének kihallgatásáról. *Betekintő*, 2009. 4. sz.
http://epa.oszk.hu/01200/01268/00012/lupkovics_gyorgy.htm
- NAGY-CSERÉ ÁRON: Munkásokból huligánok. A huligán mint társadalmi kategória megteremtése 1956 állambiztonsági értelmezésében. *Betekintő*, 2009. 4. sz.
http://epa.oszk.hu/01200/01268/00012/nagy-csere_aron.htm
- SIPOS LEVENTE: Az 1963-as általános közkegyelem. *Múltunk*, 57. évf. 2012. 1–2. sz. 150–190. p.
- SPECK ISTVÁN: A „Sziklai-ügy”. Budakeszi, 1956. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. évf. 2011. 1. sz. 183–218. p.
- SPECK ISTVÁN: *A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956*. Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2011. 93 p. (Budakeszi panoráma-sorozat.)
- TAKÁCS TIBOR: „Mert megijedni való most már nincs”. Kádár János beszéde az MSZMP 1957. február 17-i Pest megyei nagyaktíváján. *Múltunk*, 56. évf. 2011. 3. sz. 186–223. p.
- TAKÁCS TIBOR: Nyomozás a nyomozás után. A Biksza-gyilkosság utáni megtorlás irata.
www.betekinto.hu/2011_3_takacs
 1956. december 10-én a Pest megyei Gyón községben megölték Biksza Miklóst, a Magyar Szocialista Párt Dabasi Járási Ideiglenes Intéző Bizottságának titkárát.
- TÓFALVI ZOLTÁN: A Magyarországon kivégzett 1956-os erdélyi mártírok. *Válóság*, 54. évf. 2011. 5. sz. 99–105. p.
- VARGA LÁSZLÓ, Á.: Sortűz Salgótarjánban. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 9. sz. 40–43. p.

VARJASI IMRE: *Megszenvették. Tények, adatok és források a XX. század második felének hajdú-bihari áldozatainak, megburcoltjainak történetéhez.* Debrecen, Fábán, 2010. 136 p.

VII. UTÓÉLET, ÖRÖKSÉG, KUTATÁS

APOR PÉTER: A hitelesség fabrikálása. Az 1919 és 1956 közti történelmi folytonosság megformálása. *Aetas*, 25. évf. 2010. 3. sz. 67–95. p.

BEREGSZÁSZI BALÁZS–SIMON ZSUZSANNA–VARGA BÁLINT: 1956 emlékezete a Mosonmagyaróvári Városi Kollégiumban. *Honismeret*, 39. évf. 2011. 2. sz. 34–37. p.

CORA ZOLTÁN: Ötvenhat elhullajtott levelei. Emlékezet és „valóság”. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk. H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád. Bp. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, 2011. 529–537. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: A győzelem napja. Buják Attila interjúja Eörsi Lászlóval. *168 Óra*, 22. évf. 2010. 44. sz. nov. 4. 33–34. p.

EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiós mítoszrombolás. Vitairat Szakolczai Attila Szegény Jankó Piroska című tanulmánya kapcsán. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 1. sz. 52–56. p.

„Az 1956-os Intézet 2008-as Évkönyvében jelent meg Szakolczai Attila *Szegény Jankó Piroska (Megsemmisítő eljárás)* című, 95 oldalas tanulmánya. A szerző azt igyekszik bebizonyítani, hogy Jankó Piroska 1956. október 30-án a Köztársaság téren nem követte el azt a bestiális gyilkosságot, ami miatt elítélték, s amit még manapság is terjesztenek róla.”

EÖRSI LÁSZLÓ: Konceptiós mítoszrombolás. 2. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 82–84. p.

Válasz Szakolczai Attila *Piroska és farkasai* c. írására (*Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 77–82. p.)

BOTOS KATALIN: 1956 és Nagy Gáspár keresztény szellemisége. *Magyar Szemle*, 18. évf. 2009. 9–10. sz. 117–124. p.

FEHÉR ANIKÓ: Emlékhangverseny nemzeti ünnepünkön, az 1956-os forradalom tiszteletére. *Zeneszó*, 20. évf. 2010. 8. sz. 3–4. p.

FEJÉR DÉNES–MÁGORI SÁNDOR: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc Csongrád megyei emlékhelyei.* Szeged, Magyar Politikai Foglyok Szövetsége Csongrád Megyei Elnöksége, 2010. 68 p.

GÖRÖMBEI ANDRÁS: Németh László és a magyar forradalom. *Hitel*, 24. évf. 2011. 4. sz. 33–37. p.

- HOFFMANN RÓZSA: 1956 tanulságából merítettünk hitet és bátorságot. *Miskolci Keresztény Szemle*, 6. évf. 2010. 4. (24.) sz. 72–77. p.
- HOPPÁL MIHÁLY: 1956 emlékezete a magyar folklórban. *Magyar Szemle*, 20. évf. 2011. 9–10. sz. 63–75. p.
- Igazságot az 1956-os Corvin köznek!* Szerk. Vincze János, Vincze-Tiszay Gabriella. 2. bőv. kiad. Bp. NDP Kiadó, 2011. 324 p.
- JESZENSZKY GÉZA: 1956 és a rendszerváltás. Ellenzékek találkozása. *Sóvidék. Szóváta közművelődési folyóirata*, 3. évf. 2011. 1. sz. 54–57. p.
- KESERŰ KATALIN: A forradalom stigmái. Paizs László 56-os kiállítása. *Új Művészet*, 22. évf. 2011. 10. sz. 4–5. p.
- MACZÁK MÁRTON: A magyar 1956 képe az európai tankönyvekben és tantervekben. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, 1. évf. 2010. 3. sz.
- MINK ANDRÁS: Forradalom egykor és most – 1956 emlékezete. *Beszélő*, 3. f. 26. évf. 2011. 10. sz. 12–16. p.
- „A néppel tűzön-vízen át”. *Nemzetörjelvény. Tudományos konferencia a nemzetőr-ségről, 2011.* Szerk. Bokodi-Oláh Gergely. Bp. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsa, 2011. 92 p.
- A 2011. május 18-án rendezett konferencia előadásai.
- OROSZ MÁRTON: Síremlék vagy „halálmű”? Jovánovics György Rákoskeresztúri köztemetőben felállított 1956-os „emlékművének” programja és ikonográfiai értelmezése. *Műemlékvédelem*, 54. évf. 2010. 5. sz. 359–370. p.
- POZSGAY IMRE: 56 még egyszer! *Kelet Felől*, 17. évf. 2011. 1. sz. 49–66. p.
- Pozsgay Imre 1956-ról a Magyar Szocialista Munkáspártban 1989-ben.
- SÜMEGI GYÖRGY: Elemek 1956 képtárából. *Magyar Szemle*, 19. évf. 2010. 9–10. sz. 146–154. p.
- SÜMEGI GYÖRGY: Szabad Magyarországot! Bényi Árpád 1956-os plakátrekonstrukciója. *Műértő*, 14. évf. 2011. 10. sz. 8. p.
- SAKOLCZAI ATTILA: Itt a mítosz, hol a mítosz? *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 4. sz. 87–89. p.
- Válasz Eörsi László *Koncepciók mítoszrombolás.* 2. c. írására. (Beszélő, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 82–84. p.)
- SAKOLCZAI ATTILA: Piroska és farkasai. *Beszélő*, 3. f. 15. évf. 2010. 2–3. sz. 77–82. p.
- Válasz Eörsi László *Koncepciók mítoszrombolás. Vitairat Szakolczai Attila Szegény Jankó Piroska című tanulmánya kapcsán* c. írására (Beszélő, 3. f. 15. évf. 2010. 1. sz. 52–56. p.)

- SZAKOLCZAI ATTILA: Vas Gál tanúsága. Bevezetés a peres iratok ötvenhat forrásaként való használatához. *Levéltári Szemle*, 61. évf. 2011. 3. sz. 3–27. p.
- SZÉKELY BALÁZS: Hol rontottuk el? 1954 és 1956 hatása a magyar sportéletre, gazdaságra és társadalomra. *Honismeret*, 39. évf. 2011. 2. sz. 30–33. p.
- SZŰK MIKLÓS: Nemzeti jelképek az 1956-ról szóló magyar játékfilmekben. *Vigilia*, 75. évf. 2010. 10. sz. 791–796. p.
- TAKÁCS TIBOR: Emlékezeti aktus és történeti esemény. A Biksza-gyilkosság, 1956. *Korall*, 11. évf. 2010. 41. sz. 138–158. p.
- Tóth-Szenesi Attila: Biszku elítélése nem hozna katarzist. Index, 2010. aug. 17.
http://index.hu/belfold/2010/08/17/biszku_elitelese_nem_hozna_katarzist
 Interjú Eörsi Lászlóval.
- VÁSÁRHELYI MÁRIA: Sem emlék, sem varázslat. Huszonévesek az 1956-os forradalomról. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. okt. 21. 4. p.
- Veszprém megye ötvenhatban. Források és könyvészet Veszprém megye 1956. évi történetéhez.* A forrásszövegeket és a képanyagot vál. és szerk. Somfai Balázs. A bibliográfiát összeáll. és annotálta Pákozdi Éva Szilvia. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 2012. 256 p. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai.)
- Visszatekintés. A Történelmi Igazságtétel Bizottság és az 1956 Magyar Nemzetörtség. Két évtized Bács-Kiskun megyében, 1989–2010.* Szerk. Kalmár József et al. Kecskemét, TIB Bács-Kiskun Megyei Szervezete, 2011. 49 p.

VIII. PORTRÉK

BATKA GYULA

TAJTI ERZSÉBET: *Miként a csillagok. Batka Gyula, 1911–1998.* Tiszakécske, Tiszakécskei Honismereti Kör, 2011. 48 p.

FARKAS BÉLA

HÓBOR JÓZSEF: „Nem akarok bős lenni!” *Farkas Béla '56-ja. Egy olajos mérnök a forradalomban.* Nagykanizsa, Czupi, 2012. 212 p.

FÖLDVÁRI RUDOLF

FÖLDVÁRI RUDOLF: *Tiszta vizet a pohárba. Életútinterjú.* Kész. Molnár Adrienne. Bp. Nagy Imre Alapítvány, 2011. 438 p.

GYULAI LAJOS

EÖRSI LÁSZLÓ: A „megátalkodott ellenség”. Gyulai Lajos 1931–1958. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 36. sz. szept. 9. 10. p.

GYURKÓ LAJOS

KAHLER FRIGYES: Gyurkó Lajos. Az ellenforradalom erős embere. *Rubicon*, 21. évf. 2010. 9. sz. 32–33. p.

JECSMENIK ANDOR

SULYOK LÁSZLÓ: *Jecsmenik, a gumibot csinálta munkásköltő*. Salgótarján, Szerző, 2011. 384 p.

Jecsmenik Andor visszaemlékezéseivel.

KOMÁROMI KORNÉLIA

KENEDI JÁNOS: „Hálózati munkára nem alkalmas”. Komáromi Gabriella, történelmi látószögekben. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 21. sz. máj. 27. 9. p.
Egyidejű közlés a *Váci Polgár* című lappal.

LAKI FERENC

KISS ERIKA: *Laki Ferenc. Az iparművész portréja történelmi kitérővel. Jutadomb, 1956. november 4.* Bp. Logos, 2012. 151 p.

LŐCSEI PÁL

PAJKOSSY GÁBOR: Lócsei Pál és a Magyar Szabadság. *Beszélő*, 3. f. 16. évf. 12. sz. 25–35. p.

NAGY IMRE

KENDE PÉTER: Nagy Imre és az 56-os magyar forradalom dinamikája. *Mozgó Világ*, 37. évf. 2011. 10. sz. 3–11. p.

NICKELSBURG LÁSZLÓ

EÖRSI LÁSZLÓ: A Baross téri felkelő csoport parancsnoka: Nickelsburg László. *Rubicon*, 22. évf. 11. (225.) sz. 36–39. p.

OSTOROS KÁROLY

HÓBOR JÓZSEF: *Akinek oly sokat köszönhetnek az oly gyorsan feledők. Ostoros Károly (1907–1989) emlékére.* Zalaegerszeg, Europevision Bt., [2010]. 185 p.

PONGRÁTZ GERGELY

EÖRSI LÁSZLÓ: Pongrácz Gergely, 1932–2005. *BBC History*, 2. évf. 2012. 4. sz. 98. p.

WITTNER MÁRIA

WITTNER MÁRIA: *Életre ítélve. Wittner Mária igazsága*. Beszélgetőtárs Koltay Gábor. Bp. Szabad Tér Kiadó, 2012. 297 p.

IX. MEMOÁROK, NAPLÓK, VISSZAEMLEKEZŐ INTERJÚK

BOGÁR GYULA: *Dicsőség a hazáért elesett bősöknek – 1956. Az 1956-os forradalom és azzal kapcsolatos események az életemben*. Bp. Ad Librum, 2011. 219 p.

BOKROS KATALIN: „Egy percnyi talpra állás”. A „Zászlótartó” visszaemlékezése. Ford. Mészáros P. Dániel. Bp. Szerző, 2011. 181 p.

Eredeti címe: “Held my ground”. *Memories of “the Flag bearer”*.

DALMADI JENŐ: *Egy ötvenhatos emlékei. Harcok, megtorlás, börtön*. Bp. Kairosz, 2010. 202 p.

[REISZ ZOLTÁNNÉ]: *Egy diáklány visszaemlékezése 1956. okt. 23-a következményeire*. Gödöllő, Szerző, 2010. 97 p.

KARALYOS-SZÉNÁSI GYULA: *1956 eszmeisége él. 1956 története. Egy nemzetőr önvallomása, töprengő gondolatai. Forradalmunk és szabadságharcunk 55. évfordulójára*. Írta és szerk. Karalyos-Szénási Gyula. Bp. Szerző, 2010. 235 p.

KOVACS, MARIKA–FRAYSSE, LILIANE: *L’Octobre hongrois de 1956. La révolution des Conseils. Recits et souvenirs de Marika*. Paris, L’Harmattan, 2009. 202 p.

Mementó, 1942–1956. Szerk. Miha Tamásné, Tólosi Péter. Nagykanizsa, Miha Tamásné, 2012. 299 p.

NAGY KÁROLY: *Szovjet ösztöndíjasok voltunk 1956-ban. Emlékek és dokumentumok*. Bp. Press Publica, 2011. 384 p.

PETROV FERDINÁND: *A szabadság parazsa, 1956*. Bp. Püski, 2010. 200 p.

PLIVELIC IVÁN: *Az én forradalmam, 1956. Budapest–Olaszország*. Bp. Székely Ház Közhasznú Alapítvány, 2011. 231 p.

SEVCSIK (CSÍK) ISTVÁN: Húszévesen, 1956–1957. In uő: *Fordulópontok. Találkozások a történelemmel*. Bp. Szerző, 2009. 49–118. p.

SULYOK LÁSZLÓ: A remény és a borzalom napjai. Pofosz-tagok 1956-os emlékeiből. *Palócföld*, 55. évf. 2009. 6. sz. 41–50. p.

SEVENTHUTI KÁROLY: Mosonmagyaróvár tragikus napja, 1956. október 26. *Visszaemlékezések. Rubicon*, 21. évf. 2010. 9. sz. 34–39. p.

X. ISMERTETÉSEK

EÖRSI LÁSZLÓ: *A „Baross Köztársaság”, 1956. A VII. kerületi felkelőcsoportok.* Bp. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, 2011. 511 p.

LÁSZLÓ FERENC: Akasztottak kerülete. *Magyar Narancs*, 24. évf. 2012. 3. sz. jan. 19. 40–41. p.

NÓVÉ BÉLA: Világtörténelem – helyben. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 42. sz. okt. 21. 20. p.

GLANT TIBOR: *Emlékezzünk Magyarországra, 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről.* Átd., bőv. kiad. Bp. Kiss József Könyvkiadó, 2008. 318 p.

BENCsik PÉTER: Amerikai emlékezet 1956-ról. *Aetas*, 25. évf. 2010. 3. sz. 210–214. p.

GRANVILLE, JOHANNA: Forewarned is forearmed. How the Hungarian crisis of 1956 helped the Romanian leadership. *Europe-Asia Studies*, Vol. 62. 2010. No. 4. 615–645. p.

JUHÁSZ GERGELY ÁKOS: Granville, J.: A figyelmeztetés egyben felkészülés. Avagy hogyan segített az 1956-os magyar forradalom a román vezetésnek? *Kisebbségkutatás*, 19. évf. 2010. 4. sz. 684–688. p.

Igazságot az 1956-os egészségügyieknek! Szerk. Vincze János. Bp. NDP Kiadó, 2008. 364 p.

SIPKA SÁNDOR: Igazságot az 1956-os egészségügyieknek! *Debreceni Szemle*, 18. évf. 2010. 2. sz. 129–130. p.

MOLNÁR ADRIENNE: *89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról.* Bp. 1956-os Intézet, 2009. 286 p.

LISKA MÁRTON: 89:56. Ötvenhatosok a rendszerváltásról. *Korall*, 12. évf. 2011. 44. sz. 201–206. p.

NÉMETH LÁSZLÓ: *A magyar forradalomról.* Bp. Nap Kiadó, 2011. 155 p. (Magyar esszék.)

GRÓH GÁSPÁR: Jegyzetek egy „váratlan tünemény” margójára. Németh László 1956 forradalmáról. *Magyar Szemle*, 25. évf. 2012. 4. sz. 107–117. p.

STANDEISKY ÉVA: *Népuralom ötvenhatban.* Pozsony–Bp., Kalligram – 1956-os Intézet, 2010. 597 p.

[ANONIM]: Mi is az a forradalom? *Heti Válasz*, 11. évf. 7. sz. febr. 17. 54. p.

GOMBÁR CSABA: Egy történelemolvasó megjegyzései. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 3. sz. jan. 21. 20. p.

- GYÁNI GÁBOR: Ötvenhat: káosz vagy új rend. *Budapesti Könyvszemle*, 23. évf. 2011. 4. sz. 312–318. p.
- GYARMATI GYÖRGY: Standeisky Éva könyvéről. *Századok*, 146. évf. 2012. 1. sz. 215–227. p.
- SZAKOLCZAI ATTILA: Az 1956-os magyar „zavargások és hatalomváltások”. *Valóság*, 54. évf. 2011. 3. sz. 94–115. p.
- A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom. Műsortükör 1956. október 23–november 5.* Sajtó alá rend., a bevezetést és a jegyzeteket írta Vámos György. Bp. História – MTA Történettudományi Intézete, 2010. 1270 p. (História könyvtár. Okmánytár. 7.)
- KŐVÁGÓ SAROLTA: A Szabad Európa Rádió és a magyar forradalom. Sajtó alá rend. Vámos György. *Múltunk*, 57. évf. 2012. 1–2. sz. 268–272. p.
- VÁMOS PÉTER: *Kína mellettünk van? Kínai külügyi iratok, 1956.* Bp. História – MTA Történettudományi Intézete, 2008. 380 p. (História könyvtár. Okmánytár. 5.)
- JORDÁN GYULA: Vámos Péter: Kína mellettünk? Kínai külügyi iratok Magyarországról. *Századok*, 145. évf. 2011. 3. sz. 790–793. p.
- VÁRALLYAY GYULA: *Tévíton. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban Nyugaton.* Bp. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L’Harmattan, 2011. 231 p.
- STANDEISKY ÉVA: Besúgók a disszidáltak között. *Élet és Irodalom*, 55. évf. 2011. 36. sz. szept. 9. 20. p.